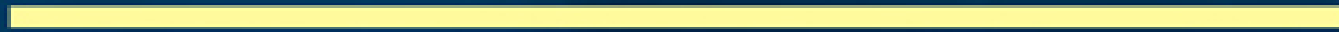

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Еміль
ЗОЛЯ
ЖЕРМІНАЛЬ

Анотація

Серед французьких письменників другої половини XIX століття почесне місце належить Емілю Золя (1840—1902). Саме він у своїх творах, передусім у 20-томному циклі романів «Ругон-Маккари», з повнотою і всебічністю прагнув відобразити сучасну йому Францію, змалювати «соціальний вік людства».

«Жерміналь» (1885) посідає особливе місце в «Ругон-Маккарах», це роман про життя шахтарів, про боротьбу труда і капіталу. Жерміналь в республіканському календарі — місяць весняного пробудження природи, місяць порості. Фінал роману переносить це поняття на зображені події, переводячи їх у символічний план: робітники — це велика суспільно-історична сила, яка владно заявить про себе в прийдешньому.

Еміль Золя ЖЕРМІНАЛЬ

РОМАН ПРО БОРТЬБУ ТРУДА І КАПІТАЛУ

Серед французьких письменників другої половини XIX століття почесне місце належить Емілю Золя. Саме він у своїх творах, передусім у 20-томному циклі романів «Ругон-Маккари», прагнув відобразити сучасну йому Францію з такою ж повнотою і всебічністю, як змалював Францію першої половини XIX століття Бальзак у своїй «Людській комедії». Великою мірою йому пощастило здійснити цей грандіозний задум. «За романами Золя можна вивчати цілу епоху», — писав Максим Горький.

У автора «Ругон-Маккарів» були всі підстави сказати про свій доробок: «Тут маємо й соціальне дослідження: дрібна й велика буржуазія, проституція, злочинність, земельне питання, гроші, буржуа, народ — той, що гние в клоаках передмість, і той, що повстає у великих промислових центрах, — увесь бурхливий

потік переможного соціалізму, який несе в собі зародок нової ери...» і далі: «...тут усе: прекрасне й огидне, низьке й високе, квіти, бруд, ридання, сміх — одне слово, весь потік життя, який кудись невпинно несе людство».

У найбільшому й розмаїтому зображенні цього потоку, цієї повені життя і вбачав Золя основну мету своєї творчості, спрямованої передусім на об'єктивний світ, соціальну дійсність, на їхнє тотальне художнє пізнання і відтворення. Наприкінці XIX — на початку XX століття він належав до найвідоміших письменників, тих, що чинили особливо значний вплив на тогочасну європейську літературу і духовну культуру — поряд з Г. Ібсеном і Ф. Ніцше, Ш. Бодлером і А. Стріндбергом, відкритими у той час на Заході росіянами Л. Толстим і Ф. Достоевським. Але його творчість мала іншу векторність і домінанту, ніж у названих письменників (за винятком хіба що Толстого), активно причетних до творення модерністської літератури. Щодо Золя, то основний сенс і пафос його творів полягав у художньому освоєнні й вислові об'єктивної дійсності, і в цій сфері він зробив дуже багато, більше, ніж будь-хто з тогочасних літераторів. Та це аж ніяк не виключає перетинів і збіжностей його творчості з домінуючими тенденціями літературного процесу, навіть значного впливу його натуралістичної прози на їхній розвиток.

Народився Еміль Золя 2 квітня 1840 року в місті Екс, на півдні Франції, в сім'ї інженера-будівельника, італійця за походженням. Там же, в Ексі, який згодом в «Ругон-Маккарах» стане прообразом міста Плассана, минули його дитинство та юність. Золя був іще хлопчиком, коли помер батько, і родина опинилася в скрутному матеріальному становищі. Навчався майбутній письменник у місцевому ліцеї, найприкметніша подія його шкільних років — дружба з Полем Сезанном, яку обидва пронесли через усе життя. Вісімнадцятилітнім юнаком

Золя переїздить до Парижа з твердим наміром стати письменником. Живе убого, в неопалюваній взимку мансарді, на випадкові заробітки, але неухильно йде до своєї мети. Справи трохи поліпшилися, коли йому пощастило влаштуватися в паризьке видавництво Ашетт, удачею було й те, що ця служба відкривала йому доступ у літературні кола столиці.

Писати Золя пробував іще в ліцеї, причому починав він як поет-романтик. У цьому ж руслі писав і в перші роки перебування в Парижі, коли були створені романтичні поеми, виразно позначені тяжінням до масштабних задумів. Далі естетико-літературні орієнтири Золя швидко міняються: в середині 60-х років він стає прибічником реалізму, а під кінець того ж десятиліття приходить до натуралізму. В 1864 році з'являється його перша прозова збірка «Казки Нінон», романтична за своїм характером, навіяна легендами й переказами рідного Провансу. Романи середини 60-х років, зокрема «Сповідь Клода» й «Заповіт померлої», відбивають естетико-художню еволюцію молодого письменника, пошуки свого шляху в літературі. Першим зрілим твором Золя справедливо вважається роман «Тереза Ракен» (1868), який, разом з «Жерміні Ласерте» Е. і Ж. Гонкурів, був одним з перших натуралістичних романів у французькій літературі. Далі з'являється роман «Мадлен Фера» (1869), і в цей же час виникає задум найзначнішого творіння романного циклу «Ругон-Маккари». До франко-прусської війни 1870—1871 років було надписано перший роман циклу «Кар'єра Ругонів», але книжка вийшла друком уже після закінчення війни та Паризької комуни, восени 1871 року.

Коли пруські війська почали просуватися до Парижа, Золя виїхав на південь Франції, де залишався до березня 1871 року. Республіканець і демократ за переконаннями, він вітав падіння

ненависної Другої імперії; подальші драматичні події французької історії викликали в нього замішання. Сприймавши Паризьку комуну як вибух руйнівної стихії, Золя не став її прибічником, та обурювала його і політика версальців та їхній терор: «Це огидно. Йде братовбивча війна, і у нас прославляють тих, хто вбив найбільше своїх співгромадян! Абсурд!» До Третьої республіки Золя спершу поставився прихильно, проте минуло небагато часу і він пересвідчився, що корінних змін не сталося, що багатство й влада належать тим самим людям, що й за Другої імперії.

Розчарований у суспільно-політичних справах, Золя на деякий час відходить від них і зосереджується на творчості, поступово зводячи гігантську споруду «Ругон-Маккарів». Відзначаючись незвичайною зібраністю і трудовою дисципліною, Золя методично здійснює свій план, щороку видаючи по роману: «Здобич» (1872), «Череве Парижа» (1873), «Завоювання Плассана» (1874), «Провина абата Муре» (1875), «Його превосходительство Ежен Ругон» (1876), «Пастка» (1877)... Романи з'являються один за одним, але жаданий успіх не приходить, немає й матеріальної забезпеченості. З кожним новим твором критика дедалі затятіше накидається на Золя. В яких тільки провинах і гріхах його не звинувачують! В аморальності й розтлінності, в патологічній пристрасті до всього брудного й нищого; в органічній нездатності помічати в житті світле й високе і т. ін. Один з критиків твердив, що Золя — явище скоріше не літератури, а психопатології і зайнятися ним повинні вчені-медики.

У чому ж причина таких запеклих нападок критики на Золя, що за різкістю переважають навіть нападки на Бальзака й Флобера? Звичайно, для багатьох критиків був неприйнятний принцип безкомпромісної правди зображення дійсності, що його послідовно дотримувався автор «Ругон-Маккарів». Все це

безперечно, але слід брати до уваги й те, що Золя, стверджуючи нову естетику, нове розуміння художньої правди, рішуче ламав обмеження й заборони щодо певних сфер життя, які вважалися «неестетичними», протипоказаними мистецтву, відкидав усілякі літературні конвенції. Зокрема, вводив у літературу «фізіологічну людину», що в той час вважалось неприпустимим і категорично осуджувалося критикою.

Проте, незважаючи на запеклу протидію критики, авторитет Золя в літературі неухильно зростає. Після публікації «Пастки» у 1877 році до нього нарешті приходять слава, хоч і не без скандального відтінку. Критики з особливою заповзятістю накинулися на цей роман, де з невідпорною правдивістю показано безпросвітне життя паризького робітничого передмістя; а втім, ці нападки розпалювали цікавість читачів, і протягом року «Пастка» витримала кілька видань. У середині 70-х років творчість Золя здобула визнання у кращих майстрів художнього слова — Г. Флобера, Е. Гонкура, А. Доде, І. С. Тургенєва, він стає учасником знаменитих в історії літератури «обідів п'яти». Хоча в цей період Золя багато уваги приділяв обґрунтуванню й захисту натуралізму, це не позначилося на інтенсивності його художньої творчості. Робота над «Ругон-Маккарами» триває з тією ж методичністю, і у 80-х та на початку 90-х років постають романи, що відзначаються особливою глибиною проникнення в дійсність і силою її художнього відтворення — «Дамське щастя» (1883), «Жерміналь» (1885), «Земля» (1867), «Гроші» (1891), «Розгром» (1892). «Ругон-Маккари» були завершені у 1893 році романом «Доктор Паскаль».

Незбаром Золя починає працювати над двома новими циклами, пов'язаними між собою: над трилогією «Три міста» — до неї ввійшли романи «Лурд» (1894), «Рим» (1896) та «Париж» (1898) — і тетралогією «Чотири Євангелія», яка мала включати

романи «Плодючість» (1899), «Труд» (1901), «Істина» (вийшов помертньо 1903 року) та «Справедливість», що не був написаний. В обох циклах проявляється активний інтерес Золя до насущних суспільних проблем. Однак романи останніх років усе більше зміщуються в площину соціальної утопії, що тягне за собою витіснення реального показу уможливленими побудовами й проповіддю. Спираючись на еволюційну теорію розвитку суспільства, Золя тут стверджує віру в неминуче торжество труда й науки, в їхню здатність перетворити суспільство.

Високу громадянську мужність виявив Золя у справі Дрейфуса, яка наприкінці минулого століття сколихнула всю Францію. Капітан Дрейфус, єврей за походженням, був запідозрений у шпигунстві в генеральному штабі й засуджений військовим трибуналом до довічної каторги. Пересвідчившись із переданих йому документів, що Дрейфус невинний, Золя опублікував відкритий лист президентові республіки Фору під заголовком «Я звинувачую», де викрив реакційну вояччину і в ім'я справедливості вимагав перегляду справи. Лист викликав справжню бурю у Франції і переслідування письменника, який змушений був виїхати до Англії. З цього приводу А. П. Чехов писав: «Золя виріс на цілі три аршини, від його протестуючих листів ніби свіжим вітром повіяло, і кожен француз відчув, що, слава Богу, є ще справедливість на світі і що, коли засудять невинного, є кому заступитися».

Помер Еміль Золя 29 жовтня 1902 року в своїй паризькій квартирі від нещасного випадку — він учадів.

Запеклі нападки буржуазної критики на письменника значною мірою були нападами на натуралізм, художній напрям другої половини XIX століття, визнаним теоретиком і провідним майстром якого був Золя (адже не випадково цей напрям нерідко називали й золяїзмом). Стверджуючи своєю

творчістю натуралізм у французькій літературі, Золя у 70—80-х роках велику увагу приділяв також його теоретичному обґрунтуванню й розробці, публікував збірники теоретичних і критичних праць — «Експериментальний роман» (1880), «Натуралізм у театрі» (1881) та інші. У Золя з'являються послідовники серед молодих письменників, наприкінці 70-х років створюється очолювана ним «Меданська група», до якої ввійшли Гі де Мопассан, П. Алексіс, А. Сear, Л. Еннік і К. Гюїсманс.

Натуралізм був закономірним породженням літературного процесу другої половини ХІХ століття, означеної незаперечним домінуванням науки в її розумовому й духовному житті та її інтенсивним впливом на інші види духовно-творчої діяльності. Не вдаючись тут до його докладної характеристики, вкажемо на ті фундаментальні риси, що конституують його метод та художню систему. Такими рисами у феномені натуралізму виступають: а) сцієнтизм, тобто орієнтація художнього мислення на наукове, тенденція наближення завдань і функцій літератури до наукових (спостереження, вивчення і «точно» відображення життєвих явищ); б) об'єктивність, тобто зображення дійсності як такої, що нібито сама себе розгортає і себе розповідає, без самовияву автора, котрий постулюється позасуб'єктивно, як свідомість епохи; в) світоглядний монізм, що включає людський світ у світ природи, охоплює їх єдиним поглядом і підпорядковує спільним законам, поєднання в мотиваціях зображуваного природних (фізичних, біологічних, фізіологічних тощо) і соціальних підходів та моментів; г) принцип життєподібності, що, з одного боку, породжує інтенцію для документованості розповіді чи зображення, а з другого — до відтворення життя в повсякденно-побутовій правдоподібності, відому натуралістичну фактографічність.

Генетично й типологічно натуралізм пов'язаний з реалізмом, особливо з його французьким варіантом; він продовжив і довів до завершеності притаманні йому інтенції та структури. На європейському тлі тип реалізму, що розвинувся у французькій літературі, характеризується такими специфічними рисами, як орієнтованість на природничі науки й методологію наукового мислення і пов'язаний з ними «об'єктивний метод». Вони спостерігаються вже у Стендаля і Бальзака, але проявляються у них по-різному. У Стендаля, якого особливо цікавила психологія людини, з'являється інтерес до фізіологічної основи психічних процесів, і він занотовує: «Щоб пізнати людину, необхідно мужньо починати з самих основ, з фізіології». У Бальзака сцієнтистські інтенції в основному спрямовуються в інший бік — у бік пошуків наукових основ реалістичного методу. А в другій половині XIX століття Флобер, проголошуючи свій «об'єктивний метод», уже прямо закликає письменників брати за взірць науку і надихатися прикладом учених у прагненні до об'єктивного й безстороннього зображення дійсності й людини.

Завершене втілення всі ці тенденції знайшли в натуралізмі, зокрема у Золя, його авторитетного теоретика й найвідомішого письменника. Слід зазначити, що сам Золя виводив натуралізм безпосередньо з реалізму XIX століття, а Стендаля, Бальзака та Флобера вважав своїми прямими попередниками й наставниками. Та разом з тим він вказував, що між ним і Бальзаком та Флобером існує й важлива відмінність, а саме: на відзнаку від попередників, які не звільнилися остаточно від романтичних «перебільшень» і «фантазій», він їх подолав і поставив літературу на міцну основу «наукового методу».

Зазначимо, що саме натуралісти, й насамперед Золя, ввели в літературу й літературну критику поняття «методу» й почали широко ним користатися. Воно було запозичене ними з науки й

засвідчувало «науковість» їхньої художньої системи, її завдань і цілей, принципів і прийомів. В літературі, як і в науці, твердив Золя, все теж сходиться зрештою до методу. Орієнтація на науку, прагнення спиратися на її здобутки й методологію, що визначилися в реалістичній літературі XIX століття, в натуралізмі досягають крайнього розвитку.

Спрощено розуміючи зв'язок між літературою і наукою, натуралісти приходили до прямолінійного перенесення наукових методів та прийомів на літературну творчість. Вони вважали, що всі відносини, включаючи й суспільні, є складовими природи і мають витлумачуватися на основі єдиних, передусім біологічних, законів і принципів. Та при цьому вони, зокрема Золя, не редукували сферу суспільного життя і притаманних їй специфічних законів та відносин, точніше, вони прагнули соціальне пізнання доповнити й поглибити «науковим», біолого-фізіологічним пізнанням людини та суспільства, спираючись на досягнення природничих наук. Принаймні для Золя в цьому полягала центральна проблема його творчості. В ній він ішов від вивчення людини як фізіологічної особини до вивчення її в суспільному середовищі і до вивчення суспільства в цілому, існуючих в ньому законів та відносин.

У натуралізмі набула завершеного розвитку й інша характерна тенденція реалізму XIX століття — тяжіння до «життєподібності», до «зображення життя у формах самого життя». Спостерігати, вивчати, точно описувати — так формулювали натуралісти основний принцип свого творчого методу. Першорядного значення вони надавали розгорнутому й точному опису фактів дійсності, «шматків життя» за їхньою термінологією, вбачаючи в таких описах, відповідно до методології позитивістського мислення, необхідну умову правдивості мистецтва. Вони теж вважали, що істина життєвих

явищ цілковито закладена в них самих і розкрити її можна лише шляхом їх точного опису.

До речі, Золя упродовж усього життя вважав, що найцінніше в його романах — багатство й точність описів, тоді як справжня його велич починається там, де він виривається з полону такої точності на простір масштабного осмислення й інтерпретації дійсності.

Вершина творчості Золя — двадцятитомна епопея «Ругон-Маккари»; як зазначалося, задум епопеї припадає на кінець 60-х років, в лютому 1869 року Золя опублікував проспект тоді ще десятитомного серіалу, де сформулював його головні завдання. Перше, «наукове», полягало в тому, щоб «на прикладі однієї сім'ї вивчити питання спадковості й середовища. Крок за кроком простежити ту потаємну роботу, яка наділяє дітей одного батька різними пристрастями й різними характерами залежно від схрещування спадкових впливів і неоднакового способу життя». Друге, «соціальне» завдання: «Вивчити всю Другу імперію від державного перевороту до наших днів. Утілити в типах сучасне суспільство, негідників і героїв. Змалювати, таким чином, соціальний вік людства — у фактах і переживаннях, — змалювати в незліченних конкретностях звичаїв і подій».

З цими формулюваннями перегукується підзаголовок, який Золя дав «Ругон-Маккарам» — «Природнича й соціальна історія однієї родини в епоху Другої імперії». Він указує не тільки на подвійне завдання циклу, а й на намір автора зображуване, «історію однієї родини», мотивувати двома рядами чинників — природних, біологічних та соціальних. Хронологічні рамки всього циклу чітко визначені історією: це період Другої імперії, яка встановилася у Франції внаслідок державного перевороту 1851 року й зазнала ганебного краху у франко-пруській війні 1870—1871 років і була повалена. Сама історія замкнула цей

період, коли Золя розпочав роботу над «Ругон-Маккарами», і тим самим дала йому «жорстоку й необхідну розв'язку» (передмова до «Кар'єри Ругонів»). Хоча Золя не виходив за хронологічні рамки Другої імперії, ми раз у раз зустрічаємося з «внутрішніми» виходами: осмислюючи й інтерпретуючи важливі явища й проблеми, письменник постійно спирався й на суспільно-історичний досвід 1870—1880 років і значною мірою відображав його. Так, у «Жерміналі» фактично відображена стадія робітничого руху, досягнута ним у першій половині 80-х років; те саме можна сказати про відбиття процесу концентрації капіталу в «Дамському щасті» чи «Грошах» і т. д.

Як письменник-натураліст, Золя включає родину Ругон-Маккарів у ряд природних явищ і підпорядковує її дії загальних законів природи. Але водночас виокремлює соціальний світ, суспільство із світу природи, усвідомлюючи автономність існуючих у ньому відносин і чинників; вони у Золя, так би мовити, діють паралельно з природними, не розчиняючись у них. Сім'я для нього — це клітина «соціального організму», що підлягає дії як біологічних, так і соціальних законів.

Варто вказати на істотну відмінність біологізму Золя порівняно з біологізмом багатьох пізніх натуралістів, що зазнали сильного впливу соціального дарвінізму, який механічно поширював на суспільство закони живої природи — боротьби за існування, природного добору тощо, і це призводило до підміни суспільних законів біологічними. Золя ж цікавила передусім (якщо не виключно) дія механізму спадковості, і саме розкриття її становило основну «наукову проблему» «Ругон-Маккарів». Письменник ставив своїм неодмінним завданням знайти «генетичний код» кожного персонажа і показати його в дії — як він проявляється в нахилах і пристрастях, у характерах і вчинках, у життєвих долях різних членів родини. Та й весь величезний серіал мав

продемонструвати невблаганну дію закону спадковості — у тому, як зрештою по-різному склалися долі нащадків Ругона, що мали здорову спадковість, і нащадків Маккара з неповноцінною спадковістю, враженою алкоголізмом. Не можна забувати й про те, що спадковості Золя не надавав абсолютного значення — це «наслідок схрещення спадкових впливів і неоднакового способу життя», тобто суспільного середовища.

Не менш важливим завданням Золя було «вивчити всю Другу імперію», «втїлити в типах сучасне суспільство», змалювати цілий «соціальний вік людства». А це вже не що інше, як продовження бальзаківської традиції, бальзаківської соціальної епіки, і не випадково, як свідчать очевидці, на робочому столі Золя лежали томи «Людської комедії» — для надихаючого прикладу. Разом з тим Золя непокоївся, щоб «Ругон-Маккари» не справляли враження простого продовження «Людської комедії», звідси його нотатки «Відмінності між Бальзаком і мною». Основною відмінністю Золя вважав те, що сам він послідовно дотримується «наукового методу», тоді як творець «Людської комедії» грішив романтизмом; наголошував він також і на структурно-композиційній відмінності, на тому, що головним героєм «Ругон-Маккарів» виступає одна родина, тоді як «книги Бальзака заселяє цілий світ».

А втім, принципової відмінності тут насправді немає, оскільки Золя подбав про те, щоб родина Ругон-Маккарів, надзвичайно розгалужена, проникла в усі верстви суспільства, на різні його рівні і могла репрезентувати всю його соціальну структуру. Отже, історія сім'ї Ругон-Маккарів є також полем широкого соціального дослідження. Оскільки для Золя родина — це клітина «соціального організму», все те, що в ній відбувається, має характеризувати суспільство в цілому, фокусуючи в собі його інтереси й прагнення, чесноти й пороки,

контрасти й суперечності. Республіканець і демократ, Золя дуже критично ставився до відображеної ним епохи (широко відоме його визначення Другої імперії як «епохи безумства і ганьби»). Розгул егоїзму й корисливості, жадоба багатства й насолод, моральна розтлінність, характерні для цієї епохи, захоплюють і родину Ругон-Маккарів, представники якої «поженуться за швидким і нерозбірливим у засобах збагаченням». Одні з них розбагатіють, інші, як писав Золя в уже згадуваному проспекті, «залишаться бідними, але недуга часу теж не пощадить їхнього розуму й тіла». А в підсумку всі вони «своїми особистими драмами розповідають про Другу імперію», виявляють її нищу сутність і пояснюють неминучість її ганебного краху.

Увесь цикл «Ругон-Маккари» можна умовно поділити на певні проблемно-тематичні групи. До першої з них віднесемо романи про велику буржуазію: «Здобич», «Дамське щастя» і «Гроші». Тут зв'язок Золя з бальзаківською традицією, його «спадкоємність» особливо очевидні. За словами П. Лафарга, Бальзак був «не тільки істориком суспільства свого часу, а й творчо передбачив ті фігури, які за Луї-Філіппа перебували ще в зародковому стані і лише після смерті Бальзака, за Наполеона III, досягли повного розвитку». Як свідчить стаття Золя «Людська комедія» Бальзака», цей факт усвідомлювався автором «Ругон-Маккарів», і він, ставлячи на меті «втілити в типах сучасне суспільство», знайшов «бальзаківських» персонажів у дійсності, «тільки вони стали ще нахабнішими й безсоромнішими» в новому «соціальному віці людства», винайшли ще ефективніші засоби «пограбування суспільного багатства».

Друга тематична група — це романи про дрібну буржуазію, сите й самовдоволене французьке міщанство, яке було вірною опорою режиму Другої імперії. До цієї групи значною мірою

належить цілий ряд романів, а серцевину її становлять «Череве Парижа» і «Накип» (1882).

Принципово важливу тематичну групу становлять романи про трудовий народ — про ремісників і робітників паризьких передмість («Пастка», 1877), про вуглекопів та боротьбу труда й капіталу («Жерміналь», 1885), про французьке селянство і владу землі над його життям та свідомістю («Земля», 1887). Тема народу входить і в ряд інших романів, посідаючи в деяких з них значне місце, як у «Кар'єрі Ругонів», де зображено виступ селян і ремісників на захист республіки у 1851 році, чи в «Розгромі», де Золя одним із перших у світовій літературі показав народ на війні. В усіх цих творах розкривається глибокий демократизм письменника, його щира симпатія до трудового народу. Загалом народ зображено в «Ругон-Маккарах» як жертву соціальної несправедливості, як «здобич» буржуа-хижаків, усіляких аферистів, спекулянтів, котрим режим Другої імперії відкрив найширші можливості. Водночас Золя, все глибше замислюючись над перспективами руху суспільства, поступово приходить до усвідомлення народу як великої історичної сили, без якої неможливо уявити майбутнє («Жерміналь»).

У «Ругон-Маккарах» охоплюються й інші сфери тогочасної французької дійсності, життя інших суспільних верств і груп. Значну увагу приділено церкві й церковникам у романах «Завоювання Плассана» і «Провина абата Муре»; в першому викрито непривабливу суспільно-політичну практику духовенства, а в другому показано, наскільки християнсько-аскетичні догми суперечать законам природи, стихії життя, наскільки вони чужі й ворожі їм. Правлячу верхівку Другої імперії змальовано в романі «Його превосходительство Ежен Ругон», яким Золя поклав початок жанровому різновиду політичного роману у французькій літературі. Притаманні Другій імперії моральна розтлінність, жадова чуттєвих насолод

відображені в «Нана» — романі з життя куртизанок; та водночас, за визначенням автора, це роман про «розклад, що йде знизу, пастку, якій правлячі класи дали вільно розвинутися». Артистичному середовищу, проблемам мистецтва присвячений роман «Творчість» (1886), який дає дуже багато для з'ясування естетичних поглядів Золя періоду творчого розквіту.

Крім того, до «Ругон-Маккарів» входять романи, де Золя ставить наукові або науково-філософські проблеми, — якоюсь мірою вони є аналогом «філософських етюдів» у «Людській комедії», принаймні на них покладаються близькі або схожі завдання. Почасти це притаманно вже «Абатові Муре», але особливо характерні в цьому відношенні романи «Радість життя» і «Доктор Паскаль», де Золя прагнув піднятися до узагальненого науково-філософського витлумачення величезного емпіричного матеріалу, представленого в циклі, до витлумачення проблем буття. В ряді романів «наукова» й «соціальна» тематики поєднуються; найпоказовіший у цьому плані роман «Людина-звір», у якому зображення залізниці й праці залізничників переплітається з вивченням жахливого неврозу, що на нього хворіє головний персонаж Жак Лантьє.

І, нарешті, є невелика група романів, визначених автором як «ліричні» — на противагу основному масиву «експериментальних». Ці романи («Сторінка кохання», «Мрія», почасти «Провина абата Муре» і «Радість життя») вирізняються і за змістом, що характеризується певною камерністю й тонким психологізмом, і за колоритом — вони написані ніби акварельними фарбами; в них відсутній, кажучи словами Горького, «похмурий, темними олійними фарбами, живопис Золя». Вкраплені в цикл, вони мали дещо урізноманітнювати його і змалюванням світлих сторін людської душі порушувати гнітючу монотонність тяжких картин суворої дійсності, її жорстокості й бруду. Цими романами Золя також доводив, що

він не тільки «грубий фізіолог», як це йому закидала критика, а й «психолог», йому доступні делікатні сторони людської душі, сфера одуховлених переживань і настроїв.

Особливе місце в структурі циклу належить романам «Кар'єра Ругонів» — з одного боку, і «Розгром» та «Доктор Паскаль» — з другого. «Кар'єра Ругонів» — це пролог до циклу чи, точніше, його розгорнута інтродукція, як свідчить авторська передмова, цьому творові Золя дав другу назву — «Походження», бо в ньому йдеться про походження режиму Другої імперії і про походження родини Ругон-Маккарів. Він поєднує в собі риси роману соціально-політичного й сімейно-побутового з очевидною перевагою елементів першого. «Розгром» і «Доктор Паскаль» — подвійна риска, підведена під циклом, подвійний його підсумок: соціально-історичний (ганебний крах Другої імперії) і науковий (виведення дії закону спадковості із історії сім'ї Ругон-Маккарів).

Особливе місце в «Ругон-Маккарах» і в усій творчості Золя посідає «Жерміналь» — роман про життя шахтарів, про боротьбу труда і капіталу. Водночас цей роман — принципово важлива віха на шляху художнього освоєння робітничої теми у французькій та європейській літературі.

Робітничча тема досить широко ввійшла в західноєвропейські літератури ще в середині XIX століття. Провідна роль у її розробці належала тоді англійській літературі, де під впливом чартистського руху в кінці 40—50-х років з'являються такі відомі романи, як «Шерлі» П. Бронте, «Тяжкі часи» Ч. Діккенса й «Мері Бартон» Е. Гаскелл. Їх автори головним своїм завданням ставили змалювання тяжкого становища робітників, їхнього гноблення й визиску з тим, щоб пробудити моральне сумління громадськості, викликати обурення суспільною несправедливістю і співчуття до її жертв. Власне, цим і

вичерпувалася їхня суспільно-ідейна програма, відсутність зв'язків з соціалістичною ідеологією обмежувала кругозір письменників, не дозволяла глянути на робітничий клас і його боротьбу в перспективі соціально-історичного розвитку людства.

Наприкінці ХІХ століття наступає новий етап в розробці робітничої теми, в європейських літературах з'являються твори, що характеризуються новими типологічними рисами. Принципова їх відмінність у тому, що в них робітничий рух уже пов'язується з соціалізмом і тією чи іншою мірою трактується в світлі соціалістичних ідей. В робітниках убачають уже не тільки жорстоко гноблену страдницьку масу, а й велику суспільно-історичну силу, котра з усією переконливістю заявить про себе в майбутньому. Першими такими творами були роман І. Франка «Борислав сміється» (1881) і роман Золя «Жерміналь» (1885). Оскільки роман Франка не вийшов тоді за межі української літератури, то практично новий етап розробки робітничої теми в європейських літературах бере початок з «Жерміналя».

Тут необхідно згадати, що широке входження робітничої теми в літературу пов'язане саме з натуралізмом, і неабияку роль у цьому зіграв «Жерміналь» Золя. Цей роман користувався високим авторитетом серед французьких письменників-натуралістів, які в розробці робітничої теми дотримувалися закладеної ним традиції (Л. Декав, Ж. Роні-старший, В. і П. Маргеріти, О. Мірабо та інші). Те ж саме слід сказати й про роман «Кліщі» класика бельгійської літератури К. Лемоньє. Ще значнішою була дія «Жерміналя» на німецьку літературу, тут він, за словами Р. Гаманна, «подіяв на німецьких адептів Золя як одкровення, як біблія правди, яка надала зовсім іншого повороту «пролетарському» мистецтву». Дійшло до того, що на межі 80-90 років німецька соціал-демократична партія, яка вважалася тоді взірцевою в Європі, схилилася до погляду на

натуралізм як художнє вираження робітничого й соціалістичного руху, що відбилося і в статтях Ф. Мерінга, написаних у цей період.

У нотатках Золя так формулював задум роману, його ідейну програму: «Роман — повстання найманих робітників. Суспільству завдано удару, від якого воно тріщить; одне слово, боротьба труда і капіталу. В цьому все значення книги: вона провіщає майбутнє, порушує питання, яке стане найважливішим у ХХ столітті». На той самий час припадає відоме зізнання письменника: «Тепер, коли я берусь за вивчення якогось питання, я незмінно натрапляю на соціалізм». Завершивши підготовчі студії до «Жерміналя», Золя писав Е. Роду: «Я зібрав усі необхідні матеріали для соціалістичного роману», — важливе свідчення того, що розроблювана тема у свідомості автора тісно пов'язувалася з соціалізмом і соціалістичним рухом. Самі ж ці студії охоплювали переважно праці про робітничий і соціалістичний рух, письменник знайомився також з марксизмом (але не пристав до нього), виявляв також інтерес до діяльності I Інтернаціоналу.

Надаючи першорядного значення правдивому зображенню дійсності, що натуралісти розуміли передусім як її точний опис, натуралісти ввели в творчу практику попереднє збирання й вивчення життєвого матеріалу. Неухильно дотримувався цієї практики й Еміль Золя. Так, написанню роману «Пастка» передувало вивчення життя трудового люду Сент-Антуанського передмістя, приступаючи до роману «Дамське щастя», він ретельно знайомився з функціонуванням великого паризького універмагу, задумавши роман «Гроші», відвідував біржу і цікавився фінансовими операціями, і т. д. Підготовчі студії до «Жерміналя» включили відвідини Анзена, кам'яновугільного району на півночі Франції, де навесні 1884 року відбулися події, що лягли в сюжетну основу роману. Потрапити туди було не

просто, бо уряд закрит доступ до цього району, і Золя довелося оформитися секретарем знайомого парламентарія, члена комісії, яка розслідувала справу. В Анзені письменник ретельно вивчав умови життя і праці шахтарів, відвідував їхні сім'ї, спускався в шахти й повзав на четвереньках у тісних вибоях, розпитував про страйк і розстріл страйкарів військом. Це надало творові особливої переконливості, в ньому відчутний гарячий подих життя, його трепет.

У романі знаходимо широкі й докладні описи шахтарського селища, помешкань шахтарів, їхнього побуту і звичаїв, умов праці тощо. Конфлікт лише поступово намічається і розвивається повільно, виростаючи з аналітично описаного середовища, із структури даного «шматка життя», як це й визначено принципами «експериментального роману», розробленими Золя. В тій естетико-художній системі, якої дотримувався автор «Жерміналя», без цих розгорнутих і докладних описів, без цього ґрунтового побутового оснащення сюжету зображені в романі події, конфлікт між шахтарями й кам'яновугільною компанією, вважалися б недостатньо вмотивованими й достовірними.

Сюжет «Жерміналя» на тривалий час став у європейських літературах сюжетною моделлю романів на робітничу тематику. До шахтарського селища прибуває молодий робітник, парижанин Етьєн Лантьє, носій більш високої робітничої свідомості. Прагнучи допомогти своїм «братом по класу», він організовує на шахті страйк, до якого приєднуються інші шахти. Один з кульмінаційних моментів твору — сцена шахтарської сходки, де було прийнято колективне рішення про спільний виступ. З цього часу увага Золя все більше переключається на робітничу масу, яка прийшла в рух, з'являється дедалі більше майстерно виписаних сцен і картин, які засвідчують появу масового героя — пролетаріату, що піднявся на боротьбу.

Малюючи масові сцени, письменник знову, як і в «Кар'єрі Ругонів», удається до романтичних барв і тональності, як, приміром, у сцені робітничої сходки у лісі: «На збори зійшлося близько трьох тисяч вуглекопів, — чоловіки, жінки, діти, — і все це стовпище гуло, рухалося, заливало галявину по самі береги; але раз у раз надходили нові групи, і море голів, повите ще темрявою, хвилювалося ген-ген поміж деревами аж до сусідньої ділянки, і над нерухомим, задубілим бором здіймався глухий гук, наче вітер під час бурі. Сходить місяць, і тепер у морозному повітрі видно було схвильовані обличчя, блискучі очі, роззявлені роти — ціле скопище голодних чоловіків, жінок і дітей, що готові були кинутися вперед і видерти з чужих рук пограбоване добро».

У момент найвищого загострення боротьби гору беруть стихійні сили робітничого руху, розігрується грізна стихія гніву, помсти, нищення. Розлючений натовп, доведений до відчаю голодом, рине від шахти до шахти, все руйнуючи на своєму шляху, і цей вибух стихії викликає у Золя складну реакцію захоплення і страху. Він малює таку апокаліпсичну картину загибелі старого світу: «То був червоний привид революції, який неминуче поведе за собою всіх одного з таких кривавих вечорів наприкінці цього століття. Так, прийде вечір, і свавільний народ так само гасатиме битими шляхами і проливатиме кров буржуа, рубатиме їм голови і сипатиме золото з розбитих скринь. Так само лементуватимуть жінки, а чоловіки клацатимуть вовчими щелепами. Таке саме рам'я, такий самий грім важких сабо, таке ж страшне місиво брудних тіл та чумного дихання зметуть старий світ нестримною своєю навалою».

Тут майбутня революція змальовується як своєрідний катаклізм, близький за своїм характером до катаклізмів у світі природи. Проте не слід цей романтичний образ революції

сприймати за пряме вираження соціально-філософських поглядів автора, що відбилися тут однобічно в художньо загостреній формі. З певністю можна сказати лише, що Золя був схильний акцентувати елемент стихійності в робітничому русі і, відповідно, недооцінювати значення його політичної організованості. Звідси його прискіпливо критичне, а то й знижувальне зображення представників різних течій тогочасного соціалістичного руху, яких знаходимо серед персонажів роману. Це і Расснер, головний суперник Етьєна Лантьє, що репрезентує посибілізм, суто реформістську течію, і гедист Плюшар, і анархіст Суварін, колишній російський народоволець, програма якого сходиться до тотальної руйнації існуючої цивілізації, що є необхідною передумовою появи майбутнього суспільства, вільного від зла і пороків існуючого. Жоден із них не здатен очолити робітничу масу, до того ж, підкреслює Золя, кожен із них, піднявшись над цією масою, внутрішньо від неї вже відірвався. Найбільшу симпатію викликає в автора Етьєн Лантьє, вільний від партійного політиканства, злитий з шахтарською масою. Але й він не є справжнім ватажком мас, про що прямо говориться в романі: «А проте він їх ніколи не вів — вони самі вели його за собою, примушували робити те, чого б він ніколи сам не зробив, якби на нього не напирала ззаду розбурхана юрба».

Як зазначалося, натуралістичний метод Золя поєднував «природниче» й «соціальне дослідження», фізіологічні й соціальні мотивації зображуваного. Та у двадцяти романах циклу «Ругон-Маккари» знаходимо різні співвідношення цих елементів і мотивацій. В одних романах, приміром таких, як «Земля» чи «Людина-звір», на передній план виходять «природничі» завдання і в персонажах цих романів «фізіологічна людина» явно тіснить «соціальну». Роман «Жерміналь», в якому письменник піднімав насущні суспільні проблеми, передусім

проблему «боротьби труда і капіталу», належить в циклі до романів іншої групи, які продовжують традицію французької реалістичної прози. Соціальна домінанта цього роману безперечна, але це не означає, що мотиви «біологічної історії» родини Ругон-Маккарів у ньому відсутні. Головний його персонаж Етьєн Лантьє теж обтяжений спадковістю гілки Маккарів, він є рідним братом «людини-звіра» Жака Лантьє, і в ньому теж прокидається «звір», коли він люто б'ється з Шавалем. Після цього його мучить «пекучий сором та каяття, що випив ялівцевої горілки на голодний шлунок і став звіром... Під дією алкоголю пробудилося в ньому щось невідоме й страхітливе — спадкова хвороба. Але справді клята спадковість, отримана від багатьох поколінь алкоголіків...» Цей мотив знаходить у романі розвиток і завершується вбивством Шавалє в заваленій шахті.

Теоретично Золя вважав, що в ідеалі літературний твір має бути «протоколом життя», який не залишає місця вигадці та уяві. Однак письменникові було тісно у власних теоретичних прописах і більше того — в рамках реалістично-натуралістичної художньої парадигми. В ньому жив темперамент романтика, постійний порив до далекойдучих проєкцій і масштабних узагальнень, що проявляється майже в усіх його романах. Звідси звернення до символіки й міфологічних мотивів та образів, до специфічної міфотворчості, які є істотним елементом поетики його романів. Досить прикметним у цьому плані є і роман «Жерміналь».

Загалом у художній системі реалістично-натуралістичної літератури міф і міфотворчість не належать до її конституюючих складників. Її провідна настанова полягала в тому, щоб, як писав Л. Толстой, «бути до найменших подробиць вірним дійсності». Проте це не означає, що потенції, закладені в міфі й міфотворчості, виявилися їй чужими й не

використовувалися нею. Адже «міф — певний надобраз, надвираз того, що містять природа й історія... В міфі виганяється на поверхню все приховане життя явища, чи то будуть сили позитивні, чи то руйнівні» (Н. Берковський). До цього потенціалу міфу часто вдавався й Еміль Золя, вводячи у свої натуралістичні романи міфічні образи й паралелі, ремінісценції й алюзії. Вони проливали несподіване світло на зображувану буденність і надавали тривіальним постатям і драмам нових вимірів та сенсів.

Так, фінал роману «Завоювання Плассана», в якому Франсуа Муре вночі підпалює свій дім, спалює ненависного абата Фожа і сам гине в полум'ї, викликає паралель з біблійним міфом про Самсона, створює міфологічний підтекст і виводить зображуване на простір універсально-символічного узагальнення. Міфологічні аналогії, образи, алюзії з'являються майже в кожному його романі: це й парк Параду («паду» — рай по-провансальськи) в «Провині абата Муре», і Центральний ринок, «череве Парижа» в романі під цією назвою, і паровоз Лізон в «Людині-звірі», й Нана, «Астарта Другої імперії» в романі «Нана» і т. д.

Не є винятком у цьому плані й роман «Жерміналь». У ньому особливе місце посідає міфічний антропоморфний образ шахти — допотопної потвори, що вимагає постійних людських жертв. Йому притаманна згадана узагальнюючо-символічна функція подібних образів та мотивів у романах Золя. Цей образ шахти — сучасного Молоха, починає вимальовуватися вже на перших сторінках твору: «Ця шахта на дні яру зі збитими в одну купу цегельними будівлями та гострим димарем, задертим угору, мов грізний ріг, здавалася Етьєнові якимсь диким неситим звірем, що чатує тут і ось-ось кинеться на світ і поглине його». Ця потвора з роззявленою пащею щоранку поглинає людей і виригає їх увечері виморених і вичавлених, якщо не залишає у

своєму череві. Руйнація і завал шахти, влаштовані Суварінім, патетично змальовується Золя як загибель живої міфічної потвори: «Мужність покинула Негреля, і стало страшно — волосся заворушилося на голові. Містичний страх перед всежерущим злом пройняв його холодом, ніби людина, страшна й величезна, була тут, біля нього, в цьому непроглядному мороці». І цей «хижий звір, пересичений людським м'ясом», після завалу «причаївся десь там, на дні, глибоко в своєму лігві».

В останніх частинах роману скорочуються розгорнуті й досить статичні описи, дія прискорюється і набуває дедалі більшої драматичної напруги. І що варто зафіксувати, водночас відбувається дедалі більший відхід від принципу життєподібності, з'являються теоретично осуджувані Золя «романтичні» перебільшення й драматичні ефекти, нерідко не без мелодраматичного загострення. Характерний у цьому плані епізод, в якому вмираючий дід Безсмертний душить останнім зусиллям Сесіль, доньку буржуа Грегуарів. Цілком романтична за своїм духом і стилем «шлюбна ніч» Етьєна і Катрін в заваленій шахті біля трупу Шаваля, що завершується злиттям пориву пристрасті й смерті Катрін.

Поширене тлумачення «Жерміналя» як «роману-попередження» — попередження суспільства про можливість вибуху, «соціального катаклізму», якщо не будуть здійснені заходи для поліпшення становища трудового люду, зокрема робітників. На цей ідейний мотив вказував і сам Золя у листі до журналіста Ф. Меньяра. Власне, його промовистим висловом є фінал роману, де з'являється весняний пейзаж із символічним підтекстом, який прояснює й назву твору. В республіканському календарі, запровадженому французькою революцією кінця XVIII століття, жерміналь — місяць весняного пробудження природи, місяць порості. Фінал переносить це поняття на

зображені події і, переводячи їх в символічний план, надає їм масштабного соціо-філософського змісту. Залишаючи шахту, Етьєн Лантьє йде полями, пробудженими весною до життя, і скрізь чує глухі, вперті удари шахтарського кайла, що пробиваються з-під землі. Етьєнові здається, що це його товариші піднімаються нагору, що «ростуть з-під землі люди, чорні лави месників проростають поволі, спіють у борознах для жнив майбутнього віку». Зображені в романі події набувають символіки «червоних сходів» (один з попередніх варіантів назви твору) великої суспільно-історичної сили, яка владно заявить про себе в прийдешньому. Так художньо реалізується ідея, декларована автором у начерку роману: «Треба закінчити грізним твердженням, що ця поразка випадкова, що робітники схилилися лише перед силою обставин, але в глибині душі вони мріють про відплату».

Підводячи підсумки недавно завершеного циклу «Ругон-Маккари», Золя писав у 1896 році: «Питання лише в тому, чи вдалося мені узагальнити те, що носилося в повітрі у наш час, чи зумів я твердою рукою зібрати колосся в сніп, чи зміг охопити весь предмет, правдиво передати атмосферу, зобразити людей і явища, переконливо поставити проблему завтрашнього дня й передбачити майбутнє». Можна з певністю сказати, що це титанічне завдання було реалізоване письменником у високохудожній формі, про що свідчить негаснучий інтерес до його творчості як на батьківщині Золя, так і в різних країнах світу, в тому числі і в Україні, де його романи були завжди популярні і видавалися масовими тиражами.

Д. С. НАЛИВАЙКО

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Беззоряної ночі, темної й густої, мов те чорнило, якась самотня чоловіча постать простувала голою рівниною.

Подорожній ішов з Марш'єнна до Монсу битим шляхом, що перерізує навпростець бурячники рівною смугою з десять кілометрів завдовжки і сполучає цих двоє сусідніх міст. Він ішов навмання і не міг розгледіти навіть чорного ґрунту під своїми ногами, і лише наскоки березневого вітру, широкі й глибокі, мов хвиля на морі, зледенілого від перельоту над замерзлими болотами та обголілими неокраїми просторами, нагадували про неосяжний обшир рівнини навкруги нього. На темному тлі неба, скільки око сягало, не вирізувалося силуету дерева або будівлі, а шосе, мов загата, простяглося рівне-рівне вперед у сліпий морок ночі.

Подорожній вийшов з Марш'енна десь о другій годині. Він поспішав і здригався усім тілом під блаженською одежею — бавовняною курткою та плисовими штанями. Невеличкий, об'язаний картатою хустиною клунок дуже заважав йому; він притискав його ліктями то до одного, то до другого боку, щоб тільки відразу засунути глибоко в кишені свої заляклі порепані руки, на які від хльостання східного вітру подекуди аж кров повиступала. В голові безробітного, безпритульного робітника не було думок — була тільки одна надія: може, холод трохи спаде, як розвидниться. Ішов він так уже з годину, аж ось за два кілометри від Монсу вгледів ліворуч просто в повітрі якісь червоні вогні, мов три жарини. Одну мить він вагався — не зважувався підійти, проте болюче жадання зогріти руки перемогло.

Дорога спускалася в яр, і нараз усе зникло. Праворуч ішов грубезний дощаний баркан, а за ним простяглася колія; ліворуч — порослий травою косогір, а там, далі — невиразні обриси якогось селища з низенькими одноманітними будівлями.

Подорожній зробив ще зо дві сотні кроків. Дорога раптом повернула, і з темряви перед очима знову виринули йому ті самі червоні вогні, і знову це так само його здивувало; він досі не міг зрозуміти, як це вони палають так високо в мертвому небі, немов якісь димучі місяці. Погляд його перебіг на землю, і тут інше звернуло на себе його увагу. Перед ним лежало важке громаддя низьких будівель, а над ним стримів силует фабричного димаря. Подекуди крізь помутнілі шибки пробивалося тьмяне світло. Кілька підсліпуватих ліхтарів висіло вздовж почорнілих зрубів, що видавалися якимись велетенськими підпорами. І глибоко з цього фантастичного громаддя, повитого мороком і димом, виривався лише один звук — важкий, глибокий видих пари з незримого паровика.

Тоді подорожній зрозумів: то була копальня. Пекучий сором засмоктав йому під серцем: навіщо йти? Роботи й тут не буде. Замість попростувати до будівель він наважився, нарешті, зійти на насип до трьох червоних вогнів — трьох чавунових жаровень, де горіло кам'яне вугілля, щоб робітникам було видніше й тепліше працювати. Возії скидали сюди вивезену з шахти землю і, мабуть, мали працювати до пізньої ночі. Тепер подорожній почув виразно стукіт коліщат по рейках і міг розгледіти рухливі постаті робітників, що спорожняли вагонетки перед жаровнями.

— Здорові були, — озвався подорожній, підходячи до першої жаровні.

Спиною до неї стояв старий дід у фіолетовій шерстяній фуфайці та шапці з кролячої шкурки. Його здорова гніда коняка, мов скам'яніла, стояла поруч та покірно дожидала, доки звільнять шість вагонеток, що їх вона притягла сюди. Рудий сухоребрый хлопець не дуже квапився з роботою, і його обважніла рука мляво натискала на важіль... А вгорі так само шугав крижаний вітер, і його потужні подихи краяли повітря, мов лезо велетенської коси.

— Здорові, — відповів старий і замовк. Подорожній відчув на собі його недовірливий погляд

і негайно назвав себе.

— Мене звать Етьєн Лантьє... Я механік... Чи немає тут часом у вас якої роботи?

Полум'я освітило його; це був чорнявий, вродливий хлопець; він видавав років на двадцять або трохи більше, і в його тонкому, сухорлявому тілі почувалася велика сила, дарма що на зріст був він не дуже високий.

Його слова, очевидячки, заспокоїли возія, але той похитав головою.

— Роботи для механіка? Еге! Ще вчора двоє приходило... Роботи чортма...

Вітер налетів знову, і мова урвалася йому на півслові. За хвилину, показуючи рукою на темне громаддя будівель під пагорком, Етьєн спитав:

— Це — копальня, правда ж?

На цей раз старий не здолав йому відповісти: жорсткий напад кашлю здушив йому горло; нарешті він відкашлявся, сплюнув, і його харкотиння впало чорною плямою на землю, зчервонілу від відблисків вогнища.

— Еге, це копальня «Воре»... А он і селище. Гляньте! І він показав рукою на обриси селища, що здалеку ще впало в око подорожньому. Тим часом вагонетки спорожнили, і старий поплентався за ними, ледве переставляючи свої заляклі, ревматичні ноги і не махнувши навіть батогом; його кремезна коняка посунула сама, важко тягнучи по рейках вагонетки проти вітру; вітер шугав і настовбурчував їй шерсть.

Тепер шахта «Воре» перестала бути тьмяним видінням. Етьєн з насолодою грів свої нужденні, порепані руки й не міг відійти від вогню. Перед очима в нього виразно виступали усі частини шахти: осмолений сарай — сортувальня, башта над шахтовим колодязем, велике приміщення з підйомною машиною та невеличка чотирикутна башточка відливого насоса. Ця шахта на дні яру зі збитими в одну купу цегляними будівлями та гострим димарем, задертим вгору, мов грізний ріг, здавалася Етьєнові якимсь диким, неситим звіром, що чатує тут і ось-ось кинеться на світ і поглине його. Втопивши очі в темряву, він думав про себе, про своє безпритульне життя за цей останній тиждень, коли він блукав по всіх усюдах, шукаючи роботи; перед очима в нього переходили картини близького минулого: залізнична майстерня, де він працював, де дав ляпаса начальникові, потім як вигнали його з Лілля, як потому він довго поневірявся, — звідусіль його гнали, ніде не міг зачепитись. У суботу він прибився до Марш'єнна, де буцімто

мала бути робота на металургійних заводах; никав туди-сюди, але ні по заводах, ні в Сонневілья роботи не було, і довелося йому цілісіньку неділю просидіти на подвір'ї на тартаку, примостившись за колодами, звідки о другій годині ночі вигнав його нині сторож. В кишені в нього ані су, ані скоринки хліба. Що чинити тепер? Хіба блукати битими шляхами без жодної мети, не маючи навіть де заховатися від рвучкого вітру?..

Так, це була справді шахта; поодинокі ліхтарі освітлювали купи видобутого вугілля; грюкнули двері, і в смузї яскравого світла Етьєн побачив розпалені, вогнедишні печі. Тепер він зрозумів: важкий, глибокий безупинний звук, мов видих здушеної за горло страшної потвори, виривався з насоса.

Рудий робітник, що спорожняв вагонетки, досі навіть не глянув на Етьєна, а той якраз нахилився підняти свій клунок, що впав на землю. Коли це за його спиною знову почувся тяжкий кашель, — то повернувся старий возій. Він повільно виходив із темряви, а за ним його гніда коняка тягла й на цей раз шість навантажених вагонеток.

— А в Монсу фабрики є? — спитав подорожній. Старий знову сплюнув чорним.

— Цього добра там не бракує, — відповів він, і слова його понеслися за вітром. — Ось якби ви глянули туди три-чотири роки тому! Все аж гуло, робота кипіла, робітників не вистачало, ніколи ще так не заробляли люди... А ось тепер знову почало животи затягати. Лихо та й годі в цілому краї: робітників звільняють; чуєш — то тут, то там майстерню зачинили... Може, імператор у цьому й не винен, та тільки навіщо здалася йому та війна в Америці?^[1] І як на гріх, ще й холера на худобу та на людей пала...

Вітер забивав їм дух, а вони перемовлялися короткими фразами — скаржились один одному на лиху долю.

Етьєн оповів старому, як він ось уже тиждень цілий марно шукає роботи, — з голоду доведеться здихати, чи що? Незабаром, мабуть, по всіх шляхах снуватимуть старці з довгою рукою. Старий згоджувався з ним і казав, що кінець кінцем буде біда, бо Бог не попустить, щоб християни, мов ті собаки, на вулиці конали.

— Не щодня м'ясо бачимо.

— Еге, аби шмат хліба!

— Так, так, аби шмат хліба!

Журне завивання вітру заглушало їхні слова, і голоси їхні лунали ледве чутно.

— Гляньте! — мовив голосно старий возій, повертаючись лицем до півдня. — Он там Монсу...

Він випростав руку у темряву й почав називати одне по одному незримі місця. Там, у Монсу, Фовеллева цукроварня ще так-сяк працює, а цукроварня Отона вже скоротила частину робітників; не зачепило лише хлібної вивізної контори Дютійоля та канатної фабрики Блеза, що постачає канати для копалень. Потім він обвів рукою мало не половину всієї північної частини небозводу, — годі й казати: будівельні майстерні Сонневілья не дістали навіть третини звичайних замовлень; з трьох домен на металургійних заводах у Марш'єнні працюють тільки дві; нарешті — на скляному заводі Гажбуа ось-ось вибухне страйк, бо щось уперто гомонять, що зменшать заробітну плату.

— Знаю, знаю, — повторював за старим подорожній, — я сам допіру звідти.

— Ми ще поки животіємо, — додав возій, — хоч шахта дає багато менше вугілля, ніж дотепер. А гляньте просто перед себе, на «Вікторію»: там працюють лише дві коксові печі.

Він сплюнув, застріг у випорожненні вагонетки свою коняку, що почала вже тим часом куняти, і знову подався геть.

Тепер Етьєн, мов на долоні, бачив усю округу. Темрява була ще й досі така сама густа й глибока, але рука старого натхнула її живим привиддям тяжкого людського горя, і хлопець несвідомо відчував, як воно тяжить над ним, як воно тяжить скрізь, скрізь над усім цим рівним, безмежним простором... Чи то не стогін голодних котить цей березневий вітер голими полями?.. Його скажене завивання мов віщувало смерть праці й тяжкі злигодні, що заженуть у могилу силу-силенну людей. Етьєнові очі впивалися в морок, він силкувався пронизати його наскрізь, палко бажав і боявся побачити те, що криється за ним. Але все поринуло в темну безвість ночі, і тільки десь у далині мріли домни та коксові печі. З одного боку вишикувалися нерівними шерезами десятки й десятки димарів і позначалися на чорному тлі неба низкою червоних вогнів, а трохи ліворуч від них, мов велетенські смолоскипи, палали синявим світлом високо в небі шпилі двох веж. Мов на пожарище — тоскно було дивитися на них. На всьому грізному, неосяжному небозводі не видно було іншої зорі, іншого світила, опріч цих сумних нічних вогнів країни вугілля та заліза.

— А ви, бува, не з Бельгії? — почув Етьєн за спиною голос старого, що знову допіру повернувся.

В цей раз він привіз тільки три вагонетки. Хай спорожнять тим часом бодай ці; підіймальна кліть зіпсувалась, якусь там гайку зламали, і робота стала на добру чверть години. Внизу під відвалом усе замовкло, не чути було глухого гуркоту вагонеток; тільки глибоко з шахти долинали далекі удари молота, що важко гупав по листовому залізу.

— Ні, я з півдня, — відповів Етьєн. Спорожнивши вагонетки, рудий робітник присів на землю спочити, радий, що машина стала; він так само похмуро мовчав і тільки, як вовк, дивився своїми великими згаслими очима на возія, ніби дорікаючи йому за його балакучість; та й справді — старий ніколи не бував такий

говіркий. Може, обличчя незнайомого сподобалось йому, а може, його захопило непереможне бажання поговорити від щирого серця, що часто так пориває старих людей розмовляти вголос із собою.

— А я з Монсу, і звать мене Безсмертний.

— Прозвали так? — здивовано спитав Етьєн. Старий задоволене всміхнувся й, показуючи на «Воре», пояснив:

— Атож, атож... Тричі витягали мене звідти, мало не на шматки побитого. Одного разу всю шкіру геть-чисто обсмалило; вдруге так засипало, що аж землі наглитався, а втретє так залило водою, що черево, мов тій жабі, розперло. Люди побачили, що я аж ніяк не хочу здихати, то й прозвали мене на сміх Безсмертним.

Він весело зареготав. Сміх його нагадував скрип непідмазаного блока й скінчився страшним нападом кашлю. Відблиск полум'я падав тепер просто на нього й освітлював його велику голову з сивим рідким волоссям, плескاته бліде обличчя з синявими плямами. Він був невисокий на зріст, мав довжелезну шию, розкарячені литки й п'яти та довгі руки з короткими, товстими пальцями, що сягали йому аж по коліна. Він із своєю конякою, що стояла нерухомо поруч нього, здавався вирубаним з каменю: вони обоє наче зовсім не відчували ані холоду, ані рвучкого вітру.

У грудях старого знов щось заскреготіло — кашель шматував їх. Він нескоро відкашлявся, а коли сплюнув, то на землі знову позначилася чорна пляма.

Етьєн подивився на діда, а потім на його чорне харкотиння на землі.

— Давно працюєте на шахті? — спитав він. Безсмертний широко розвів руками.

— Чи давно? Ще б пак!.. Мені ще й восьмий не минув, як я вперше спустився на дно, і знаєте куди? В цю саму Ворецьку

копальню, а тепер мені п'ятдесят вісім. Порахуйте-но... чого-чого я тут не переробив... Як був малий, то працював при машині, а як підріс і вбився в колодки, то поставили відкатником, а потім цілих вісімнадцять літ був за вибійника. Потім через ці кляті ноги мене зробили ремонтним робітником, я грабався в землі, лагодив штреки, аж поки лікар не сказав, що я дуба дам під землею — тоді мене витягли на світ божий. З того часу, тому вже буде п'ять літ, поставили мене оце возієм... А що? Ловко? П'ятдесят літ на шахті, а з них сорок п'ять під землею! Га?

Він говорив, а розпалені жарини випадали від часу до часу на землю й кидали на його бліде старече обличчя криваві відблиски.

— Вони мені радять спочити. Еге! Нема дурних!.. Докалатаю ще два роки — до шостого десятка, а там матиму пенсію — аж сто вісімдесят франків! Якщо я попрощаюся з ними ниньки, то вони мені дадуть тільки сто п'ятдесят. Вони, шельми, хитромудрі! А я ще хоч куди! Тільки ноги, кляті, дошкуляють. Це мені, бачте, вода набилася під шкуру, бо часто, ще як був я за вибійника, вона мене щедро поливала. Часом, знаєте, й довбешкою двигнути несила — так болить, що криком кричу.

І знов напад кашлю здушив йому груди.

— Мабуть, тому ви й кашляєте? — промовив Етьєн. Старий похитав головою. Віддихавшись, він сказав:

— Ні, ні, це я минулого місяця застудився; раніш я ніколи не кашляв, а ось тепер — ніяк здихатися не можу...

Плюю та й плюю, сміх та й годі, скільки того харкотиння береться...

Йому захрипіло в горлі, і він знову сплюнув чорним.

— Це кров? — наважився нарешті запитати його Етьєн. Безсмертний помалу обтер губи рукою.

— Вугілля, вугілля, синку... У мене всередині є його стільки, що воно зігріватиме аж до смерті; ось уже п'ять років, як я під землю не наVERTався. Мабуть, воно в мені десь глибоко на схованці лежало, а мені про те й ані гадки. Дарма! Це підтримує!

Замовкли. Десь далеко на дні шахти стукав одноманітно молот; вітер журно квилів, і здавалося, що то з глибин темного простору доноситься скарга голоду й знемоги. Полум'я в жаровнях тремтіло, а старий віддався спогадам і заговорив тепер тихше, перетравлюючи своє минуле.

Еге, він і вся його рідня копають землю не з учора! Його кривні працюють на Компанію, відколи вона заклалася в Монсу, а тому вже багато часу, — аж сто шість років. Його прадід — Гійом Мае — тоді йому допіру скінчилося п'ятнадцять літ — знайшов кам'яне вугілля в Рекійярі. Компанія викопала там, недалеко Фовеллевої цукроварні, свою першу шахту — тепер вона вже стоїть копалищем. Вся країна знала, що її знайшов Гійом Мае, тому її й назвали Гійомовою шахтою. Він сам не бачив діда живого, та люди казали, що то був здоровий, кремезний чолов'яга й помер своєю смертю, саме як йому стукнуло шістдесят. Батька його — Нікола Мае, прозваного Червоним, — завалило землею, ще як йому заледве пішов сороковий, — тоді саме копали «Воре»... Від батька тільки мокре зосталося: кістки камінням потрощило, кров земля виссала — так його й не витягли. Двоє з його дядьків та троє з братів — теж зложили там свої кістки, та це вже пізніше. А він сам, Венсан Мае, вийшов сухий з води, усе гаразд, тільки ноги трохи покрутило, за те всі його звивають спритником... Нічого не вдієш, треба працювати. В їхній родині так повелося від батька до сина; що ж, ремесло як кожне інше... Його син, Туссен Мае, онуки його та всі, всі його кривні й свояки, що живуть он там, у тому селищі, конають на тій самій роботі. Сто шість років

працювати до смерті, від батька до сина, на одного хазяїна — неабищо. Не кожен буржуа потрапить отак розповісти історію свого роду!

— Аби харчі, — пробубонів знову Етьєн.

— Отож і я кажу: доки є хліб — і жити можна. Безсмертний замовк і кинув оком на селище, де в усіх вікнах один по одному почали займатися вогники. На дзвіниці в Монсу вдарила четверта година; похолоднішало, — вітер дошкуляв ще дужче.

— А чи ж багата оця ваша Компанія? — спитав Етьєн. Старий знизав плечима, а потім нахилився, мов угинаючись під тягарем золотих екю.

— Ще б пак, ще б пак! Грошей кури не клюють... Направду казати — наші, може, й не такі багаті, як сусіди в Анзені. Та проте мільйонів, мільйонів тих — без ліку... Мають вони дев'ятнадцять копалень, з них тринадцять працюють повним ходом — «Воре», «Вікторія», «Кревкер», «Міру», «Сен-Тома», «Мадлена», «Фетрі-Кантель» та ще багато інших, а з цих шістьох одні вже вичерпані, а інші — провітрюються, як от «Рекійяр»... Десять тисяч робітників, концесії в шістдесяти семи комунах, п'ять тисяч тонн щоденного видобутку, залізниця між усіма шахтами... А майстерень, а фабрик скільки!.. Ще б пак, ще б пак, грошенят у них доволі!

Нараз почувся гуркіт коліщат по помосту, і гніда коняка наставила сторожок вуха. Там, під землею, мабуть, уже полагодили кліть і взялися знову до роботи. Знову запрягаючи коняку, старий стиха промовляв до неї:

— Не слід звикати до балачок, стара ледащице!.. Мала б що розказувати, якби пан Енбо дізнався, як ти час марнуєш!

Етьєн замислено втопив у морок очі.

— Так, кажете, шахта належить панові Енбо? — спитав він.

— Ні, — пояснив старий. — Пан Енбо тільки головний директор. Він служить так само, як і ми.

— То кому ж належить це все? — допитувався Етьєн, показавши рукою на неосяжний простір навкруги.

Але на Безсмертного напав знову шалений кашель, і він довго не міг відвести духу. Нарешті він сплюнув і стер з рота чорну піну.

— Кому воно належить? А хто його зна. Мабуть, якимсь людям... — промовив він; вітер налетів з новою силою й відніс його слова у далечінь.

Старий показав рукою в якийсь темний, далекий простір, де жили ці невідомі люди, що для них увесь його рід довбав землю ось уже більш як ціле століття. В голосі старого пролунав побожний страх, немовби він говорив про якусь недосяжну божницю, де причаїлося гладке ненажерливе божество, що йому вони віддавали в жертву свою плоть, але зроду його не бачили.

— Аби хліба завжди вдосталь, — втретє промовив Етьєн.

— Аби щодня хліба вволю. Ще б пак, ще б пак! Чого ще тоді й хотіти!

Коняка подалася, а з нею зник у пільмі й дід, важко шкутильгаючи хворими ногами. Рудий робітник, що присів спочити, ані разу не ворухнувся; він увесь зібгався й, затиснувши коліньми підборіддя, втопив у темну порожняву свій згаслий погляд.

Етьєн підняв з землі свій клунок, але не міг примусити себе відійти. За його спиною лютував крижаний вітер і зціплював кров йому в жилах, а груди припікало вогнем. Може, тут знайдеться якась робота на шахті? Може, старий про неї не чув?.. Він пристане на все. Бо що робити? Куди податися, чого чекати в цій зголоднілій, виснаженій безробіттям країні? Здохнути десь під тином, мов той собака прибудний? А проте він вагався. Це повите мороком «Воре» серед безмежно рівного поля жахало його. Наскоки вітру щораз дужчали й зростали, і здавалося, що небозвід, звідки вони з свистом зривалися, теж

чимдалі ширшав, ставав більший. В мертвому небі не займалася бліда зоря; тільки палали домни та коксові печі кривавою загравою на чорному тлі темної безвісті, але не освітлювали нічого. А темна маса «Воре», мов лютий звір якийсь, наїжилася на дні свого лігва і дихала щоразу важче й глибше, ніби насилу перетравлюючи людську плоть, що її вона поглинула.

II

Селище Двохсот Сорока спало, повите чорною ніччю, серед нив, засіяних хлібом та буряками. Чотири довгі квартали шахтарських одноманітних, щільно-щільно приліплених один до одного будиночків ледве позначалися на темному тлі неба. Ці геометричне рівні, рівнобіжні квартали з одноманітними квадративими присадками, поділені трьома широкими вулицями, нагадували військовий шпиталь або казарму. Було тихо. Тільки вітер квилів і вив над самотньою рівниною поміж обідраними штахетами.

У Має, в будинкові номер шістнадцять другого кварталу, ще спали. Густий морок обгортав єдину кімнату другого поверху; він мов придушував своїм тягарем важкий сон знесилених утомою людей, що спали тут, широко пороззявлявши роти. Хоч надворі було й холодно, в кімнаті стояла задуха, важке повітря просякло тим прілим теплом живого тіла, що чути його завжди в найохайніших навіть житлах.

На годиннику в кімнаті нижнього поверху кукавка прокувала четверту годину, але ніхто не ворухнувся; тоненький свист виривався з дитячих грудей, а за ним важкий хропіт двох дорослих. Катріна схопилася перша. Крізь міцний сон, як завжди, порохувала вона чотири удари, що пролунали внизу, але не мала сили відразу розплющити обважнілі повіки: випростала ноги з-під ковдри, намацала сірника й засвітила свічку, але ще не вставала, — голова їй була така важка, що вона проти волі хилилася назад, непереможно хотілося знову повалитися на подушку.

Тьмяне полум'я свічки освітлювало чотирикутну кімнату на два вікна та вбогі меблі: троє ліжок, шафу, стіл і два старі стільці з почорнілої горішини, що виступали темними плямами

на тлі пофарбованих ясною фарбою стін. На кілках висіла одежа, долі стояла глиняна миска, а біля неї кухлик з водою, — тут умивалися. На ліжку ліворуч спали брати: старший Захарі, що мав двадцять один рік, та малий Жанлен, — йому кінчився одинадцятий; на другому ліжку, що стояло праворуч, міцно обхопивши одне одного рученятами, спали двоє меншеньких — шестилітня Ленора й чотирилітній Анрі; Катріна спала на третьому ліжку з сестрою Альзірою; дівчинка була така щупла на свої дев'ять років, що старша сестра навіть і не почувала б її, якби не гострий горб, що впивався тій просто в бік. Скляні відчинені двері виходили у вузенькі сіни, де на четвертому ліжку спали батько з матір'ю; поруч стояла колиска з немовлятком Естеллою, — Їй тільки-но минув третій місяць.

Катріна нарешті перемогла себе; сидячи на ліжку, вона потягалася і куйовдила обома руками своє руде волосся, що збилося їй на лобі та на потилиці, але ще не вставала, їй було вже п'ятнадцять років, проте вона здавалася ще маленькою дівчинкою; з-під вузенької сорочечки виглядали лише посинілі, немов присипані вугляним порошком, ноги та молочно-білі худенькі рученята, такі білі, що не здорова блідість її обличчя, вже попсованого дешевим милом, ще дужче впадала в око. Катріна востаннє позіхнула, широко роззявляючи трохи завеликого рота з блискучими рівними зубами в блідих, анемічних яснах; від болючого змагання зі сном сльози виступили їй на сумні, стомлені сірі очі; у всьому голому її тільці почувалася та сама важка перевтома.

У сінях щось заворушилось, і глухий хрипкий голос Мае промимрив:

— Сто чортів! Уже час!.. Це ти, Катріно, засвітила?

— Я, тату... Внизу вже продзвонило.

— Швидше повертайся, ледащо! Якби була менше танцювала вчора, то збудила б нас раніше... Тільки танці в голові гульвісі!

Має ще побурчав трохи, але його почала хилити дрімота, буркотня його стихла, змовкла потроху, і він знову захропів.

Боса, в самій сорочці, дівчина снувала по кімнаті. Проходячи повз ліжко Анрі та Ленори, вона накинула на них ковдру, що була впала на підлогу; вони спали міцним дитячим сном і навіть не поворухнулися. Альзіра прокинулась теж тим часом, перелізла на другий бік ліжка, на нагріте місце і мовчки лежала з широко розкритими очима.

— Захарі, Захарі! І ти, Жанлене, вставайте-бо, от які! — будила Катріна братів, що міцно спали, уткнувшись носами в подушку.

Вона вхопила за плече старшого і добре його струсонула; він відповів їй лайкою, тоді вона почала здирати з братів ковдру; обидва хлопці стали брикатися голими ногами; це було дуже смішно, і вона весело зареготала.

— Дурна, не займай! Іди к бісу! — сердито кричав Захарі, вже сидячи на ліжку. — Ненавиджу дурні жарти... Яке безглуздя! Глупа ніч, а вже вставай! Щоб йому!

Він був худий і незграбний, на його анемічно-блідому, як у всієї родини Має, обличчі стирчала ріденька борідка. Сорочка йому закотилася аж до живота, і він спустив її — не з сорому, а тому, що замерз.

— Уже продзвонило. Ану, швидше, жвавій! Батько сердиться, — мовила Катріна.

Жанлен щільно загорнувся в ковдру, заплющив очі і недбало пробубонів:

— Іди під три чорти! Я сплю!

Катріна знову добродушно засміялася. Малий Жанлен був щуплий і захарчований, і тільки набряклі золотушні руки й ноги його здавалися величезними. Вона схопила його, мов пірце, на оберемок. Він борсався і дригав ногами, а його мавпяча мордочка з зеленими щілинами очей, густими кучериками над

лобом і великими вухами аж зблідла з люті, що сестра перемогла його. Він не промовив ні слова і мовчки вп'явся їй зубами в груди.

— Зле чортеня! — прошепотіла Катріна, загамувавши болісний викрик, і спустила його на підлогу.

Альзіра загорнулася в ковдру аж по підборіддя і більше вже не засинала. Мовчки стежила вона своїми розумними очима хворої дитини за сестрою і двома братами, що вже почали одягатися. Біля миски закипіла нова сварка; хлопці почали штовхати дівчину за те, що вона надто довго умивається. Сорочки в них розвівалися на всі боки, а вони, ще запухлі зо сну, безсоромно справляли свої потреби і поралися, мов той вивід цуценят, що зросли вкупі. Катріна вже була готова перша. Вона вдягла шахтарські штани, натягла через голову полотняну блузу й пов'язала волосся синім чепчиком; у своєму робочому вбранні вона здавалася хлопчиком; у ній не лишалось нічого від жіночої статі, і тільки легеньке коливання стегон зраджувало її.

— Старий подякує, як побачить сколошмачене ліжко, — злісно мовив Захарі, — я розкажу йому, що це ти зробила.

Він говорив про свого діда Безсмертного, що працював уночі і спав удень; отже, це ліжко ніколи не холонуло, бо в ньому завжди хтось хропів.

Катріна мовчки підняла ковдру й почала опоряджати постіль; тим часом за стіною, у сусідів, почувся якийсь шум. Тонкі стіни цегляних казенних будинків, економно збудованих за проектом Компанії, тремтіли від кожного шелесту. Шахтарі жили так близько, пліч-о-пліч, що діти навіть знали всі найінтимніші дрібниці з життя сусідів.

Нараз сходи заскрипіли під чиїмись важкими ногами, потім щось ніби м'яко плюхнуло на ліжко і почулося вдоволене зітхання.

— Ловко! — мовила Катріна. — Левак пішов на роботу, а Бутлу прийшов до Левачихи.

Жанлен захихикав, і навіть Альзірині очі блиснули. Молоді Має щоранку потішалися так над шлюбним життям утрьох своїх сусідів: тут мешкав вибійник Левак тайого пожилець, копальник Бутлу; отже, Левачиха мала двох чоловіків — одного на ніч, другого на день.

— Філомена бухикає, — провадила Катріна, прислухаючись.

Вона говорила про старшу дочку Левака, дев'ятнадцятилітню дівчину, коханку Захарі, від якого та мала вже двоє дітей; Філомена слабувала на груди і тому не могла працювати під землею й служила за сортувальницю.

— А Філомені що! — відповів Захарі. — Йй сам чорт не брат, спить та й годі! Свинота!.. Нахабство — спати до шостої години!

Він одягнув штани, але нараз наче згадав про щось і відчинив вікно. Селище потроху прокидалося; крізь щілинки віконниць то тут, то там пробивалося світло ламп. Знову спалахнула суперечка: Захарі висунув голову з вікна; він хотів простежити, чи не вийде часом від П'єрронів, що мешкали навпроти, головний штейгер^[2] Ворезьких копалень Дансар — люди казали, що він живе з П'єррониною; а Катріна кричала братові, що П'єррон напередодні почав денне чергування при машині, і тому Дансар ніяк не міг заночувати в його жінки цієї ночі. Холодний вітер вривався в кімнату, але брат з сестрою того не відчували; вони сперечалися вперто, доводячи кожен своє. Аж ось почувся плач. То кричала Естелла в своїй колисці: холод дошкулив їй.

Має прокинувся й собі. Хто це на нього туману навів? Як це він заспав так, мов якийсь ледащо? Він почав лаятися та чортихатися так люто, що діти принишкли. Захарі та Жанлен помалу кінчали вмиватися, і в кожному їхньому русі вже

почувалася звичайна втома. Альзіра все лежала нерухомо й нищечком дивилася на них своїми великими очима. Ленора й Анрі спали, міцно обнявшись, і дихали тихенько й рівно, дарма що в кімнаті стояв гамір.

— Катріно, дай-но свічку! — закричав Мае. Дівчина саме кінчала застібати свою блузу і слухняно винесла свічку батькові в сіни; отже, брати мусили шукати то те, то те з свого вбрання в півтемряві: тільки крізь двері пробивалося світло. Батько схопився з ліжка. Проходячи повз нього, дочка не зупинилася; вона помацки спустилася в грубих вовняних панчохах униз по сходах, у нижній кімнаті засвітила другу свічку й заходилася готувати каву. Сабо всієї родини стояли під буфетом.

— Чи ти, гадино, замовкнеш нарешті! — скрикнув Мае розлютовано; від вереску Естелли йому аж терпець урвався.

Мае був маленький на зріст, як дід Безсмертний, і дуже скидався на того: в нього була така сама здорова голова, синяве, бліде, плескате обличчя й руде, коротко обстрижене волосся. Він замахав над колискою своїми величезними вузлуватими руками, і дитина ще дужче заверещала.

— Та годі-бо, ти ж сам добре знаєш, що вона не замовкне, — сказала жінка Мае, перелазячи на середину ліжка й потягуючись.

Вона теж допіру прокинулася і розсердилася: навіть поспати не дадуть, хіба не можна тихенько вийти з хати? З-під ковдри визирало тільки її довгасте, досить вродливе обличчя; воно ще не зовсім зблякло на свої тридцять дев'ять літ, але злидні та семеро дітей, що їх вона привела, дуже виснажили її. Чоловік одягався, а вона тим часом помалу говорила, втопивши очі в стелю. Ані він, ані вона вже не зважали на малу, що душилася з крику.

— У мене вже ані копійки, а нині тільки понеділок; ще шість день чекати до платні... Так далі не можна. Ви всі разом

приносите дев'ять франків. Як же мені в світі викрутитися? Адже ж нас усіх десятеро!

— Де ж то в біса дев'ять франків? — скрикнув Має. — Ми з Захарі дістаємо по три — маєш шість... Катріна з батьком по два — чотири. Чотири та шість — десять... Та Жанлен — один, то вже цілих одинадцять.

— Добрих мені одинадцять! А неділі, а прогульні дні! Більше як дев'ять ніколи не буває, чуєш — ніколи!

Він нічого не відповів, — шукав ремінця на підлозі.

— Не нарікай, я ще дужий. А скільки-то на сорок другому році на ремонтну роботу переходять! — мовив він нарешті, розгинаючись.

— Так воно так, старенький, та тільки від цього в нас хліба не збільшиться... Що мені робити, га? В тебе нічого нема?

— Є два су.

— Ні, це тобі буде на кварту пива... Господи! І що його робити? Як ми ці шість день домучимось, і сама не знаю. Мегра ми вже шістдесят франків винні; він позавчора вигнав мене з крамниці. Можна, звісно, ще вдатися до нього... А якщо він упреться й відмовить...

Вона лежала нерухомо, затуляючи від часу до часу очі від сумного полум'я свічки, і похмуро провадила мову. Вона казала, що в буфеті порожньо, а малі просять хліба, що від кави навіть і потерушки не лишилося, а з гнилої води в животі ріже; рахувала, скільки днів на місяць доводиться вгамовувати голод вареною капустою. Вона заговорила голосніше, бо Естелла репетувала на відчай душі, й не чутно було власного голосу. Має, здавалося, тільки тепер почув цей крик; у нестямі вихопив він малу з колиски і кинув її матері на ліжку, люто бурмочучи:

— На, бери, а то я її задушу!.. Клята дитина! Все має, ссе донесхочу, а лементує голосніше за всіх!

Естелла вмить замовкла під ковдрою і заходилася з насолодою ссати материне молоко; тепло відразу заспокоїло дитину, і тепер було чути тільки, як пожадливо цмокають її губи.

— А хіба пани з Піолени не казали тобі зайти до них сьогодні?
— спитав батько, помовчавши.

Мати недовіжливо стиснула губи: видно було, що вона покладала на це мало надії.

— Еге, я їх зустріла, вони носили одержу бідним дітям...
Гаразд, я поведу до них уранці Анрі та Ленору. Коли б дали хоч сто су!

Вона знову замовкла. Має вже одягнувся; хвилину постояв мовчки, а потім пробубонів:

— Нічого не вдієш, буде, що буде; ти вже якось викрутись...
Навариш хоч юшки... Балачками не зарадиш, краще вже йти на роботу.

— Авжеж, — відповіла мати. — Загаси вогонь, мені не треба світла, щоб думати.

Захарі і Жанлен уже пішли вниз, і Має, загасивши свічку, пішов за ними. Дерев'яні сходи вгиналися під їх важкими ногами у вовняних панчохах. Кімната й сіни знову поринули в темряву. Діти спали, і навіть Альзірині повіки склепились. Естелла вчепилася в материні обвислі груди й муркотіла, мов те котеня. Тільки мати втопила в темряву свої великі розплющені очі.

Тим часом Катріна заходилася передусім коло чавунового каміна з ґратами посередині й двома грубними димарями з обох боків, де цілісінький день жевріло кам'яне вугілля. Компанія давала щомісяця кожній шахтарській родині по вісім гектолітрів вугілля; але це було тверде вугілля, що його підбирали у штольнях, і розпалювати його було тяжко. Катріна ніколи не гасила вогню звечора, а тільки прикривала його; зате

вранці досить було розгорнути жар та підкинути кілька дрібних вуглин, що їх вона завжди старанно вибирала. Дівчина поставила горнятко на вогонь і присіла напочіпки перед розкритим буфетом.

Це була досить велика чиста кімната на увесь нижній поверх з ясно-зеленими пофарбованими стінами, старанно змитою кам'яною підлогою, посипаною білим піском; вся вона виблискувала суто фламандською охайністю. Меблів усіх було: сосновий полакований буфет, стіл та дерев'яні стільці, теж соснові. На голих ясных стінах надзвичайно чітко виступали понаклеювані на них занадто барвисті портрети імператора та імператриці (подарунок Компанії) та зображення якихось вояків та святих, рясно поцяцькованих золотою фарбою. На буфеті стояла рожева скринька з картону, а на стіні висів годинник з наляпанним на циферблаті малюнком; його дзвінке цокання наче сповнювало порожняву голої стелі. Інших оздоб не було. Коло дверей на сходи були ще одні двері, що вели у льох. Хоч яка чиста була ця кімната, а проте нерозвіяний дух смаженої ще напередодні цибулі і гострий уїдлиивий дух кам'яного вугілля отруювали тепле задушливе повітря.

Катріна замислилась перед відчиненим буфетом: на полиці лежав тільки окраєць хліба, чимало сиру, але масла лишилося мов кіт наплакав; а треба було якось намастити чотири тартинки. Нарешті вона придумала: покраяла хліб на кавалки, поклала на один сиру, а другий намастила маслом і стулила їх до купи. Це була подвійна тартинка — звичайний шахтарський сніданок, що його всі шахтарі завжди брали з собою на роботу, так зване «кресало». За мить чотири бутерброди, поділені суворо справедливо — найбільший для батька і найменший для Жанлена, — лежали вже готові на столі.

Катріна уважно господарювала, а проте з думки їй, мабуть, не йшло те, що розповів їй Захарі про головного штейгера та

П'єррону, бо вона відчинила двері й зиркнула надвір. Вітер не вщухав, по низьких причілках будинків миготіли все рясніше вогники; сон відлинув. Селище потроху оживало. Двері грюкали, і темні постаті робітників зникали в темряві чорною низкою. Ну, та й дурна ж вона — нащо стовбичити перед дверима, ще, чого доброго, й застудитися можна; П'єррон, мабуть, любісінько спить собі й піде на роботу на шосту годину. Проте вона не відходила й уперто дивилася на будинок навпроти по той бік садка.

Нараз двері відчинилися, і цікавість її спалахнула. Але ні, це могла бути тільки Лідія, маленька дочка П'єррона; так воно й було, Лідія подалася до шахти.

Раптом зашипіла пара, і Катріна, зачинивши двері, кинулася до каміна: вода кипіла в ключ і переливалася через край горнятка, гасячи вогонь. Кави більше не було; дівчина набовтала в окріп учорашньої гущі і посолодила його дрібним цукром. Саме на цю хвилину ввійшли її батько та двоє братів.

— Пхе! — сказав Захарі, встромивши носа в свій кухоль. — З цього тунку в голові не замакітриться.

Має покірно знизав плечима:

— Пусте, аби гаряче, і то вже добре!

Жанлен позбирав кришки від хліба й накидав їх собі в кухоль. Напившись, Катріна налила решту кави в бляшані фляжки. Всі четверо ковтали похапцем, не присідаючи. Тьмянний вогник чадної свічки догорав.

— Чи довго нам ще воловодитись? — скрикнув батько. — Можна подумати, що ми якісь рантьє.

Дверей нагорі вони за собою не зачинили, і мати крикнула їм навздогін:

— Забирайте ввесь хліб, дітям я маю ще трохи локшини.

— Гарзд! — відповіла Катріна.

Вона прикрила вогонь і поставила на краєчок решітки остачу від юшки для діда, щоб міг він поснідати теплим, як повернеться о шостій годині.

Шахтарі повитягали з-під буфета свої сабо, повзувалися, почепили через плече бляшані фляжки, а хліб позасовували за спину між сорочкою й курткою. Чоловіки вийшли попереду; Катріна загасила свічку, замкнула надвірні двері й вийшла за ними. Будинок знову поринув у темряву.

— Стривай! Ходімо разом! — гукнув якийсь чоловік, що саме виходив з сусідніх дверей.

Це був Левак з його дванадцятилітнім синком, Жанленовим приятелем, Бебером.

Катріна остовпіла й ледве не пирснула, потім прошепотіла на вухо Захарі:

— Диви! Бутлу навіть не дочекався, поки чоловік забереться з хати!

У вікнах згасали помалу вогні, грюкнули останні двері, і сон поняв усе знову. Жінки й малеча поснули, розташувавшись вільніше на спорожнілих ліжках.

Від селища до «Воре», що ввесь час невпинно гуло й стугоніло, потяглася смуга чорних тіней, — то під рвучкими наскоками вітру вуглекопи йшли на роботу, здригаючись і не знаючи, куди притулити свої згорнені на грудях руки.

Шматки хліба відтопірчували на їхніх спинах тонкі полотняні блузи, і всі вони здавалися горбаті. Холод проймав їх до кісток, але тепер вуглекопи вже не поспішали й посувалися шляхом, помалу тупаючи ногами, мов та череда.

III

Нарешті Етьєн наважився зійти з відвалу й подався до «Воре». Він питав шахтарів про роботу, а ті хитали головами й радили йому почекати на головного штейгера. Ніхто на нього не звертав уваги, і він блукав сам-один серед цих ледве-ледве освітлених, химерних будівель з чорними дірами замість дверей і заплутаними, незчисленими переходами та галереями. Етьєн зійшов темними, заваленими сходами, перейшов по хисткому містку і зазирнув до сортувальної, де денної пори пересівали вугілля. Тут було зовсім темно, і він пішов помацки, простягнувши вперед руки, щоб не вдаритись. І раптом з темряви просто перед ним виринуло двоє величезних жовтих очей: отож, він зайшов до надшахтної будівлі, до приймальної, до самого гирла шахтового колодязя.

Один із штейгерів, дядько Рішомм, здоровий сивоусий чолов'яга з лицем добродушного жандарма, саме простував до контори.

— Чи не треба тут часом робітника на будь-яку роботу? — спитав Етьєн.

Рішомм хотів був відмовити; але роздумав і відповів, як і інші, проходячи далі:

— Зачекайте на головного штейгера, пана Дансара. Рефлектори на чотирьох великих ліхтарях скупчували все яскраве світло над пащею шахтового колодязя і освітлювали блискучим промінням залізні поруччя, ручки сигнальних апаратів та гальм, товсті дошки, між яких совалися то вгору, то вниз дві кліті підйомної машини. Тільки тут було ясно; а вся височезна зала, що скидалася своєю будовою на середину церкви, поринула в морок, і якісь довгі, хисткі тіні ворушилися в ній і тремтіли. З глибини, з кімнати, де стояли шахтарські

лампочки, падав у темряву сніп сліпучого світла, та в конторі приймача ледве блимав тьмяний каганець. З-під землі саме прибула перша партія вугілля. Стояв страшений гамір. Вагонетки з вугіллям гуркотіли по чавунових плитах, ні на мить не замовкаючи; і серед усіх цих чорних, гуркотливих речей снувалися й метушилися зігнуті постаті робітників з їх довгими сутулуватими спинами.

Етьєн зупинився на хвилину, засліплений яскравим світлом, приголомшений цим гуркотом. Холодний вітер наганяв страшений протяг і проймав до кісток. В глибині вирізувався силует машини, що виблискувала своєю сталєво-мідною поверхнею; Етьєна поривало підійти до неї. Вона стояла за двадцять п'ять метрів від гирла шахти в іншому, трохи вищому приміщенні й непохитно угніздилася на своєму цегляному фундаменті; машина працювала повним ходом з потужністю чотирьохсот кінських сил, але так плавно, що від повільного руху вгору і вниз її величезного, густо намащеного шатуна стіни не здригались. При моторі стояв машиніст і пильно прислухався до сигнальних ударів; він уп'явся очима в таблицю індикатора, де у вертикальному розрізі показано модель колодязя шахти; а вздовж нього рухалися то вгору, то вниз вірьовки з олов'яними кульками на кінцях, що мали являти собою кліті. Щоразу, як машина здригалась, пускаючи кліть, починали рухатися два барабани — двоє велетенських коліс, по п'ять метрів радіусом кожне; вони намотували й розмотували в протилежних напрямках безконечну сталєву лінву і крутилися так шалено швидко, що здавалися смугою сірої куряви.

— Стережись! — скрикнули разом три робітники, що тягли кудись здоровенну драбину.

Етьєна мало не прибило. Очі його потроху звикали до темряви; він дивився тепер угору, де під самою стелею башти маячили сталєві лінви понад тридцять метрів завдовжки; вони

лягали на шків, припасовані до залізного бруса, схожого до бантини в дзвіниці, і зникали з клітьми в глибині шахтового колодязя. Линви звивалися безгучно, плавно, невпинно, пролітали по десять метрів за секунду й могли витягати нагору двадцять тисяч кілограмів вантажу.

— Та стережись-бо, чортів сину! — знову гукнули на Етьєна робітники, що перетягали драбину на другий бік, щоб оглянути лівий шків.

Етьєн відійшов і повернувся тихою ходою до приймальної.

Від потужних помахів велетенських крил над ним голова йому йшла обертом, протяг пронизував його наскрізь, у вухах до болю лящав гуркіт вагонеток, але Етьєн зупинився на хвилю поглянути, як спускають кліті в шахту. Край колодязя був сигнальний молоток з важелем та з вірвовкою, що спадала на саме дно шахти; коли внизу сіпали за її кінець, молоток падав на металеву дошку; один удар — сигнал спинити кліть, два — спускати, три — підіймати. Молоток гупав, мов цїп, і своїм дзвінким металічним дзвоном покривав усі звуки. Робітник, що керував рухом клітей, кричав у рупор машиністові свої накази й тим ще збільшував шалений гамір. А тим часом кліті зникали й виринали, викидали й набирали вантаж. Етьєн дивився й ніяк не міг зрозуміти цієї складної роботи.

Він розумів тільки одне: шахта ковтала людей по двадцяті-тридцяті за одним заходом і ковтала їх так легко й вільно, мов не помічала навіть, як вони проходять через її пельку у шлунок.

Робітників почали спускати з четвертої години ранку. Вони приходили з барака поодиноці, босі, з засвіченими ліхтарями в руках і зупинялися край шахтового колодязя, чекаючи, щоб набрався більший гурт. М'яко й безгучно, мов той нічний хижак, виринала з чорної безодні залізна чотириповерхова кліть, що вмещала разом вісім вагонеток, і зупинялась. Робітники

викочували подані знизу вагонетки й «заганяли» натомість навантажені задалегідь дерев'яними балками або порожні. Шахтарі залазили в порожні вагонетки по п'ять у кожну, і коли іншого вантажу не було, то кліть вмещала за одним разом сорок робітників. З рупора виривався глухий невиразний звук — то робітник, приставлений до кліті, давав наказ машиністові, а потім сіпав чотири рази за віршовку, «дзвонив на м'ясо», тобто давав сигнал на дно шахти, що туди відряджають партію людського тіла. Кліть здригалася і безгучно падала каменем у темну прірву, не лишаючи по собі нічого, окрім летючого сліду линви.

— А воно глибоко? — спитав Етьєн одного шахтаря, що дрімливо чекав на свою чергу.

— П'ятсот п'ятдесят чотири метри, — відповів той. — Там аж чотири поверхи; перший тільки на триста двадцять під землею.

Вони замовкли.

— А як увірветься? — казав далі Етьєн, уп'явши очі в линву.

— Е, як увірветься, то...

Шахтар махнув рукою. Надійшла його черга; кліть легко й плавно виринула знову на поверхню. Робітник примостився в ній разом з іншими товаришами, і кліть пірнула в безодню; за кілька коротких хвилин вона знову звилася вгору й знову поглинула нову партію людей.

Шахта глitala так людей аж тридцять хвилин.

Вона роззявляла свою хтиву пащеку то пожадливіше, то повільніше; це залежало від того, на яку глибину відряджали живий вантаж, але вона поглинала його без упину, — голодна, несита, а все не могла набити велетенського свого черева, що, здається, цілий народ здолало б перетравити. Робітники плавом пливли в глибоку шахту, кліті так само хижо й нечутно виринали з чорної безодні, а темрява була така сама густа та глибока.

Етьєнові знов, як і тоді, на відвалі, засмоктало під серцем. Нащо змагатися? Цей головний штейгер відмовить йому так само, як і інші... І нараз якийсь невиразний жах обняв його, і він хутко подався геть. Зупинився він тільки перед будівлею, де містилися парові котли. Крізь широко розкриті двері видно було сім котлів з двома топками. Серед білої густої пари, що з свистом і шипінням рвалася геть, порався біля печі кочегар; піч пашіла так, що аж на порозі було гаряче стояти. Радий, що зможе трохи перегрітися, Етьєн хотів підійти ближче, але саме на цю хвилину йому заступив дорогу новий гурт вуглекопів, що простували до шахти. Це були Має та Леваки. Попереду всіх ішла Катріна; у своєму шахтарському вбранні вона дуже скидалася на гарненького хлопчика; личко її було таке привітне, що Етьєна штовхнуло щось спробувати востаннє.

— Скажіть-но, товаришу, чи немає тут у вас якої роботи?

Вона здивовано глянула на нього, трохи налякана цим раптовим вигуком з п'їтьми. Має, що йшов позаду, почув запитання і відповів сам:

— Ніякої роботи немає, нікого не треба.

Його зацікавив цей бідолашний безпритульний робітник, що вештався без роботи битими шляхами, і, відходячи, він промовив до своїх:

— От бачите! Кожного може таке спіткати. Не треба нарікати, поки ще робота є... Не всяк її має...

Гурт вуглекопів попростував далі й увійшов до барака — великого, недбало обштукатуреного приміщення. Уздовж його стін тяглися в ряд замкнені шафки. Посередині стояла залізна груба без дверцят; вона так пашіла і була так щільно набита розпаленим біло-жаристим вугіллям, що жарини розколювалися і випадали на земляну долівку. Тільки криваві відблиски полум'я в грубі освітлювали барак; вони танцювали

по замащених стінах шаф і сягали аж попід почорнілу, закурену стелю.

Назустріч родині Має з жаркого барака почувся вибух веселого реготу. Спиною до печі стояло зо три десятки робітників і з насолодою гріли плечі проти вогню. Шахтарі завжди заходили сюди набрати в своє залякле тіло тепла й понести його з собою у вогкі підземні коридори. Але нині вранці в бараці було веселіше, ніж звичайно; робітники жартували з Мукетти, добродушної, дебелої вісімнадцятилітньої відкатниці з пишними грудьми та величезним задом, що розпирали їй куртку й штани. Вона жила в Рекійярі з своїм батьком, старим конюхом Муком, та братом Муке — відкатником; але вони працювали в різні зміни, тому Мукетта спускалася до копальні сама. Завжди — літом у пашні, зимою десь попід муром, вона тішилася коханням з котримось із своїх чергових кавалерів, які мінялися щотижня. Ніхто з шахтарів її не минав, і все обходилося мирно, по-товариському, без сварки. Якось Мукетті закинули, що вона залицяється до марш'єннського цвяхаря; вона страшенно розлютилась і почала кричати, що занадто себе для цього поважає і що дасть собі відтяти правицю, якщо хтось доведе, що бачив її з чужим хлопцем, бо вона, бач, водиться тільки з вуглекопами.

— То здорового Шаваля ти вже того... на виступці? — жартував один шахтар. — Узяла собі цього малюка? Мабуть, він до тебе драбину підставляє... Я бачив вас обох за Рекійяром. Він зліз на каменюку. Щоб я пропав, коли брешу!

— Ну, то що ж! — відповіла добродушно Мукетта. — Жалко тобі, чи що? Тебе ж не кликали підпихати.

Цей грубий, незлостивий жарт викликав новий вибух сміху; чоловіки трусилися з реготу; напівпопечені плечі їм аж ходором ходили; дівчина теж рвала собі боки й двиготіла перед ними своїми понад міру, майже хворобливо опуклими наростами

сала, що якось кумедно-спокусливо випиналися з-під її занадто вузького непристойного вбрання.

Нараз регіт затих; Мукетта розказала Має, що Флеранса, ота сама дебела Флеранса, більше не прийде на роботу: її знайшли вранці мертвою на ліжку; одні казали, що їй серце розірвалося, а інші запевняли, що тому винен літр ялівцевої горілки, яку вона буцімто духом хильнула. Має засмутився: ото новий клопіт — втертяв одну з своїх відкатниць, і нікого немає замість неї! Вони працювали артіллю, їх було четверо вибійників: він, Захарі, Левак та Шаваль; і тепер за відкатницю залишалася сама лише Катріна, — звісно, робота підупаде. Раптом він скрикнув:

— Стривай! А де той чоловік, що питав допіру роботи? Саме на цю мить Дансар проходив повз барак. Має розповів йому все і попросив дозволу взяти нового робітника, особливо натискаючи на те, що Компанія хоче замінити потроху відкатниць хлопцями, як це заведено вже в Анзені. Головний штейгер сперш усміхнувся, бо знав, що взагалі шахтарі не дуже вітали проект про заборону жінкам працювати під землею, — дбали-бо про те, щоб примістити своїх дочок, і дуже мало цікавилися питаннями моралі та гігієни. Нарешті після деякого вагання він згодився, але застеріг, що остаточний дозвіл залежатиме від інженера пана Негреля.

— Еге! Шукай вітра в полі! Мабуть, той чолов'яга вже почимчикував далі, — зауважив Захарі.

— Ні, — відповіла Катріна, — я бачила, як він зайшов погрітися до котельної.

— То біжи швидше, ледащо! — скрикнув Має. Дівчина швиденько побігла кликати нового робітника, а тим часом шахтарі, що грілися біля грубки, подалися до шахти й звільнили місце коло вогню новому гуртові. Не чекаючи на батька, Жанлен пішов по свою лампочку разом з Вебером, опецькуватим хлопчиськом, та з Лідією, щуплою десятилітньою

дівчинкою. Голос Мукетти, що пішла попереду, долітав сюди з темних сходів; вона лаяла дітей паскудниками і хвалилася набити їм пики, якщо вони посміють її вщипнути.

Етьєн дійсно затримався коло парових котлів і розбалакався з кочегаром, що порався біля печей. Аж зашпори заходили від думки, що незабаром доведеться знову рушати в чорний морок ночі. Проте він уже лагодився йти, коли це нараз чиясь рука доторкнулася до його плеча:

— Ходіть, — сказала Катріна. — Там є дещо для вас. Він спершу не зрозумів; а потім шалено зрадів і міцно стиснув дівчині обидві руки.

— Спасибі, товаришу... Ах, який же ви добрячий хлопчина!

Катріна засміялася, дивлячись на нього. Він подумав, що вона хлопець (вона була ще така тоненька, а волосся ж вона підтикала під чепчик), і це її смішило; з радощів він сміявся також, і обоє стояли так кілька хвилин у червоних відблисках полум'я, сміючись одне одному очима з почервонілими, розпаленими щоками.

Має в бараці присів тим часом перед своєю шафою і помалу роззувався. Справу з Етьєном умент було полагоджено: він діставатиме тридцять су на день, робота тяжка, але не дуже мудра, він відразу потрапить. Вибійник порадив йому не роззуватися й позичив велику шкіряну шапку про всяк випадок, щоб захистити голову, хоч ані сам, ані діти його про те не дбали. Потім він витяг з шафки інструменти, де лежала також і лопатка покійної Флеранси. Замкнувши сабо, панчохи та Етьєнів клунок, Має чогось раптом розсердився:

— Де ж це в бісового батька подівся цей клятий Шаваль? Мабуть, знову вовтузиться з якоюсь дівкою на купі каміння!.. Ми вже й так на півгодини спізналися сьогодні.

Захарі та Левак спокійно гріли собі спини. Перший нарешті промовив:

— Ти чекаєш на Шаваля?.. Таж він прийшов раніше за нас, він допіру спустився в шахту.

— То чому ж ти мовчиш? Ходімо! Ходімо! Хутко!

Катріна гріла коло вогню свої заляклі руки, але мусила також приєднатися до гурту. Етьєн пустив її вперед, а сам пішов ззаду. Шахтарі подалися лабіринтом якихось покручених сходів та темних коридорів, і чути було тільки, як м'яко човгають по підлозі їх босі ноги, немовби всі були взуті в стоптані пантофлі. Нараз із темряви виринуло якесь ясно освітлене засклеєне приміщення; уздовж його стін на залізних поличках з гніздами мало не до самої стелі вишикувалися рядами сотні напередодні ще почищених та направлених лампочок Деві^[3]; всі вони палали, мов свічки в сяючій каплиці.

Шахтарі підходили до віконця в дверях по лампочки; кожен брав лампочку з своїм номером, уважно оглядав і власноручно замикав її, а тим часом табельник, що сидів за столом, записував у реєстр годину спуску на роботу. Має попрохав лампочку для свого нового відкатника. Відбулася друга перевірка: робітники проходили повз контролера, що пильно й уважно перевіряв, чи добре закрито лампочки.

— Собачий холод, — пробубоніла здригаючись Катріна.

Етьєн тільки хитнув головою. Вони стояли коло шахтового колодязя посеред величезної зали, де вільно гуляв скажений вітер. Етьєн не боявся; ні, він не полохливий, а проте якась неприємна тривога підступала йому до горла серед цього оглушливого гуркоту вагонеток, уривчастих сигнальних дзвінків, реву рупора та шалених помахів сталевих пасів, що їх невпинно розмотували й намотували барабани підйомної машини. Кліті, навантажені людьми, нечутно, мов той нічний хижак, то поринали в безодню, то виринали.

Надійшла їхня черга. Етьєнові було холодно, і він нервово мовчав. Захарі та Левак глузували з нього; вони сердилися на Має, що той прийняв до їхнього гурту цього чужака; особливо був незадоволений Левак — він образився, що з ним не порадилися. Катріна дуже зраділа, коли батько озвався до нового робітника:

— Гляньте, он там над кліттю парашут. Бачите ці залізні гаки; їх зроблено про всяк випадок, як, бува, обірветься кліть. Ну, та це трапляється не так часто... Так ось, кажу, шахтовий колодязь поділено дошками з верху до низу на три частини; посередині рухаються кліті; ліворуч драбини...

Має нараз замовк, а потім почав ремствувати, хоч, правда, досить тихо й обережно.

— Чого це ми тут стовбичимо? Хіба можна так довго людей морозити?

Штейгер Рішомм у шкіряній шапці, з начепленою на неї лампочкою, почув його скаргу — він спускався також у шахту.

— Бережись! Стіни вуха мають, — пошепки перестеріг він Має (він був сам із старих шахтарів і хоч підвищився на чині, а проте лишився добрим товаришем). — Потерпи трохи. Всіх відразу вирядити не можна. Диви! Ось уже й до нас дійшло. Гайда! Мостися вже з своїми.

І справді, оббита залізом кліть з дротяними ґратами з боків уже чекала на них. Має, Захарі, Левак та Катріна розташувалися в нижній вагонетці; там було місця для п'ятох, і Етьєн увійшов за ними; але як чоловіки поставали на кращі місця, то йому довелося примоститися щільно-щільно біля дівчини, і лікоть її болюче впився йому в живіт. Лампочка йому заважала, він не знав, куди її подіти; йому порадили причепити її до ґудзика на куртці; він того не почув і безпорадно не випускав лампочки з руки. Під ним і над ним людей напихали в кліті, заганняючи, мов

худобу. Чому так довго не рушають? Що там знову сталося? Етьєнові здавалось, що він чекає без кінця-краю.

Нарешті кліть здригнулась, і все зникло. Етьєнові потемніло в очах, а з того, як почув він, що летить кудись сторчака, занудило. Це тривало лише кілька секунд, поки кліть спускалася повз обидва освітлені поверхи приймальної зали і цямрини йшли обертом у нього перед очима. Але коли кліть пірнула в чорну безодню, він наче зомлів і перестав добре відчувати, де він і що з ним.

— От ми вже й рушили, — спокійно сказав Має.

Всі почували себе гаразд, а Етьєн збентежено питав себе: спускається він чи підноситься вгору? Іноді, коли кліть летіла сторчма, не торкаючись бічних брусів, здавалося, що вона завмерла на одному місці, а коли випадково здригалась або підскакувала, його охоплював холодний жах, що ось-ось зараз станеться катастрофа.

Крізь залізну решітку, що до неї Етьєн притулився лицем, він не міг гаразд розгледіти стіни в шахтовому колодязі. Тьмяне полум'я лампочок ледве-ледве освітлювало людські тіла, що збилися до купи у нижній кліті, і тільки відкрита лампочка штейгера, що примостився в сусідній вагонетці, сяяла, мов маяк.

— У цьому місці діаметр колодязя чотири метри, — навчав Етьєна Має. — Обшивку треба було б полагодити — вода просочується з усіх шпарок... Е!.. Ми якраз проїздимо, — чуєте?

Етьєн саме почав дивуватися: десь близько ніби падав дощ. Допіру кілька важких крапель скотилося на дах кліті, як перед зливою; вода капотіла, дзюрчала, починався справжній потоп. Мабуть, у даху кліті була дірка, бо нараз цівка води потекла по його спині, і він аж затремтів з холоду. Холод пронизував до кісток; вони спускалися в якусь чорну, вогку безодню; нараз перед очима в них блискавицею промайнула освітлена печера, в

якій рухалися людські постаті, і за мить вони вже знову летіли стрімголов у темну безвість.

— Це перший поверх, — пояснював Мае. — Тепер ми спустилися вже на триста двадцять метрів... Гляньте, як швидко летимо.

Він підняв лампочку і освітив один з бічних брусів, який вибігав, мов рейка з-під поїзда, що мчить повним ходом, і більше Етьєн нічого не бачив, — морок був густий і бездонний. Блискавицею промайнули ще три поверхи. Ливний дощ кравав темряву.

— Яка глибочінь, — прошепотів Етьєн.

Йому здавалося, що він летить униз вже кілька годин; стояти було незручно, ноги залякли, та ще й лікоть Катріни немилосердно тиснув йому в бік, але він не смів поворухнутись. Вона мовчала; Етьєн тільки відчував тепло її тіла, що зогрівало його. Нарешті кліть зупинилася. Почувши, що вона пролетіла п'ятсот п'ятдесят чотири метри рівно за одну хвилину, Етьєн безмірно здивувався. Від почуття, що кліть спинилася, що під ногами в нього знову твердий ґрунт, йому відразу мов світ розв'язався, і він весело спитав Катріну, звертаючись до неї на «ти»:

— Що там у тебе під шкірою, що ти такий теплий?.. Я почуваю твій лікоть ще й досі в себе в животі.

Дівчина зареготалась і собі. Ну, та й дурний же він; невже ще й досі вважає її за хлопця? Полуда йому на очі сіла, чи що?

— Мій лікоть, напевно, у тебе в оці, — відповіла вона серед вибуху загального реготу, що дуже здивував Етьєна, але нічого йому не пояснив.

Шахтарі вийшли з кліті й подалися через простору, видовбану в землі залу з темним кам'яним склепінням, освітлену трьома яскравими лампами. Вантажники похапцем котили повні вагонетки по чавуновій підлозі. Від сирих стін

тхнуло льохом; з сусідньої стайні часом вривався струмінь парного, прілого повітря. В глибині чорніли роззявлені пащі чотирьох бічних галерей.

— Сюди, — звернувся до Етьєна Має. — Ви ще не на місці, нам ще треба пройти два кілометри з гаком.

Групи робітників розходились у різні боки, зникали в глибині цих чорних дірок. Кільканадцять вуглекопів подалися ліворуч; Етьєн ішов останній за Має, а Катріна, Захарі та Левак попереду. Вони все йшли та йшли, один за одним, мовчки, все далі й далі, поблискуючи тьмяними вогниками своїх лампочок. Етьєн спотикався на кожному кроці й чіплявся черевиками за рейки. Незабаром він почав стурбовано прислухатися: здалеку, десь із глибини, стугоніло щось, мов із надр землі насовувалася на них буря. Може, це був землетрус, і важений шар землі, що відділяє їх від поверхні, розчавить їх своєю масою? Нараз із темряви виринула пляма світла, і штрек здригнувся; шахтарі притиснулися щільно до стіни; повз них повагом пройшов дебелий білий кінь, тягнучи за собою цілу валку вагонеток. На передній з віжками в руках сидів Бебер; позаду, підпираючи останню вагонетку, біг босоніж Жанлен.

Валка проїхала, і шахтарі рушили. Трохи далі на перехресті виринули дві нові галереї; тут їхній гурт знову поділився; вуглекопи розходилися потроху по всіх закутках шахти. Від цього місця почали зустрічатися дерев'яні підпірки; дубові крокви й стовпи підпирали стелю; стіни крихкої породи були обшиті дошками, а крізь щілини поблискувала слюда та червоніли бурі маси пісковика. Валки порожніх і навантажених вагонеток ненастанно виринали з темряви, з гуркотом проходили повз них, наганяли одна одну, зустрічалися й знову зникали в темряві; коні сунули повз них, мов примари. Трохи далі шлях роздвоювався; здавалося, тут задрімала чорна гадюка,— то спинилася валка; кінь сопів, він зовсім злився з

темрявою, і тулуб його здавався брилою, що впала із стелі. Раз у раз відчинялися й повільно зачинялися вентиляційні двері. Дедалі галерея вужчала, нерівна стеля нависала щоразу нижче, і треба було нахилитися, щоб не покалічити голову.

Етьєн боляче забився, — якби не шкіряна шапка, був би розколов собі черепа. Напружено стежив він за кожним рухом темного силуету Має, що йшов перед ним, виступаючи на освітленому лампочками жовтуватому тлі; ніхто з шахтарів не забився, — мабуть, добре знали, де є яка вибоїна, який вузлуватий зруб чи прискалка. Етьєнові ноги вгрузали в мокрий глеюватий ґрунт; доводилося хлюпати в темряві навмання по калюжах. Найбільше дивували його раптові зміни температури. На дні в шахтовому колодязі було холоднувато, в головному штреку, кудюю припливала в усі галереї шахти течія свіжого повітря, дмухав крижаний вітер, бився, мов той птах, між вузьких стін і часами переходив у справжній борвій; але в бічних галереях, куди свіже повітря прибувало дуже помалу, тільки крізь вентилятори, було зовсім тихо і що далі, то спека й важка, мов олово, задуха зростали.

Має мовчав. Тільки звернувши праворуч, у нову галерею, він, не обертаючись, сказав Етьєнові:

— Гійомова жила.

Тут вони мали працювати. Етьєн ступив зопалу вперед і боляче вдарився головою та ліктями об склепіння. Похила стеля спускалася так низько, що місцями на протязі двадцятьох або тридцятьох метрів йому доводилося йти, зігнувшись удвоє. Вода сягала до кісточок. Так вони пройшли двісті метрів, і раптом Левак, Захарі і Катріна зникли з-перед очей в Етьєна, мов вилетіли крізь вузьку розколину в склепінні.

— Тепер подряпаємось угору, — сказав Має. — Почепіть лампочку на гудзика і лізьте, чіпляйтеся за риштування.

За цим словом він також зник. Етьєн мусив поспішати за ним. Ця розколина в жилі правила за прохід для шахтарів, через неї можна було потрапити в усі бічні штольні. Розколина була не ширша за вугільний пласт, ледве-ледве шістдесят сантиметрів завширшки. Дарма що Етьєн був сухорлявий, він посувався помалу й незграбно, марно витрачав енергію, болісно напружував м'язи і робив силу зайвих рухів, прихилився, викривлявся, чіпляючись пальцями за дошки.

Вони пролізли так п'ятнадцять метрів; звідси починалася перша бічна галерея; але треба було дряпатися ще вище, бо вибій Має та його товаришів лежав аж у шостій галереї, у так званому «пеклі». Штольні проходили одна над одною, приблизно через кожні п'ятнадцять метрів. Етьєнові здавалося, що цій розколині кінця-краю не буде; з спини та з грудей йому мов уся шкіра облізла; він хрипів так важко, наче підземне каміння навалилося на нього всім своїм тягарем і розстрощило йому кістки... Подряпані руки щеміли, побиті ноги нили, а головне — бракувало повітря, так бракувало, що здавалося, наче ось-ось шкіра трісне й бризне кров. В одній штольні він угледів невиразні постаті двох скорчених істот — одну щуплу, другу гладку; то були Лідія й Мукетта, що прийшли раніше і вже штовхали перед себе навантажені вагонетки. А йому треба було видряпатися ще на дві галереї вище! Піт сліпив йому очі, він знемагав і вже не гадав наздогнати товаришів, що посувалися зовсім легко й плавно, ледве торкаючись тілом стін.

— Сміливіш, — уже кінець! — донісся до нього згори бадьорий голос Катріни.

Та коли він уже й справді дістався до місця роботи, інший голос закричав з глибини штольні:

— Сто чортів! Де це ви в дідька забарилися? Я з Монсу аж два кілометри піхотою тьопав, а проте випередив вас!

Це сварився Шаваль, високий худий хлопець на двадцять п'ять років, костистий, з важкими рисами обличчя. Він злостився через те, що його примусили чекати. Побачивши Етьєна, він запитав, здивовано знизуючи плечима:

— А це що таке?

І коли Має пояснив йому, в чому річ, він процідив крізь зуби:

— То це вже хлопці починають у дівок хліб відбивати!

Обидва глянули один на одного; в їхніх очах спалахнула та інстинктивна несвідома ненависть, що народжується несподівано, раптом. Етьєн відчув, що його ображено, перш ніж зрозумів значення слів.

Усе стихло; шахтарі мовчки взялися до роботи. Галереї потроху залюднилися з верху до низу, і в кожному ярусі, в кінці кожної штольні закипіла робота. Несита шахта проковтнула свою щоденну пайку людського тіла — мало не сім сотень робітників. Вони ворушилися, грабались у цьому велетенському муравищі, свердлили його стіни й точили їх, мов шашіль трухляве дерево. І серед цієї важкої тиші, під незмірним тягарем землі, припавши вухом до скелі, можна було б почути, як заклопотано шамотять під землею ці люди-комахи, як з тихим посвистом звиваються то вгору, то вниз по линвах кліті з вугіллям, як цокають кайла, впиваючись у непохитні поклади кам'яного вугілля в найглибших глибинах підземних галерей.

Випадково повернувшись, Етьєн опинився знову близько-близько біля Катріни. На цей раз він відчув ніжну округлість її молоденьких грудей і раптом зрозумів, звідки бралось те тепло, що так проймало всю його істоту.

— То ти — дівчина? — здивовано промовив він.

— Авжеж... Довго ж ти приглядався! — весело, не почервонівши, відказала вона.

IV

Четверо вибійників простяглись один над одним на прискалках пласта. Відділяли їх причеплені на гаках дошки, куди мало скочуватися видовбане вугілля. На кожного припадала площа чотири метри завдовжки й п'ятдесят сантиметрів завширшки. Було так тісно, що низька стеля й вузькі стіни наче сплющували людину зовсім. Пересовувалися на ліктях та на колінах — не можна було повернутися, щоб не покалічити плечей; працювали лежма, упершись боком у землю й вигнувши шию, із задертими над головами кайлами на коротких держалнах.

Внизу примостився Захарі, Левак з Шавалем розташувалися над ним, а на саму гору заліз Має.

Передусім вибійник підбивав пласт вугілля знизу, потім робив дві бічні борозни, забивав залізного клинка вгору, і тільки тоді брила відколювалася. Вугілля було масне, брили кришилися на грудки, а ті скочувалися вниз по тілу вибійника. Потроху на дощі нагромаджувалися аж до самої стелі купи цих уламків, і людина зовсім зникала за ними; здавалося, що її живцем замуровано в цій чорній печері.

Найгірше мучився Має. Вгорі спека доходила тридцяти п'яти градусів, свіже повітря зовсім сюди не прибувало, несила було терпіти вбивчу задуху. Щоб видніше було працювати, Має причепив лампочку на цвях над самою головою; лампочка нестерпуче пекла його голову, і в нього було таке почуття, мов уся кров займається в жилах. Але найдужче дошкуляла йому вода. Просто над ним, над самим його обличчям, із скелі дзюрчала тоненька цівка, і краплі невпинно падали й падали з якоюсь упертою ритмічністю на одне місце. Він даремно крутив головою і закидав її назад: вода біла йому в обличчя, капотіла

й падала без упину. За чверть години він увесь промок, упрів і почав парувати, мов допіру виварене шмаття. Зараз одна крапля настирливо в'їдалася йому в око. Він кляв її, але не хотів кидати роботи і так завзято цокав своїм кайлом, що від могутніх його ударів усе тіло йому здригалось. Лежачи між вузьких стін печери, він скидався на кузку, що залізла в книжку: книжку закріють, і від кузки тільки мокре зостанеться.

Ніхто не перемовився й словом, і чути було тільки нерівне, немов якесь далеке й невиразне цокання металевих клинків. Удари падали уривчасто й приглушено, і в мертвому повітрі від них не йшла луна. Густа темрява здавалася ще чорнішою від летючого вугляного порошу та від газів, що притискали повіки й сліпили очі. Червоні вогники лампочок ледве блимали з-за металевих сіток. Нічого не можна було розглядіти; вузька розколина роззявила своє чорне жерло, мов широкий похилий димар, де зібралось сажі за добрий десяток зим. Глибоко в ній ворушилися якісь примарні постаті; в тьмяному світлі часом зненацька виступала з темряви округла лінія стегон, вузлувата рука, скуйовджена, чорна, страшна, мов у душогуба, голова.

Відколюючись від стіни, уламок вугілля прорізував кришталевим блиском своїх граней темряву, і за мить усе знову поринало в чорний морок. У нерухомій, гнітючій тиші тільки важко й глухо гупали кайла, із свистом виривалося з грудей хрипке уривчасте дихання та прокльони на втому й задуху, і невпинно падали краплі з підземних джерел.

Захарі не виспався; від учорашньої гульні йому обважніли руки, і незабаром він покинув роботу: треба, мовляв, укріпити галерею. Ця робота не потребувала такого напруження: він міг працювати і одночасно тихо насвистувати, замислено втопивши очі в темряву. За їхніми спинами чорніла вже видовбана в пласті печера зо три метри завдовжки, а вони ще й досі не

зібралися підперти склепіння, — нехтували небезпекою, шкодували час.

— Гей, паничу! Принеси-но мені кілька брусів! — гукнув Захарі на Етьєна.

Катріна саме вчила того орудувати лопаткою, але він слухняно відійшов від неї й почав подавати вибійникові дерево, якого тут ще від суботи трохи залишилося.

Щоранку до шахти спускали вже готові, обтесані дошки, відповідні до височини кожного шару вугілля.

— Та ворушись-бо швидше в дідька! — гукнув Захарі, бачачи, як незграбно пробирається новий відкатник з оберемком дубових брусів між купами вугілля.

Своїм кайлом Захарі робив одну зарубку в стелі, а другу в стіні; потім просував туди з двох кінців деревини і таким способом підпірав склепіння. Після півдня ремонтні робітники розчищали галерею і засипали землею й закладали деревом усі повидовбувані шари жили, залишаючи лише вільні ходи для вагонеток.

Має перестав охкати: нарешті йому пощастило відбити свою брилу вугілля. Обтерши рукавом мокре, спітніле обличчя, він стурбовано озирнувся на Захарі.

— Кинь, покинь-бо, — сказав Має. — Оглянемо опісля, як поснідаємо... Краще йди працювати, коли хочеш виробити норму.

— Та земля ж тут починає осідати, — відповів хлопець.— Бач, яка щілина, ще, чого доброго, завалиться.

Батько знизав плечима. Таке! Завалиться! Хіба це їм первина? Якось там буде! Кінець кінцем він розсердився і послав сина у глиб штольні.

А втім, усі потроху покинули робити. Левак лежав на спині, роздивляючись свою ліву руку: згори звалилася грудка пісковика, покалічила йому пальці, і він лаявся. Шавалеві

урвався терпець, він здер із себе сорочку і лежав голий по пояс, щоб не так було душно. Вони були вже всі присипані тонким чорним порохом, порох мішався з потом, збігав по щоках брудними цівками й патьоками. Має перший взявся знову до роботи, але почав на цей раз довбати нижче. Крапля падала йому тепер на чоло, але так настирливо й уперто, мов завзялася йому дірку в черепі продовбати.

— Не вважай на них, вони завжди гарчать, — пояснила Етьєнові Катріна й почала люб'язно навчати його далі: навантажені вагонетки приставляють нагору безпосередньо з копалень; кожную вагонетку позначено спеціальним жетоном; приймальник робить їм облік і записує кожную на рахунок певної артілі. Тому їх треба навантажувати дуже повно і накладати тільки чисте вугілля, а ні, то в приймальній можуть забракувати цілу вагонетку.

Етьєнові очі вже звикли до темряви, і він пильно дивився на дівчину; порох ще не вкрив її безкровного обличчя, і воно було зовсім бліде. Етьєн питав себе, скільки їй років; вона була така щупленька, що їй можна було дати щонайбільше дванадцять. Проте ця дівчина з її хлоп'ячими манерами та наївною безсоромністю, з якої він навіть ніяковів, була, мабуть, трохи старша; вона йому не подобалась; її бліде, мов у арлекіна, обличчя, стиснене на скронях чепчиком, здавалося йому занадто задьористим. Але його дивувала велика нервова сила та проворність цієї дитини. Катріна навантажувала свою вагонетку швидше за нього; і лопатка в її руках рухалася якось особливо ритмічно та спритно. Накидавши вугілля, вона одним потужним натиском зрушувала з місця свою вагонетку й просовувала її аж до похилого бічного штреку, не спотикаючись, проходячи вільно, ніде не зачіпляючись під низьким навислим склепінням. А він, навпаки, геть зовсім знесилів; вагонетка його щоразу скочувалася з рейок, і він впадав у розпач.

Та й справді, ця підземна дорога була незручна. Від того місця, де працювали вибійники, до похилої галереї було добрих шістдесят метрів. Копачі ще не встигли розширити її, і просто ніде було повернутись, а стеля, нерівна, вся у прискалках та вибоїнах, спускалася так низько, що подекуди ледве-ледве проходила вагонетка; відкатникові доводилося згинатися дугою і підштовхувати її навколішках, щоб не розбити собі голови. До того ще почорнілі підпірки потріскалися в багатьох місцях, похилились і підгнили, мов ті трухляві милиці. Треба було проходити дуже обережно, щоб не покалічитись.

Подекуди чорна маса склепіння осіла й навалила на грубезні дубові колоди, що потріскалися під її тягарем; у цих місцях доводилося плазувати на животі, щохвилини боятися, що земля ось-ось завалиться й розтрощить.

— Знову! — засміялася Катріна.

Етьєнова вагонетка з'їхала з рейок у найтяжчому місці проходу. Він ніяк не міг навчитися котити її просто перед себе по цих рейках, що зовсім вгрузли в мокрий ґрунт; він лаявся, лютував, сердито сіпав коліщата, але ж ніяк не міг, незважаючи на неймовірні зусилля, поставити її на місце.

— Стривай лишень, — сказала дівчина. — Як ти будеш сердитися, то вона тобі ніколи не поїде.

Катріна підлізла під вагонетку, підважила її спиною і легко поставила її на рейки, — а в тій вагонетці було сімсот кілограмів. Здивований, засоромлений Етьєн промимрив щось, прохаючи пробачення.

Катріна показала йому, як розставляти ноги, щоб краще впертися ступнями в підпірки, що стояли по обидва боки галереї. Тулуб треба перехилити наперед, руки випростувати і пхати вагонетку, напружуючи щосили м'язи плечей та стегон. Під час однієї з таких мандрівок Етьєн подався за дівчиною, що йшла попереду, і бачив, як вона посувалася, зігнувши дугою все

тіло і спустивши так низько руки, ніби лізла на чотирьох лапах — чисто тобі якесь маленьке циркове звірятко. Піт їй котився з чола, суглоби хрустіли, вона ледве зводила дух, але не нарікала і спокійно робила своє діло, наче цим нещасним від колиски споконвіку заведено жити, отак скарлючившись удвоє.

Етьєн ніяк не потрапляв робити так, як вона; черевики йому заважали, викривлена спина нила. Це була така мука, такий нестерпний жах, що він падав від часу до часу навколішки, щоб хоч на мить випростатися, віддихнути. Етьєн довів нарешті свій вантаж до похилого штреку, куди виходили всі бічні галереї, і тут почалася нова складна наука. Катріна вчила його, як чіпляти вагонетки до приладу, що спускав та підіймав їх. Приладом керували хлоп'ята дванадцяти-п'ятнадцяти років; один стояв угорі, другий унизу; один спускав, другий приймав вагонетки. Ці малі шибеники перегукувалися весь час сороміцькими словами, і, щоб їх перекричати й нагнати до роботи, треба було лаятися ще дужче. Коли вниз підвозили порожню вагонетку, приймальник сигналізував нагору; тоді відкатниця чіпляла свою навантажену вагонетку до приладу; другий хлопець пускав гальмо, і вантаж котився вниз, підіймаючи силою своєї ваги порожню вагонетку вгору. А внизу, де починалася похила галерея, з навантажених вагонеток складалися цілі валки, і коні тягли вже їх звідси до підйомної машини.

— Гей, огирі! — гукнула Катріна в укріплену балками галерею метрів із сто завдовжки, і голос її пролунав, мов з велетенського рупора.

Підручні, мабуть, відпочивали, бо ніхто не відповів. По всіх галереях рух вагонеток відразу спинився.

— Один уже десь, напевно, на Мукетті, — пролунав серед загальної тиші тоненький дівчачий голосок.

Вибух дзвінкого реготу відповів їй, відкатниці аж боки собі рвали.

— Хто то? — спитав Етьєн.

Катріна пояснила йому, що то мала Лідія, бувале дівча, що вправлялося з своєю вагонеткою не гірше від дорослої жінки, дарма що рученята як у ляльки. Ну, а Мукетта!.. То не диво, — вона здатна вовтузитися з обома хлопцями водночас.

Приймальник нарешті озвався. Він гукав щосили на відкатниць, щоб швидше спускали вагонетки: мабуть, десь близько проходив штейгер. За хвилю по всіх поверхах знову вже гуркотіли коліщата, дзвінко гукали підручні хлопчики в похилій галереї, важко відсапувалися відкатниці, паруючи, мов перевантажені кобили. Шахта дихала чимсь первісним, звірячим... і в кожного шахтаря прокидалося раптове сліпе бажання самця, коли він зустрічав на дорозі ці зігнуті жіночі постаті, що рачкували за своїми вагонетками у вузьких чоловічих штанях, з напруженими випнутими стегнами.

Повертаючись від похилої галереї назад до забою, Етьєн щоразу потрапляв там у нестерпну задуху, чув уривчасті, глухі удари кайла та важкі зітхання вибійників, що, знемагаючи, вперто робили свою роботу.

Всі четверо лежали тепер голі, від голови до п'ят вимазані вугіллям, злившись з чорною масою. Якось на дошці в Має набралось стільки вугілля, що воно мало не задушило його в тій норі, — довелося скидати дошку з гаків, щоб вугілля могло скотитися вниз. Захарі з Леваком кляли свій шар: щодня він усе твердішав. Жодного су не виробиш з такою породою!

Шаваль перевертався з боку на бік, з хвилину відсапувався, лежачи на спині, й починав тоді сікатися до Етьєна, — його дратувала сама особа нового відкатника.

— Ото ще гад! Сили менше, як у дівки!.. Працює, мов три дні хліба не їв! Та чи ж будеш ти, нарешті, навантажувати як слід свою вагонетку? Ручок шкода? Га? А сто чортів! Пам'ятай! Я в

тебе десять су заберу, як через тебе нам хоч одну вагонетку забракують.

Етьєн стримував себе і не хотів відповідати; він ще й досі страшенно радів, що дістав роботу, хоч яка каторжна вона була, і залюбки скорявся перед суворою ієрархією праці та брутальністю старшого робітника. Проте покривавлені ноги не слухали вже його, руки зводили корчі, поперек мов залізним обручем оперезало. На щастя, вже була десята година, і Має сказав, що час снідати.

Має мав годинника, але навіть не глянув на нього. На дні цієї темної, як ніч, печери він ніколи не помилявся й на п'ять хвилин. Вибійники знову поодягали сорочки та куртки, повилазили з своїх дірок і посідали напочіпки, притиснувши лікті й підпираючи п'ятами зад. Таке положення настільки шахтарям звичне, що навіть поза копальнею вони можуть сидіти так, обходячись любісінько без каменя чи колоди. Усі повитягали свої сніданки і взялися до них, поволі відкушуючи шмат за шматом, перекидаючись словом-другим про сьогоднішню роботу. Кат-ріна їла стоячи; трохи згодом вона підійшла до Етьєна, що простягся трохи далі поміж рейками, приткнувшись до балок. Тут було більш-менш сухо.

— Ти не їси? — спитала вона, уминаючи свій хліб, але в ту ж мить збагнула, що хлопець тинявся цілу ніч без грошей в кишені і, може, й без шматка хліба. — Хочеш, я поділюся з тобою?

Він відмовився, запевняючи, що не голодний, але голос його аж тремтів, так йому зводило в порожньому шлунку.

— Може, гидуєш? Постривай! Я кусала тільки з того боку, а тобі дам ось з цього, — сказала вона весело і вже переломила надвое свій хліб.

Беручи хліб, хлопець ледве стримував себе, щоб не проковтнути його відразу, і навіть притиснув руки до стегон,

щоб Катріна не помітила, як вони йому тремтять. Просто, по-товариському простяглася вона на животі поруч нього, спершись підборіддям на одну руку, а в другій тримаючи свій крайчик хліба. Вона їла помалу, поважно. Світло лампочок, що стояли між ними, падало на них.

Кілька секунд Катріна дивилася мовчки на Етьєна. Цей чорновусий хлопець з тонкими рисами обличчя, мабуть, здавався їй гарним, і вона несвідомо задоволено всміхалася.

— То ти, кажеш, механік, і тебе прогнали з залізниці... За що?

— За те, що я дав ляпаса начальникові.

Вона остовпіла: це було щось цілком незрозуміле для її пасивної психології, психології спадкової вікової покори, що ввійшла з діда-прадіда в її кров.

— Треба сказати, що я був тоді п'яний, — провадив він, — а коли я вип'ю, то зразу скаженію, мене пориває тоді пожерти себе самого, пожерти всіх... Досить мені випити дві малесенькі чарочки, і відразу в мене прокидається бажання зжерти людину... А після того я ходжу два дні зовсім хворий.

— Пиячити не слід, — поважно зауважила Катріна.

— Еге, не журись, я себе знаю!

Він хитнув головою. Так, він ненавидів горілку всією ненавистю останнього нащадку роду п'яниць, що цілою своєю істотою відчуває на собі це жахливе тавро своїх скалічених, отруєних алкоголем предків; одна крапля горілки була йому гірша за отруту.

— Матері шкода... тільки тому й жаль бере, що мене викинули на вулицю, — промовив він, проковтнувши кусень хліба. — Матері не з медом живеться, і я посилав їй коли-неколи трошки грошей.

— А де живе твоя мати?

— У Парижі... на вулиці Гут-д'Ор... Вона прала. Етьєн замовк.

Коли він згадував про це, в його чорних очах відразу ставав туман; у ці хвилини жахлива думка про непевне майбутнє опанувала його, бо, загалом кажучи, він — дужий, здоровий, молодий — рідко зазірав у будучину. Він уп'яв очі в чорний морок копальні і лежав так мовчки кілька хвилин. Чомусь тут, у цій темній задусі, під незмірним тягарем землі, перед ним промайнуло його дитинство... Тоді ще вродлива й бадьора мати... Батько був покинув її, а потім, коли вона стала жити з другим, знову вернувся до неї. Етьєн згадував її життя з тими двома чоловіками, як знущалися вони з неї, як з ними вона пиячила й барложилася по канавах, в багні, заливаючи очі горілкою. Він пригадав з найменшими дрібницями ту вуличку, де жили вони, купи брудного шмаття посеред пральні, несусвітне пияцтво, квартиру, що просмерділася алкоголем, ляпаси, що від них аж щелепи тріщали.

— А тепер, — промовив він тихо, — на мої тридцять су я їй багато гостинців не надаюся... Пропаде вона десь з голоду, знаю...

І, знизавши безнадійно плечима, він відкусив шматок хліба.

— Хочеш пити? — спитала Катріна, відтикаючи свою фляжку.
— Це кава! Не бійся, вона тобі не завадить... Треба запити, а то сухим можна й удавитися.

Етьєн рішуче відмовився: досить вже й того, що він забрав у дівчини половину її сніданку. Але вона щиро змагалася з ним і хотіла його все-таки переконати.

— Гаразд! То я вип'ю перша, коли ти вже такий чемний... — сказала вона. — А тепер ти вже не можеш відмовитись, — це було б просто гидко з твого боку.

Катріна простягла йому свою фляжку; Етьєн побачив тоді зовсім близько від себе цю дівчину; вона стояла тепер навколішках, і світло від двох лампочок падало просто на неї. Чому вона здалася йому спершу негарною? Тепер, коли її личко

припало чорним, дрібним вугляним порохом, вона видалася йому дивно принадою. Як сніг білі, її зуби аж блищали, відтіняючи темне обличчя, зеленкуваті очі здавалися більшими й глибшими, і в них, мов у кицьки в очах, перебігали якісь іскорки. Пасмо рудого волосся, що вибилося з-під чепчика, лоскотало її за вухом, і вона весело сміялася. Вона вже не здавалася йому такою малолітньою, — їй могло бути навіть років чотирнадцять.

— Хіба щоб зробити тобі приємність, — відповів Етьєн, сьорбнувши трохи кави, і віддав їй фляжку.

Катріна сьорбнула й собі і примусила його випити ще, щоб було «нарівно», як вона казала. Вони пили й тішились: їх смішила ця процедура напування — тоненька шийка фляжки так кумедно переходила від рота до рота.

Раптом Етьєнові непереможно захотілося схопити в обійми цю дівчину й поцілувати її в губи, в ці повні блідо-рожеві губи, що здавалися свіжішими на тлі присипаного чорним порохом обличчя і щораз дужче вабили й спокушали його. Але він не наважувався і ніяковів, не знаючи, як приступитися до порядної дівчини-робітниці, що жила ще в родині з батьками, бо ж досі у Ліллі йому доводилося мати справу лише з повіями.

— Тобі вже, мабуть, є чотирнадцять? — спитав він, знову беручися до свого хліба.

Вона здивувалася, мало не розсердилась.

— Як то чотирнадцять! Та мені вже цілих п'ятнадцять!.. Так, я не дуже висока на зріст, але ж у нас дівчата ростуть взагалі помалу.

Етьєн її розпитував, і Катріна розповідала йому все без зухвальства, але й не соромлячись. Вона знала все. Для неї не було жодної таємниці щодо взаємин чоловіка і жінки, а проте він відчував, що тілом і душею вона ще дівчина, дитина, що розвиток її затримали нездорові умови, в яких їй доводилося

жити: повсякденна втома та важке повітря. Коли він завів розмову про Мукетту, навмисне, щоб засоромити її, Катріна почала розповідати йому жахливі речі, але цілком спокійно, весело регочучись. Еге, Мукетта зух-баба, у бувальцях бувала! А коли Етьєн спитав її, чи немає в неї самої коханця, Катріна, жартуючи, відповіла, що не хоче чинити прикrostі матері, але колись однаково це станеться. Плечі її зігнулись, вона здригалася в своїй змокрілій від поту одежі й дивилася покiрно та ніжно, готова на те, щоб покоритися обставинам і людям.

— Коли жити отак разом, укупі, то полюбовників довго шукати не доводиться. Правда?

— Авжеж.

— І потім, це ж нікому не вадить... Кюре нічого про це не кажуть.

— Е, кюре — то пусте! Начхати мені на нього!.. Але в нас тут є Чорний чоловік.

— Який це Чорний чоловік?

— Старий шахтар, що наvertsається до шахти і скручує в'язи розпусним дівчатам.

Він здивовано глянув на неї, — чи не глузує вона з нього часом?

— Невже ти віриш цій дурниці? То ти так-таки нічого й не знаєш?

— Чи ба! Я письменна. Вмію читати й писати... І це нам часто стає в пригоді; а коли тато й мама були малі, їх цього не вчили.

Вона таки й справді дуже гарненька. І Етьєн вирішив, — тільки-но скінчить вона снідати, він обійме її і поцілує просто в її повні рожеві губи. Етьєн був соромливий, думка про насильство стискала йому горло. Це хлоп'яче вбрання, ці куртка й штани на її дівочому тілі розпалляли і разом з тим стримували його. Він проковтнув останній шматок, випив з фляжки і віддав її Катріні, щоб вона допила. Надійшла слухна хвилина;

неспокійно кинув він оком на шахтарів, що сиділи осторонь, — коли це раптом якась тінь виринула з глибини галереї і заступила прохід. Шаваль уже кілька хвилин дивився на них здалеку. Він підійшов ближче і озирнувся, щоб упевнитися, що Має його звідси не бачить; Катріна сиділа на землі; Шаваль схопив її за плечі, перекинув її голову назад і впився в губи бруталним поцілунком. Він зробив це цілком спокійно, вдаючи, що не звертає жодної уваги на Етьєна. У цьому поцілункові почувалося право власника, якийсь ревнивий порив. Дівчина обурилась.

— Пусти мене, чуєш!

Шаваль не випускав її голови і вдивлявся їй глибоко в вічі. Його вогненно-руді вуса й борідка палахкотіли на чорному обличчі з довгим, великим носом, як дзьоб у орла. Нарешті він випустив її і мовчки подався назад.

Холодний дроз перебіг в Етьєна поза плечима. Який він дурний, нащо було чекати! Тепер він її вже не поцілує, ні, нізащо; хай вона не подумає, що він хоче зробити так само, як і той. Самолюбство його було боляче вражене, йому було справді тяжко.

— Нащо ти збрехала? — тихо спитав він. — Це твій коханець?

— Та ні, їй-богу! — скрикнула вона. — У мене з ним нічого такого немає. То він іноді жартома підійде... Він навіть не тутешній. З Па-де-Кале приїхав тільки шість місяців тому.

Обоє підвелися: треба було братися до роботи. Катріна почувала, що Етьєн відразу став якийсь чужий, холодний, і це її засмутило. Він здавався їй багато гарнішим за Шавалья... Може, вона справді вибрала б його... Їй хотілося сказати Етьєнові щось приємне, але не вміла. Помітивши, як він здивовано дивиться на свою лампочку, Катріна спробувала хоч розважити його; полум'я було зовсім синє з білою смужкою навколо, і він не розумів, що це таке.

— Ходи, я тобі щось покажу, — сказала вона ласкаво тихим голосом.

Вона повела Етьєна в глиб забою і показала йому розколину в шарі вугілля, звідки виривався якийсь тихий дивний звук, мов пташиний посвист.

— Просунь туди руку! Почуваєш, як там дме?.. Це рудниковий газ.

Етьєн остовпів. Невже цей тоненький струмінь і є те страховище, що вмить може висадити їх усіх у повітря? Катріна засміялась і сказала, що сьогодні газу більше, ніж звичайно, бо полум'я в лампочках дуже синє.

— Чи довго ви баляси точитимите, ледацюги! — сердито гукнув Має.

Катріна з Етьєном слухняно взялися до роботи, і знову почалося те саме: мало не плазом, з нахиленими спинами під низьким навислим склепінням вони покотили до похилої галереї свої навантажені вагонетки. За другим разом вони вже обливалися потом, і суглоби їм аж хрустіли.

У шахті вибійники стали також до роботи. Вони часто снідали похапцем, щоб не застудитися; і їхні бутерброди, що вони їх пожадливо глтали мовчки, далеко від сонячного світла, залягали їм оловом у шлунок. Тепер, щоб навантажити якнайбільше вагонеток, вони з подвійною силою цокали й цокали своїми кайлами. Напружена гонитва за мізерним тяжким заробітком, що поглинала всі їхні думки, почалася, і вони перестали помічати, як дзюрчить вода, від якої набрякало їхнє тіло, не почували, як мліють їм руки й ноги, не почували задухи чорних сутінок, де вони марніли й блідли, мов рослини в льоху. Дедалі повітря ставало важче і нагрівалося від чадних лампочок та видихів людських грудей; від отруйного задушного газу, що туманив очі, мов павутинням спирало дух, бо свіжого повітря напускали сюди тільки вночі...

Розпалені груди ледве здіймалися, а шахтарі, мов ті кроти, зарившись в темні нори, глибоко в землі невпинно цокали й цокали своїми кайлами.

V

Не дивлячись на годинника, що лишився в куртці, Має припинив роботу й сказав:

— Скоро перша... Захарі, ти скінчив?

Хлопець уже кілька хвилин кріпив склепіння і тепер, лежачи на спині з замріяними очима, згадував учорашню гру. Батьків голос розвіяв його задуму.

— Скінчив, поки що годі, завтра побачимо, як воно буде.

І Захарі вернувся на своє місце в забої. Тим часом Левак і Шаваль покидали на хвильку свої кайла, — треба було трохи віддихатись. Вибійники обтирали голими руками спітнілі обличчя, дивлячись на порепану брилу, що нависала згори; вони говорили тільки про свою роботу.

— Ет, оце таке нам щастя! — пробубонів Шаваль. — Треба ж було натрапити на таку породу; диви, як осипається!.. Як умовлялися, то, звичайно, не взяли цього до уваги.

— Шахраї! — вилаявся Левак. — Тільки й думки в них, як би то нас ошукати.

Захарі засміявся. Йому було все дарма, і робота його мало цікавила, але він любив, коли лаяли Компанію. Має почав спокійно пояснювати, що якість породи міняється що двадцять метрів. Нащо даремно на людей пеню зводити, адже передбачити цього вони не могли. Але як Шаваль з Леваком не слухали його й не переставали лаяти начальство, то він кінець кінцем занепокоївся й стурбовано глянув навколо:

— Цитьте! Годі вам!

— Правда твоя, — відказав, стишуючи голос, Левак. — Це небезпечно.

Навіть тут, на дні цієї чорної безодні, їх переслідували примари незримих шпигунів, немовби поклади кам'яного

вугілля, що належали акціонерам, мали вуха.

— А мені байдуже! — гукнув задирикувато Шаваль. — Коли це стерво Дансар ще раз зі мною так заговорить, я загилю йому каменюкою по череві... Я ж йому не заважаю переводити гроші на білявих блудяжок з тендітною шкірою.

На цей раз навіть Захарі не стерпів і голосно зареготав. Любощі головного штейгера з П'єрронихою — то була вічна тема для шахтарських дотепів.

Навіть Катріна, що стояла внизу штольні, спершись на свою лопату, теж рвала боки зо сміху; вона пояснила Етьєнові кількома словами, в чому річ. Має розсердився і вже не намагався навіть приховати свої турботи:

— Чи довго ще ти патякатимеш?.. Гляди, попадешся ти мені колись сам на сам.

Не встиг він цього сказати, як понад головами, у горішній галереї, почувся шум кроків. І через хвилину в проході з'явився тутешній інженер, «малюк Негрель», як його прозвали шахтарі поміж себе, а за ним показався й головний штейгер Дансар.

— А що я казав! — пробубонів Має. — Незчуєшся, як уже котрийсь наче з-під землі вискочить.

Поль Негрель, небіж пана Енбо, був стрункий, вродливий, невеличкий на зріст юнак з кучерявим волоссям і темними вусами, йому могло бути років із двадцять шість. Своім гострим носом та метким поглядом він скидався на тхора. Негрель був розумний, трохи скептик, але в своїх стосунках з робітниками додержував владного, гордовитого тону. На роботу він одягав шахтарське вбрання, чорний порошок вкривав його з голови до п'ят, як і вуглекопів; щоб підтримати перед ними свій авторитет, він виявляв шалену відвагу, ризикуючи скрутити собі в'язи; продирався перший найнебезпечнішими переходами і перед усіма поспішав до галереї, де, бува, траплялося якесь нещастя — завал чи вибух рудникового газу.

— Це тут? Так, Дансаре? — спитав він.

Головний штейгер, повновидий бельгієць з товстим носом та похитливими ніздрями, відповів перебільшено чемно:

— Так, пане Негрель... Оце той чоловік, що його найняли сьогодні вранці.

Обоє спустилися на середину штольні. Покликали Етьєна. Інженер підніс свою лампочку і мовчки оглянув його.

— Гаразд! — мовив він. — Тільки, ви ж знаєте, я не люблю, щоб до шахти набирали різних приبلуд з битого шляху... Будь ласка, щоб цього більше не було.

Він не хотів слухати жодних пояснень про наглу потребу замінити померлу робітницю, про бажання Компанії замінити жінок-відкатниць чоловіками і почав оглядати склепіння штольні; тим часом шахтарі взялися знову до роботи:

— Слушайте, Мае, — скрикнув він раптом. — По якому це ви робите? Смієтеся, чи що? Та ви ж усі тут зостанетесь, на цьому місці, бодай вас!

— Ого, воно ще міцне, — спокійно відповів робітник.

— Що? Міцне?.. Земля он як осіла, а у вас підпірки більш як за два метри одна від одної... Дерева вам шкода, чи що? Ет, усі ви однакові, волієте головами накласти, аби тільки кайла з руки не випустити та не кріпити!.. Прошу негайно поставити брусів удвоє більше та як слід підперти!

Шахтарі почали відмагатися й заперечувати, що вони самі більше дбають про свою безпеку; Негрель розлютився.

— Ет, годі! Коли вам розчавить голови, то хіба це на вас окошиться? Ще б пак! Вам що? А ось Компанії доведеться виплачувати вам чи вашим жінкам пенсії, допомоги... Кажу вам, ви в мене всі як на долоні! За те, щоб видобути на день дві зайві вагонетки, ви ладні віддати власну шкуру.

Гнів уже брав за серце Мае, але він відповідав ще спокійно:

— Якби нам платили досить, ми й кріпили б краще. Інженер знизав плечима й нічого не сказав. Він пройшов усю штольню і гукнув уже знизу:

— Маєте ще годину, беріться хутко до діла, попереджаю — з вас три франки штрафу.

Шахтарі щось сердито пробурмотіли, їх стримувала лише ієрархічна сила та майже військова дисципліна, що примушувала всіх, починаючи від підручного шахтаря і кінчаючи головним наглядачем, коритися один одному. Шаваль з Леваком люто стиснули кулаки; Має вгамував їх поглядом, а Захарі тільки недбало знизав плечима. Але найбільше, здається, схвилювався Етьєн. Відколи він опинився на дні цього пекла, мовчазне обурення почало потроху зростати в ньому. Він дивився на Катріну; та стояла, покійно зігнувшись. Невже можливо, щоб людина, вкорочуючи собі віку цією каторжною роботою, серед цієї вічної темряви, не заробляла собі навіть на свій хліб щоденний і все терпіла?

Тим часом Негрель з Дансаром, що раз у раз схвально кивав головою, подалися далі. Аж ось вони загомоніли голосніше. Вони спинилися й почали оглядати підпірки галереї на десять метрів нижче від того місця, де працювали вибійники.

— Чи ж не казав я вам, що їм усе дарма! — кричав інженер. — А ви самі в бісового батька як наглядаєте!

— Наглядаю, наглядаю, — пролопотів головний штейгер. — Аж язик болить — товчеш, товчеш їм усе те саме, а їм як горох об стіну.

— Має! Має! — сердито покликав Негрель. Усі спустилися. Він провадив далі:

— Ну, гляньте самі, чи ж воно держиться?.. Усе абияк, прихватком! Добра мені робота! Он як підпірки порозсувались. Казна-що! Тепер я розумію, чому нам так дорого коштує ремонт. Аби продержалося, доки ви відповідаєте, а там

байдуже! Так? Так? Хай завалиться все, Компанія за все заплатить! А Компанії доводиться наймати цілу армію робітників та лагодити вашу шкоду... Ось глянь-те-бо туди, — та це ж неминуча смерть!

Шаваль хотів був щось сказати, але інженер не дав.

— Знаю я, знаю все, що ви скажете. Щоб вам більше платили — правда? Гаразд! То слухайте, що я вам скажу — попереджаю вас, — ви примусите дирекцію зробити ось що: вам платитимуть за кріплення окремо, але відповідно зменшать плату за кожну вагонетку. Побачимо, чи з того вам полегшає... А тим часом переробіть усе це негайно. Я завтра огляну.

Нагнавши страху на шахтарів, він пішов. Дансар, що стояв перед ним такий покірливий, відстав на кілька кроків і грубо сказав робітникам:

— Через вас, клятих, мене лають... Трьома франками ви від мене не відкрутитесь! Начувайтесь!

Коли він відійшов, Має й собі розлютувався:

— А хай йому! Що не по правді, то не по правді! Я люблю говорити спокійно, — лише так можна чогось дійти; але ж кінчається тим, що людині вривають терпець... Чули?

Зменшити плату за вагонетку і платити за кріплення окремо! Нова вигадка, щоб витягти в нас гроші!.. Прокляті, прокляті!

Має треба було зігнати гнів на комусь, і якраз на цю хвилю погляд його впав на Етьєна з Катріною, що стояли згорнувши руки.

— Подавайте дерево, нероби! Чого роти пороззявляли?.. Як загилю я вам по потилиці, так аж каганці в очах засвітяться!

Етьєн пішов мовчки по бруси, не ображаючись на цю грубість; у цю мить в ньому самому кипіла така лють проти начальства, що шахтарі здалися йому занадто добросердими.

Левак із Шавалем розважили серце крутою лайкою. Усі, навіть Захарі, взялися завзято кріпити штольню. З півгодини

чути було тільки, як тріщить дерево під їхніми молотками. Вони забивали бруси в тверду породу мовчки, важко дихаючи, з упертим розпачем, — вони б це склепіння, здається, власними плечима пробрили й підперли, якби могли.

— Годі вже! — промовив нарешті Має, украй знесилений від втоми та гніву. — Пів на другу... Ну, та й хороший день! І п'ятдесят су не виробили! Я йду, мені все остогидло!

Дарма що працювати ще треба було півгодини — він почав одягатися. Решта зробили те саме. Самі стіни в копальні були їм огидні. Відкатниця ще не кинула роботи, і вони гукнули на неї; їх дратувала її старанність; надокучило це вугілля, чорт його не візьме!

Всі шестеро подалися з інструментами під пахвою назад тією ж дорогою, що й прийшли; до шахтового колодязя треба було йти два кілометри. Етьєн з Катріною відбилися від гурту у вузькому переході. Тут вони зустріли малу Лідію; вона зупинилася, щоб дати їм пройти, й оповіла, що з годину тому Мукетта нараз кудись зникла, — в неї буцімто так потекла кров з носа, що вона пішла обмитися, а куди, хто його зна.

Катріна з Етьєном пішли далі, а дівчинка знову взялася до своєї вагонетки, знеможена, брудна, напружуючи через силу свої тоненькі руки й ноги, схожа на чорну комашку, що тягне на собі надмірно важку ношу. А Етьєн з Катріною спускалися на спині, втягаючи голову в плечі, щоб не здерти шкіри з лоба; вони летіли по відполірованому шахтарськими задами схилу так швидко, що мусили від часу до часу хапатися за балки, щоб їхні сідала не зайнялися, як вони жартували.

Вибійники на них не чекали. Червоні плямки лампочок зникли далеко за поворотом галереї. Веселий настрій Етьєна й Катріни нараз увірвався, і вони пішли важкою, стомленою ходою — дівчина попереду, а він позаду. Вогники тьмяно миготіли, він її ледве бачив з-за чадної заслони; думка, що вона

дівчина, була йому неприємна; який він йолоп, що не він її цілував, а зробив це той, інший. Вона йому, безумовно, збрехала: той рудий її коханець, і, напевно, вони валяються десь по всіх закутках; і хода в неї розпусна, он як вона вихиляється... Етьєн дувся на неї, і цілком безпідставно, немовби вона його зрадила. А Катріна оберталася до нього раз у раз і уважно застерігала про кожну вибоїну або прискалок, немов хотіла запобігти його ласки. Нікого коло них немає, можна було б так добре, від щирого серця посміятися!.. Нарешті вони вийшли в головну галерею з рейками, і Етьєнові відразу мов світ розв'язався: ця нерішучість страшенно мучила його, а дівчина сумно востаннє зазирнула йому в вічі, і в погляді її немов промайнув жаль за втраченим щастям, що вже ніколи більше не вернеться.

Тепер навкруги них кипіло підземне життя; валки з навантаженими й порожніми вагонетками гуркотіли по підземних галереях, шмигляли штейгери, то там, то тут спалахували в темряві червоні зірочки ламп. Катріні й Етьєнові доводилося раз у раз притискуватися щільно до стін штольні, щоб дати дорогу людям і коням, що їх гаряче дихання обдавало їм обличчя.

Біжачи босоніж за своєю валкою, Жанлен крикнув їм щось непристойне, але колеса зчиняли такий гуркіт, що вони не розібрали слів. Катріна йшла мовчки, замислена, Етьєн теж мовчав і йшов за нею, не пізнаючи тепер тих перехрестків та галерей, що ними він проходив уранці; йому ввижалося, що дівчина веде його кудись у безвість, у темні надра землі. Але найбільше непокоїв Етьєна той холод, що поняв їх, скоро вони вилізли з забою; щодалі ставало холодніше; холод проймав до кісток. Вітер бився між стін, завивав і шалів у довгих вузьких галереях. Етьєн уже й не сподівався дійти до виходу, коли

відразу щось з'яснило, і раптом він опинився в просторій залі, куди спускалися кліті.

Шаваль скося глянув на них і підозріливо скривив губи. Спітнілі, розпарені Має, Левак і Захарі стояли побіч нього на шаленому вітрі, мовчазні, як і він, ховаючи в собі гнів.

Вони прийшли занадто рано й почули, що раніш як за півгодини їх не піднімуть нагору, тим паче що зараз мають спустити до шахти коня і для того нагорі старанно готувалися. Вантажники вкочували на платформи клітей сповнені вагонетки, старі залізні засуви стугоніли під ними, кліті звивалися вгору і зникали під ливним дощем, що хлющав з чорної діри. А знизу, з глибокого риштака, куди стікала ця вода, тхнуло вогкістю та тванюкою. Навколо шахтового колодязя під стовпом водяного пилу метушилися люди в мокрій як хлющ одежі, сіпали сигнальні віршовки, натискали на важелі. Ця велика зала, залита яскравим червонастим світлом з трьох великих ліхтарів, з довгими рухливими тінями в глибині, скидалася на якусь розбійницьку печеру, на якийсь бандитський вертеп десь на скелі, над бурхливим потоком.

Має спробував востаннє і звернувся до П'єррона, що був черговим тут з шостої години:

— Слухай-но, ти ж можеш пустити нас нагору.

Але вантажник — вродливий чоловік з кремезним тілом та привітним обличчям — перелякано відмахнувся рукою.

— Неможливо, попрохай штейгера... Мене оштрафують. Шахтарям довелось ще раз затамувати обурення.

— Ходімо, я тобі покажу стайню, — побачиш, як там хороше! — прошепотіла Етьєнові на вухо Катріна.

Вони проскочили до стайні непомітно, бо ходити туди було заборонено. Стайня містилася в кінці короткої галереї. То була видовбана в землі, обмурована цеглою печера двадцять п'ять метрів завдовжки й чотири метри заввишки, розрахована на

двадцятьоро коней. Тут було справді дуже затишно. Від кінських тіл ішов приємний теплий дух, приємно пахли чисті, свіжі підстилки. Одинокa лампа блимала в глибині м'яким світлом, мов нічний каганець. У стайні відпочивало кілька коней; вони спокійно повернули голови, дивлячись великими дитячими очима, а потім знову взялися до свого вівса, не хапаючись, мов угодовані, добрі робітники, яких усі люблять і шанують. На цинкових дощечках були накреслені назви коней; Катріна ходила поміж ясел, читала вголос ці назви, але нараз боязко скрикнула: просто перед нею, мов з-під землі; виринула якась людська постать. То була перелякана Мукетта, вона заснула тут на соломі й тепер прокинулася. Щопонеділка, не прочумавшись як слід після недільної гульні, вона била себе кулаком по носі і потім, щоб ніби обмити з лица кров, тікала з копальні й залазила сюди до скотини на теплі, м'які підстилки. Батько її, конюх, старий Мук, що дуже любив свою доньку, попускав цьому, дарма що міг накликати на себе великі неприємності.

На цю хвилину Мук саме наворачнувся до стайні. Це був присадкуватий, лисий, підтоптаний чоловік років на п'ятдесят, дуже гладкий, що трапляється не часто серед старих шахтарів. Відколи його настановили конюхом, йому так припав до смаку тютюн, що він жував його цілісінський день, аж кров з чорних ясен просочувалася. Побачивши чужих біля дочки, він розсердився.

— І чого це ви тут усі вештаєтесь? Геть звідси, щоб і духу вашого не було! Шльондри! Як ви смієте сюди принаджувати хлопців?.. Як ви смієте свої паскудства на моїй соломі робити?

Мукетті ці слова здалися дуже смішні, і вона аж за боки схопилася; Етьєна вони неприємно вразили, і він вийшов із стайні, а Катріна тільки привітно всміхнулася йому й пішла за ним слідом. Повертаючись утрьох до великої зали, вони зустріли Бебера й Жанлена, що теж простували з валкою

вагонеток до шахтового колодязя й зупинилися, чекаючи, щоб скінчилося маневрування клітей. Катріна підійшла до їхнього коня й почала його гладити та розповідати про нього Етьєнові. Це була Батай, найстарша в шахті коняка, білої масті; вона вже десять років живе під землею, десять років спить у своєму постійному закутку в стайні, — відколи її сюди спустили, вона не бачила денного світла.

Ця гладка, добряча тварина, з чистою лискучою шерстю жила тут, здавалося, спокійним життям мудреця, далекого від земних турбот та злигоднів. Серед віковичної темряви вона стала дуже кмітлива. Кінець кінцем тварина так добре вивчила свою щоденну дорогу, що сама відчиняла головою вентиляційні двері й нахилилася там, де склепіння нависало занадто низько. Вона також навчилася, мабуть, рахувати ті переходи, що їй доводилося їх робити, бо, повернувшись певну кількість разів від шахтового колодязя до похилого штреку, рішуче опиналася й ні за що в світі не хотіла більше працювати, — отже, доводилося вести її назад до стайні. Але надходила старість, і конячі очі її часом обгортав якийсь смуток. Може, в голові її снувалися неясні спогади про млин біля Марш'єнна, де вона народилася, про той млин на березі Скарпи^[4], де зелені дерева коливали своїм віттям на вітрі. Там, над головою, просто в повітрі, палала якась величезна лампа, але пригадати, яка вона, коняка добре не могла. Вона стояла похнюплена на своїх розбитих старих ногах, марно силкуючись згадати, яке то воно, те сонце.

Тим часом у шахтовому колодязі тривала підготовка; сигнальний молот ударив чотири рази: у шахту спускали нового коня. Ця подія завжди всіх дуже хвилювала, бо чорна прірва наганяла на коней такого жаху, що з кліті їх часто витягали вже мертвими. Нагорі, обплутаний сіткою, кінь шалено борсався,

але тільки-но тверда земля зникала з-під його ніг, він мов зомлівав і поринав у чорну глибіню шахти з нерухомим скам'янілим поглядом. Цей кінь, що його спускали сьогодні, був занадто великий і не вмщувався в підйомникові; його довелося підв'язати під кліть, а щоб він не крутив головою, то йому пригнули шию набік і обв'язали її вірьовками. Його спускали аж три хвилини, бо боялися пускати машину повним ходом. Внизу хвилювалися: невже вони залишили його висіти над безоднею на-півдорозі? Але нарешті нещасна тварина з нерухомими, величезними з жаху очима опинилася на дні шахти. Це була гніда кобила, трилітка, на ймення Тромпет.

— Обе-реж-но! — гукав старий Мук, що мав прийняти на стайню нову коняку. — Тягніть її, та вірьовок ще не розв'язуйте!

За кілька хвилин Тромпет уже лежала на чавунових плитах, мов той труп. Здавалося, що ця чорна глибока печера та безперестанний гуркіт і галас приголомшили її на смерть. Скоро робітники заходилися розв'язувати вірьовки, до неї підійшла Батай, яку допіру розпрягли, і почала уважно обнюхувати свою нову товаришку, що впала сюди зверху, з землі.

Робітники, що стояли навкруги Тромпет, розступилися трохи, глузуючи з Батай: «Диви! Чому вона так обнюхує її?

Що їй там запахло?» Але Батай хвилювалася й дрижала, не звертаючи жодної уваги на їхні жарти. Від Тромпет пахло свіжим, запашним повітрям, забутими пахощами напоєної сонцем трави. І раптом Батай заіржала голосно, дзвінко, легко; в її помолоділому голосі мов забриніло розчулене ридання, вона наче раділа з цього раптового подиху минулого, наче вітала нового товариша, наче журилася, що повернеться нагору тільки мертва.

— Ну, та й ловка ж оця Батай! — кричали робітники, сміючися з вибрику своєї улюблениці. — Диви, диви, ач, як балакає з своєю новою товаришкою.

Розв'язана Тромпет не рухалася, як мертва. Вона лежала на боці, приголомшена, розбита, немов ще досі почуваючи на собі жахливу сітку. Нарешті її оперезали батогом, і вона схопилася на ноги, здригаючись усім тілом. Старий Мук відвів помалу до стайні обох коней, що вже побраталися.

— Чи ж можна вже й нам, нарешті? — спитав Мае.

Але треба було спорожнити кліті, й кінець кінцем шахтарям усе одно довелося чекати ще аж десять хвилин, бо до встановленого часу підйому їх не хотіли пускати нагору. Шахта потроху пуста; з усіх галерей посунули шахтарі. Біля шахтового колодязя на страшенному протязі, що загрожував запаленням легенів, набралось вже з півсотні спітнілих, засапаних робітників. П'єррон, що видавав таким святим та божим і ласкавим, ляснув по щоці свою доньку Лідію за те, що вона покинула передчасно роботу. Захарі нишком щипав Мукетту, начебто щоб зігритись. Але загальне незадоволення зростало, Шаваль з Леваком оповіли про інженерову погрозу зменшити ціну з вагонетки й платити окремо за кріплення, шахтарі відповіли на це сердитими вигуками. На дні цієї темної нори, за шість сотень метрів від земної поверхні, зароджувався бунтарський дух. Скоро ці задубілі, загиджені вугіллям, стомлені чеканням люди загомоніли голосніше; вони обвинувачували Компанію, що вона заганяє в могилу половину своїх робітників тут, під землею, а другу половину примушує конати з голоду там, на землі. Етьєн прислухався до цих розмов і тремтів.

— Швидше! Швидше! — підганяв вантажників штейгер Рішомм.

Він хотів швидше здихатися шахтарів і, не бажаючи вживати суворих заходів, удавав, що нічого не чує. Але вони зчинили такий галас, що він кінець кінцем був змушений їх якось погамувати. За його спиною кричали, що довіку так тривати не

може і що одного чудового ранку вся оця лавочка полетить до дідька.

— Слухай-но, ти ж розумніший, — звернувся Рішомм до Має, — скажи їм, щоб вони замовкли. Хто не може бути найдужчий, той має бути найрозумніший.

Має, що тим часом заспокоївся, почав уже тривожитись; але обійшлося без його втручання. Зненацька гомін затих. В кінці галереї показалися постаті упрілих, стомлених Негреля з Дансаром; вони скінчили свій огляд і поверталися нагору. Звичка до дисципліни примусила шахтарів розступитися перед старшими, і інженер мовчки пройшов повз них до кліті. Він сів в одну вагонетку, головний штейгер — у другу; за сигнальну вірвовку сіпнули п'ять разів; це означало, як казали робітники, «дзвонити на сите м'ясо», тобто був знак, що їде начальство.

Кліть здригнулась і звилася вгору серед похмурої тиші.

VI

Підіймаючись у кліті разом з чотирма іншими шахтарями, Етьєн казав собі, що не залишиться тут ні за що в світі й піде знову поневірятися битими шляхами. Краще відразу пропасти з голоду, аніж знову спускатися в це пекло, де не можна було навіть на хліб собі заробити. Катрі-ни, що так зігрівала його живим теплом свого тіла, не було тепер біля нього: вона сіла в горішню кліть. Етьєн відганяв від себе ці всі дурні думки і волів податися швидше геть звідси. Як людина більш-менш розвинена, він відчував, що нездатний до німої покори цієї юрби; кінець кінцем він ще задушить когось з начальства.

Раптом йому засліпило очі; вони виринули так швидко нагору, що денне світло приголомшило його, і він стояв, безпорадно кліпаючи повіками, мов сам не свій. Проте йому все-таки відлягло від серця, коли кліть нарешті зупинилася.

Робітник відчинив двері, і шахтарі посунули гуртом з вагонеток.

— Чуєш, Муке, підемо сьогодні ввечері до «Вулкана»? — прошепотів Захарі на вухо одному робітникові.

«Вулканом» звався кафешантан у Монсу. Муке підморгнув лівим оком і безгучно засміявся, вищиряючи ясна. Як і батько, він був гладкий, малий на зріст, з задьористим носом і здавався гультьям, що все проп'є-промарнує, не турбуючись про завтра. Саме в цю хвилину з кліті вийшла Мукетта, і з братерською ніжністю він добре ляснув її по стегну.

Етьєн ледве пізнав високу залу приймальної, що здалася була йому такою таємничою, страшною вночі, коли її тьмяно освітлювали ліхтарі.

Тепер це було просто голе й брудне приміщення. Крізь запоашені шибки дивився сірий день. Тільки машина гордо

виблискувала своїми мідними частинами; сталеві, намащені маслом линви маячили, мов смужки шовку, намочені в чорнилі; шківи, величезна бантина, блоки, кліті, вагонетки — від усього цього старого сірого заліза похмура кімната була ще сумніша. Від гуркоту коліщат стугонів чавунний поміст, а з навантажених вагонеток, що невпинно котилися туди й сюди, здіймався чорний дрібний вугляний порошок і присипав підлогу, стіни та навіть сволок у башті.

Шаваль, глянувши на табель, що висів у невеличкій заскленій приймальній конторі, розлютувався. Він побачив, що їм забракували дві вагонетки; одна була не зовсім повна, а в другій вугілля було з ганджем.

— Ну, та й клятий день! — кричав він. — Ще на двадцять су менше!.. Оце наука не брати на роботу різних пройдисвітів, що працюють руками, як свиня хвостом.

Він глянув скося на Етьєна, і цей погляд доповнив його думку. Етьєнові хотілося відповісти на образі кулаком, але він стримав себе, розміркувавши, що не варто: адже ж він все одно піде звідси. Він це вирішив тепер остаточно.

— Зразу навчитися не можна, — мовив згодливо Має. — Завтра він працюватиме краще.

Але ці слова нікого не заспокоїли, всі були сердиті й шукали тільки приводу, щоб зчинити бучу. Віддаючи свою лампочку, Левак присікався до лампівника, докоряючи йому, що той погано почистив її напередодні. Шахтарі втихомирилися трохи тоді лише, як прийшли до барака, де завжди палав вогонь. Груба пашіла, як жар, в неї наклали надто вже багато вугілля; від кривавих відблисків на голих, без вікон, стінах, здавалося, вся величезна кімната горить полум'ям. Піднявся радісний гамір; шахтарі кинулися гріти задубілі спини, а з них стовпом бухала пара, мов від казанів з юшкою. Коли спини нагрівалися, шахтарі починали підпикати собі животи. Мукетта спокійнісінько

розстібнула штани, щоб висушити сорочку. Хлопці почали глузувати з неї і аж зайшлися реготом, коли вона раптом показала їм зад, — у неї це була ознака найглибшого презирства.

— Я йду, — сказав Шаваль, замкнувши інструменти в своїй шафці. Ніхто не ворухнувся. Тільки Мукетта похапцем проскочила за ним, — мовляв, їм обом до Монсу по дорозі. Але регіт не припинявся, бо всі знали, що вона вже йому надокучила.

Катріна тим часом щось прошепотіла батькові на вухо. Той спершу здивувався, а потім схвально хитнув головою й покликав Етьєна, щоб віддати йому його клунок.

— Слухайте-но, — озвався він стиха, — коли ви не маєте грошей, то пропадете з голоду, не дочекавшись платні, бо платять що два тижні. Хочете, я попитаю — може, хто згодиться вам позичити?

Етьєн не знав, що відповісти. Він саме лагодився забрати свої тридцять су й податися геть. Але відразу засоромився: Катріна дивилася на нього якимось пильно-проникливо, — може, вона подумає, що він боїться тяжкої роботи?

— Обіцяти наперед я вам нічого не можу, — казав далі Мае. — Хто його зна, може, й не поталанить.

Етьєн не заперечував, йому напевно відмовлять. А кінець кінцем це йому однаково: адже ж він зможе завжди піти. Але через хвилинку він уже пожалкував, що згодився. Катріна відразу повеселішала, засміялася своїм милим сміхом і ласкаво глянула на нього, тішачися з того, що стала йому в пригоді. Нащо це все? Навіщо ці дурниці?

Всі Мае повзувалися, замкнули свої шафки і подалися додому слідом за товаришами, що почали тим часом розходитись, нагрівшись трохи біля вогню. Етьєн пішов за ними. Левак із своїм хлопцем приєдналися до гурту; але біля

сортувальної, де пересівали вугілля, Має зупинилися, почувши страшенну лайку.

Це був великий сарай з почорнілими від вугляного пороху кроквами, з високими заґратованими вікнами, крізь які дув немилосердний протяг. Сюди привозили просто з приймальної навантажені вагонетки і вивалювали вугілля в довгі похилі жолоби, оббиті листовим залізом. З обох боків уздовж жолобів стояли на східцях сортувальниці й від кидали лопатками та граблями камінці, а добірне вугілля котилося по жолобах і падало зрештою крізь воронки в залізничні вагони, що їх було підведено по рейках просто під сарай.

У сортувальні саме працювала Філомена Левак — худа й бліда дівчина з покірними очима; вона харкала кров'ю. Голова їй була зав'язана якоюсь синьою вовняною ганчіркою, руки були чорні від вугілля аж по лікті. На кілька східців вище від неї стояла стара відьма, мати П'єрронихи. Її прозвали Проноза; це була стара, злюща баба, з страшними котячими очима і міцно стуленими, мов калитка скнари, губами. Обидві жінки лаялися, як навіжені; Філомена ремствувала, що Проноза підкрадає в неї шматки вугілля, так що вона й за десять хвилин не може набрати повного кошика, їм платили від кошика, і тому вони завжди сварилися так, що аж пір'я летіло, а на червоних щоках залишалися сліди п'ятьох чорних пучок.

— Дай їй добре в зуби! — крикнув згори Захарі своїй коханці.

Всі сортувальниці задоволено загеготіли, а несамовита Проноза напустилася тепер на хлопця:

— Мовчи, мерзотнику! Краще б ти признав тих двох байстрят, якими ти її ушанував!.. Вісімнадцять літ довгулі, пробачте на слові, а на ногах встояти не може!

Має довелося вгамувати сина, що нахвалявся зійти вниз і показати цій кощавій відьмі, якого кольору в неї шкура. Але на гвалт прибіг наглядач; граблі знову заворушилися, сортуючи

вугілля, і робітниці похилили над жолобами свої круглі зігнуті спина, завзято видираючи одна в одної шматки.

Вітер раптово вщух, з сірого неба почало сіятися холодним дрібним дощем-мрякою. Зігнувши плечі й поскладавши руки на грудях, шахтарі розходилися малими групами перехильцем, і гострі їхні лопатки аж випиналися з-під тонких полотняних курток. Удень вони здавалися справжніми неграми. Дехто з шахтарів не доїв свого сніданку; і скибки хліба, застромлені між сорочкою й курткою, стирчали їм на спинах.

— Диви! А ось і Бутлу! — глузливо скрикнув Захарі. Левак, не зупиняючись, перемовився кількома словами з своїм пожильцем, високим на зріст, чорнявим чоловіком років на тридцять п'ять, з чесним спокійним обличчям.

— Чи є вдома юшка, Луї?

— Здається, є.

— То жінка сьогодні не свариться?

— Еге, здається, не свариться.

Шахтарі другої зміни — ремонтні робітники — вже сунули новими партіями на роботу й поринали один по одному в темній прірві шахтового колодязя. О третій годині шахта поглинала нових людей, що розходилися групами по тих же самих штольнях, де до них працювали вибійники. Шахта ніколи не знала спочинку: вдень і вночі люди-комахи довбали їй груди на шістсот метрів під бурячниками.

Хлопчаки йшли попереду. Жанлен оповідав Веберові, як він хитро надумав дістати набір тютюну на чотири су, а Лідія з пошани до них ішла трохи осторонь. Катріна, Етьєн та Захарі мовчки йшли за ними. Має з Леваком наздогнали їх лише біля пивниці «Авантаж».

— Ось ми й прийшли, — промовив Має до Етьєна. — Зайдете?

Катріна постояла ще якусь хвилинку, пильно дивлячись своїми великими зеленкуватими, мов вода у струмку, очима, що здавалися ще глибшими та яснішими на її чорному обличчі. Вона всміхнулася Етьєнові востаннє і зникла разом з товаришами за поворотом згористої дороги, що вела до селища.

Пивниця стояла на роздоріжжі між селом і шахтою. Це була добре побілена кам'яниця на два поверхи з обведеними блакитною фарбою вікнами, що надавали їй привітного вигляду. На чотирикутній вивісці над дверима було написано великими жовтими літерами «Авантаж, пивниця Расснера». За кам'яницею лежав майданчик для гри в кеглі, обгороджений живоплотом. Компанія даремно вживала всіх можливих заходів, щоб відкупити цей клапот, що врізався клинком у її величезні землі: ця пивниця серед голого поля при самому «Воре» була їй як сіль в оці, але доводилося терпіти.

— Заходьте, — закликав Має Етьєна ще раз.

У невеличкій залі з білими голими стінами було дуже ясно. Меблів було небагато: три столики, дванадцять стільців та соснова стойка, завбільшки з кухонний буфет. На ній стояло з десяток кухлів, три пляшки лікеру, карафа та маленьке оцинковане барильце з олов'яним краном для пива, — і більше нічого, ані малюнка, ані полички, ані столу для якоїсь гри. У блискучому чавунному каміні спокійно жевріло вугілля. Кам'яна підлога була присипана білим піском; він убирив у себе вогкість, що нею було насичене тутешнє повітря.

— Кухоль пива, — замовив Має гладкій білявій дівчині, дочці однієї сусідки, що іноді порядкувала в пивниці. — Расснер удома?

Дівчина відкрутила кран у барильці й відповіла, що господар має незабаром вернутися. Має спорожнив нахильцем півкухля, щоб прочистити горло від вугляного порошу. Він не запросив Етьєна випити з ним разом. Окрім них, у кімнаті сидів ще

якийсь шахтар і мовчки в глибокій задумі смоктав поволі своє пиво. Завітав ще й третій, умить випив кухоль, заплатив і подався геть, не мовивши й слова.

За кілька хвилин увійшов якийсь чоловік років на тридцять вісім, з добродушною усмішкою на чисто виголеному круглomu обличчі. Це був сам Расснер, колишній вибійник; Компанія звільнила його три роки тому після якогось страйку. Він був добрий робітник, говорив красномовно, перший завжди палко обстоював усі вимоги шахтарів і став кінець кінцем на чолі незадоволених. Його дружина, як це часто буває серед шахтарських жінок, мала вже на той час маленьку крамничку, і коли його вигнали, він пристав до неї, здобув десь грошей, збудував свою пивницю саме навпроти «Воре», ніби на злість Компанії, і почав шинкарювати. Йому пощастило; його пивниця стала улюбленим осередком незадоволених, і Расснер потроху багатів з того обурення, що його він так вдало навчився розпалювати в серцях колишніх своїх товаришів.

— Я найняв нині вранці цього парубка, — приступив відразу до справи Має. — Чи немає в тебе часом вільної кімнати, може б, ти йому повірив набір до платні?

На широкому обличчі Расснера відразу промайнуло незадоволення. Він глянув на Етьєна й відповів, навіть не намагаючись показати, що йому неприємно відмовляти:

— Мої обидві кімнати не вільні. Неможливо.

Етьєн чекав відмови, а проте вона його неприємно вразила, і він навіть сам здивувався, що йому так раптом стало жаль покидати цю місцевість. А проте дарма, — він візьме свої тридцять су й піде геть. Шахтар, що сидів за столом, тим часом пішов. Інші шахтарі один по одному заходили до пивниці випити кухоль пива і знову йшли далі непевною ходою. Вони пили без насолоди, пили не тому, що любили пиячити, — просто задовольняли фізичну потребу обмити горло.

— Новенького нічого немає? — з якимсь особливим притиском спитав Расснер у Мае, що помалу допивав своє пиво.

Мае озирнувся й, побачивши, що в кімнаті лишився тільки Етьєн, відповів:

— Сьогодні знову сікалися... Кепсько, бач, кріпимо. І він оповів усе, як було.

Щоки шинкареві почервоніли, обурення охопило його, очі спалахнули гнівом і налилися кров'ю.

— Якщо зменшать ціну за вагонетку, то тоді вони справжні падлюки! — скрикнув він.

Етьєн йому заважав; проте він провадив далі, скидаючи на того скоса оком. Расснер обмежувався натяками. Він говорив про директора пана Енбо, про його дружину і про його небожа, малюка Негреля; говорив дуже багато, але прізвищ їхніх не називав і тільки повторював, що довго так бути не може, що незабаром це все скінчиться. Злидні посіли всіх, далі вже нікуди йти; Расснер почав перераховувати, скільки фабрик ліквідувалося, скільки робітників опинилося без роботи. Ось уже більш як місяць він дає задурно нужденним по шість фунтів хліба щоденно. Йому переказували вчора, що пан Денелен, власник сусідньої шахти, не знає, як переживе нову кризу. Окрім того, він дістав з Лілля^[5] листа з дуже тривожними новинами.

— Ти знаєш, від кого, — прошепотів він. — Це від тієї особи, що ти її бачив тут колись у мене.

Але він не докінчив — на порозі з'явилася його дружина, висока худа жінка поривчастої вдачі, з довгим носом та фіолетовими плямами на щоках. Щодо політики вона була багато радикальніша за свого чоловіка.

— Ага, Плюшарів лист, — промовила вона. — Е, якби то він був у нас за хазяїна, — жили б люди не так, як тепер!

Етьєн, що почав уважно прислухатися до розмови, все зрозумів; потроху замислився він про тяжку долю, про помсту. Почувши ім'я «Плюшар», він аж здригнувся і майже машинально промовив:

— Я знаю Плюшара.

На нього глянули, і він мусив пояснити:

— Бачте, я механік, а він був моїм найближчим начальником у Ліллі... Здібна людина, ми з ним часто розмовляли.

Раснер скинув на нього знову оком не так уже непривітно, на обличчі його розлилася раптова симпатія.

— Цього добродія привів до мене Має: це його новий відкатник, — пояснив він своїй жінці. — Має питає, чи не знайдеться в нас нагорі вільної кімнати та чи не могли б ми відкрити йому кредит до першої платні.

Справу було негайно полагоджено; виявилось, що кімната вільна: пожилиць виїхав ще вранці.

Обурений шинкар заговорив тепер ще вільніше й жвавіше, запевняючи, що неможливого від господарів він нічого не вимагає, як багато інших, а хоче тільки, щоб по-людськи вони поводитися. Жінка його тільки обурено знизувала плечима й казала, що будь-що треба домагатися свого права.

— Бувайте, — промовив Має. — Та що й казати... працювати під землею доведеться все одно, а доки люди там будуть працювати, нічого не зміниться, — так само конатимуть на роботі... Подивись на себе — як ти змінився, відколи покинув шахту. Три роки, а який став молодчага!

— Еге, я дуже відживів, — ласкаво згодився Раснер. Етьєн провів Має аж до дверей, щиро дякуючи йому за послугу; але той тільки мовчки хитнув головою і поплентався, важко ступаючи, під гору.

До пивниці завітало ще кілька відвідувачів, і пані Раснер попрохала Етьєна почекати трошки, обіцяючи, як тільки урве

хвилинку, повести його до кімнати, де він зможе обмитися. Етьєн вагався знов: що робити — йти чи ні? Якийсь жаль узяв його за дозвіллям широких шляхів, де можна було дихати на повні груди і бачити сонце... Краще голодувати, зате там він сам собі пан. Йому здавалося, що пройшло вже багато років з тієї хвилини, коли він зійшов чорної ночі під завивання вітру на відвал, а потім почав плазувати на животі під землею по якихось темних переходах. Ця робота викликала в нього огиду; вона була занадто тяжка й несправедлива; вся його людська гідність обурювалася проти неї; він не хотів бути бидлом, якому зав'язують ганчіркою очі, а тоді запрягають і б'ють.

Такі думки снувалися в його голові, а очі дивилися тим часом неуважно крізь вікно на безмежну рівнину. Але потроху він став уважніше вдивлятися в неї. Він здивувався — ні, не таким уявляв він собі цей краєвид, коли старий Безсмертний показав йому на нього рукою в темряві ночі. Просто перед ним у балці лежали купою дерев'яні та муровані будівлі «Воре»: просмолена сортувальня, надшахтна башта з аспідним дахом, машинний відділ та високий блідо-червоний димар. Усе це збилося до купи й виглядало так непривітно. За важким громадям будівель лежав, мов якесь чорнильне озеро, безмежний простір. Етьєн ніколи не думав, що він такий величезний: то тяглися ген-ген у далечінь хвилясті пасма вугляних бурт, перерізаних подекуди високими помостами з рейками залізниці. Збоку здіймалося горою навалене колоддя, ніби сюди звезли цілий вирубаний ліс. Праворуч затуляв небозвід велетенський, височезний відвал. Дальший його кінець уже заріс травною, а з другого бухав густий чорний дим від вогню, що палав у ньому всередині ось уже цілий рік, залишаючи на поверхні землі в сірих шарах шиферу та пісковика довгі криваво-іржаві смуги. За відвалом простяглися безмежні, голі на цю пору поля, що їх засівали пашнею та

буряками; болота з цупкою рослинністю, на яких де-не-де росли миршаві верби; вдалині — луки з ріденькими рядками тополь. Ще далі білили плямками міста — на півночі Марш'єнн, на півдні — Монсу, а на сході довгою блідо-фіолетовою смугою простягся голий Вандамський ліс. Під темно-сірим небом у ранніх сутінках зимового короткого дня здавалося, що «Воре» затягло все навколо своїм чорним серпанком, що летюча вугляна курява притрусилася безмежні простори, поля, дерева, шляхи.

Етьєн усе дивився; у темряві він уявляв це собі зовсім інакше, але найбільше дивувався його канал річки Скарпи, що його він не помітив уночі. Канал цей простягся від «Воре» до Марш'єнна рівною сріблястою стрічкою, обсадженою високими деревами, і матово-бліда поверхня його хвиль з силуетами червоних барж, зелені його береги зникали десь далеко в безкрайній рівнині. Близько шахти була пристань з кількома суднами; сюди по помостах підвозили вагонетки і вантажили вугілля на судна. Звідси канал круто завертає і навскоси прорізає болото. Здавалося, що вся душа цього голого простору скупчилася в цій геометрично рівній водяній смузці, якою, мов битим шляхом, возили вугілля й залізо.

Етьєнів погляд перебіг з каналу на селище, що розкинулося за пагорком так, що видно було лише його червоні черепичні дахи. Потім він знову глянув на «Воре», де під глинястим схилом підносилися дві величезні гори цегли, — цеглу виробляли й випалювали тут, на місці. За барканом простяглася вітка залізниці, яку провела Компанія, щоб обслуговувати шахту. Мабуть, тепер спустили в шахту останню партію ремонтних робітників, бо навкруги не було видно нікого, лише за барканом кілька робітників підпихали вагон, що з рипом котився по колії. Тепер навкруги не було нічого надзвичайного — ні таємничої пільми, ні незрозумілого гуркоту, ані вогнів від незнаних зір. Червоне полум'я домен та коксових печей наче поблідло на

далекому обрії. Тільки повітряний насос невпинно дихав важко й засапано, мов неситий людожер, а над ним сірою хмаркою вилялася пара.

Нараз Етьєн вирішив — він лишиться тут. Може, він згадав зеленкуваті очі Катріни, що глянула на нього, повертаючись до селища. А може, — і то певніше за все, — його захопив подих вітру обурення, що линув з «Воре». Він не знав добре. Тільки непереможно захотілося йому спуститися в шахту, щоб разом з іншими страждати й боротись, і він думав про тих людей, що про них розповідав йому Безсмертний, і про те гладке ненажерливе божество, якому десятки тисяч голодних віддавали своє тіло на поталу, але зроду не бачили його й не знали.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Маєток Грегуарів Піолена лежав за два кілометри від Монсу, трохи на схід по дорозі до Жуазеля. Будинок їх був великий, чотирикутний, збудований на початку XIX століття, звичайний, без ніякого стилю. З обширних земель, що були належали за старих часів до Піолени, тепер залишилося лише тридцять гектарів дуже родючого ґрунту. Найбільше славилися сад та город Грегуарів, і над їхню городину й фрукти не було кращих на всю округу. Парку вони не мали, натомість розрісся гайок. Від воріт садиби й до самого ганку йшла липова тінява алея, метрів із триста завдовжки; це була одна з позначних прикмет цієї голої рівнини, де від Марш'енна до Боньї можна було полічити всі великі дерева.

Цього ранку Грегуари встали о восьмій годині. Взагалі вони не прокидалися раніш, як о дев'ятій, спали довго і любили

поспати; але буря, що лютувала вночі, зіпсувала їм сон і знервувала їх украй. Пан Грегуар пішов негайно подивитися, чи вітер, бува, не наробив якої шкоди в саду, а тим часом пані Грегуар у фланелевому пеньюарі й пантофлях зазирнула до кухні. Це була гладка, присадкувата жінка, і, дарма що їй пішло вже на п'ятдесят дев'ятий рік, на її ситому обличчі, облямованому сріблясто-сивим волоссям, залишився колишній дитячо-здивований вираз.

— Мелані, — промовила вона до куховарки, — тісто вже висходилося, то спечіть-но бабку — панночка встане не раніш, як за півгодини, і матиме її до шоколаду... Ото буде для неї сюрприз!

Куховарка, стара сухорлява жінка, що служила в Грегуарів уже тридцять років, засміялася.

— Атож! Сюрприз чудовий, що й казати... В мене давно топиться, і піч уже, мабуть, гаряча, та й Оноріна мені трохи допоможе.

Двадцятилітню Оноріну Грегуари взяли в прийми ще змалку; виховали її в себе, а тепер вона була в них за покоївку. Окрім цих двох жінок, вони ще мали кучера Франсіса, що робив усю важку роботу, та садівника з дружиною, що ходили коло городини, фруктів, квітів та птаства. Взаємини панів і челяді були родинні, патріархальні, і тому це тісне коло жило в добрій злагоді.

Зробити дочці сюрприз задумала пані Грегуар, ще коли лежала в ліжку, і тепер залишилася на кухні, щоб доглянути, як посадять тісто в піч. Кухня була величезна, ясна, дуже охайна, і в ній приємно пахло добрими стравами. Безліч каструль, горняток, сковорідок та різного іншого начиння свідчила про те, що це приміщення дуже шанували і що мало воно неабияке значення в господі. Полички в комірчинах та буфетах аж вгиналися під різними запасами.

— І головне, щоб вона гарненько підгнітилася, — наказала пані Грегуар, ідучи до їдальні.

Хоч духове опалення й ogrівало весь будинок, проте в каміні завжди весело поблискували жарини кам'яного вугілля, їдальня була зовсім проста, без жодних оздоб: великий стіл, стільці, буфет з червоного дерева — це й усе; і тільки два глибокі м'які крісла показували, що хазяї тут люблять комфорт і довгий затишний відпочинок по смачному обіді, коли так спокійно перетравлюється страва в шлунках. До вітальні вони ніколи не переходили; вся сім'я залишалася тут укупі.

Одночасно з дружиною до їдальні надійшов і пан Грегуар у грубій бумазейній куртці; на свої шістдесят років він був також дуже бадьорий і рум'яний, а з-під його сніжно-білих кучерів виглядало чесне добре обличчя. Він бачився і з кучером, і з садівником і дізнався, що вітер не зробив жодної шкоди, тільки-но одного димаря повалив.

Пан Грегуар любив оглядати щоранку свою Піолену; маєток не завдавав йому будь-якого клопоту, — був невеличкий, — але тішив його всіма благами поміщицького життя.

— А Сесіль? — запитав він. — Хіба вона сьогодні не збирається вставати?

— Не розумію, що їй, — відповіла його дружина. — Мені здалося, що я ніби чула шум у неї в кімнаті.

Стіл був уже застелений — три чашки стояло на білому блискучому обрусі. Оноріну послали подивитися, що робить панночка. Дівчина вернулася за хвилину, ледве стримуючи сміх, і, немовби вона була ще й досі нагорі, у спочивальні, прошепотіла:

— О, якби пан та пані бачили панночку!.. Вони ще й досі сплять! Сплять так солодко, мов те янголятко!.. Любо подивитися.

Батьки розчулено зирнулися, і пан Грегуар промовив, ніжно всміхаючись:

— Ходімо подивимось?

— Сердешна моя крихітка! — прошепотіла мати. — Звичайно, я йду!

І вони разом пішли нагору. Кімната дочки була єдина пишна кімната на весь будинок. Стіни обтягнені блакитним шовком, а полаковані меблі вкриті білим з блакитною смужкою штофом. Батьки задовольняли всі примхи своєї пестухи і не могли їй нічого відмовити.

На сніжно-білій пухкій постелі у м'яких сутінках нещільно зсуненої штори спала, поклавши голову на голу руку, молода дівчина. Її не можна було назвати гарною; від неї так і пашило здоров'ям, вона була вгодована і зарано визріла на свої вісімнадцять років, але тіло її було справді розкішне, молочно-біле, запашне й свіже; густе каштанове волосся облямовувало її кругле обличчя з свавільним носиком і пухкими рожевими щоками. Ковдра зсунулася їй додолу, а дівчина дихала так тихо й спокійно, що її повні груди навіть не здіймались.

— Мабуть, цей клятий вітер не давав їй очей стулити, — стиха промовила мати.

Батько налякано притулив до рота пальця, і обоє схилилися над дочкою, побожно дивлячись на її голе дівоче тіло; вони ж так довго сподівалися цієї дитини, що народилася тоді, коли вони вже втратили останню надію. Сесіль здавалася їм справжньою красунею: вони зовсім не помічали, що вона надто гладка, і не знали, чим годувати та милувати її. А дівчина міцно спала, не почувуючи, що батьки схилилися над нею. Аж ось легенька тінь перебігла по її спокійному обличчю. Батьки злякалися, що вона ще, не дай боже, прокинеться, і вийшли навшпиньках з кімнати.

— Цить! — прошепотів біля дверей пан Грегуар. — Хай виспиться, адже ж вона не спала цілу ніч.

— Хай спить, доки спить голубоньці, — згодилася пані Грегуар. — Ми почекаємо.

Вони зійшли до їдальні й посідали в свої крісла; а тим часом служниці, сміючися з довгого сну панночки, підігрівали на плиті шоколад і не ремствували, що доводиться чекати. Пан Грегуар узяв газету, а його дружина стала плести велику вовняну ковдру. В кімнаті було дуже тепло, привітно і ніщо не порушувало приємної тиші.

Увесь капітал Грегуарів, що давав їм мало не сорок тисяч франків ренти на рік, містився в одній акції кам'яновугільних копалень у Монсу. Грегуари любили оповідати про походження свого багатства; забагатіли вони, як закладено було Компанію.

На початку вісімнадцятого століття від Лілля до Валансьєна^[6] всіх охопила якась шалена гонитва за кам'яним вугіллям, — усі кинулися його шукати. Успіх концесіонерів, що заклали пізніш Анзенську Компанію, запаморочив усім голови. У кожній комуні копали та досліджували ґрунт; протягом однієї ночі утворювали компанії і одержували концесії. Але над усіх підприємців того часу не було завзятішого й досвідченішого за барона Дерюмо. Цілих сорок років він невтомно боровся, дарма що натрапляв на різні перешкоди, що повсякчасно мав збитки. Його перші спроби не дали жодних наслідків; по довгих місяцях тяжкої, напруженої роботи доводилося залишати копальні, закладати нові; галереї завалювалися, повідь поглинала робітників, і сотні тисяч франків гинули в землі; до цього приєднувалася тяганина з адміністрацією, вічні сварки з панічними акціонерами, боротьба з землевласниками, що ніяк не хотіли визнавати королівських концесій і вимагали, щоб підприємці порозумівалися спершу з ними особисто, — ось

серед яких умов розпочинав він свою діяльність. Кінець кінцем йому поталанило закласти «Товариство Дерюмо, Фокенуа та К°», що мало експлуатувати поклади вугілля в Монсу; копальні вже почали навіть давати певний, незначний правда, прибуток, коли нараз двоє нових підприємств — поруч копальні «Куньї», що належали графу де Куньї, та копальні «Жуазель», що належали товариству «Корніль та Женар», — мало не розчавили його своєю величезною конкуренцією. На щастя, 25 серпня 1760 року трое цих підприємств порозумілися між собою і об'єдналися в Компанію кам'яновугільних копалень у Монсу, що існує під такою назвою аж до наших днів. Спільне майно акціонерів розподілили на двадцять чотири паї, так звані «су», а кожне су поділили на дванадцять часток — «деньє», отже — усіх деньє вийшло разом двісті вісімдесят вісім; вартість кожного деньє було визначено в десять тисяч франків. Таким чином, увесь капітал Компанії становив майже три мільйони. Знесилений вкрай Дерюмо, що виборов собі, проте, перемогу, одержав кінець кінцем шість су та три деньє.

В ті роки барон був власником Піолени і мав триста гектарів землі; за управителя в нього був Оноре Грегуар з Пікардії, прадід Леона Грегуара, батька Сесілі. На ту пору, як засновано було об'єднану акціонерну Компанію, Оноре зібрав собі вже про чорний день п'ятдесят тисяч франків і держав їх у запічку в панчосі; кінець кінцем він піддався непохитній вірі свого пана в блискуче майбутнє його підприємства і, умліваючи й жахаючись, що обкрадає своїх рідних дітей, витяг з панчохи десять тисяч ліврів блискучими екою й купив одно деньє. Та й справді, його син, Ежен, одержував дуже невеличкий дивіденд; а що він зажив по-панському, а до того ще необачно вклав решту батьківської спадщини — сорок тисяч франків — у якесь невдале підприємство, то життя йому випало досить мізерне. Але дивіденд на деньє потроху зростав, і добробут Грегуарів пустив

незабаром паростки. Фелісьєн Грегуар міг уже нарешті здійснити мрію свого діда, колишнього управителя, що її той навівав йому змалку: він купив Піолену. Щоправда, це вже була не та колишня величезна Піолена, але він дістав її за дурничку, бо на той час вона вже стала національною власністю. Наступні роки були бурхливі, неспокійні й принесли за собою багато збитків; вибухла революція, а потім довелося ще переждати кривавий кінець Наполеона. І тільки аж Леон Грегуар скористувався з надзвичайного росту невеличкого паю свого прадіда, що його вклав той з таким острахом у непевне підприємство.

Злиденні ті десять тисяч франків зростали, розбухали разом з великими зисками Компанії. З року 1820-го капітал Грегуарів почав приносити сто відсотків, тобто десять тисяч франків на рік. У 1844 році ті десять тисяч франків дали вже двадцять тисяч франків; у 1850 році — сорок тисяч. Врешті було два роки, коли дивіденд досяг дуже значної суми — п'ятдесяти тисяч франків. Номінальна ціна одного деньє була на Лілльській біржі мільйон франків, — за сто років вона виросла в сто разів.

Коли панові Грегуару радили продати свій мільйонний пай, він тільки поблажливо всміхався та хитав головою. За півроку через промислову кризу ціна деньє впала до шестисот тисяч франків. Але Грегуар так само ласкаво всміхався й анітрохи не шкодував, що був відмовився його продати, бо тепер рід Грегуарів непохитно вже вірив у шахту. Незабаром курс знову підскочить; у цілому світі немає нічого певнішого за їхні акції. Окрім того, до цієї побожної віри прилучилося ще почуття глибокої вдячності до цього папірця, що ось уже ціле століття годував усю родину і давав їй можливість жити згорнувши руки.

У своєму егоїзмові Грегуари вважали цей папірець за якесь божество — вклонялися йому, як якійсь добрій чарівниці їхнього родинного вогнища, що вколисувала їх на пухких

широких ліжках і частувала їх ласими та ситими стравами. Так велося від батька до сина, — нащо ж гнівати долю недовір'ям? Але крім цієї непохитної віри, глибоко в їхній душі жив ще якийсь марновірний жах, що мільйон їхній умить попливе за водою, скоро вони обернуть своє дорогоцінне деньє на гроші і замкнуть їх до шухляди. Вони вважали, що мільйонові цьому багато краще лежати в землі, звідки його видобувають шахтарі, — покоління виснажених людей від батька до сина, — видобувають для них потроху на щоденні їхні потреби.

Та й взагалі це була незвичайно щаслива родина. Пан Грегуар одружився ще за молодих літ з дочкою марш'єннського аптекаря — бідною, негарною дівчиною, яку він, проте, щиро покохав. Вона платила йому тим же й принесла йому повне щастя.

Пані Грегуар поринула з головою в своє господарство, молилася на свого чоловіка і не знала інших бажань, окрім його волі; в них були спільні погляди й смаки, між ними ніколи не виникало жодних суперечок, і в них обох був лише один ідеал — сите, спокійне існування; вони й жили ось уже сорок років цим затишним життям, пестуючи одне одного, одне одним турбуючись. Життя їхнє йшло дуже тихо й одноманітно; ощадно витрачали вони свої сорок тисяч франків, а всі заощадження йшли на Сесіль. Пізніше її народження похитнуло було трохи їхній бюджет. Але тепер вони потурали усім її примхам: купили другого коня, два нових екіпажі і всі туалети її виписували з Парижа. Все це тішило їх; на цілому світі, гадали вони, не було нічого занадто гарного для їхньої доньки. Самі ж вони не кохалися в розкошах, одягалися ще за модою своїх молодих літ, жили дуже ощадно і кожну зайву витрату вважали за справжнє безглуздя.

Зненацька двері відчинилися, і чийсь гучний голос скрикнув:
— Маєте! Так-таки без мене й снідають!

Це була Сесіль; вона допіру скочила з ліжка, недбало закрутила на потилиці косу, накинула на плечі білий шерстяний пеньюар і з запухлими ще зі сну очима з'явилася до їдальні.

— Та ні-бо, дитино, ти ж бачиш, ми на тебе чекаємо... — озвалася мати. — Мабуть, цей страшний вітер не давав тобі спати, бідна моя крихітко!

Дівчина глянула на неї дуже здивовано.

— Хіба був вітер?.. А я й не чула, я цілісіньку ніч не поворухнулася.

Це здалося всім трьом надзвичайно кумедним, і всі весело засміялися; служниці, що саме внесли сніданок, зареготалися й собі: думка, що панночка проспала не прокидаючись, дванадцять годин підряд, звеселила всіх. А коли на столі з'явилася рум'яна запашна бабка, всі обличчя розквітли вкрай.

— Невже, невже вона так швидко спеклася? — раділа Сесіль. — Оце сюрприз! Яка розкіш!.. Свіжа, гаряча бабка до шоколаду!

Всі нарешті посідали до столу; запашний шоколад приємно парував у чашках, і довгий час було тільки й розмови, що про бабку.

Мелані з Оноріною докладно розповідали, як вона пеклася; вони дивилися на панів, як ті, з масними губами, запихалися солодким тістом і запевняли, що пекти тісто — то справжня втіха, коли бачиш, з якою охотою їдять його хазяї.

Раптом надворі шалено загавкали собаки; всі вирішили, що це, мабуть, учителька музики, що приходила з Марш'енна двічі на тиждень, щопонеділка й щоп'ятниці. Окрім неї, приходив ще вчитель письменства. Дівчина діставала освіту вдома, у Піолені, і біла байдики на дозвіллі, не турбуючись своїм неуцтвом; вона робила все, що їй заманеться, і, мов розбещена дитина, любісінько викидала книжку за вікно, скоро вона їй надокучала.

— Це пан Денелен, — промовила Оноріна, повертаючись до їдальні.

Слідом за нею з'явився без жодних церемоній і сам Денелен, кузен пана Грегуара; він увійшов до кімнати, голосно розмовляючи, жваво жестикулюючи, замашистою ходою колишнього кавалерійського офіцера. Хоч йому вже пішло на шостий десяток, його коротко підстрижене волосся та довгі вуса були ще зовсім чорні.

— Так, це я, добридень!.. Будь ласка, не турбуйтеся! Він сів, а Грегуари, що зустріли його різними вигуками, знову понахилилися до свого шоколаду.

— Ти маєш мені щось сказати? — запитав пан Грегуар.

— Ні, ні, нічого, — швиденько заперечив Денелен. — Я виїхав з дому верхи, щоб подихати трохи свіжим повітрям, і, проїжджаючи повз вашу господу, вирішив зазирнути до вас на хвилинку.

Сесіль почала розпитувати його про Жанну й Люсі, його дочок. Обидві почували себе чудесно: одна захопилася малюванням, а друга, старша, сидить з ранку до смерку за піаніно й співає своїх вокалізів. Проте Денеленів голос трохи тремтів; видно було, що за його веселим сміхом криється якась турбота.

— Ну, а на шахті все гаразд? — спитав знову пан Грегуар.

— Де там! Мені, як і всім моїм колегам, ця проклята криза аж у печінки в'їлася... Що ж! Платімося за щасливі роки! Занадто багато набудували тих заводів, занадто багато провели залізниць, занадто багато капіталу вклали в них, сподіваючись на величезну продукцію. А тепер грошей ні в кого немає, все загнали в нерухоме майно, і немає сили зрушити його з місця... На щастя, становище тим часом ще не безнадійне; я, в усякому разі, якось викручусь.

Денелен, як і його кузен, дістав у спадщину одну акцію — деньє кам'яновугільних копалень у Монсу. Але він був людина жвава, а до того ще й заповзятливий інженер, і тому продав свій

пай, скоро ціна його досягла мільйона. Вже давно плекав він у душі один сміливий план. Його дружина дістала по дядькові невеличку концесію у Вандамі, де було відкрито лише дві шахти: «Жан-Бар» та «Гас-тон-Марі»; але вони були такі занехаяні, так погано опоряджені й давали до того так мало вугілля, що ледве-ледве повертали витрати. Отже, Денелен мріяв відремонтувати «Жан-Бар», поставити нову машину, розширити штольні, щоб у них могла працювати більша кількість шахтарів, не чіпаючи поки що шахти «Гастон-Марі». Він запевняв, що тоді можна буде золото лопатами загрибати. Думка його була цілком вірна. Та, на жаль, увесь мільйон пішов на нове устаткування, і саме на той час, коли мали з'явитися великі прибутки, вибухла ця клята промислова криза. До того ж, адміністратор був з нього невдалий, він поводився з робітниками грубо, але поблажливо, і після смерті дружини давав себе кожному обкрадати; він також попускав усім примхам своїх дочок; старша мріяла вступити до театру, а молодша здумала, що вона художниця, хоч три її пейзажі й не прийняли до Салону. Обидві вони були веселі, легкодухі, не журилися грізним привидом майбутніх злиднів, а до того виявили дуже тонкий господарський хист, що мав їм стати в пригоді, як, бува, трапиться нещастя.

— От бачиш, Леоне, — казав далі нерішуче Денелен, — ти прогадав, що не продав, як і я, свого паю. Тепер усе летить шкереберть, і ти можеш зійти ні на що... А якби ти довірив на мене свої гроші, я б тобі показав, що можна зробити з наших Вандамських копалень!

Пан Грегуар допив свій шоколад.

— Ні в світі!.. — спокійно відповів він. — Ти добре знаєш, що я не люблю спекулювати. Я живу, як у Бога за дверима; навіщо мені морочити собі голову різними справами та турботами. А щодо «Монсу», то хай собі акції падають, — на наш вік

вистачить і того, що ми маємо. Не можна бути таким ненажерливим. А до того згадай моє слово: тобі, а не мені доведеться колись кусати собі пальці з досади — «Монсу» знову стане на ноги, і внуки Сесілі діставатимуть з нього гроші на білий хліб.

Денелен слухав його, ніяково посміхаючись.

— То виходить, — промовив він, — якби я запропонував тобі вкласти сто тисяч франків у моє підприємство, ти б відмовився?

Але помітивши переляк на обличчях у Грегуарів, він пожалкував, що наскочив на них так зопалу; питання про позичку довелося відкласти надалі, коли в тому буде неминуча потреба.

— Не турбуйся! Справа стоїть ще не так кепсько! Я жартую... А проте хтозна, може, ти й маєш рацію: чужими руками легше жар загібати, з чужої роботи найкраще будеш ситий.

Розмова перейшла на іншу тему. Сесіль знову стала розпитувати про своїх кузин, — взагалі вона їх ганила за ексцентричність, проте вони її дуже цікавили. Пані Грегуар обіцяла повезти доньку побачитися з її любими сестричками не пізніше, як першого сонячного дня. Тим часом пан Грегуар замислився і не брав участі в розмові. Та ось він голосно сказав:

— Як на мене, то я б більше не стояв на своєму і якось там порозумівся б із «Монсу»... Вони дуже цього хочуть, і ти повернеш любісінько собі всі свої гроші.

Грегуар натякав на давню ворожнечу між компанією «Монсу» та власником Вандамської шахти.

Дарма, що Вандамська шахта не мала великої ваги, її могутня сусідка аж шипіла з думки, що в їхні безмежні землі вривається цей чотирикутний клаптик чужої землі. Довго усякими способами намагалася Компанія розчавити «Жан-Бар», але марно, і кінець кінцем вирішила купити Вандамську шахту за дурничку, тільки-но підприємство Денелена збанкрутує.

Війна не затихала ані на хвилю; підземні галереї обох шахт мало вже не зливалися, поміж ними було якихось дві сотні метрів усього. Це була запекла боротьба до останньої краплі крові, хоча директори та інженери ворожих шахт були начебто у чемних між собою стосунках.

Денеленові очі спалахнули.

— Ніколи! — скрикнув він і собі. — Доки я живий, «Монсу» не матиме «Вандаму»... В четвер я обідав у Енбо. Ти думаєш, я не помітив, як він намагався мене обкрутити. Ще минулого року, восени, коли всі оці великі особи з'їхалися в Правління, як вони запобігали тоді моєї ласки... Так, так, я добре знаю їх, усіх отих маркізів та герцогів, генералів та міністрів! Грабіжники, що здеруть з тебе останню сорочку на битім шляху!

Він уже не міг погамувати свого гніву. А втім, пан Грегуар не захищав Правління копалень «Монсу», що за статутом 1760 року складалося з шістьох директорів, які деспотично керували всіма справами Компанії; а коли один з них помирав, то решта обирала натомість шостого члена з найбагатших та найвпливовіших акціонерів. На думку розсудливого й поміркованого власника Піолени, ці панове й справді часом не знали міри в своїй ненажерливій гонитві за зиском.

Мелані прийшла прибрати зі столу. Надворі знову загавкали собаки; Оноріна побігла відчиняти, але Сесіль, якій уже кров ударила в голову від задухи й ситого сніданку, підвелася з-за столу:

— Постривай, це, мабуть, учителька, я відчиню сама. Денелен підвівся й собі. Він глянув небозі вслід і, всміхаючись, спитав:

— Ну, а коли ж весілля з молодим Негрелем?

— Поки що нічого певного, — відказала пані Грегуар. — Це ще тільки так, кружляє в повітрі... Треба поміркувати.

— Аякже, — згодився він, двозначно посміхаючись. — Здається, що тітка й небіж... Але найбільше дивує мене те, що пані Енбо так чіпляється Сесілі на шию.

Пан Грегуар обурився. Хіба можна говорити таке про таку поважну пані, до того ж, вона на чотирнадцять років старша за юнака! Це щось нечуване... Він не любить, щоб у його присутності так жартували. Денелен, так само всміхаючись, стиснув йому руку й подався.

— Ні, не вона, — промовила, входячи до їдальні, Се-сіль. — Це та жінка з двома дітьми, знаєш, мамо, дружина того шахтаря, що ми колись зустріли... Пустити їх сюди?

Грегуари вагались. Чи не брудні вони часом? Ні, вони не дуже брудні; а сабо вони покинуть на ганку. Батько й мати вже знову пірнули в свої глибокі, м'які крісла, щоб спокійно перетравити сніданок; їм не хотілося зрушитися з місця, і вони дали свою згоду.

— Приведіть їх сюди, Оноріно.

До їдальні ввійшла жінка Мае з дітьми; голодні й перемерзлі, вони сторопіли, опинившись у цій великій кімнаті, де було так тепло й так смачно пахло здобною бабкою.

II

У зачинену кімнату почали потроху пробиватися крізь ґратчасті віконниці сірі смуги блідого ранку і віялом стелилися по стелі. Повітря стало ще важче, а проте всі міцно спали: Ленора з Анрі лежали так само обнявшись, Альзіра закинула голову назад і спала горілиць на своїм горбі, а старий Безсмертний розкинувся сам на ліжку Захарі й Жанлена і хропів на всі заставки, роззявивши рота. У коридорі теж було тихо. Маедиха знову задрімала, годуючи Естеллу; немовлятко лежало впоперек на її животі і також заснуло під м'якими теплими грудьми, наївшись досита материним молоком.

На годиннику внизу кукавка прокувала шість годин. По всьому селищу заґрюкали двері, застукотіли сабо на камінних пішоходах; то поспішали до шахти сортувальниці. І знову все стихло аж до сьомої години. О сьомій почали розчинятися віконниці, і крізь тонкі стіни чути було позіхання та кашель. Десь поблизу давно вже рипів млинок до кави, а в кімнаті у Мае ще й досі ніхто не прокидався.

Нараз якийсь далекий галас та дзвінкі ляпаси збудили Альзіру. Вона схаменулася, що вже пізно, і кинулася босоніж будити матір.

— Мамо, мамо, пора! Ти ж хотіла йти... Обережно! Задушиш Естеллу.

І вона витягла напівпридушене немовля з-під величезних обвислих материних грудей.

— Ой лишенько! — бубоніла Маедиха, протираючи очі. — Намучишся, втомишся так, що, здається, спала б цілісінький день... Одягни Ленору та Анрі, я їх візьму з собою; а Естеллу ти доглянеш, — не хочу я тягати її з собою, ще застудиться; ач, яка клята негода!

Вона вмилася нашвидкуруч, одягнула стару синю спідницю, свою найчистішу, та сіру шерстяну кофту, що на неї вона ще вчора поклала дві латки.

— Ой лишенько! А як же з тією юшкою! — знову пробубоніла вона.

В той час, коли її мати спускалася вниз, важко ступаючи по сходах, Альзіра вернулася до кімнати, несучи Естеллу, що вже знову заходилася верещати. Але восьмилітнє дівчатко звикло до крику малої, знало всі ті маленькі хитрощі, що ними дорослі жінки вміють зацитькувати та розважати немовлят. Вона обережно поклала сестричку на своє ще тепле ліжко, заколисала її і дала їй ссати свій палець. Дитина, на щастя, втихомирилася; але за кілька хвилин зчинився новий галас, і Альзірі довелося мирити Ленору з Анрі, що нарешті прокинулися. Брат і сестра ніжно обнімалися лише вночі. Тільки-но продерши очі, шестилітня дівчинка кидалася лупцювати на два роки молодшого за неї брата, що не міг ще відповідати на її ляпаси.

В обох дітей були занадто великі, немов роздуті голови з рудим скуйовдженим волоссям. Альзіра відтягла сестру за ноги, настрахавши її, що дасть їй березової каші. Потім почалося нове горе: треба було вмити й одягти дітей, що з криком та плачем відбивалися від неї. Віконниць не розчиняли, щоб не збудити Безсмертного, що спокійно хропів, дарма що малеча зчинила неймовірний гармидер.

— У мене все готове! Чи скоро ви там, нагорі? — закричала знизу мати.

Вона відчинила тим часом віконниці у нижній кімнаті, роздмухала вогонь і підсипала вугілля, сподіваючись, що старий не виїв усієї юшки; але як казанок був порожнісінький, то вона зварила жменю локшини, що берегла про запас аж цілі три дні. Їсти її доведеться пісну, бо з тієї грудочки масла, що залишилося від учора, мабуть, і сліду не зосталося; і вона дуже

здивувалася, побачивши, що Катріна, наготовлюючи бутерброди, якось примудрилася зробити справжнє чудо — на тарілці лежав шматок масла, завбільшки з горіх. Але крім цього, в буфеті вже нічого не було — ані скоринки, ані якихось недоїдків, ані кісточки, щоб можна було її погризти. Що з ними буде, коли Мегра відмовиться давати їм набір і коли пани в Піолені не дадуть їй сто су? Адже ж, як чоловіки й дочка повернуться з копальні, доведеться ж їх чимсь годувати; бо люди, на жаль, ще й досі не винайшли способу жити без їжі.

— Чи ви, нарешті, прийдете? — крикнула вона, починаючи сердитись. — Мені давно вже час іти.

Альзіра привела дітей, і мати поклала локшину в три маленькі мисочки, кажучи, що сама не голодна. Дарма, що Катріна розбавила водою вчорашню кавову гущу, вона долила її ще раз і випила два великі кухлі кави, такої світлої, що вона більше нагадувала іржаву воду. Це все-таки трохи її підтримає.

— Слухай сюди, — навчала вона Альзіру, — не турбуй діда, гляди, щоб Естелла не скрутила собі в'язів, а коли вона прокинеться й почне дуже репетувати, — маєш тут грудочку цукру, розпустиш у воді й даватимеш їй з ложечки... Я знаю, що ти розумна дівчина і не з'їси її сама.

— Мамо! А школа?

— Пусте! До школи підеш іншим разом... Ти мені сьогодні потрібна.

— Може, зварити юшку, як ти дуже забаришся?

— Юшку?... Ні, краще почекай на мене.

Альзіра, як і всі маленькі каліки, розвинулася рано і вміла добре варити юшку. Вона, мабуть, усе зрозуміла і не набивалася більше. Тепер уже все селище прокинулося; діти купками сунули до школи, човгаючи своїми сабо по пішоходах. Пробила восьма година, й за стіною у Леваків загомоніли голосніше. Почалася бабська пора, — жінки сідали перед своїми горнятками і

попивали собі каву, бралися в боки і мололи, мололи язиками, мов ті млинові жорна. За вікном промайнуло зблякле жіноче обличчя з товстими губами та приплющеним носом і притулилося до шибки.

— Слухай-но сюди! Є щось цікаве! — гукнула жінка.

— Ні, ні, хай потім! — відповіла Маедиха. — Мені ніколи, треба йти.

І, боячись спокуситися запрошенням зайти і випити склянку гарячої кави, вона хутко нагодувала Ленору та Анрі й подалася з ними. Нагорі старий Безсмертний все ще хропів, заколисуючи ритмічним своїм хропінням увесь дім.

Маедиха вийшла з хати і здивувалася: вітер раптом ущух, настала відлига; сіре небо нависло низько над землею; чорна й густа, мов розбовтана сажа, грязюка була така чіпка, що аж засмоктувала сабо. Така грязюка буває тільки в чорних країнах вугілля. Матері довелося відразу надавати ляпасів Ленорі, бо дівчинка вигадала собі погану забавку — почала загрібати болото кінчиками своїх сабо, мов лопаткою.

Вибравшись із селища, Маедиха пройшла вздовж відвалу і пішла набік до каналу. Щоб було ближче, вона подалася навпростець якимись покрученими заулками повз старі, порослі мохом баркани. Далі потяглися темні сараї, довгі заводські будівлі та майстерні й високі димарі, що запльовували чорною сажею безрадісне промислове передмістя. З-за купки тополь виступала зруйнована башта Рекійярської шахти. Маедиха повернула праворуч і вийшла на битий шлях.

— Стривай, стривай, свиното! — закричала вона. — Я тобі покажу, як кульки ліпити!

Тепер з Анрі почався клопіт: він набрав повну жменю грязюки й заходився з насолодою її розминати. Діставши обоє кілька добрих ляпасів, діти втихомирилися й пішли слухняно за матір'ю, скоса озираючись на маленькі сліди, що залишали в

грязюці їхні сабо. Сабо вгрузали, треба було витягати щохвилі обважнілі ноги, і діти вже потопилися.

Від Марш'єнна шосе простяглося на дві милі рівне-рів-не, наче вимашена у дьоготь стрічка, на червонастому тлі голих полів. Воно перетинало Монсу навпіл і спускалося далі з розлогого пагорка, де розкинулося місто, на хвилясту рівнину. При північних битих шляхах, що сполучають фабричні міста рівними смугами без раптових поворотів, крутих схилів, виростає сила нових будівель і загрожує обернути цілі департаменти на одне суцільне промислове місто.

З обох боків шосе, аж до самого схилу, поприліплювалися маленькі цегляні будинки, пофарбовані, щоб трохи звеселити похмурий краєвид, різними фарбами: одні — жовтою, другі — синьою, треті — чорною; чорною фарбою, очевидно, з практичних міркувань, щоб відразу надати їм того кольору, яким тут бралися кінець кінцем усі фарби.

Подекуди суцільну лінію убогих будиночків перерізували великі двоповерхові будівлі, де жило начальство. Мурована церква з чотирикутною дзвіницею, вже почорнілою від вугляного пороху, скидалася на нову модель домни. Серед цукроварень, канатних фабрик та мукомельних заводів майоріли «танцульки», кав'ярні та пивнички, — їх була тут така сила, що на тисячу будинків припадало понад п'ятсот.

Наблизившись до заводських корпусів, що належали Компанії, — довгої шеренги крамниць та майстерень, — Маєдиха взяла дітей за руки — Анрі за ліву, Ленору за праву.

Трохи віддаля стояв будинок директора, пана Енбо, що його було збудовано, як велике шале; садибу було відгороджено від вулиці залізними штахетами, за ними стирчали голі дерева ріденького садка. Саме в цю мить до воріт під'їхав екіпаж; з нього вийшов пан із орденом та пані в хутряному манто — мабуть, якісь гості з Парижа, що прибули з марш'єннського

вокзалу. Пані Енбо, що з'явилася в напівосвітленому вестибюлі, скрикнула здивовано й радісно, вітаючи їх.

— Та йдіть-бо, ледацюги! — буркнула Маедиха, тягнучи за руки дітей, що загрузли в болоті.

Нарешті вона схвильовано підійшла до дверей крамниці Мегра. Крамар жив поруч з директором, тільки тоненький мур відділяв пишній будинок від його домочка. Поруч стояла довга будівля, — склад товарів, — з крамничкою на кінці, що виходила просто на вулицю. Мегра торгував усякою всячиною: бакалією, ковбасами, фруктами, хлібом, пивом, посудом. Він служив колись у «Воре» за наглядача і розпочав свою діяльність з того, що відкрив невелику пивничку, але з часом, через протекцію начальства, його підприємство поширилося, і він потроху знищив усіх своїх дрібних конкурентів у Монсу. В нього можна було знайти все, чого душа побажає; він мав дуже багато покупців, що йшли до нього з усіх заводських селищ, і тому міг продавати свій крам за дешевшу ціну й давати більше набір. А до того ж, підтримувала його й Компанія, що збудувала для нього і домок, і крамничку.

— Я знов до вас, пане Мегра, — покірно промовила Маедиха, побачивши крамаря, що стояв на порозі своєї крамнички.

Він мовчки глянув на неї. Він був гладкий, холодний і чемний і хизувався тим, що ніколи не мінняв свого слова.

— Ви ж мене не проженете, як учора? Треба нам якось перебитися до суботи... Що й казати, ми вам винні ось уже два роки шістдесят франків, та...

Вона говорила уривчасто, з болем. То був старий борг, зроблений за останнього страйку. Не раз давали собі слово Мае поквитувати його, але ніяк не могли спромогтися виплачувати крамареві хоч по сорок су двічі на місяць. А ще позавчора спіткало їх несподіване нещастя — довелося заплатити двадцять франків чоботареві, бо той погрожував їм арештом. Ось чому

вони лишилися тепер без однісінького су; якби не це, вони були б дожили до суботи, як і всі інші товариші.

Мегра, випнувши наперед черево й склавши на грудях руки, лише хитав заперечливо головою на всі її благання.

— Тільки два буханці, пане Мегра. Я ж не нахаба, я ж не прошу кави... Тільки-но шість фунтів хліба на день!

— Ні! — гукнув він нарешті щосили.

З-за дверей визирнула його дружина, — затуркане, кволе створіння, — що сиділа день у день над рахунковими книгами, не сміючи підвести голови. Ту ж мить вона зникла, налякана благальним поглядом бідолашної жінки. Ходили чутки, що вона поступалася своєю шлюбною постіллю відкатницям, що купували в її чоловіка. То вже всі знали: коли шахтар хотів продовжити свій кредит, він мав послати до крамниці свою дочку або жінку, байдуже яку — гарну чи погану, аби тільки вона не дуже опинаялася.

Маедиха, що все ще з благанням дивилась на Мегра, раптом зніяковіла; вона помітила, що він не зводить з неї своїх маленьких водянистих очей і мов роздягає її своїм пильним поглядом. Це її обурило: якби вона була принаймні молода і не мала ще сімох дітей, те було б ще зрозуміло, а то...

І вона подалася геть, сердито тягнучи за собою Ленору й Анрі, що почали саме витягати горіхові шкаралупки з канави і розглядати їх.

— Це вам не принесе щастя, пане Мегра! Згадаєте моє слово!

Свою останню надію вона поклала на панів з Піолени. Якщо вони не дадуть їй сотні су — тоді хоч лягай і помирай. Вона повернула ліворуч по дорозі в Жуазель. На розі стояла кам'яниця Правління — справжній палац, куди щосені приїздили різні вельможні пани з Парижа — князі, генерали та високі урядовці — й справляли тут бучні банкети.

Йдучи, вона розподіляла в думках оті сто су: передусім — хліб; потім кава, потому — чвертка масла, мірка картоплі на ранішню юшку та вечірнє вариво, кінець кінцем, може, трохи свинини, бо батькові без м'яса ніяк не можна.

Назустріч їй простував абат Жуар, кюре з Монсу; він ішов обережно, підбравши свою сутану, мов той випещений, ситий кіт, що боїться замочити свою блискучу шкурку. Він був дуже привітний і вдавав, що ані в що не втручається, щоб не підбурювати проти себе ані робітників, ані господарів.

— Добридень, пане кюре.

Він не зупинився, тільки всміхнувся дітям, пройшов повз неї, що наче прикипіла до місця посеред дороги. Вона не була релігійна, але їй чомусь здалося, що кюре неодмінно дасть їй що-небудь.

За хвилину вона вже знову тьопала далі по чорній липучій грязюці. Треба було пройти ще два кілометри, а стомлена малеча понуро насилу пленталася за матір'ю і більше вже нічим не цікавилась. Праворуч і ліворуч від дороги тяглися ті самі пустирі, обгороджені барканами, ті самі закурені фабричні будівлі з високими чорними димарями.

А за ними розляглася безмежна рівнина, мов якийсь океан бурої землі, і серед цього голого простору аж до фіолетової смуги Вандамського лісу не видно було й одного деревця.

— Візьми мене на руки, мамо.

І Маедиха брала на руки дітей — то дівчинку, то хлопчика. Посеред дороги стояли величезні баюри, і вона підтикала спідницю, щоб не прийти до панів занадто вже задрипаною. Тричі вона мало не впала — таке слизьке було це кляте шосе. Коли нарешті мати з дітьми дісталися до панського ґанку, два величезні пси накинулися на них з таким гавкотом, що діти страшенно заверещали з переляку, — аж кучерові довелося ляснути батогом.

— Залишіть тут свої сабо й заходьте! — закликала їх удруге Оноріна.

Опинившись у теплій, затишній їдальні, Маедиха й діти на хвилю остовпіли й соромливо похнюпилися під цікавими поглядами літнього пана й літньої пані, що так вигідно розвалилися в своїх кріслах.

— Дитино моя! Йди-но виконай свій маленький обов'язок, — промовила пані Грегуар.

Усі пожертви бідним мала давати Сесіль, бо, на думку Грегуарів, цього потребувало добре виховання. Треба бути завжди милосердним, і вони самі звали свій дім «домом Господнім». Вони пишалися тим, що роблять добрі діла розсудливо та обережно, і дуже боялися, щоб часом їх не одурили й не призвели до потурання згубним вадам. Тому вони ніколи не давали грошей, ніколи! Ні десять су, ані два су, — бо то ж річ відома, що скоро в бідняка заведеться в кишені два су, він їх відразу проп'є, прогуляє. Милостиню свою вони подавали завжди натурою, переважно дитячим теплим одягом, роздаючи його взимку бідарям.

— Ах, сердешні крихітки! — скрикнула Сесіль. — Вони аж поблідли з холоду!.. Оноріно, принеси-но мені той пакунок з шафи!

Служниці також дивилися на цих бідолах із співчуттям та жалем, але то був жаль людей, яким не треба турбуватися про свій пожиток. Покоївка пішла нагору по речі, а куховарка взяла було остачу від бабки, але замислено поставила тацю знову на стіл і стояла так, згорнувши руки.

— В мене якраз залишилося дві шерстяні суконьки та дві хустинки... — провадила далі Сесіль. — Ось побачите, як їм, біднесеньким, буде тепло!

Маедиха нарешті спромоглася заговорити і прошепотіла:

— Велика вам дяка, панночко... Ви дуже добрі...

На очі їй навернулися сльози: тепер вона була вже певна, що одержить сто су, і тільки не знала, звідки почати, якщо пани їх самі не запропонують. Покоївка щось не поверталася, і всі ніяково замовкли. Вчепившись у материну спідницю, діти вп'яли у бабку широко розкриті ласі очі.

— У вас їх тільки двійко? — запитала пані Грегуар, аби щось сказати.

— Де там, пані! У мене їх аж семеро!

Пан Грегуар, що був знову поринув у свою газету, мало не підскочив з обурення.

— Семеро дітей! Навіщо стільки, царице небесна!

— Це дуже необачно, — прошепотіла підстаркувата пані. Маедиха нахилила голову, немов перепрошуючи. Що ж поробиш! Про це якось не думалось, діти знаходилися самі собою. А до того, з часом, коли діти підростуть, усій родині буде легше, адже ж вони підуть працювати і зароблятимуть. От і їхня сім'я жила б непогано, якби не дід, що вже дуже підтоптався, та ще якби всі діти гуртом могли працювати, а то ж тільки два хлопці та старша дівчина дійшли встановлених літ і мають право працювати на шахті. А малеча теж їсти хоче, дарма що нічого не заробляє.

— То ви працюєте на шахті вже давно? — питала далі пані Грегуар.

По блідому обличчі Маедихи перебігла німа усмішка.

— Ще б пак!.. Я працювала під землею до двадцятьох років; а коли знайшлася друга дитина, то лікар сказав, що я звідти живою не вийду, — в мене, бачте, в кістках почалося щось кепське. До того, ще на цей саме час я вийшла заміж і в мене було досить клопоту вдома... А рід мого чоловіка працює на шахті вже з давніх-давен. І дід, і прадід, геть усі працюють там, відколи в «Рекійярі» вперше кайлом ударили.

Пан Грегуар замислено дивився на цю жінку й на її жалюгідних дітей, на їхні воскові обличчя, на їхнє безбарвне волосся; на них позначилися всі ознаки виродження: надто малий зріст, анемія та смутна якась потворність через вічні злидні. Вона замовкла, і тільки вугілля в каміні весело тріщало. В затишній кімнаті стояла та обважніла атмосфера добробуту й тиші, що в них буржуа вбачають своє щастя.

— Що вона там робить? — скрикнула нетерпляче Сесіль. — Піди скажи їй, Мелані, що пакунок лежить внизу в шафі ліворуч.

Тим часом пан Грегуар міркував уголос далі:

— Нелегко на світі жити, годі й казати; але ж, моя голубко, згодьтеся зі мною, робітники — нерозсудливі люди... Замість відкладати копійчину про чорний день, як роблять це наші селяни, шахтарі пиячать, беруть набір і кінець кінцем не мають змоги прогодувати себе й родину.

— Слушно говорите, пане, — поважно відповіла Маедиха. — Часом люди добру дорогу гублять. Це я завжди кажу різним ледарям, коли вони нарікають... Мені пощастило, мій не п'є. А все ж і він часом хильне в неділю зайву чарку; але далі не йде — він мене жалує. І це з його боку дуже любо, подумайте, адже ж до нашого весілля він пив, вибачте на слові, справді, як та свиня... Проте, хоч він і обачний чоловік, — нам з цього не легше. Бувають дні, як ось нині, коли ви всі куточки в хаті винишпорте, а й однісінького су не знайдеться.

Вона хотіла навести панів на думку про потрібні їй сто су й оповідала своїм спокійним м'яким голосом про їхній фатальний борг, що був спочатку невеличкий, а потім став розбухати, розростатися і тепер вкрай підточував їхній добробут. Вони виплачували його частками двічі на місяць чесно й акуратно. Але досить було не заплатити одного разу, і все пішло шкереберть, ніколи вже не наженеш! Гроші як у прірву йдуть, борг росте та й росте, і вони вже впадали в розпач; працюєш,

працюєш, а виходить, що навіть з боргом не можеш розквитатися. Хоч сядь та й плач! Так і до самої смерті не викрутишся! Бо треба ж зрозуміти: вуглекоп не може обійтися без кухля пива, треба ж чимсь горло прополоскати від кіптяги. Починається завжди з цього, а як посядуть злидні, то його вже з шинку й волоком не витягнеш. Бо ж справді — це так, по щирості, нікого не ображаючи, — робітники все ж таки заробляють не дуже густо.

— А я гадала, — промовила пані Грегуар, — що Компанія дає вам помешкання і паливо.

Маедиха глянула скося на яскравий жар у каміні.

— Атож, вугілля нам дають, — щоправда, не дуже добре, але ж, проте, горить... Та й помешкання недороге; платимо за нього шість франків на місяць; ніби й дрібничка, а часом, ох, як скрутно доводиться... От і сьогодні, хоч на шматки мене ріжете, а не знайдете і двох су. Де нічого немає, то вже немає!

Пан і пані мовчали, випроставшись вигідно в своїх кріслах; їм надокучило оповідання про ці злидні, і навіть якесь неприємне почуття заходило в душу. Маедиха злякалася, що, може, образила чимсь панів ненароком, і додала своїм спокійним, поважним тоном практичної жінки:

— Не думайте, я не нарікаю! Так воно вже на світі ведеться — треба коритися; тим паче, що хоч бийся як риба об лід, а все одно нічого не зміниш... І найкраще, на мою думку, силкуватися чесно жити на тому місці, куди тебе Господь Бог поставить, — чи правду я кажу, пане?

Пан Грегуар підтримав її з помітним задоволенням; йому сподобалися її слова.

— З такими переконаннями, моя голубонько, не страшні ніякі злигодні.

Оноріна з Мелані принесли, нарешті, пакунок. Сесіль його власноручно розв'язала і витягла дві суконьки; потім додала до

них ще дві хусточки, навіть панчохи та рукавички. Це все, напевне, буде до міри — і вона звеліла служницям загорнути вибрані речі. Сесіль поспішала: вчителька музики прийшла нарешті, і треба було швидше випровадити з хати шахтарку з дітьми.

— У нас така скрута, — тихо промурмотіла Маедиха, — якби нам хоч сто су...

Слова застрягли їй у горлі: Мае були горді і ніколи не жebraли. Сесіль стурбовано зиркнула на батька, але той рішуче відмовив, так ніби виконував свій найсвятіший обов'язок.

— Ні, ніяк не можна, ми цього ніколи не робимо, у нас інші погляди.

Дівчину вразив розпачливий вираз обличчя в шахтарки, вона захотіла приголубити хоч її дітей; вони ввесь час не зводили пильних очей з солодкої бабки; Сесіль відрізала два шматки і дала їм.

— Ось! Це для вас.

Але за хвилю передумала, взяла їх назад і попрохала клаптик паперу.

— Стривайте, ви поділіться з вашими братиками та сестричками.

Батьки зворушено дивилися на свою добру дочку, а вона тим часом нарешті випровадила Маедиху з дітьми за двері. Бідолашні діти, що не мали хліба, почимчикували, побожно тримаючи в своїх задубілих рученятах шматки чудової бабки.

Маедиха потягла дітей за руки по шосе, не бачачи вже перед собою ані безлюдних полів, ані чорної грязюки, ані важкого, як олово, неба: все крутилося їй перед очима. Йдучи назад через Монсу, вона ще раз зайшла до Мегра і так його благала, що, кінець кінцем, той дав-таки два буханці хліба, кави, масла та навіть сто су, бо він позичав на короткий час і гроші. Йому потрібна була не вона, а Катріна; жінка це зрозуміла, коли він

настирливо наказав їй присилати дочку по продукти. Гарзд! Це ще побачимо! Катріна дасть йому добре по пиці, якщо він почне до неї підсипатися.

III

На дзвіниці маленької мурованої каплички в селищі Двохсот Сорока, куди абат Жуар приходив щонеділі правити службу божу, вибила одинадцята година. Побіч церкви стояла також мурована школа; дарма що вікна її були щільно зачинені, надворі чутно було невиразне дудніння дитячих голосів. На широких вулицях та по невеличких садочках, що щільно притулилися один до одного, було зовсім порожньо. Ці садки між чотирма великими кварталами одноманітних шахтарських будиночків спустошив зимовий холод, вони світили своїми голими грядками з рештками поживклої городини. По всіх хатах варили юшку. З димарів курів димок. З часу до часу десь грюкали двері, яка-небудь жінка визирала на вулицю і знову ховалася. Дощ уже не падав, але в сірому небі стільки було вологи, що в діжки, які було розставлено під ринвами на пішоходах, безперестанку капотіла вода. Єдина краса цього селища, збудованого за одним заходом на розлогій холмовині, окраяній, мов жалобною габою, чорними шляхами, були рівні ряди червоних черепичних дахів, що аж виблискували під дивними дощами.

Йдучи додому, Маедиха трохи звернула, зайшла до жінки одного наглядача купити картоплі; в тої ще трохи залишилося з власного городу.

За шерегою ріденьких тополь — єдиних дерев, що ростуть на цій голій рівнині — стояла трохи на відшибі окрема купка домочків, побудованих по чотири в ряд. Компанія призначила ці нові кращі житла з окремими садками тільки штейгерам та наглядачам. Добродушно глузуючи з власних злиднів, шахтарі прозвали цю частину селища кутком «Шовкових панчіх», а свій куток — «Плати свої борги».

— Уф! Нарешті долізли, — зітхнула обтяжена пакунками Маедиха, штовхаючи поперед себе до хати задрипаних Ленору й Анрі, що ледве волочили стомлені ноженята.

Перед каміном сиділа Альзіра й колисала на руках Естеллу. Цукру більше не було, і немовлятко аж посиніло з крику. Не знаючи, як би його зацитькати, дівчинка вдавала, що годує його, — це часто допомагало; але на цей раз вона марно розстебнула суконьку й марно тулила немовля до своїх скалічених дитячих грудей; дитина ще дужче лютувала, кусаючи беззубими щелепами її худеньке тіло і не висмоктуючи нічого.

— Ось я її візьму, — закричала мати, поклавши на стіл пакунки. — Вона не дасть нам і словом перемовитись.

Маедиха розстебнула свою кофту й витягла важку, мов налитий бурдюк, грудь; верескуха відразу замовкла й жерцем впилася в неї. Тільки тепер можна було заговорити. А проте все було гаразд, маленька господиня не дала погаснути вогню, добре підмела й прибрала в господі. У кімнаті стало зовсім тихо, і тільки згори долітав ритмічний невпинний хропіт старого Безсмертного.

— Ой, скільки тут всякої всячини! — прошепотіла Альзіра, поглядаючи на харчі й усміхаючися. — Коли хочеш, мамо, я зварю юшку.

На столі лежали дві буханки хліба, картопля, масло, кава, цикорій, півфунта свинини та ще й пакунок з теплою одежею.

— Ага! Юшка! — втомлено промовила Маедиха. — Треба було б нарвати щавлю та порею... Ні, я зварю її пізніше чоловікам... А ти постав-но варити картоплю, ми попоїмо її з масельцем... І кава! Ти ж не забудь і кави зварити.

Тут мати раптом згадала про бабку, але в руках у Ленори та в Анрі, що вже тим часом трохи перепочили і знову заходилися вовтузитися на підлозі, не було нічого. Ото клятї прожери, як

вони встигли все нишком ум'яти! І вона надавала їм потиличників.

Пораючися з казанком коло вогню, Альзіра заспокоювала її:

— Та годі-бо, мамо! Коли це для мене, то ти ж знаєш, що мені байдуже до тієї бабки. Адже ж вони зголодніли, втомилися.

Вибила дванадцята; по пішоходах зачовгали сабо школярів, що поверталися з школи додому. Картопля закипіла, кава, розбавлена наполовину цикорієм, була також готова, і важкі запашні її краплі поволі спадали в горнятко крізь ситечко.

Ріжок столу звільнили від пакунків; але за столом їла тільки мати, діти обійшлися власними колінами. Ненажерливе хлоп'я весь час мовчки, але вперто поглядало на свинину, загорнену в масний папір, вона не давала йому спокою. Маедиха помалу ковтала каву, тримаючи склянку обома руками, щоб зігрітися. За кілька хвилин зійшов і старий Безсмертний. Він вставав звичайно пізніше, і сніданок дожидався його на плиті. Сьогодні він розсердився, що нема юшки; а коли невістка відказала йому, що не завжди можна робити так, як хочеш, він відразу затих і мовчки взявся до своєї картоплі. Від часу до часу дід підводився з-за столу й підходив до вогню сплюнути в попіл, щоб не гидити в хаті, а потім знову вгрузав у свій стілець і, понуривши голову, із згаслими очима байдуже розминав беззубими щелепами їжу.

— А я й забула, мамо, — сказала Альзіра, — приходила сусідка...

Мати не дала їй договорити.

— Ет, обридла вона мені!

Вона сердита була на Левачиху, бо та ще вчора бідкалася перед нею, щоб тільки нічого їй не позичати; а проте саме тепер, — Маедиха це добре знала, — вона мала гроші, бо їхній пожилець Бутлу щойно заплатив їм за два тижні наперед. А втім, у селищі люди рідко позичали одне одному.

— До речі! Ти мені нагадала, — провадила Маедиха, — насипно мені в папірець одну засипку кави. Я віднесу П'єрронісі — ще позавчора в неї позичала.

Коли дівчинка наготувала пакуночок, мати взяла на руки Естеллу й, обіцявши незабаром повернутися й поставити юшку для чоловіків на вогонь, пішла до сусідки; старий Безсмертний жував помалу картоплю, а Ленора з Анрі билися в кутку за лушпайки, що падали на підлогу, — вони збирали їх і їли.

Замість обходити вулицею, Маедиха пішла навпростець через присадки, щоб Левачиха, бува, не гукнула її. Садок Має був поруч із садком П'єрронів: у баркані було виламано кілька штахетів, і сусіди ходили сюдою один до одного. Недалеко від цієї дірки була криниця, спільна для чотирьох родин. Трохи далі, за кущиком миршавого бузку, стояв низенький сарай із різним старим мотлохом; там же таки вигодовували кролів, щоб мати на свята печеню. Вибила перша година; настав час кавувати, і вулиці немов повимирали. Тільки-но один ремонтний робітник — йому рано ще було йти на роботу — скопував грядки на своєму городі, не підводячи голови. Підійшовши до протилежного дому з вулиці, Маедиха дуже здивувалася: вона побачила біля церкви якогось пана й пані. Маедиха зупинилася й відразу ж пізнала їх: то була пані Енбо, що повела своїх гостей, пана з орденом і пані в хутрянному манто, оглядати шахтарське селище.

— Нащо ти турбувалася? — скрикнула П'єрронісі, коли Маедиха віддала їй каву. — Адже ж над головою не капає.

П'єрронісі було двадцять вісім років, і в селищі її вважали за першу красуню. Вона мала темне волосся, великі очі, низький лоб, маленький рот і округлі пружні груди, бо в неї ніколи не було дітей; а до того ще й дбала про свою вроду і була охайна, мов та кицька. Її мати, стара Проноза, вдова шахтаря, що загинув під землею, послала свою доньку працювати на

фабрику, присягаючись, що повік не віддасть її за вуглекопа; але дочка, що вже давно була на порі, пішла за вдівця П'єррона, у якого від першої жінки зосталася восьмилітня дівчинка, — і це так розлютувало стару, що та й досі не могла цього простити своїй дочці. П'єррони жили дуже щасливо, дарма що по всій копальні ходили плітки про чоловікову поблажливість та про жінчиних любовників. П'єррони не мали боргів, двічі на тиждень їли м'ясо, господа в них була охайна, чиста, а посуд так виблискував, що в нього можна було замість дзеркала дивитись. Окрім того, через добру протекцію, Компанія дозволила П'єрронісі торгувати цукерками та печивом, що пишалися в скляних банках на двох полицках за шибками у вікні. Це давало шість або сім су прибутку на день, а в неділю то часом аж дванадцять. Родинну злагоду порушувала тільки стара бунтарка Проноза, що горіла помститися над хазяями за смерть свого чоловіка й не перестаючи кляла всіх і все, та ще мала Лідія, якій зав жди перепадали ляпаси від усіх членів родини під час хатньої колотнечі.

— Диви, як вона виросла, — сказала П'єррониха, бавлячись з Естеллою.

— Ох, а клопоту з ними скільки, — не кажи краще! — зітхнула Маєдиха. — Ти щаслива, що не знаєш цього лиха, зате ж і кімната в тебе — як лялечка!

Хоч у Маєдихи в господі теж було чисто і щосуботи вона все старанно змивала й прибирала, а проте вона глянула заздрісним оком доброї господині на цю світлу, привітну кімнату, навіть причепурену, з позолоченими вазами на буфеті, дзеркалом, трьома гравюрама в рамках.

П'єррониха якраз наварила собі кави й пила її сама, бо вся її сім'я була в шахті.

— Вип'ємо разом по скляночці, — сказала вона.

— Ні, спасибі, я допіру пила в себе.

— Хіба ж вона тобі завадить?

Звісно, кава не могла завадити, і обидві жінки почали поволі кавувати.

Крізь вікно між скляних банок з солодощами видно було на протилежному боці причілки шахтарських будинків з чистішими й бруднішими завісками на віконцях; ці завіски свідчили про охайність господинь, можна було й до хати не зазирати — здалеку ще видно було, які там люди живуть. Попиваючи каву, сусідки дивилися на вулицю. На вікнах у Леваків завіски були дуже брудні, не завіски, а справжні заяложені ганчірки, немовби ними від сажі казанки обтирали.

— Не знаю, як це можна жити в такому барлозі! — тихенько сказала П'єррониха.

Маєдиха ніби цього тільки й чекала і як почала, то вже не могла перестати. Коли б їй отакого пожилця, як Бутлу, вона б знала, як господарювати! Треба тільки як слід до діла взятися — і пожилець той, як знахідка, буде. Тільки ніколи не слід його за полюбовника собі брати. Через те ото чоловік і запиває, б'є жінку та бігає до кафешантанних співачок у Монсу.

П'єррониха з огидою скривилася. Ет, оті співачки! Від них тільки хвороби набратися можна. У Жуазелі була одна така — то від неї пішла зараза по всій копальні.

— Як же ти дозволила своєму синові зв'язатися з їхньою дочкою, я цього просто не второпаю! — спитала П'єррониха.

— Еге! Дозволила! А як же ти не дозволиш, хотіла б я знати?.. Їхній садок межує з нашим. Влітку води набрати не можна було, ступня ступити, так-таки й наткнешся на Захарі з Філоменою: десь під бузком отаборяться. І хоч би тобі посоромилися людей та в сараї сховалися... Де там — і гадки не мають!

Це була звичайнісінька історія серед тутешньої молоді — хлопці й дівчата чи не змалку розтлівали одне одного; примощувалися десь на даху якогось низенького сарая, тільки-

но починало смеркатися, і ні на кого не вважали. Усі відкатниці й родили у тому ж таки сараї свою першу дитину, коли не хотіли йти для цього до Рекійяра або в жита. Ніхто за це нікого не ганив; потім вони все одно брали шлюб, і тільки матері сердилися, коли їхні сини починали жити занадто рано, бо жонатий син вже про батьків не дбає.

— Як на мене, то я б краще цьому поклала край, — провадила розсудливо П'єррониха. — У Філомени вже від твого Захарі двійко, нема що робити — не розрадиш, однаково бачитимуться... А грошенята твої за водою попливли.

Маедиха сердито стиснула кулаки.

— Прокляну! Хіба ми не батьки Захарі? Хіба він не повинен нас шанувати? Адже він нам грошей коштував? Хай спершу відробить те, що з'їв, а тоді вже й жінку бере... Скажи-но мені, куди ж нам подітися, як усі наші діти відразу на інших підуть заробляти? Руки скласти й подихати, чи що?

Вона трохи заспокоїлася.

— Це я кажу так собі... Побачимо, як воно буде... А в тебе добра кава: ти засипаєш як слід.

Сусідки набалакалися досхочу, і за чверть години Маедиха почала хутко збиратися додому — згадала, що треба швидше юшку чоловікам варити.

Малеча вже знову посунула до школи, кілька жінок визирнуло на вулицю. Вздовж шахтарських будиночків ішла пані Енбо з своїми гостями; вона показувала на селище, про щось їм розповідаючи. Гості ці всіх дуже зацікавили. Копач відірвався на хвилину від лопати, дві сполохані курки кинулися в кущі.

Вертаючись додому, Маедиха наскочила на Левачиху, що чекала на лікаря Вандерхагена, який був на посаді при копальнях; цей маленький, заклопотаний, вкрай обтяжений

працею чоловік завжди кудись поспішав, свої поради хворим він давав похапцем на вулиці.

— Пане, щось мені не спиться, всеньке тіло ниє... — скаржилася Левачиха. — Треба б мені порадитися з вами.

Він звертався до всіх на «ти» і відповів не зупиняючись:

— Дай мені спокій! Ти п'єш забагато кави. Ото й усього.

— Треба було б вам оглянути й мого чоловіка, — додала й собі Маедиха. — У нього все ноги болять.

— Це в нього через тебе. Дай мені спокій!

Обидві жінки знизали безпорадно плечима та й так і лишилися посеред дороги, дивлячись лікареві вслід.

— Заходь, — сказала Левачиха, — є щось новеньке... Та й кави вип'єш. Допіру наварила.

Маедиха хотіла відмовитись, але спокуса була надто велика:

— Що ж, хіба трошечки, щоб не образити сусідку! — І вона зайшла.

Господа в Леваків аж почорніла від пороху та павутиння; по стінах, на підлозі скрізь рябіли масні плями; стіл, буфет були загиджені, заяложені; усе просмерділося важким, гірким духом, що аж дихати було важко; не почувалося господарської руки. Перед вогнищем, лежачи ліктями на столі, спустивши носа в миску, сидів Бутлу і повагом сьорбав свою юшку. Це був кремезний, добродушний чоловік; на свої тридцять п'ять років він здавався ще зовсім молодий; малий Ахілл, Філоменин первак, — йому вже пішов третій рік, — стояв проти Бутлу і мовчки дивився на нього благальним поглядом голодного звірятка. Пожилець — людина лагідна, дарма що борода в нього була густа і темна, — коли-не-коли пхав малому в рот шматки м'яса.

— Стривай, мабуть, вона не досить солодка, — сказала Левачиха, підсипаючи в каву дрібного цукру.

Левачиха була тільки на шість років старша за Бутлу, а на неї було просто гидко дивитися. Це була дуже підтоптана жінка з обвислими грудьми і з таким же обвислим животом, плескати обличчям і завжди скуйовдженими сивуватими патлами. Бутлу, мабуть, вважав, що іншою вона не може бути, і не придивлявся до її вад, так само, як не придивлявся й до її юшки, де завжди плавали волосинки, та до білизни на ліжку, якої вона не міняла по три місяці.

— Та ось слухай, що я хотіла тобі сказати, — цокотіла господиня. — Учора ввечері П'єррону бачили коло «Шовкових панчіх», вона там швендяла, а відомий тобі панок чекав на неї за Расснеровою пивницею; звідти вони подалися геть удвох, пішли кудись уздовж каналу... Ба як! Чи ж годиться це заміжній жінці?

— Звісно, — сказала Маедиха, — до шлюбу П'єррон частував штейгера кролями, а тепер йому далеко дешевше частувати власною жінкою.

Бутлу аж затрусився зо сміху і кинув шматочок хліба з підливою Ахіллові в рот.

І обидві жінки заходилися пересуджувати П'єррону, — ач, яка кокетка! У голові вітер, з себе не краща за інших, а тільки й думки в неї, що облизуватись, та обмиватися, та помадою маститися. А проте це вже чоловікова справа: як йому до вподоби такий заробіток, то хай заробляє. Звичайно, бувають такі честолобні люди, що вони, здається, ладні підтирати за начальством, що на все готові за одне панське «спасибі».

Довгенько вони отако базікали, аж ось надійшла сусідка з дев'ятимісячною дівчинкою Дезіре, другою дитиною Філомени. Сама Філомена снідала в сортувальні і домовилася з сусідкою, щоб та приносила їй дитину на роботу; там вона й годувала її похапцем, примостившись на купі вугілля.

— А от моєї й на хвилину не можу залишити: такий галас зчиняє, що хоч з хати тікай, — промовила Маедиха, дивлячись на Естеллу, що задрімала в неї на руках.

Але ж не вдалося їй ухилитися від відповіді на запитання, яке прочитала вона в очах у Левачихи.

— Треба б уже якось кінчати, що ти на це скажеш? Спочатку обидві матері, навіть не порозуміваючись, були проти шлюбу їхніх дітей. Якщо мати Захарі хотіла якнайдовше користуватися синовим заробітком, то й Філоменина мати так само лютувала, що доведеться втратити доччині гроші. Над головою не горіло, і Левачиха навіть воліла держати в себе онука, поки інших дітей не було; але тепер, коли хлопчик підростав, почав їсти хліб, та ще й дівчинка знайшлася, це вже йшло не в руку і вона всіма силами вимагала шлюбу.

— Захарі уже тягнув жеребок, — казала вона далі, — і тепер більше немає перешкод... То чого ж чекати?

— Відкладемо до кращих часів, — відповіла ніяковіючи Маедиха. — Ну, та й морока! Хіба ж таки не могли вони потерпіти, доки не звінчаються! Щоб я з цього місця не зійшла, — отак і знай, — власними руками задушу Катріну, коли дізнаюся, що й вона цю дурницю зробила! Левачиха знизала плечима.

— Е! Що там казати! Свого часу зробить і вона, як усі! Бутлу спокійно, як людина, що почуває себе в своїй хаті, підійшов до буфета взяти шматок хліба. На другому кінці стола разом із лушпинням лежали картопля та порей на Левакову юшку; господиня разів із десять бралася вже до городини і кидала її щохвилини, захоплюючись балачками. Вона знову взяла ніж у руки, але через хвилинку кинула його й метнулася до вікна.

— Що воно таке?.. Диви! Пані Енбо з якимись панами. Ось вони до П'єрронихи пішли.

І обидві знову зацокотіли про жінку П'єррона. Звісно, то не первина! Як Компанія захоче комусь показати селище, то гостей ведуть відразу просто до П'єрронихи, бо в неї чисто. Гостям, звичайно, нічого не розповідають про її історію з головним штейгером. Не штука бути чистьохою, коли маєш полюбовників, що заробляють по три тисячі франків на рік, не кажучи вже про казенну квартиру, опалення та подарунки. Зверху, може, й чисто, зате всередині паскудство. І весь час, поки гості сиділи у П'єрронихи, сусідки наввипередки судили її.

— О, вже виходять, — сказала нарешті Левачиха. — Диви, повертають... Та вони, здається, до тебе, голубонько!

Маєдиха злякалася. Хто його знає, може, Альзіра не витерла стола? А юшка! Юшки ж вона ще не ставила! Враз схопилася і, промимривши «до побачення», вона кинулася прожогом додому.

Але вдома все було гаразд, — кухня аж блищала. Альзіра дуже поважно запнулася ганчіркою й почала варити юшку, бо ж мати забарилася. Вона висмикнула з грядки останній порей, нарвала щавлю і почала старанно чистити городину; а тим часом на вогні у великому казані підігрівалася вода чоловікам, що завжди милися після роботи. Анрі та Ленора були навдивовижу слухняні, мабуть випадково, і, сидячи в кутку, ретельно дерли на шматочки старий календар. Дід Безсмертний мовчки курил люльку.

Не встигла Маєдиха відсапатися, як у двері постукала пані Енбо.

— Можна зайти, голубонько? Ви дозволяєте?

Це була пишна блондинка, трохи обважніла, хоч дуже гарна на свої сорок років; вона силувано всміхалася, і видно було, що вона боїться забруднити свою шовкову сукню бронзового кольору та чорну оксамитову мантилью; тільки вона це старанно й досить вдало ховала.

— Заходьте, заходьте, — припрошувала вона своїх гостей. — Ми тут нікому не заважаємо... І тут, бачите, як чисто? А ця мила жінка має аж семеро дітей! Наші шахтарські сім'ї всі такі... Я вже вам казала, що Компанія здає їм будиночок за шість франків на місяць. Велика кімната внизу, дві нагорі, льох і садочок.

Пан з орденом та пані в хутрянному манто, що приїхали вранці поїздом з Парижа, дивилися здивованими, осовілими очима навколо себе: їх ніби приголомшило це чуже незвичне оточення.

— Навіть садочок... — промовила пані. — Та вони, мабуть, чудово тут живуть, — яка розкіш!

— Ми даємо їм вугілля більше, ніж їм треба, — казала далі пані Енбо. — Двічі на тиждень їх відвідує лікар; а коли вони стають старими, то дістають пенсію, дарма що з платні в них не вираховують на неї.

— Справжня земля обітована! Рай земний! — прошепотів з захопленням пан.

Маедиха кинулася підставляти стільці, але гості відмовилися. Пані Енбо вже набридла ця роль провідника по звіринцю, що нею вона розважалася на першій порі в своєму відлюдді; ці повсякчасні злидні, що ними тхнули навіть найчистіші, найкращі житла, куди вона наважувалася заглядати, неприємно її вражали і, кінець кінцем, псували їй настрій. До того ж, вона лише повторювала уривки чужих фраз і ніколи не цікавилася глибше побутом цього робітничого люду, що працював і страждав обік неї.

— А які хороші діточки! — прошепотіла пані, хоч ці діти з занадто великими головами та настовбурченим жовтим, як солома, волоссям, здавалися їй просто страховищами.

І Маедиха мусила докладно розповісти, скільки кожному з них років; для годиться її спитали ще й про Естеллу. З пошани

до гостей старий Безсмертний витяг з рота люльку; він був страшний, цей чоловік, знеможений сорокалітньою працею на дні шахти, з задубілими, як палки, ногами і з землистим кольором обличчя; коли на нього раптом напав жахливий кашель, він хутко вийшов з кімнати, щоб сплюнути надворі, турбуючись, що чорне його харкотиння може неприємно вразити панів.

Найбільш сподобалася Альзіра. Яка гарнесенька маленька господиня, ще й фартушиною запнулася! Відвідачі привітали матір з тим, що вона має, хоч і малу, а вже таку розумну доньку. Горба її наче ніхто й не помічав, але співчутливі погляди, в яких відчувалось якесь зніяковіння, часто зупинялися на бідолашній скаліченій дівчинці.

— Тепер, коли в Парижі вас хто питає про наші шахтарські селища, ви зможете розповісти багато... — сказала пані Енбо. — Тут завжди так тихо, як ось тепер, — справжній патріархальний побут; усі щасливі й здорові, — ось як бачите; загалом — це місцина, куди й вам слід би було приїхати, щоб підправити здоров'я, подихати чудовим повітрям та пожити серед безтурботної тиші...

— Чудесно, чудесно! — скрикував захоплений паризький гість.

Вони вийшли з будинку з таким виразом на обличчях, який буває в людей, коли виходять вони з паноптикуму. Маедиха провела їх аж за двері й зупинилася на порозі, дивлячись їм услід, а вони пішли помалу до церкви, голосно розмовляючи. З будинків повисипали жінки й поставали купками на вулиці; звістка про приїзд гостей умить облетіла все селище.

Левачиха зачепила коло свого дому П'єррониху, що також прибігла витрішків половити. Обох дратувало те, що пани так довго гостюють у Маедихи, — ночуватимуть вони там, чи що? Чого вони в неї не бачили?

— Нічого за душею нема, — хоч скільки заробляють! Звісно, ніколи не настачиш таким людям!

— Я допіру дізналася, що вона сьогодні ранком ходила жебрати до панів у Піолену, а Мегра ніяк не хотів давати їм хліба, а потім таки дав харчів набір... Ми вже знаємо, чим йому платять, отому Мегра.

— Та вже ж собою не заплатить, — нема дурних... Мабуть, Катріною.

— Ой-ой-ой! А повіриш, оце допіру вона мені присягалася задушити власними руками свою дівку, як та собі кавалера заведе!.. Ач яка! Ніби ніхто й не знає, що той довготелесий Шаваль уже давно її облапав.

— Цить!.. Ідуть!

І обидві жінки, Левачиха й П'єррониха, вमितь замовкли; дуже чемно, без настирливої цікавості скинули оком на гостей, що саме виходили з дому. Потім вони кивнули пальцем Маедисі, що вийшла на вулицю з Естеллою на руках, підкликаючи її до гурту. Усі троє мов скам'яніли, уп'явши очі в спину пишно вдягнених пані Енбо та її гостей; але скоро ті відійшли за тридцять кроків, жінки зацокотіли ще жвавіше.

— А грошей-грошей на собі скільки носять! Мабуть, їхня шкура дорожча за них самих.

— Ще б пак!.. За ту не скажу, нічого не знаю, ну, а за нашу й чотирьох су не дам, дарма що ходить, як пава. А що про неї говорять!..

— Чи ба! А що таке?

— Кажуть, що має стільки любовників... По-перше, інженера...

— Цього худенького?.. Та він же такий малюк! Та вона ж його в своїх простиралах загубить.

— Дарма, аби їй подобався! Як на мене, то це вже справа непевна, коли яка пані гидливо кирпу гне та губи копилить,

немов їй усе не до вподоби... Диви, як вона крутить задом, хоче показати, що всіх нас зневажає. Чи то ж годиться?

Гості йшли так само повагом, жваво розмовляючи, коли це до церкви під'їхала коляска; дверцята відчинилися, і з неї вийшов пан років під п'ятдесят, у чорному сюртуці, дуже смуглявий, з правильними рисами владного обличчя.

— Чоловік! — прошепотіла Левачиха, охоплена тим ієрархічним жахом, що викликав у своїх десятках тисяч робітників пан директор; вона заговорила тихше, немовби той міг її почути звідси. — А проте і йому роги наставили!

Тепер уже всі висипали на вулицю. Цікавість жіноцтва зростала, групи підходили одна до одної і злилися незабаром у цілу юрбу, а купки зашмарканої малечі з роззявленими ротами загатили пішоходи. З-за шкільного баркана виринуло на хвилину навіть бліде обличчя вчителя. Робітник покинув скопувати грядки і, спершися ногою на заступ, стояв у своєму садку з круглими, здивованими очима. А сусідки гомоніли, і здавалося, що то мов торохтіли калаталки та шелестів ніби сухий лист.

Коло дверей у Леваків зібрався найбільший гурт. Спочатку підійшли дві жінки, потім десять, потім двадцять.

П'єррониха притихла, бо тепер набралось занадто багато сторонніх. Маєдиха теж була дуже обережна і тільки мовчки слухала; щоб зацитькати Естеллу — та завзялася знову на відчай душі репетувати, — вона спокійнісінько вийняла перед очима у всіх свою м'яку велику грудь здорової мамки, — грудь, що витяглася й обвисла, немов її безперестанку розпирало молоко.

Пан Енбо допоміг дамам сісти в екіпаж і дав знак кучерові; екіпаж покотився до Марш'єнна. І раптом жіноцтво зчинило страшений галас: усі зацокотіли, замахали руками, заметушилися, наче мурашки у розворушеному мурашнику.

На дзвіниці вдарило тричі. Бутлу та інші ремонтні робітники подалися до шахти. Раптом з-за церкви показалися перші вуглекопи, що поверталися зігнувшись з роботи, чорні, в обмоклій одежі, із схрещеними на грудях руками.

Сполохані господині кинулися врозтіч: самі вже бачили, що довге кавування та баляси призвели їх до гріха; і чути було тільки стурбовані сердиті вигуки:

— Ой лишенько! А юшка? А юшка ж ще й не готова!

IV

Коли Має прийшов додому, лишивши Етьєна в Расснера, Катріна, Захарі та Жанлен доїдали вже свою юшку. Шахтарі поверталися з роботи такі голодні, що сідали до столу в мокрій одежі, навіть не вмиваючись; ніхто ні на кого не чекав, і через те стіл був накритий від рання до смеркання, — за ним завжди хтось сидів і їв свою порцію, залежно від того, коли саме йому випадало працювати.

Має ще на порозі помітив продукти. Він не сказав нічого, але його стурбоване обличчя проясніло. Цілісінький день, поки, задихаючися на дні копальні, цокав він невпинно кайлом, болюча думка про порожній буфет, де не лишилося вже ані кави, ані масла, раз у раз стискала йому серце. Як викрутиться та нещасна жінка? Що робити, коли вона вернеться з порожніми руками? І на тобі, — всього дістала! Вона розкаже йому про це пізніше. Він аж засміявся.

Катріна з Жанленом уже встали з-за столу й пили каву стоячи, а Захарі, не наївшись юшкою, відрізав собі окраєць хліба й намастив його маслом. Він помітив на тарілці свинину, але не чіпав її; коли м'яса було тільки на одного, то всі знали, що воно батькові. Юшку запили добрим кухлем свіжої водиці — цілющим, свіжим напитком в останні дні перед півмісячною платнею.

— У мене немає пива, — промовила Маєдиха, коли батько сів до столу. — Я пожалувала грошей... А втім, якщо хочеш, то мала побіжить і візьме пінту.

Він глянув на неї з захватом. Як! Невже в неї навіть гроші є?

— Ні, я вже випив кухню, обійдеться, — відказав Має й почав помалу сьорбати мішанину з хліба, картоплі, щавлю та порею; за браком тарілки він їв з великої миски.

Не спускаючи з рук Естелли, мати разом з Альзірою упадала коло нього: вони підсунули йому масло та свинину, підігріли на вогні каву.

Тим часом старші діти поставили перед вогнищем балію, що її було зроблено з діжки, перепиляної пополам. Катріна кінчила обідати перша й налила в неї теплої води, а тоді спокійнісінько роздяглася, не соромлячись, бо звикла до цього ще змалку; скинула свого чепчика, куртку, штани та сорочку, обернулася животом до вогню і почала міцно натирати тіло чорним милом. Ніхто на неї не дивився, навіть Ленора та Анрі вже не цікавилися тим, як вона збудована. Обмившись, вона гольцем-гола пішла нагору, а свою мокру сорочку та іншу одягу залишила купою долі. Але брати зчинили бучу. Жанлен скочив у діжку поперед Захарі, виправдуючись тим, що Захарі ще їсть, а той заходився його випихати й репетувати, що він зробив уже ласку Катріні і не бажає полоскатися в помиях після різних шмаркачів, та й вода буде після Жанлена така чорна, що хоч школярам у чорнильниці наливай. Кінець кінцем вони влізли в діжку разом, помирилися і, обернувшись до вогню, почали навіть дуже смирно милити один одному спини. Нахлюпавшись, вони, як і сестра, побігли зовсім голі нагору.

— Ото напаскудили, — пробубоніла Маедиха, підбираючи мокру одягу, щоб просушити її перед вогнем. — Альзіро, підітри-но трохи підлогу.

Але вона не договорила, бо за стіною у сусідів зчинився страшний галас. Чоловічий голос гримав, жіночий верещав, чути було тупотіння ніг і глухі удари, ніби хтось калатав кулаками по порожньому гарбузі.

— Левачиха дістає прочухана, — спокійно промовив Мае, вишкрябуючи ложкою свою миску. — Чому б таки? Адже ж Бутлу хвалився, що юшка готова.

— Еге, готова! — засміялася Маедиха. — Вся городина лежала на столі, ще й картоплі не накришила — я сама бачила.

Крик за стіною все зростав, щось грюкнуло в стіну так, що вона аж здригнулась, а потім усе затихло. Проковтнувши останню ложку юшки, Мае промовив спокійним тоном справедливого судді:

— Коли юшка не готова, то воно й по заслuzі.

Він запив свою юшку склянкою холодної води і накинувся на свинину, різав її на маленькі кавалочки, настромлював на кінчик ножа і, поклавши на шматочок хліба, їв без виделки. Поки батько обідав, усі мовчали, і він теж мовчав; свинина смакувала не так, як звичайно від Мегра, — мабуть, жінка купила її десь-інде, але Мае не розпитував, тільки поцікавився, чи старий ще й досі спить. Ні, дід уже вийшов на проходку. І знову все замовкло. Але запахло м'ясом, і Ленора та Анрі, що дуже пильно розмазували пальцями воду по підлозі, попіднімали стурбовано голови й підійшли до батька — хлопчик попереду, дівчинка позаду. Очі їх напружено стежили за кожним шматочком, займалися надією, коли він відривався від тарілки, і ставали сумні, коли він зникав у батька в роті. Від напруженого бажання вони зблідли, і на губи їм аж слина виступила, — нарешті це впало батькові в око.

— А діти їли? — спитав він.

І як жінка відразу не відповіла, то він додав:

— Ти ж знаєш, я не люблю такої несправедливості. Мені шматок у горло не лізе, коли голодна малеча мене обступає і канючить.

— Ет, звісно, їли! — розлютовано скрикнула мати. — Слухай їх! Їм віддай своє й чуже, вони все пожеруть, доки не луснуть... Альзіро, адже ми всі їли свинину?

— Звичайно, їли, мамо, — відповіла маленька каліка, що в таких випадках брехала не червоніючи, не гірше за дорослу

людину.

Ленора та Анрі аж оторопіли, обурені з такої брехні. За що ж їх луплять, коли вони часом скажуть неправду? Їх маленькі серця болісно стискалися, вони палко хотіли заперечити, довести, що їх не було, коли всі їли свинину, що вони її й не куштували.

— Геть мені звідси! — гримала мати, відганяючи їх у протилежний кінець кімнати. — Безсороми! Тільки вмієте батькові в рот зазирати. А коли б навіть він сам один дістав м'ясо, то хіба ж він не працює на вас? А ви, нероби, лише їсти вмієте! Малі, а такі прожери!

Але батько покликав дітей до себе. Він посадив Ленору на ліве коліно, Анрі — на праве й доїв свинину разом з ними; кожне діставало по черзі маленькі шматочки і в нестямі з радощів мало не давилось ними. Доївши, Має промовив до жінки:

— Ні, кави поки що не давай, спершу обмиюсь. Поможі тільки помий вилити.

Вони взяли балію за вуха й вилили помий просто в рівчак перед дверима.

Жанлен тим часом переодягся в сухе вбрання — мішкуваті шерстяні штани та блузу, що перейшли до нього від старшого брата Захарі, зійшов униз і крадькома проскочив на вулицю; мати побачила це й гукнула:

— Куди йдеш?

— Туди...

— Куди це туди?.. Слухай, біжи-но та нарви кульбаби для салату. Чи чуєш? Як не принесеш, то я тобі всиплю!

— Та добре вже! Добре!

Жанлен заклав руки в кишені і, важко волочачи свої взуті в сабо ноги, подався перехильцем геть. Цей захарчований десятилітній недоносок ішов уже ходою старого шахтаря. За

ним зійшов Захарі; на ньому була шерстяна фуфайка з синіми смужками, і взагалі він був одягнений значно охайніше за брата. Батько йому крикнув навздогін не спізнатися, — той тільки головою кивнув і мовчки вийшов з люлькою в зубах.

У балію знову налили теплої води, Має вже починав розстібати блузу. Мати тільки глянула на Альзіру, і та відразу вивела Ленору й Анрі на вулицю. Батько не любив митися при всіх, як це робилося в більшості домів. А втім, він нікого за те не ганив, хоч казав, що тільки дітям годиться хлюпатися вкупі.

— Що ти там робиш нагорі? — закричала знизу Маєдиха.

— Латаю сукню, вчора подерла, — відповіла Катріна.

— Гарзд... То не сходи вниз: батько миється.

Має з жінкою лишилися вдвох у кімнаті; вона поклала на стілець перед каміном Естеллу, що випадково не верещала і мовчки вирячила на батьків свої круглі безтямні ще оченята. Батько присів зовсім голий напочіпки перед балією і перш за все встромив у воду голову, намиливши її чорним милом, що кінець кінцем, як довго його вживати, позбавляє волосся його природного кольору; обполоскавши голову, Має вліз у воду, намилив груди, живіт, руки, стегна й почав їх щосили шкрябати обома руками. Жінка стояла поруч і дивилася на нього.

— А я помітила, як ти глянув з порога, — почала вона, — що, дуже турбувався? А як побачив усе це добро на столі, то відразу повеселішав... Уяви собі, оті Піоленські пани не дали мені й однісінького су. Ні, ні, я нічого не кажу, вони дуже ласкаві, подарували малим стільки всякої всячини... Мені було якось соромно лізти їм у вічі, — просто з душі верне жебрати.

Вона на хвилю замовкла і підійшла до Естелли, щоб та, бува, не впала з стільця. А тим часом батько шарував собі тіло й спокійно чекав, щоб жінка розказала йому все сама; ця подія його дуже цікавила, і він ніяк не міг її собі з'ясувати.

— Щоб ти знав, що Мегра мені відмовив, і край. Як собаку, вигнав... Хоч сядь та й плач! Всі оті вовняні суконьки гріють, та обіду з них не навариш, вірно?

Має мовчки глянув на неї. У Піолені — нічого, у Мегра — нічого: то звідки ж воно взялося? Тим часом жінка закачала рукава, щоб намилити йому, як завжди, спину й ті частини тіла, які було незручно змити самому; він це любив: жінка так шпарко шарувала, що аж суглоби їй на руках хрумтіли, і він мусив напружувати всі м'язи, щоб не похитнутись.

— Пішла я додому та й думаю: зайду-но я ще раз до Мегра. Зайшла. Наговорила, наговорила йому такого!.. Що й серця в нього нема, і що його самого злидні посядуть, коли на світі є правда... Йому надокучило слухати, я побачила, що він не знає, як мене здихатись...

Обмивши чоловікові спину, Маедиха заходилася завзято шарувати йому зад, не залишаючи жодного місця, жодної зморшки на тілі, й вилощила його, як свої три казанки після великого суботнього порання. Вона аж упріла й так засапалася, що ледве дух зводила.

— Ну, він назвав мене старою причепою... Проте хліб ми все ж матимемо аж до суботи, а найкраще те, що він ще й позичив мені сто су... Я взяла в нього масла, кави й цикорію; хотіла була взяти ще свинини й картоплі, та він насупився, — думаю, вже досить, годі й цього. Я заплатила сім су за свинину, вісімнадцять су за картоплю, отже, в мене лишалося ще три франки й сімдесят п'ять сантимів на рагу та юшку... А що? Змарнувала я ранок чи ні?

Тепер вона заходилася обтирати його з усіх боків рушником. А він, щасливий, задоволений, не думаючи зовсім про новий борг, голосно зареготав і схопив її в обійми.

— Відчепися! Ото, дурний! З тебе ж тече, — ще й мене замочиш... Я тільки боюсь, що Мегра хоче...

Вона хотіла сказати про Катріну, але схаменулася. Нащо турбувати батька? Тільки зайвий клопіт!

— Що?

— Ошукати нас хоче. Треба, щоб Катріна добре перевіряла запис.

Має знов міцно обійняв жінку і вже не випустив її з рук. Купання завжди кінчалося цим. Від води та від розтирання він увесь мов жвавішав, молодшав. Рушник у жінчиних руках ходив по всьому його тілу й приємно лоскотав волосся на грудях, на руках. А проте всі шахтарі робили те ж саме й зачинили собі на свою голову дітей саме в обідню пору, бо вночі було незручно, — вся сім'я спала під боком. Він підштовхнув жінку до столу, жартуючи й регочучи; хіба ж не можна чесному робітникові хоч на одну хвилину за цілісінький тяжкий день розважити душу? Має називав це своїм десертом, до того ще й дармовим. А вона, дебела й повногруда, трошки пручалася, щоб пожартувати.

— Ото, дурний, ото, дурний! Царице небесна!.. Естелла ж на нас дивиться! Стій, хай я її хоч лицем до стіни поверну.

— Пхе! Хіба вона в три місяці щось тямить?

Має нарешті вдягнув сухі штани. Пововтузившись із жінкою після купання, він любив посидіти якусь хвилину без сорочки. Його біла-біла, мов у анемічної дівчини, шкіра була вся у виразках та шрамах — «щепках», як звали шахтарі ці пам'ятки про колишні рани, — вугілля в шахті залишало їм їх на тілі. Має пишався цими шрамами й гордо випростував свої кремезні руки й широкі, блискучі, як білий мармур з синіми жилками, груди. Літом усі шахтарі відпочивали напівголі перед своїми хатами; і навіть сьогодні, дарма що надворі було вогко, Має вийшов з хати й перегукнувся гострим слівцем з товаришем, що стояв також у самих штанях по той бік садка. Повиходили з своїх домівок і інші; а малеча, бавлячись на пішоходах, підіймала голови й реготала, немов радіючи й собі разом з

батьками, що нарешті по довгій важкій роботі могли відпочити й провітрити на свіжому повітрі своє змучене тіло.

Попиваючи каву, ще без сорочки, Має оповідав жінці про те, як розсердився інженер за погане кріплення. З часом він заспокоївся, відпочив і тепер, хитаючи головою, уважно слухав розсудливих порад Маєдихи, що добре розумілася на всіх шахтарських справах. Вона йому завжди казала, що нема нащо норувитися й гризтися з Компанією — добра з того ніколи не буде. Потім вона йому розповіла про відвідини пані Енбо. Обох їх це дуже потішило, хоч вони й не признавалися до цього. Це була неабияка честь.

— Можна зійти? — спитала згори Катріна.

— Можна, можна, батько вже обсихає.

Дівчина вдягла своє святкове вбрання — стару темно-синю поплінову сукню, що вже зблякла й подекуди протерлася. На голові в неї був простенький чепчик з чорного тюлю.

— Диви! Як прибралася! Куди це ти?

— Мені треба до Монсу, купити стьожку до чепчика... Я витягла стару: вона була дуже брудна.

— То в тебе є гроші?

— Ні, Мукетта обіцяла позичити мені десять су. Мати не затримувала дочки і тільки крикнула їй навздогін:

— Гляди, не купуй стьожки в Мегра... Він здере з тебе зайве та ще подумає, що в нас грошей без ліку.

Батько, сидячи напочіпки перед каміном, щоб швидше обсохла потилиця й під пахвами, додав:

— Та не волочися поночі по вулицях.

Звичайно по обіді Має порався в себе в садочку. Він уже посадив картоплю, квасолю та горох; а від учора заходився біля капусти та салату. Цей клапчик землі давав їм усю городину, окрім картоплі; картоплі ніколи не вистачало. Батько добре знався на городництві і викохував у себе навіть артишоки, за що

сусіди звали його запанілим. Скоро він схилився над своєю першою грядкою, як і Левак вийшов з хати покурити люльку в садочок, де Бутлу ще зрання посадив салат-латук; якби не добрячий пожилець, то на городі у Леваків росла б сама жалива. Сусіди відразу загомоніли через баркан. Схвильований сутичкою з жінкою, Левак не хотів сидіти вдома й намагався зтягти Має до Расснера. Невже він так боїться зайвого кухля пива? Зіграли б партію в кеглі, погуляли б трохи з товаришами та й вернулися б додому вечеряти. Треба ж відпочити після роботи. Має згоджувався, що лихого в тім нічого немає, але йти не хотів; треба пересадити салат сьогодні, бо пов'яне до завтраго. Але в дійсності він відмовлявся тому, що не хотів просити в жінки грошей з решти від тієї нещасної сотні су.

Вибила п'ята година. Надійшла П'єррониха — вона хотіла довідатися, чи не з Жанленом часом повіялась її Лідія. Левак відповів, що воно, мабуть, так, бо й Бебер кудись зник, — адже ці гонивітри швендяють завжди вкупі. Заспокоївши сусідку, що Жанлен пішов по кульбабу для салату, Має разом з Леваком почали безцеремонно жартувати з молоді жінки. Вона огризалася, взявшись у боки, але не йшла, бо в дійсності круті їхні дотепи подобалися їй, приємно лоскотали вуха. Якась злюща худа баба з'явилася їй на допомогу і завоктала, мов та курка. Інші сусідки, стоячи на воротах, жахалися, слухаючи ті дотепи та пересвари.

Навчання в школі вже скінчилось, і вся малеча вовтузилася тепер на вулиці, верещала, скавчала й билася; а батьки, що не подалися до трактиру, посідали невеличкими купками по три, по чотири чоловіки у своїй звичайній шахтарській позі — напочіпки — біля своїх домочків та палили люльки, коли-не-коли перекидаючися словами. П'єррониха кулею вилетіла з садка, коли Левак хотів полапати її за стегно, щоб побачити, чи

цупке воно в неї, і, як Має не подавався ніяк на підмову і не кидав заступа, він пішов до Расснера сам.

Незабаром смеркло, і Маєдиха засвітила лампу; вона сердилася, що ані донька, ані хлопці не вертаються додому. І завжди так — ніколи не можуть зібратися вчасно, щоб хоч один раз на день сісти вкупі до столу. До того ж, вона все чекала на кульбабу для салату, що її мав принести Жанлен. Якого бур'яну нарве це чортеня такої пізньої пори!

Рагу з картоплі, щавлю, порею та з смаженої цибулі тихенько булькало вже на вогні, — як добре б смакував до нього свіжий салат! Увесь будинок пропахтів гострим духом смаженої цибулі, яким завжди тхне по бідних господах; він швидко гіркне, в'їдається в цегляні стіни і здалеку ще свідчить, що близько десь живуть бідаки.

Має ввійшов до хати тільки смерком і сів на стілець, спершись головою об стіну. Тільки-но сідав він увечері хоч на хвилину, очі йому відразу заплющувалися. Годинник з кукавкою вибив сьому годину; Анрі з Ленорою розбили тарілку, вперто намагаючись допомогти Альзірі готувати до столу; старий Безсмертний повернувся з прогулянки перший — він поспішав повечеряти, бо вже час був іти на роботу. Тоді Маєдиха розбудила чоловіка.

— Що ж, будемо їсти самі — хай вибачають... Не малі, не заблудять! Шкода тільки, що немає салату!

V

Попоївши в Расснера, Етьєн пішов нагору до своєї вузької кімнатки аж під дахом, що виходила вікном на «Воре», кинувся не роздягаючись на ліжку й заснув як убитий. За дві доби він поспав щонайбільше чотири години.

Прокинувся він, коли почало вже смеркати, і не зразу прийшов до пам'яті, не розуміючи, де він; йому було якось недобре, і голова була така важка, що він ледве підвівся і, перше ніж пообідати і роздягтися на ніч, вирішив вийти трохи провітритись.

Надворі вже значно потепліло; темне, насичене вологою небо відбивало червонасто-мідним відтінком і віщувало ливний дощ, якому тут, на півночі, іноді й кінця не видно. Темрява швидко насувалася з обрію, затоплювала далечінь.

Серед непорушної тиші, без шелесту, без подиху вітру, наче мжила з навислого неба на безмежне море червоного ґрунту чорна курява і, здавалося, повивала його німим мертвим смутком-покрівцем.

Етьєн пішов навмання, щоб трохи прохолодити свою гарячу голову. «Воре» темніло на дні балки, — ліхтарів ще не засвічували. Він зупинився на хвилинку, щоб подивитися на робітників денної зміни, що саме виходили з шахти. Мабуть, уже пішло на сьому годину, бо постаті приймальників, вантажників та конюхів уперемішку із сортувальницями, що з реготом ішли додому, зливалися з сутінками.

Попереду йшла Преноза із своїм зятем П'єрроном. Вона лаяла його за те, що він не підтримав її, як вона сперечалася з наглядачем за кількість відсортованого вугілля.

— Ет, паршива ганчірка, тюхтій! Плазує перед цією свинотою, що висмоктує з нас кров!

П'єррон спокійно йшов за нею, мовчки, не оглядаючись. Нарешті він промовив:

— Може, ти хотіла б, щоб я вчепився начальника в горло? Спасибі тобі! Не хочу я неприємностей наживати!

— Ну, то й підставляй йому зад! — скрикнула вона. — Сто чортів! Чом не послухала мене моя дурна дочка!.. Мало того, що вони вбили мого чоловіка, — ти хотів би, щоб я їм ще й дякувала за це. Не діждуть! Ні, стривай, стривай! Я ще здеру з них шкуру!

Голоси їхні затихли вдалині; Етьєн стояв і замислено дивився вслід старій бабі з гострим орлиним носом, сивим розпатланим волоссям і довгими худими руками, якими вона люто вимахувала. Нараз розмова двох молодих шахтарів за спиною в Етьєна привернула на себе його увагу. То був Захарі; він чекав на когось, і тепер до нього підійшов його товариш Муке.

— Ідеш? — спитав той. — Перекусимо та й до «Вулкана».

— Зараз, маю справу.

— Що таке?

Приймальник обернувся і побачив Філомену, що саме виходила з сортувальної. Він наче зрозумів.

— А? Ну то гаразд... Я піду вперед!

— Іди, я тебе дожену.

Муке зустрів по дорозі свого батька, старого Мука, що також повертався з «Воре»; чоловіки лише сказали один одному на добраніч, син пішов битим шляхом, а батько почимчикував уздовж каналу.

Захарі тяг Філомену на ту ж таки відлюдну доріжку, але вона пручалася. Сьогодні їй ніколи, хай іншим разом; і вони почали сперечатись, як сперечається давно одружене подружжя. Звичайно, зустрічатися тільки надворі та ще й узимку, коли не росте навіть пашнина на полі, а треба лягати просто на мокру землю — не дуже солодко.

— Та ні-бо, не те, — нетерпляче пробубонів Захарі. — Я маю тобі дещо сказати.

Він обняв її за стан, помалу відвів у тінь відвалу і спитав, чи є в неї гроші.

— Нащо? — спитала вона.

Тоді він почав плести про якісь два франки боргу, що про них він буцімто боявся признатися вдома.

— Краще мовчи!.. Я бачила Муке, ти знову йдеш до «Вулкана», до тих паскудних співачок.

Він почав заперечувати, бив себе в груди, божився. А коли вона на все це тільки плечима знизала, то він раптом запропонував:

— Хочеш, ходімо разом?.. Побачиш, — ти мені зовсім не заважатимеш. За хвіст та в череду всіх отих співачок!.. Нащо вони мені!.. Підеш?

— А мала? — відповіла вона. — З такою верескухою і кроку не ступиш!.. Ні, пусти мене, мабуть, вони вже там удома завелися.

Але він її не відпускав, почав благати. Чистий сором — адже ж він обіцяв Муке; не може ж він пошитися перед ним у дурні! Хіба годиться дорослому чоловікові лягати щодня разом із курами спати? Кінець кінцем, Філомена підняла полу своєї кофти, надпоролла нігтем нитку і витягла з-під підшивки кілька монеток по десять су. Там вона ховала гроші, зароблені на понаднормовій роботі, боячись, щоб мати, бува, не викрала їх.

— Бачиш, у мене є п'ять, — мовила вона. — Я тобі віддам три... Тільки забожись мені, що умовиш свою матір перевінчати нас. Мені вже надокучило це навісне життя під голим небом! А ще й мама кожним шматком хліба мені дорікає... Спершу забожись, забожись.

Вона говорила кволим, хворобливим голосом, без пристрасті, без пориву — її так стомило це існування. Він

божився й кричав, що зробить це напевно, що для нього це свята річ. Діставши три монетки, він поцілував, полоскотав і розсмішив її і був би довів справу до краю тут же таки під відвалом, у затишному куточку, що правив їм уже здавна за зимову спальню, та Філомена рішуче відмовилась, — це не завдавало їй ніякої втіхи. Вона пішла додому сама, а він чкурнув полем навпростець навздогін товаришеві.

Етьєн думав, що це звичайне побачення, і мовчки, не розуміючи, в чому річ, слідкував здалеку за Філоменою та Захарі. Дівчата на шахтах рано розвивалися; і він згадав фабричних робітниць у Ліллі, що їх він не раз піджидав за брамами фабрик; вони зростали, мов той бур'ян, у безпросвітних злиднях і були вже зіпсовані з чотирнадцяти літ. Але те, що впало йому в око трохи далі, здивувало його ще більше, він навіть зупинився.

В яру під відвалом, куди обвалилося згори кілька великих каменяк, сиділо троє дітей — Жанлен посередині, Лідія праворуч, Бебер ліворуч; вони палко сперечалися.

— Чого вам ще треба?.. Хочете, щоб я кожному ще й по ляпасу додав?.. Хто все це придумав, га?

Так, справді, придумав це Жанлен. Цілу годину всі вони блукали в траві, вздовж каналу і рвали слухняно кульбабу; глянувши на купу зібраного салату, хлопець збагнув, що вдома однаково стільки не з'їдять, і, замість того щоб повернути до селища, краще податися до Монсу і той салат продати; Бебер мав вартувати, а Лідії він наказав дзвонити в двері до панів і пропонувати їм кульбабу. Він уже мав певний досвід і запевняв, що дівчата можуть продати все, що завгодно. Захопившись своєю комерцією, діти незабаром розпродали весь салат; дівчинка заробила одинадцять су. Тепер усі троє заходилися ділити здобич.

— Це не по правді! — заявив Бебер. — Треба поділити на три частини... Коли ти візьмеш собі сім су, то нам припаде тільки-но по два.

— Чом не по правді? — скрикнув розлютований Жанлен. — Адже ж я нарвав більше за всіх!

Спритний Жанлен викликав у довірливого товариша побожний захват і повагу, і той йому завжди корився; дарма що Бебер був старший і дужчий, — він навіть ляпаси терпів. Але на цей раз думка про таку силу грошей схвилювала його і він учинив опір.

— Лідіє, Лідіє, він нас хоче ошукати, правда?.. Коли він не поділиться з нами, ми поскаржимося його матері!

Жанлен ткнув йому кулака під самий ніс.

— Ану скажи вдруге! Це я піду до ваших і скажу, що ви продали мамин салат... І потім, дурна твоя головешко, хіба ж можна поділити одинадцять су на три частини? Як ти вже такий мудрий, то спробуй... Ось маєте кожне по два су. Не ловіть гав, а то я покладу собі все до кишені.

Бебер перелякався і взяв свої гроші. Лідія аж тремтіла, але мовчала, бо взагалі побоювалася Жанлена, хоч і любила його з ніжністю маленької не раз битої жінки. Коли він давав їй два су, вона простягла по них руки, покірно всміхаючись; але він раптом передумав:

— Нащо вони тобі?.. Твоя мати напевно вимантачить їх у тебе, як ти не зумієш їх заховати... Краще я їх збережу для тебе. Коли тобі треба буде грошей, ти в мене попросиш.

І дев'ять су зникли в його кишені. Щоб заткнути Лідії рота, Жанлен схопив її, сміючись, у обійми й повалився з нею на відвал. Вона була його жіночка, вони вже давно бавилися по всіх темних закутках, граючись у кохання, що про нього вони стільки чули і якого надивилися вдома досхочу крізь щілини дверей та з-за перегородок. Вони знали все, але були ще надто

малі і не відчували нічого і часом цілими годинами даремно обмацували одне одного і розпусно вовтузились, як цуценята. Хлопчик звав це гратися «в тата й маму»; дівчинка бігла за ним, коли він її тяг за собою, і дозволяла йому все, інстинктивно відчуючи чарівне тремтіння, часто сердилась, але завжди поступалася, сподіваючись чогось, що ніяк не приходило.

Беберові не дозволяли брати участі в цих іграшках, — він навіть діставав ляпаси, як, бува, намагався обняти Лідію; коли двоє дітей не соромлячись починали при ньому так гратися, хлопчик почував себе ні в сих ні в тих, йому ставало ніяково, і в ньому закипала злість. Через те він дуже тішився, коли міг налякати їх, перебити їм гру, гукнувши:

— Ага, піймалися! Он якийсь чоловік на вас дивиться!

На цей раз він не збрехав, — то був Етьєн, який нарешті вирішив піти далі. Діти скочили і кинулись навтікача, а він обійшов відвал і подався вздовж каналу, сміючися з переляку цих малих шибеників. Звичайно, це занадто рано на їхні роки; але ж хіба вони винні? Вони надивилися й наслухалися стільки всякої всячини, що тепер їх нічим відучити не можна, хіба що мотузками пов'язати. А проте Етьєнові стало дуже сумно.

Він пройшов сто кроків і знову натрапив на якусь закохану пару, далі на другу, третю.... Навколо руїн старої Рекійярської шахти гуляли завжди дівчата Монсу з своїми кавалерами. Це було загальне місце побачень; тут, у затишному відлюдному куточку, відкатниці зачинали своїх перваків, коли не зважувалися на це в себе в садочку, на даху сарая. Через поламаний баркан можна було вільно проходити на територію колишньої шахти, що стояла тепер пустою. Залишилися від неї тільки-но два зруйновані сараї та снасть високих підмосток, що не встигли ще завалитися. Кілька забутих поламаних вагонеток стояли надворі під голим небом, трохи далі гнило купами старе трухляве колоддя, а навкруги поросли густий бур'ян та

молоденькі, але вже міцні дерева, що завоювали собі цей клаптик землі. Шаhtarки почували себе тут, як у власній хаті; окремих відлюдних нір було досить, і кавалери кидали дівчат на дошки, на землю за колоддям, у вагонетки; а як бракувало місця, то влаштовувалися бік у бік, і ніхто не вважав на сусідів. Навкруги згаслої машини, побіч цієї виснаженої шахти, що втомилася вже виригати вугілля, природа наче брала відплату вільним коханням, а воно під натиском всемогутнього інстинкту заплоджувало животи цим дівчаткам, що тільки-тільки встигли зробитися жінками!

Проте в заваленій копальні мешкав сторож, старий Мук; Компанія віддала йому дві кімнати майже під самою баштою; крокви її вже ледве трималися і загрожували щодня завалитись. Довелося навіть в кількох місцях стелю підперти; але Мук почував себе тут дуже добре і жив спокійно з своїми дітьми; в одній кімнаті — він із сином Муке, у другій — Мукетта. Шибки у вікнах були геть-чисто побиті, і він затулив їх дошками; у хаті було трохи темно, але зате дуже тепло.

А втім, цей сторож нічого не сторожив, ходив глядіти своїх коней у «Воре» і анітрохи не цікавився руїнами Ре-кійярської шахти, від якої залишився цілий лише стовбур; стовбур шахти був потрібен для вентиляції сусідньої копальні.

Старий Мук доживав віку серед чужих любощів. Ще змалку Мукетта зазнала всього по темних закутках старих руїн; у десять років вона була не такою затурканою зеленою боягузкою, як Лідія, а вже кругленьким високим на зріст дівчатком, яким не гидували навіть усаті хлопці. Батько не міг грішити на неї: дочка з неї була шаноблива — ніколи не приводила вона кавалерів до хати. А до того ж, він давно вже звик до цих речей; десь у високій траві навколо шахти завжди примощувалися закохані пари, і, йдучи на роботу або з роботи та й взагалі раз у раз, коли треба було вийти в якійсь справі надвір, старий Мук

мало не наступав на них ногами; але найгірше бувало, як доводилося йти по дрова або по зілля для кроля у дальший кінець садиби, до баркана; тоді він бачив, як з трави раптом витикалися одна по одній ласі мордочки всіх дівчат з Монсу, і сторож мусив обережно пробиратися, щоб, бува, не зачепити чиїхось випростаних на землі ніг.

З часом усі до цього звикли, і зустрічі з ним перестали турбувати молодь, а він тільки вважав, щоб не спіткнутися, і давав дівкам спокійно кінчати свої справи, чемно, навшпиньках відходячи від них, — що ж, він був старий, добрячий чоловік і ставився спокійно до природних речей.

Його знали всі, та й він знав усіх, як знає хазяїн злодійок сорок, що злітаються в його садок, сідають на грушеві дерева і роблять шкоду. Ох, та несита молодь, — скільки вона брала, як вона жадібно впивалася!

Часом він хитав головою і відвертався з мовчазним жалем від шумливих дівчат, що надто голосно зітхали в сутінках.

Він сердився тільки на двох закоханих, що вподобали собі погану звичку цілуватися під стінкою його кімнати. Хай би заважали йому спати, то дарма, але вони вовтузилися так, що кінець кінцем стіна могла ось-ось завалитися.

Вечорами старого Мука відвідував дід Безсмертний, що день у день приходив сюди на проходку до вечері. Старі майже не говорили й перемовлялися лише кількома словами протягом тридцятьох хвилин, що бували вкупі. Вони любили згадувати так свої молодощі, мовчки перетравлювали разом давні спогади й не потребували розмов. Старі приятелі сідали поруч десь на колоді, перемовлялися якимсь словом, а далі, похнюпивши голови, снували вже про себе нитку своїх думок, — мабуть, відживали молодість у ці хвилини. Навкруги них лунали поцілунки й тихий сміх, кавалери заголювали своїх коханок, і в повітрі стояв теплий дух жіночого тіла, змішаний з пахощами

потолоченій трави. Тому сорок три роки за цією самою шахтою старий Безсмертний зійшовся із своєю майбутньою жінкою, щупленькою відкатницею, такою малою і захарчованою, що йому доводилося садовити її у вагонетку, щоб досхочу націлуватися. Хороші то були часи! Старі діди тільки хитали головами й розходилися, часто навіть не попрощавшись.

Але сьогодні, саме коли до них наблизився Етьєн, старий Безсмертний, підводячись з колоди, озвався до Мука на прощання:

— На добраніч, старий!.. А скажи-но, чи ти не знавав часом Рудої?

Мук хвилю помовчав, знизав плечима і вже біля хати відказав:

— На добраніч, на добраніч, старий!

Етьєн сів і собі на колоді. Якесь незрозуміле тоскне почуття зростало в ньому. Згорблена спина Безсмертного, що подався геть дорогою, нагадала йому минулу ніч і потік слів старого, — мабуть, то бурхливий вітер вирвав їх з його мовчазних уст. І скільки тих злиднів навколо! А до того ще ці виснажені й знеможені дурні дівчата, що сходяться сюди вечорами заплоджувати дітей — робоче м'ясо на працю і страждання. І кінця-краю тому не буде, доки вони розпускатимуть світами оте голодне бидло. Чи не краще було б їм замотувати собі животи, затискати стегна, передбачаючи наближення неминучого лиха?

Може, ці сумні думки посіли Етьєна несвідомо, — він був такий самотній, а повз нього інші йшли у парі тішитися коханням. Вогке повітря душило йому груди, важкі краплі падали від часу до часу на гарячі його руки. Так, усі йшли однією стежкою — це було сильніше за розум.

Етьєн сидів довго й нерухомо в темряві. Якись дві постаті — чоловіча й жіноча — пройшли близько повз нього, але не помітили його. Вони спускалися з Монсу до пустиря Рекійяр.

Дівчина — вона була, безперечно, ще незаймана — пручалася і пошепки благала хлопця пустити її, а той мовчки тяг її в темний, ще не зовсім завалений сарай, на купу старого мотуззя. То були Катріна і довготелесий Шаваль; Етьєн не пізнав їх, але дивився їм услід — його зацікавило, чим скінчиться ця пригода. Нараз його самого охопило хтивє бажання, і це змінило напрямок його думок. Нащо втручатися не в своє діло? Коли дівчата кажуть «ні» — це означає, що вони хочуть, щоб ними оволоділи силою.

Катріна подалася була до Монсу і йшла посеред вулиці. З десятиох років, відколи дівчина почала працювати на шахті, вона бігала однісінька, куди хотіла, і користувалася цілковитою волею, як усі шахтарські дівчата; і якщо до п'ятнадцяти років вона ще не мала коханця, то лише тому, що фізично на той час — та й тепер іще — не розвинулася і не достигла, як жінка.

Біля крамниць Компанії Катріна перейшла на другий бік вулиці й зазирнула до пральні, де сподівалася зустріти Мукетту; Мукетта разом з іншими жінками невилазно гостювала у праль, що кавували з ранку до смерку. Але Катріну чекало розчарування, — сьогодні Мукетта так щедро почастивала своїх товаришок, що не могла позичити їй обіцяних десяти су. Щоб трохи розважити дівчину, її запросили випити скляночку гарячої кави, але вона відмовилася; навіть не схотіла, щоб її приятелька позичила для неї гроші в якоїсь іншої жінки, їй чомусь спало на думку, що не треба витратити зайвого, її охопив якийсь марновірний страх, що коли вона купить тепер цю стрічку, це принесе їй нещастя.

Дівчина хутко подалася додому; аж коло останніх будинків Монсу якийсь чоловік, що стояв на дверях пивнички, гукнув на неї:

— Гей, Катріно, куди так поспішаєш?

Це був довготелесий Шаваль. Ця зустріч її неприємно вразила, не тому, що він їй був гидкий, але в неї просто не було настрою жартувати.

— Зайди вип'єш чого-небудь... Хочеш чарочку солоденького?

Вона ласкаво відмовилася: вже пізно, на неї вдома чекають. Але він підійшов і почав тихо вмовляти її. Він уже давно хотів затягнути її до своєї кімнати в пивничці «Пікет» — великої, гарної кімнати з двоспальним ліжком. Виходить, Катріна його боїться? Чому ж відмовляється весь час? А вона сміялася й добродушно обіцяла завітати до нього тоді, як діти перестануть плодитися. Потім слово за словом, сама не знаючи як, вона розповіла йому про синю стрічку, якої не могла купити.

— Ну, то я тобі її куплю! — скрикнув він.

Катріна почервоніла, почуваючи, що краще було б відмовитись, але все ж піддалася на спокус. Чому ж просто не позичити? По довгих балачках вона, нарешті, згодилася з умовою, що поверне гроші потім. Вони знову заходилися жартувати й покляли так: гроші вона має віддати йому лише в тому разі, коли не стане його коханкою. За хвилину між ними виникла знову маленька суперечка, бо Шаваль хотів купити стрічку обов'язково у Мегра.

— Тільки не в Мегра, мама мені заборонила.

— Дурниці, хіба треба розказувати, куди ходиш... У нього ж найкращі стрічки, у всьому Монсу таких не знайдеш.

Побачивши Катріну в своїй крамниці із довготелесим Шавалем, що прийшли, мов ті молоді, купувати собі шлюбний подарунок, Мегра почервонів, як рак, і почав показувати свої сині стрічки так сердито, ніби то була для нього особиста образа. Коли вони вийшли, він став на дверях, дивлячись їм услід; на нещастя, до нього підійшла на цей час його дружина й несміливо звернулася з якимсь запитанням; Мегра визвірився на неї і почав кричати, що колись примусить покаятися цих

невдячних мерзотників, — вони б мали перед ним плазувати й ноги лизати йому, а вони он що!

Довготелесий Шаваль пішов провести Катріну. Він ішов поруч неї, махаючи руками, і тільки обережно підштовхував її й непомітно вів за собою. Раптом дівчині впало в око, що вони йдуть не по шосе, а збочили на вузьку рекійярську дорогу. Але вона навіть не встигла розсердитись: він уже охопив її за стан і став їй шепотіти на вухо якісь гарячі, ласкаві слова. Чого вона, дурненька, боїться? Хіба ж він скривдить свою любу крихітку, м'яку, як шовк, і таку ніжну, що він би її з насолодою з'їв? Він нашіптував усе це їй на вухо, торкаючись губами її шиї, і від слів його вона здригалася всім тілом. Від хвилювання їй затамувало дух у грудях, і вона не знала, що казати. Шаваль її, здається, справді любить. У суботу ввечері, загасивши перед сном свічку, вона ще спитала себе, що буде, коли він отак візьме її... І вже потім, засипаючи, мріяла, що не відмовить йому, і нишком умлівала, безвладна, зачарована. Чому ж сьогодні ця думка була їй гидка і викликала ніби якийсь жаль? В той час, коли він лоскотав їй потилицю своїми вусами так ніжно-ніжно, що вона аж заплющила очі, перед нею промайнула постать іншого, постать того хлопця, що був із нею вранці.

Раптом Катріна скинула оком навкруг себе. Шаваль завів її в саму середину рекійярських руїн, і вона кинулася з жаху, побачивши темний зламаний сарай.

— Ні, ні, я прошу... — прошепотіла вона, — відпусти мене, будь ласка.

Її поиняв шалений страх, страх перед самцем, той страх, з якого інстинктивно напружуються всі м'язи для відсічі навіть тоді, коли дівчина сама хоче віддатися і почуває наближення переможця-чоловіка.

Для Катріни не було жодних таємниць, а проте вся її незайманість повставала перед погрозою цього удару, цієї рани;

незнаний біль її жахав дівчину.

— Ні, ні, я не хочу! Кажу ж тобі, я ще занадто молода... Йй-право! Почекай принаймні, поки я увійду в літа.

Він пробубонів невиразно:

— Дурна, тоді й боятися нічого... Якого ж дідька тобі ще треба?

Шаваль більше не говорив. Він міцно обхопив її руками й кинув під піддашок сарая. Вона впала горлиць на купу мотуззя і перестала пручатися, скоряючись передчасно самцеві з тією спадковою покорою, що примушує дівчат її стану ще змалку безвладно віддаватися чоловікові, де той схоче — хоч і під голим небом, її наляканий шепіт затих, і чути було тільки гаряче дихання чоловіка.

Етьєн сидів нерухомо і все чув. Іще одна! Додивившись усю комедію до кінця, він нервово підвівся; якась досада, якась заздрість і тривога, якийсь дивний гнів поймав його. Він більше не соромився і не криючись переступав через колоди — ті двоє були тепер занадто захоплені собою, щоб їх можна було сполохати. Тому він дуже здивувався, коли, зробивши із сто кроків, побачив, що вони вже підвелись і, здається, як і він, поверталися до селища. Чоловік знову обняв дівчину за стан, з вдячністю притискав її до себе, шепотів їй щось на вухо й наче затримував; а вона, здавалося, поспішала й сердилася, чи не найбільше тому, що запізнилася додому.

Тоді Етьєнові непереможно захотілося побачити їхні обличчя. Це казна-що, він навіть прискорив кроки, щоб перемогти себе, але ноги не слухались і мимоволі ішли повільніше. Кінець кінцем коло першого ліхтаря Етьєн відступив у тінь. Він остовпів: повз нього пройшли Катріна та довготелесий Шаваль. Спочатку він своїм очам не повірив, — хіба ж ця дівчина в темно-синій сукні й чепчикові — вона? Хіба ж це той хлопчисько, якого він бачив у штанях і полотняному

чепці на голові? Через оті штани він спочатку не догадався, що то дівчина, хоч вона й приторкалася до нього. Але тепер не було жодного сумніву — так, це її очі — прозорі, зеленкуваті, наче вода в струмочку, і такі ясні та глибокі. У-у, шлюха! Як він хотів помститися над нею, зневажаючи її. І до того їй зовсім не личило дівоче убрання — вона препогана, просто потвора.

Катріна з Шавалем пройшли помалу мимо. Вони й гадки не мали, що хтось іде за ними та підглядає; Шаваль затримував Катріну, щоб поцілувати її за вухом, а вона зупинялася, відповідаючи на його пестощі і тихо сміючися. Тепер, залишившись позаду, Етьєн мусив іти за ними слідом і лютував, що вони заступають йому дорогу; він мимоволі все бачив, і це доводило його до нестями. То вона казала вранці правду, що не була ще нічиєю коханкою; а він не повірив і втратив її, щоб не вчинити, як отой, другий! Дурень! Дозволив вирвати її собі з-під самого носа і до того ще й паскудно підглядав за ними!

Етьєн шалів від цієї думки і стискав кулаки. Задушив би того чоловіка! Він не тямив себе від люті, яка часом прокидалася в ньому, і тоді очі йому застигала червона заслона.

Шаваль гуляв з Катріною з півгодини. Недалеко «Воре» вони пішли іще повільніше: зупинялися двічі над каналом, тричі під відвалом; їм тепер було дуже весело, і вони цілу дорогу милувалися. Етьєн мусив також зупинятися в тих самих місцях, боячись, щоб його не помітили. Він намагався запевнити себе в тому, що йому просто досадно; надалі це йому наука, — нічого з дівками делікатності розводити.

Потім, коли Етьєн поминув «Воре» і коли вже можна було йти просто до Расснера, він, проте, пішов за Шавалем і Катріною, дійшов до самого селища і з чверть години чекав там, аж доки той не відпустив дівчину додому. І тільки цілком переконавшись, що вони вже не разом, Етьєн подався геть ген-

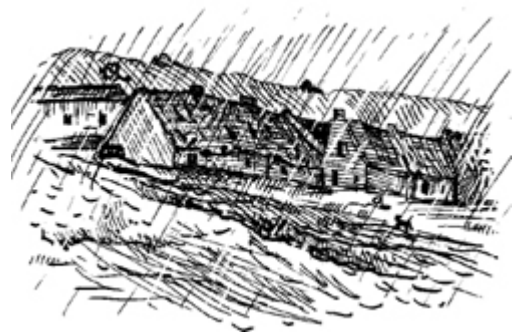
ген дорогою до Марш'єнна без мети, без думок, занадто схвильований та засмучений, щоб сидіти в тісній кімнаті.

І тільки за годину, вже близько дев'ятої, Етьєн повернувся назад селищем; треба було попоїсти, а потім завалитися спати, адже завтра вставати о четвертій ранку.

Селище замовкло і лежало тепер темною плямою в нічній пітьмі. Вздовж причілків дивилися на вулицю сліпі вікна — вогнів ніде не було. В довгих, одноманітних будинках, наче в повних солдатів казармах, хропли люди, повиті тяжким сном. Кіт перебіг вулицею і зник у голих кущах садка. Це був кінець робочої днини — непробудний спочинок трудівників; встаючи з-за столу, вони валилися на ліжка й засинали мертвим сном, втомлені, обважнілі, з животами, набитими важкою їжею.

У ясно освітленій залі в Расснера пили пиво якийсь механік та двоє робітників денної зміни. Етьєн зупинився перед дверима і глянув востаннє в морок ночі. Той самий чорний, неокраїй простір, що й учора, розстилався ген-ген у далечінь. Перед ним хижим звіром наїжилося темне, невиразне громаддя «Воре» з червоними цятками поодиноких вогнів. Три вогнища, наче три криваві місяці, висіли над ним у повітрі, і з часу до часу на їхньому ясному тлі маячили довгі перекошені силуети старого Безсмертного і його гнідого коня. А там далі, ще далі злилося з темрявою все — Монсу, Марш'єнн, Вандамський ліс і безмежне море бурячників та нив'я; і тільки десь удалині блимали, наче маяки, синявими вогнями домни й червоними вогнями — коксові печі.

Темна заслونا спустилася ще нижче на землю; почався дощ, повільний, упертий, він заливав усю цю чорну порожняву, і лише важкий повільний віддих насоса, що не замовкав ні вдень, ні вночі, покривав його одноманітне капотіння.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Другого дня Етьєн пішов до шахти на роботу, а там за якийсь тиждень і звик до неї. Потроху звикав він і до умов нового життя, що були здалися йому спочатку такі нестерпні.

Одна лише подія порушила одноманітність двох перших тижнів: Етьєн заслаб на летючу гарячку і пролежав дві доби; руки й ноги йому нили, голова горіла, і весь час йому ввижалося, що він підштовхує свою вагонетку в якусь глибоку, надто тісну штольню, а тіло його ніяк не може просунутись. Але він просто ще не звик до нової праці; то була звичайна перевтома, — і за короткий час він одужав.

Збігали дні, збігали тижні; кілька місяців минуло. Етьєн уставав тепер так само, як і всі його товариші, о третій годині ранку, пив каву, брав з собою подвійну тартинку, — пані Расснер наготовлювала їй йому завжди звечора. День у день, йдучи

вранці до шахти, зустрічав він старого Безсмертного, що чимчикував додому спати, а ввечері, повертаючись до трактиру, здибався з Бутлу, що йшов на вечірню зміну. Етьєн придбав тепер собі шахтарську шапочку, шахтарські штани та полотняну блузу, тремтів з холоду дорогою і грів собі спину в бараці біля розпаленої грубки, як і всі інші, а потім чекав босий у приймальній на лютому протязі. Але його вже не цікавили ані машина з її великим сталевим тулубом у мідних цятках, що виблискувала високо в темному склепінні, ані линви, що маяли, мов німі чорні крила нічного птаха, ані кліті підйомної машини, що без упину снували то вгору, то вниз серед ляскоту сигнальних молотків, вигуків команди та гуркоту вагонеток по чавунному помосту. Його лампочка горіла тьмяно: той клятий лампівник, мабуть, полінувався як слід її почистити. Етьєнові ставало веселіше тільки тоді, коли Муке заганяв їх усіх у кліті, дзвінко ляскаючи дівчат по заду. Кліть здригалася й падала каменем у чорну прірву, а він навіть голови не повертав, навіть і не зважав, як з очей його зникає денне світло. Він навіть ніколи не думав про те, що кліть може зірватися, і вступав у звичне середовище, спускаючись у п'тьму під дивним дощем. А внизу, на дні, де солоденький лицемір П'єррон висаджував їх із клітей, вони так само тупотіли чередою по довгих штреках, розходилися гуртками по всіх закутках, тяжко волочачи ноги. Етьєн знав тепер підземні галереї краще, ніж вулиці в Монсу; знав, де треба повернути, де нахилитися, де обійти калюжу. Він так добре вивчив ці два кілометри щоденної своєї дороги під землею, що міг би вільно пройти й без лампочки, заклавши руки в кишені. І щодня ті самі зустрічі: ось проходить штейгер, освітлюючи своєю лампою обличчя робітників, старий Мук веде за повід коняку до стайні, Бебер поганяє сонну Батай, що форкає злегенька, Жанлен біжить за валкою, зачиняючи

вентиляційні двері, а гладка Мукетта й худенька Лідія штовхають свої вагонетки.

З часом вогкість та задуха в копальні стали вже менше гнітити Етьєна; тепер він легко дряпався вузькими штольнями угору, наче сам схуд, і пролазив вільно в такі розколини, куди колись боявся був просунути й руку. Насичене вугляною курявою повітря не заважало йому вільно дихати, він добре орієнтувався в темряві, не звертав уваги на рясний піт і звук, що його одяга була завжди мокра. Тепер він не марнував своєї сили, не напружував даремно м'язів і так швидко й зграбно вправлявся, що шахтарі навіть дивувалися. За якихось три тижні його вже мали за одного з найкращих відкатників у шахті: ніхто не докочував до похилого штреку так спритно, одним натиском своєї вагонетки, не чіпляв її так добре до ланцюга, як Етьєн. Через невисокий свій зріст він легко скрізь пролазив, а його тонкі, мов жіночі, руки з білою ніжною шкірою були такі дужі й гарні, що здавалися вилиті з заліза. Етьєн не скаржився на втому, навіть коли аж хрипів знеможений, — був занадто гордий. Товариші закидали йому лише, що він не розуміє жартів і відразу наїжується, коли-но його зачепиш. День по дню, поволі гнітюча звичка робила з Етьєна машину, і шахтарі щоразу більше звикали до нього; незабаром він став уже їм своєю людиною, справжнім вуглекопом.

Але найбільше вподобав Етьєна Має, бо він завжди з великою пошаною ставився до доброї роботи. Окрім того, Має, як і інші шахтарі, почував, що цей юнак розвинений багато більше, ніж він. Йому доводилося бачити, як Етьєн читає, пише, креслить якісь плани; чув він також, як Етьєн вільно говорить про таке, чого сам Має й не чув ніколи. Але ж це його не дуже дивувало: вуглекопи — люди прості, і голови в них твердіші, не такі, як у механіків; найбільше вражала його сміливість цього

хлопця, що так бадьоро взявся до їхньої каторжної роботи, коли перед очима в нього стала голодна смерть.

Має ще ніколи не бачив, щоб сторонній робітник так швидко при звичаївся до місцевих умов, як Етьєн, і, коли часом бувало ніколи й не хотілося відривати вибійників від роботи, він доручав новому відкатникові кріпити штольню і знав, що той чесно й сумлінно все зробить. Начальство завжди сікалося за те кляте кріплення; і Має щохвилини ждав, що ось-ось візьмуться десь на його голову інженер Негрель з Дансаром, знову нагрімають, наговорять, набалакають такого, що й купи не держиться, і примусять все наново переробляти; він навіть помічав, що Етьєнова робота задовольняла тих панів більше, дарма що вони завжди вдавали, ніби шахтарі кріплять абияк, і товкли своє, що Компанії доведеться вжити, кінець кінцем, рішучих заходів. Отак воно йшло, а тим часом в шахті зростало глухе незадоволення, і навіть сам спокійний Має, задихаючися з гніву, мимоволі стискував кулаки.

Спочатку Захарі з Етьєном трохи ворогували і одного вечора мало не побилися; але молодий Має, добрий хлопець, якому насправді було до всього байдуже, окрім своєї власної втіхи, відразу заспокоївся, коли Етьєн запропонував йому дружній кухоль пива; кінець кінцем мусив і він визнати, що Етьєн все-таки розумніший за нього. Левак став тепер теж дуже привітний, частенько розмовляв з новим відкатником про політику і казав, що в того є смалець у голові.

З усієї артїлі лише єдиний довготелесий Шаваль заховав у собі глуху ворожість до Етьєна, і Етьєн це почував; вони не сварилися, навпаки, заприятелювали навіть, тільки один одному в очі впивалися, як іноді починали жартувати.

Життя покірливої, завжди стомленої, як усі шахтарки, Катріни тихо збігало між цими двома чоловіками; вона так само гнула спину, так само штовхала свою вагонетку, була завжди

ласкава до свого товариша — Етьєна, що дуже часто помагав їй у роботі, і разом слухняно робила все, чого хотів її коханець, що цілував її тепер навіть на людях. Усі знали, що вони вже спарувалися й колись поберуться, і навіть сім'я Катріни була начебто не від того. І Шаваль, зовсім не ховаючись, щовечора йшов з відкатницею за відвал, потім відводив її до батьківської домівки і тут цілував дівчину востаннє перед очима в цілого селища.

Етьєн запевняв себе, що все добре, що так воно має бути, і часом дратував Катріну її вечірніми прогулянками, приперчуючи свої жарти крутими дотепами, як це водиться між шахтарською молоддю. Катріна відповідала йому так само, а іноді навіть зухвало хвалилася, що зробив для неї її кавалер, тільки блідла й ніяковіла щоразу, коли випадково її очі зустрічалися з Етьєновими, — швидко відверталися тоді вони одне від одного й часом цілу годину мовчали. Вони наче ненавиділи одне одного за свої притамовані, глибоко заховані почуття, що про них вони ніколи не говорили.

Настала весна. Одного разу, коли кліть, де сидів Етьєн, виринула з шахтового колодязя, на нього пахнуло теплим, квітневим подихом, свіжими пахощами оновленої землі, свіжими травами й широким, вільним простором. Тепер з днини на днину весняне повітря несло з собою щораз більше цілющих пахощів і щоразу більше зогрівало стомленого шахтаря після десяти годин роботи у вічному холоді, серед вогкого, сирого мороку, куди ніколи не сягало сонячне проміння, де було однаково і влітку, і взимку. Дні ставали довші. Наприкінці травня Етьєн спускався в копальню, коли вже сходило сонце, коли з рум'яного неба сипалися на «Воре» струмені золотого пилу, а біла пара з насоса звивалася в небо рожевим стовпом. Холод не проймав тепер перемерзлого тіла, з далеких просторів рівнини віяло свіжим теплом, а високо-

високо в небі співали жайворонки. Потім, о третій годині, гаряче сонце засліплювало йому очі, воно розпікало небо й червонило цегляні стіни, присипані густим шаром вугляного пороху. У червні пашня вже вигналася високо вгору й мінилася синьо-зеленими переливами поміж темно-зеленими смугами бурячиння. Це було якесь безкрає море; воно гнало хвилю від найлегшого подиху вітру і розросталося так швидко щодня, щогодини, що Етьєнові іноді здавалося, ніби надвечір зелена його глибінь ставала глибша, густіша, ніж була зранку. Тополі понад каналом вкрилися молодим листом; відвал поріс буйною травою, луки зацвіли квітами, життя буяло на поверхні землі, тієї землі, під якою він знемагає стомлений і нужденний.

Гуляючи вечорами за відвалом, Етьєн не сполохував уже закохані пари, — з теплом перебралися вони в поле; де-не-де густі хліба перерізували хвилясті борозни-смужки, мов слід стерна на воді, а там далі — наче чорторий — буйно коливався золотистий колос та великі червоні маки... То вони — оті розпутні пари, мов польові птахи, звивали там свої літні гнізда; Етьєн це знав.

Захарі з Філоменою ходили сюди, бо так уже звикли; стара Проноза нишпорила назирці за Лідією і завжди ловила її разом з Жанленом, — діти залазили так глибоко в пашницю, що треба було наступити на них ногою, щоб вони пурхнули; а щодо Мукетти, то вона мостилася скрізь, і раз у раз можна було бачити, як поринає в жито її голова і тільки витикаються ноги. Але Етьєна це все дуже мало обходило й цікавило, — хай собі роблять, що їм до вподоби; він обурювався тільки тими вечорами, коли зустрів Катріну з Шавалем, як вони поверталися додому. Етьєн бачив їх двічі; одного разу, коли надійшов, вони помітили його й пірнули в гущавину, — колосся розступилося і завмерло над ними; а вдруге — він якось переходив вузькою межею, — ясні Катрініні зеленкуваті очі

блиснули до нього з хлібів і зникли. Тоді безмежна рівнина здалася йому занадто тісною, і він вирішив перебути вечір у Расснера, в його пивничці «Авантаж».

— Дайте-но мені кухоль пива, пані Расснер... Сьогодні ввечері нікуди не піду — щось у мене ноги болять.

Він обернувся до товариша, що, як і завжди, сидів за столом у глибині кімнати в своїй звичайній позі, спершися головою об стіну.

— А ти, Суварін, вип'єш?

— Спасибі, нічого не хочу.

Етьєн познайомився з ним давно, — Суварін жив у нього під боком у сусідній кімнаті на другому поверсі. Він служив у «Воре» за машиніста. Було йому років з тридцять, з лиця був білий, сам худий, кучерява борідка й довге русяве волосся облямовували його ніжне, бліде лице. Він скидався на дівчину своїми білими гострими зубами, тонким носом і губами та ніжно-рожевим рум'янцем і справляв враження дуже впертої, але доброї людини; тільки іноді в його сірих із сталевим полиском очах спалахували хижі вогники. У вбогій кімнаті цього робітника з власних речей стояла тільки-но скриня з книжками та паперами. Він був росіянин, ніколи не розказував про своє минуле, і навкруг нього сплелосся безліч усяких легенд. Вуглекопи поглядали взагалі скося на всіх чужинців; про Суваріна говорили, що він належить до іншої верстви, бо руки в нього занадто білі, «панські», і спочатку думали, що була йому якась там у себе в Росії таємнича пригода, що вчинив він страшне вбивство й утік від кари. Але Суварін був такий щирий, такий простий, так охоче роздавав шахтарській малечі злиденні свої су на гостинці, що кінець кінцем робітники перестали дивитися на нього вовком; вони заспокоїлися на тому, що це політичний емігрант, хоч і дуже вражало їх це таємне слово, що пошепки облетіло всю копальню; за це слово вони дарували

цьому чоловікові навіть злочинство: він був їм товариш у стражданнях.

Спочатку Суварін здавався Етьєнові похмури́м і відлюдкуватим. Про минуле його Етьєн дізнався багато пізніше. Суварін народився в Тульській губернії, в заможній, дворянській родині й був найменшим сином. Учився він на лікаря в Петербурзі, захопився там ідеями соціалізму, як вся тогочасна російська молодь, і вирішив навчитися якогось ремесла, щоб піти в самісіньку гущу народу, ближче пізнати народ і допомагати йому, як брат. Тільки тому, що вивчився він тоді на механіка, Суварін не помер з голоду, як утік з Росії за кордон після невдалого замаху на царя; цілий місяць прожив він у підвалі фруктової крамниці, роблячи підкоп через усю вулицю й начиняючи бомби, хоч повсякчасно міг висадити в повітря будинок, де жив, і себе самого. Рідня від нього відсахнулася; без грошей, без знайомих помирав він з голоду на чужині, — до французьких майстерень його не брали, вважали за шпигуна, — доки, нарешті, Компанія в Монсу не взяла його на роботу в той час, коли не вистачало робочих рук. Суварін працював тут уже рік, — тиждень на денній, тиждень на нічній зміні, — і показав себе добрим майстром, завжди тверезим, мовчазним і таким справним, що начальство навіть вважало його за зразкового робітника.

— Невже тобі ніколи не хочеться пити? — питав його, сміючися, Етьєн.

І Суварін відповідав тихо, майже безгучно:

— Ні, хочеться, — тільки коли я їм.

Етьєн жартував іноді з товариша, присягався, що бачив його з однією відкатницею в пашні біля «Шовкових панчіх». Суварін тільки байдуже знизував плечима, але не ображався. Навіщо йому та відкатниця? Жінка йому — товариш, друг, якщо вона здатна бути щирим, мужнім товаришем. А коли ні, то навіщо

чинити зайву підлоту? Він не потребував ані жінки, ані друга, не хотів в'язати себе ніякими путами; вільний сам, він не мав близьких.

Вечорами, по дев'ятій годині, коли шахтарі розходилися з пивнички, Етьєн сідав коло Суваріна, і починалася довга розмова. Етьєн поволі пив своє пиво, а Суварін, не перестаючи, курил цигарки одну по одній і замислено вдивлявся своїми глибокими очима в хмарку диму, а його ліва рука з пожовклими від довгого вживання тютюну тонкими пальцями весь час нервово ворушилася, ніби шукала, намацувала щось у просторі; кінчалось тим, що Суварін садовив собі на коліна хатнього кроля, завжди вагітну самичку, що вільно бігала по всій господі. Він назвав її Польща. Вона страшенно полюбила його, нюхала його штани, ставала на задні лапки й доти дряпала за ноги, аж поки Суварін не брав її на руки, мов ту дитину; вмовившись на колінах, вона прищувала вуха, мружила очі, а він машинально, несвідомо все гладив її сіру шкурку, і здавалося, що ніжне живе тепло цього маленького тільця заспокоювало його.

— А я дістав листа від Плюшара, — сказав одного разу Етьєн.

У кімнаті, крім них, був тільки Расснер; останній гість допіру вийшов: шахтарі в селищі лягали вже спати.

— Невже! — скрикнув Расснер, наближаючись до своїх пожилців. — Що ж він там поробляє?

Етьєн листувався вже два місяці з цим лілльським механіком, написав йому, що найнявся за відкатника на шахту в Монсу, і Плюшарові спало на думку наставляти його своїми листами, бо це ж була добра нагода повести пропаганду серед шахтарів.

— Виявляється, що справи Товариства, про яке ви вже знаєте, йдуть чудесно; до нього, очевидно, приєднуються звідусюди.

— Ну, а що скажеш ти про їхнє Товариство? — звернувся до Суваріна Расснер.

Той почухав тихенько кролиці голівку, пустив з рота цівкою дим і спокійно відповів:

— Дурниці!

Але Етьєн спалахнув. У ньому давно вже бриніло обурення, і він мріяв про боротьбу праці з капіталом і весь горів у своєму юнацькому наївному запалі. Йшлося про Міжнародну асоціацію робітників, про той славнозвісний Інтернаціонал, що його недавно було засновано в Лондоні.^[7] Хіба це не величезне досягнення, хіба це не початок тієї завзятої боротьби, яка приведе, нарешті, до тріумфу справедливості? Жодних кордонів, трударі всього світу повстануть і об'єднаються, щоб забезпечити робітникові загорьований шматок хліба. Яка проста й велична організація: спочатку секція, яка представляє кожную комуну; далі федерація, що об'єднує секції однієї провінції; потім нація і, нарешті, над усім цим — людство, втілене в генеральній раді, де кожна нація має свого представника, секретаря-кореспондента. Менше ніж за півроку можна подолати світ і диктувати закони підприємцям, якщо ті почнуть опинатися.

— Дурниці! — сказав удруге Суварін. — Ваш Карл Маркс ще й досі покладається лише на природні сили. Ні політики, ні конспірації, — чи не так? Усе має діятися відкрито і тільки заради збільшення заробітної плати... До біса вашу еволюцію! Попідпалюйте з чотирьох кінців міста, винищуйте цілі народи, плюндруйте, руйнуйте все, і коли від цього гнилого світу не лишиться й сліду, отоді, може, й виросте замість нього новий, кращий.

Етьєн засміявся. Він не завжди згоджувався з тим, що казав його товариш: вважав, що своєю теорією руйнації він їм просто баки забиває. Ще більший практик, Расснер, що мав на плечах

тверезу голову власника, навіть не розгнівався на Суваріна. Він хотів тільки уточнити питання.

— Що ж? То ти збираєшся закласти секцію в Монсу? Плюшар, секретар Північної федерації, домагався саме цього; він особливо підкреслював, в якій пригоді може стати Товариство шахтарям, якби ті оголосили страйк. Етьєн передбачав, що страйк вибухне неминуче: справа з кріпленням скінчиться кепсько; хай тільки Компанія ще трохи натисне, і всі шахтарі повстануть, як один.

— Погано тільки з внесками, — розважно промовив Расснер. — П'ятдесят сантимів на рік на основний фонд, два франки на секцію — це ніби й дурничка, а я в заклад піду, що багато з наших не схочуть їх дати.

— Тим паче, — додав Етьєн, — через те спочатку треба закласти тут касу взаємодопомоги; в слушний час ми могли б перетворити її в страйковий фонд... Час уже подумати про це. Щодо мене, то я готовий, коли інші готові.

Вони замовкли. Гасова лампа чаділа на стойці. Крізь розчинені двері ясно було чути, як кочегар у «Воре» підкидає лопатою вугілля в одну з топок машини.

— А тут ще й дорожнеча! — додала пані Расснер; вона стала на дверях, як завжди у своїй довгій чорній сукні, що робила її ще вищою, і похмуро прислухалася до розмови. — За яєчка сама заплатила аж двадцять два су... Далі так не може бути, урветься!

На цей раз чоловіки не сперечалися. Понуро говорили один по одному, виливали свій біль. Робітник не має сили боротися, революція тільки збільшила його злигодні, після 89-го року буржуазія так розпаслася, що не дає трудящому людові навіть після себе тарілок облизати. Чи ж робітники дістали свою справедливу пайку за останні сто років, коли так надзвичайно зросли і багатство і загальний добробут? Їх пошили в дурні. Волю їм дали? Так, волю пухнути з голоду, а на це вони завжди

мали право. Голосуй чи не голосуй за тих шельм, що потім сміються з бідаків і думають про них, як про торішній сніг, — з цього ситий не будеш. Ні, так чи так, а час уже цьому покласти край, — чи якимось спокійно, тихо порозумітися, встановити якісь закони, чи все знищити, все зруйнувати і тоді поперегризати один одному горло. Може, старі не доживуть до цього, але діти діждуться, — наприкінці століття вибухне-таки ще одна революція, але робітнича вже революція, що прочистить усе суспільство з низу аж до самого верху й збудує нове, справедливіше й краще.

— Увірветься їм нитка, — рішуче сказала вдруге пані Расснер.

— Так, так, — підтримали її чоловіки, — мусить увратися!

Суварін лоскотав Польщу за вушком, і звірятко аж носика морщило, так йому було це приємно.

— Збільшити заробітну плату... Хіба ж то можливо? — тихо промовив він ніби до себе, втопивши очі кудись у далечінь. — Залізний закон^[8] звів її до тієї найменшої одиниці, що тільки-тільки дозволяє робітникові животіти — їсти сухий хліб та діти плодити... Коли плата падає надто низько, робітники подихають з голоду, збільшується попит на нову робочу силу, і це підносить заробітну плату знову. Коли ж вона підскакує надто високо, більший приплив робочої сили знижує її... Це рівновага порожніх шлунків, що засуджує робітника на довічну голодну каторгу!

Коли Суварін захоплювався і говорив про справу з погляду освіченого соціаліста-теоретика, Етьєн з Расснером слухали його з тривогою; його невтішні твердження бентежили їх, і обидва не знали, що заперечити.

— Чуєте, — спокійно казав далі Суварін, дивлячись їм у вічі, — треба знищити все доценту, бо інакше голод запанує знову.

Так! Анархія — й більше нічого! Все знищити, змити землю кров'ю, очистити вогнем...^[9] А там видно буде.

— Добродій правду кажуть, — згодилася пані Расснер, яка, не вважаючи на свою бунтарську різкість, була завжди дуже чемна.

Приголомшений своїм нецтвом, Етьєн не хотів змагатися далі. Він підвівся і сказав:

— Ходімо спати. Хоч що кажи, а треба, однаково, завтра о третій вставати.

Суварін виплюнув недокурок цигарки, обережно взяв гладку кролицю попід живіт і пустив її на підлогу. Расснер замкнув надвірні двері. Розійшлися мовчки; у вухах аж гуло, голови мов порозбухали від важливих хвилюючих питань.

І щовечора у цій порожній залі, за одним кухлем пива — Етьєн пив його цілу годину — точилися ті самі розмови. Рій якихось невиразних думок, приспаних глибоко в його душі, потроху ворухився, зростав. Етьєн боляче прагнув знання, але довго не зважувався попросити книжок у свого сусіда, — той, на жаль, мав переважно російські та німецькі твори.

Нарешті він десь роздобув одну французьку книжку про кооперативні товариства, «ще одну дурницю», як казав Суварін; окрім того, Етьєн почав регулярно читати анархістський листок «Боротьба», що його Суварін одержував з Женеви. А втім, хоч бачилися вони й розмовляли щодня, Суварін завжди був якийсь чужий, далекий; здавалося, що він проходить свій життєвий шлях без захоплень, без кохання, не зазнаючи ніякої втіхи.

На початку липня Етьєнові справи, нарешті, покращали. Серед безнадійно одноманітного життя в шахті раптом трапилася позначна подія: вибійники, що працювали в Гійомовій жилі, натрапили на нечистий вугляний шар з домішкою інших порід, а це, безперечно, свідчило про тріщину,

про виснаження старої жили; та й справді, шахтарі докопалися незабаром до тріщини, — інженери, хоча й знали свою копальню наскрізь якнайкраще, про це досі й гадки не мали.

Шахтарі хвилювалися, скрізь тільки й мови було, що про жилу, що так раптово зникла, спустилася, мабуть, десь нижче, по той бік тріщини. Старим шахтарям, мов хортам на полюванні, вже й ніздрі роздувалися: буде робота, буде гонитва за вугіллям.

Тим часом робітники не могли сидіти без діла, і Компанія порозвішувала скрізь об'яви, що незабаром проведено буде торги на розробку вугілля в нових місцях.

Одного разу, вертаючись з роботи, Має підійшов до Етьєна й запропонував йому стати за вибійника в його артілі, бо Левак перейшов до іншого гурту. Він уже погодив справу і з інженером, і з головним штейгером, що були дуже задоволені з Етьєнової роботи. Етьєн, звичайно, згодився на несподівану вищу посаду і дуже зрадів: він був гордий, що Має так його шанує.

Того самого вечора вони навідалися удвох до шахти дізнатись, як там справи. Нова робота мала початися в пласті Філоньєр, у північній галереї «Воре». Умови праці були несприятливі, і Має тільки хитав головою, поки Етьєн читав йому об'яву. І справді, коли другого дня вони пішли оглядати місце розробки, Має звернув увагу Етьєна на те, як далеко воно від шахтового колодязя, який там непевний, крихкий ґрунт, який тонкий та твердий цей шар вугілля. Але ж нема що робити; коли хочеш їсти, то працюй. Через те наступної неділі вони пішли на торги, що відбувалися в бараці під головуванням інженера шахти й головного штейгера, за відсутності окружного інспектора.

Перед невеличким, зробленим у кутку помостом скупчилося сот п'ять-шість вуглекопів. Торги йшли шалено швидко, тільки

й чути було невиразне дудніння голосів і щоразу нові цифри.

Має навіть злякався: невже з нових сорока ділянок, що їх давала розробляти Компанія, він не дістане й одної? Конкуренти збивали ціну, налякані чутками про промислову кризу та безробіття. Інженер Негрель розумів цей панічний настрій, не поспішався складати умови й вичікував, доки ціни впадуть якнайнижче; а Дансар аж з шкури ліз, щоб прислужитися, й брехав на всі заставки, що умови чудесні. Має витримав запеклу боротьбу з одним товаришем за п'ятдесят метрів пласта; наввипередки спускали вони по сантиметру з вагонетки; і Має перемиг тільки тому, що погодився на справді мізерну плату, — навіть штейгер Рішомм — він стояв за ним — аж зубами скреготав і, штовхаючи його ліктем у бік, злісно бубонів, що на ці гроші лишається тільки з голоду пропасти.

Торги скінчилися, і всі вийшли з барака; Етьєн аж кипів. Коли ж побачив Шавалю, як той повертався з поля з Катріною, — швендяв, поки Має розв'язував поважні справи, — обурення його прорвало:

— Прокляті, запетлювали нас!.. — скрикнув він. — Тепер вони хочуть, щоб робітники один одного з'їли!

Шаваль розлютився — він би ніколи не спустив ціни! Захарі, що навідався сюди з нічого робити, теж сказав, що це казна-що. Але Етьєн з глухим, придушеним гнівом повів рукою, і всі замовкли.

— Це скінчиться! Прийде день, і ми станемо господарями!

Має, що мовчав, відколи торги скінчилися, немов прокинувся зі сну.

— Господарями... Ех, клята доля! Давно вже час!

II

Липень кінчався, в останню неділю мав бути ярмарок у Монсу. Ще напередодні всі дбайливі господині селища завели в будинках справжній потоп: води не жалували й поливали повними відрами стіни й підлоги, хлюпаючись по кісточки в помях. За цілу ніч підлога не висохла, дарма що її густо посипали білим піском, а це велика була розкіш для злиденних шахтарських кишень. Тим часом потроху починало припікати: то був один з тих літніх днів, коли обважніле небо висить нерухомою запоною над північними низинами, голими й рівними, скільки око сягне, і зранку вже віщує грозу.

Неділями в родині Має не поспішалися вставати: батькові, правда, таки ще з п'ятої години не спалося, а діти вилежувалися в ліжках аж до дев'ятої.

Має встав рано і вийшов у садочок покурити, але швидко вернувся і з'їв окраєць хліба з маслом. За дрібними господарськими справами не помітив, як ранок збіг: треба було полагодити балію, бо та щось почала текти, наліпити під годинником подарований дітям портрет імператорського сина.

Потроху до кухні посходилися й інші члени родини; дід Безсмертний виніс стільця за двері й сів погрітися на сонечку, а мати з Альзірою заходилися варити обід. Потім зійшла й Катріна з Ленорою та Анрі — сьогодні їх умила й прибрала вона. Вибила вже одинадцята, по всій хаті пішов запашний дух кролятини, що кипіла з картоплею в казанку, коли нарешті з'явилися, потягаючись і позіхаючи, заспані Захарі та Жанлен.

Селище ожило, заметушилося, всі були в святковому настрої і поспішали швидше пообідати, щоб піти гуртом до Монсу. На вулицях товклася малеча, чоловіки в самих сорочках та в пантофлях сновигали без діла, помалу, як то годиться у день

відпочинку. Стояла липнева спека, і крізь широко розчинені вікна й двері видно було шахтарські родини за веселою, святковою трапезою.

Має сіли до столу якраз о дванадцятій годині. Навколо все аж гуло: сусідки цокотіли, як сороки, перекликалися через вулицю, забігали одна до одної позичити чого-небудь з посуду, прихватцем сказати якусь новину або вигнати чи загнати до хати дзвінким ляпасом неслухняне дитинча. У Має було тихо: ось уже три тижні, як посварилися вони з своїми найближчими сусідами, Леваками, за Захарі з Філоменою. Чоловіки зустрічалися й говорили поміж себе, але жінки ніби зовсім не хотіли знатися. Через цю сварку Маєдиха заприятелювала більше з П'єрронихою. Тільки П'єррониха лишила сьогодні чоловіка й Лідію на матір, а сама ще зранку повіялася до Марш'єнна, до своєї кухні; і тепер з неї сміялися, бо всі добре знали, що то за кухня: вона має вуса і служить у «Воре». Чи це часом не головний штейгер Дансар?

Маєдиха не боронила сусідки, — справді, не годиться лишати свою сім'ю без хазяйки на таке велике свято.

Крім рагу з картоплі й кроля (вони годували звірятко цілий місяць у себе в сараї), у Має були на обід сита юшка та яловичина. Учора якраз виплатили платню за півмісяця, і можна було порозкошувати. Такого доброго обіду вони вже давно не їли. Навіть на святу Варвару, найбільше шахтарське свято^[10], коли вуглекопи аж цілих три дні гуляють, кріль не був такий ситий та ніжний і не смакував так, як сьогодні. Десять пар щелепів — від малої Естелли, в якій допіру почали різатися зуби, й до старого Безсмертного, в якого вони вже випадали, — працювали так щиро й шпарко, що на тарілках не залишилося навіть кісточок. М'ясо — добра штука, але перетравлювати його важко, коли бачиш його вряди-годи. Виїли все доценту; на

вечір зостався тільки шматок вареної яловичини, якщо виголодаються за день, то поїдять ще хліба з маслом.

Перший зник Жанлен. Бебер чекав уже на нього за школою. Хлопчикам довелося чимало попоходити навколо, доки вони виманили з дому Лідію: стара Проноза вирішила нікуди не рипатись і не пускала її від себе. Помітивши, що дівчина дременула з хлопцями, вона визвірилася й почала кричати, лаятись і так злісно махати своїми кощавими руками, що П'єрронові кінець кінцем надокучив цей галас; він подався й собі з хати; чому ж йому не погуляти — адже любя його жіночка теж не нудьгує.

За Жанленом пішов старий Безсмертний. Має зібрався теж подихати свіжим повітрям і спитав жінку, чи вона з ним піде; але Маєдиха аж ніяк не могла — з дітьми завжди така морока, — а проте, може, вона й прийде, та в кожному разі вони не розминуться. Має вийшов надвір і став: чи йти, чи не йти до сусідів? Але зайшов подивитися, чи готовий Левак. Там він застав Захарі — той чекав на Філомену. Левачиха накинулася на Має з цим вічним питанням про шлюб, галасувала, що з неї глузують, беруть її за нізащо, що вона таки напосяде на Маєдиху! Чи ж бачив хто, щоб баба гляділа та годувала своїх онуків-безбатченків, коли дочка волочиться з полюбовником? Філомена тим часом спокійнісінько надягала чепчика; Захарі сказав, що він згоден хоч зараз іти до шлюбу, якщо мати дозволить, і забрав коханку з собою. виявилось, що Левак пішов уже давно, і Має швидше подався й собі, порадивши сусідці побалакати з жінкою. Бутлу поклав лікті на стіл і доїдав шматок сиру; він рішуче відмовився від пропозиції Має випити з ним кухоль пива й лишився вдома, як то годиться доброму господареві.

Потроху в селищі ставало порожньо; чоловіки порозходилися один по одному, а дівчата піджидали на дверях своїх кавалерів і

Йшли з ними під руку в протилежний бік. Має саме завернув за церкву, коли Катріна вгледіла Шавалю й побігла йому назустріч: вони мали йти разом до Монсу. Мати лишилася вдома сама; діти порозлазилися хто куди, а вона просто не мала сили підвестися з свого стільця, налила собі ще одну склянку гарячої кави й помаленьку пила. У селищі лишилися самі жінки; розсівшись за столами, ще теплими й масними від ситого обіду, вони пригощували одна одну, допиваючи каву, і плескали наввипередки язиками.

Має був переконаний, що Левак, десь певно, в «Авантажі», і через те помалу пішов до Расснера. Справді, так і було — в садку на майданчику, за загорожею, Левак грав у кеглі з товаришами. Дід Безсмертний та старий Мук стояли поруч і так пильно стежили за кулею (вони самі не грали), що навіть не підштовхували один одного ліктем. Пекуче сонце стояло просто над головою, і тільки вздовж трактиру лягла вузенька тінь. Етьєн примостився там за столом з кухлем пива; він був у поганому настрої, бо Суварін допіру залишив його і пішов до себе нагору. Неділями той завжди сидів у своїй кімнаті, писав і читав на самоті.

— Гратимеш? — спитав Левак у Має.

Але той відмовився, йому було дуже жарко; він уже й так знемагає від спраги.

— Расснере! — гукнув Етьєн. — Принеси-но кухоль. — І, обернувшись до Має, додав: — Плачу я!

Вони всі казали тепер один одному «ти». Расснер не поспішався, довелося аж тричі його гукати. Нарешті пиво принесла пані Расснер, але воно було зовсім тепле. Етьєн нахилився до Має й почав йому тихо скаржитися на своїх хазяїв: як люди — вони непогані і погляди в них хороші, але ж пиво казна-яке, а юшка!.. Не юшка, а помиї. Він би давно вже оселився деінде, та тільки не хочеться ходити щодня з Монсу —

далеко. Але рано чи пізно таки доведеться поспитати сімейних шахтарів, — може, хто й візьме його за пожилця.

— Авжеж, авжеж, тобі було б краще оселитися десь у сім'ї, — мовив Має, як завжди, неквапливо.

Аж ось нараз на майданчику зчинився галас: Левак позбивав усі кеглі зараз. Тільки Мук з Безсмертним стояли, похиливши голови, мовчки похваляючи той майстерний удар. Знявся ще голосніший галас, коли з-за огорожі висунулося задьористе личко Мукетти. Вона сновигала тут уже з годину і, почувши регіт, насмілилася підійти. Жарти та вигуки посипалися як з мішка.

— Як то? Сама? А де ж твої кавалери? — гукнув Левак.

— Мої кавалери? Усіх відшила! — відповіла вона весело й зухвало. — Шукаю нового.

Чоловіки наввипередки пропонували їй свої послуги з гарячими крутими дотепами. Вона ж похитувала лише головою і ще дужче сміялася та кокетувала, її батько добре чув усі ці жарти, але не звів навіть очей від розкиданих кеглів.

— Овва! — не вгавав Левак, кинувши оком на Етьєна. — Думаєш, ніхто вже й не бачить? Видно, на кого ти очі пасеш!.. Та тільки його треба силоміць узяти. Сам не піде.

Етьєн повеселішав. Мукетта справді залицялася до нього; а йому з того було лише смішно: її він зовсім не хотів. Дівчина постояла ще трошки за огорожею, дивлячись пильно на нього своїми великими очима; потім повернулася і подалася помалу геть; обличчя їй стало нараз якесь сумне, ніби важка задуха гнітила її.

Етьєн стиха почав доводити Має, що шахтарям конче потрібно закласти касу взаємодопомоги.

— Адже ж Компанія запевняє, що в наші справи не втручається і що ми люди вільні, то чого ж нам боятися? Що ми маємо, окрім пенсії, від неї? А до того, ще й пенсію ту

призначає вона з власної ласки так, як їй здається кращим, бо ж не відраховує з платні. Отже, було б дуже розумно закласти товариську касу взаємодопомоги; трапилася потреба, ніде грошей взяти, вона б і допомогла; це була б наша єдина підпора.

І Етьєн розповідав докладно, як і що треба робити, як справу організувати, обіцяв працювати за всіх.

— Я згоден, — промовив нарешті Має, якого переконали його аргументи. — От тільки інші як... Ти їх якось умов.

Левак виграв партію; товариство підійшло випити пива. Але Має відмовився від другого кухля: потім видно буде, день ще довгий. Допіру згадав про П'єррона. Де він подівся, той П'єррон? Сидить, мабуть, у кав'ярні «Ланфан». І Має умовив Етьєна та Левака піти з ним до Монсу; тільки-но вони відійшли, як новий гурт шахтарів зібрався коло «Авантажу» й узявся до гри в кеглі.

Дорогою вони зайшли спочатку до пивнички «Казімір» на шосе, а потім до кав'ярні «Прогрес»; двері були відчинені навстіж, і товариші шахтарі закликали їх до гурту; як тут відмовитися? Щоразу ті запросини кінчалися для Має, Левака та Етьєна кухлем пива, а то й двома, коли вони бували чемні й собі частували гостинних приятелів. Посидять там хвилин десять, перемовляться кількома словами й пішли далі, зовсім тверезі; вони добре знали, що ясне це, як вода в криниці, пиво можна дудлити донесхочу і не вп'єшся, — тільки тієї й біди, що часто відливати доводиться.

П'єррон справді сидів у кав'ярні «Ланфан» і допивав уже другий кухоль; йому довелося випити за здоров'я товаришів і він хильнув ще й третій. Звичайна річ, вони випили й собі по кухлю. Звідси всі вчотирьох вирішили зазирнути до кав'ярні «Тізон» — подивитися, чи нема там часом Захарі. В залі нікого не було; вони вирішили подождати хлопця й замовили собі ще по кухлю. Потім їм спало на думку подивитися, що робиться в

кав'ярні «Сен-Елоа». Тут штейгер Рішомм почастивав усю братію. А звідти вже почали вони блукати від пивнички до пивнички, від кав'ярні до кав'ярні, — так собі, без жодної мети, аби походити.

— Ходімо до «Вулкана»! — скрикнув нараз Левак, він уже почав розгоратися.

Інші засміялися, не хотіли спочатку, а потім пішли за товаришем, протовплюючись через святкову юрбу, що поволі збиралася сюди звідусіль.

У вузькій і довгій залі «Вулкана», на дощаній естраді, спорудженій у глибині приміщення, виспівувало, несамовито жестикулюючи, п'ять низько декольтованих співачок, що їх було набрано в Ліллі з-поміж повій нижчого ґатунку. Коли кому подобалася котра з них, він давав десять су і йшов з нею за дощану перегородку естради. Тут збиралися головним чином відкатники, приймальники аж до чотирнадцятилітніх хлоп'ят — уся шахтарська чоловіча молодь; більше пили ялівцеву горілку, ніж пиво. Часом на такі походінки зважувалися і деякі літні шахтарі — гультяї, розпусники, що не держалися домівки.

Скоро нові гості сіли коло невеличкого столика, — Етьєн відразу почав тлумачити Левакові, як би то добре було закласти касу взаємодопомоги. Пропагував він з упертим завзяттям неофіта^[11], для якого ідея його — справжня місія.

— Кожен член любісінько може внести по двадцять су на місяць. За якихось чотири-п'ять років з двадцятьох цих су виросте цілий скарб. А хто має гроші, той має й силу. Правда? Про всяк випадок гроші ніколи не завадять... Що ти на це скажеш? Ге?

— Про мене, — недбало відповів Левак. — Якось поговоримо...

Левака давно вже хвилювала одна дебела блондинка, і він таки лишився у «Вулкані», хоч Має з П'єрроном уже збиралися йти далі, допили своє пиво й не хотіли чекати на другу пісню.

Етьєн вийшов разом з Має; на вулиці під «Вулканом» походжала вже Мукетта, — ніби назирці йшла за ними. Дівчина дивилася на парубка так само пильно своїми великими очима і добродушно посміхалася, мов говорила: «Хочеш?»

Етьєн усміхнувся й собі, знизав плечима; тоді вона сердито відвернулася й зникла серед натовпу.

— А де ж Шаваль? — спитав П'єррон.

— А й справді, де він? — згадав і Має. — Чи не в кав'ярні «Пікет»? — Ходімо в «Пікет».

Підходячи до кав'ярні, вони почули галас: мабуть, там вже дійшло до бійки; Захарі погрожував кулаками оспалому здоровенному цвяхареві-валлонцю, а Шаваль стояв на дверях і дивився на них, засунувши руки в кишені.

— А он і Шаваль... — спокійно сказав Має. — Він тут з Катріною.

Відкатниця і її коханий гуляли вже добрих п'ять годин по ярмарку. Під палаючим сонячним промінням повз низькі пофарбовані будиночки плавом пливли до Монсу люди, немов чорна комашня, що розповзлася на безмежнім просторі голої рівнини. Липуча грязюка, що завжди стояла на цьому шляху, тепер висохла, і до неба стовпом звивалася чорна курява, як та чорна хмара. Трактири при дорозі гули людом, столики стояли на пішоходах аж до самого бруку; серед вулиці розташувалися в два ряди під голим небом крамарі з хустками та дзеркальцями для дівчат, складаними ножиками та кашкетами для хлопців і різними ласощами, цукерками та пундиками.

Перед церквою стріляли в тирі з лука. Насупроти майстерень та крамниць, що належали Компанії, грали в кулі. Там, де дорога повертала на Жуазель, перед будинком Правління, на

обнесеному дошками майданчику, юрба напружено дивилася, як билися два величезні червоні півні; в них були тверді, як залізо, остроги; у півнів уже й кров з розшарпаних грудей капотіла, а вони все билися. Трохи далі, в Мегра, грали на фартухи та штани на більярді.

Часом усе затихало, — серед важкої задухи юрба мовчки перетравлювала пиво та смажену картоплю.

Розпалені жаровні з різними стравами чаділи тут-таки, на пішоходах, і від них ішов гарячий дух.

Шаваль купив Катріні дзеркальце за дев'ятнадцять су й хусточку за три франки. Мук з Безсмертним зустрічалися їм, куди не повернуться, — старі теж прийшли подивитися на свято й замислено походжали рядком, важко переставляючи свої хворі ноги. Одна зустріч страшенно обурила Катріну з Шавалем: біля рундука з ялівцевою горілкою — стояв він трохи віддалік на відшибі — Жанлен тихенько підбивав Лідію та Бебера красти пляшки з горілкою. Катріна спізналась і встигла тільки ляснути хлопчиська, бо дівчинка вже чкурнула з пляшкою, — ото кляті шибеники! Таки дотанцюються до каторги!

Перед трактиром «Відтята голова» Шавалеві спало на думку показати своїй коханці змагання зябликів. Дуже цікаво. Афіші вже цілий тиждень кричали про це змагання. На виклик з Марш'єнна з'явилося аж п'ятнадцять цвяхарів, і кожен приніс по дванадцять кліток; темні кліточки, що в них непорушно сиділи осліплені зяблики, уже порозвішували на баркані на подвір'ї за трактиром. Переможцем на змаганні вважався той зяблик, який протягом однієї години встигне проспівати найбільше разів своєї пісеньки. Цвяхарі з грифельними дошками в руках стояли коло своїх кліток, зазначаючи, скільки проспівано, і пильнуючи один одного, щоб не було якого шахрайства. Зяблики вже почали співати, — одні співали густим баском, другі — дзвінково-верескливо; спочатку вони боялися й співали уривчасто та

несміливо, а далі, мов дратуючи один одного, прискорили ритм і заспівали швидше, жвавіше і, нарешті, дійшли до такої шаленої напруги, що декотрі навіть падали мерцем. Цвяхарі підганяли їх вигуками й кричали їм валлонською говіркою співати ще, ще, ще, хоч трошки. А юрба глядачів — їх набралось мало не сотня — стояла мовчки, захоплено слухаючи цей диявольський спів ста вісімдесяти зябликів, що виводили наввипередки й невлад одну й ту саму каденцію. Перший приз, залізний кавник, дістав зяблик з дзвінким голосом.

За Шавалем та Катріною зайшли сюди й Захарі з Філоменою. Обидві пари поздоровкалися й залишилися разом. Але раптом Захарі скипів: якийсь цвяхар, що прийшов з товаришами подивитися на змагання, став коло Катріни й непомітно щипав її за стегна; а вона з червоними, розпаленими щоками заспокоювала брата й тремтіла, — боялася, що всі ці цвяхарі накинуться на Шавалю й заб'ють його, якщо він не дасть їм лапати її. Вона почувала, що до неї пристає мужчина, але воліла мовчати — то було безпечніше, її коханець не взяв цього до серця, посміявся трохи, і всі вчотирьох вийшли на вулицю. Нібито й по всьому. Зайшли до кав'ярні «Пікет», сказали дати пива; коли це той самий нахабний цвяхар і собі прийшов сюди і почав зухвало задиратися, беручи їх на сміх та посвистуючи. Захарі, образившись за сестру, обурився і кинувся на нахабу.

— Це моя сестра, свиното!.. Стривай, сто чортів! Я тобі покажу, як поводитися з порядними дівками.

Шахтарі кинулися їх розбороняти; а Шаваль спокійнісінько стояв, приказуючи:

— Та годі-бо, це моє діло... Кажу ж тобі, мені на нього начхати!

Має якраз надійшов на це і заспокоїв заплаканих Філомену та Катріну. Цвяхар кудись зник, і всі вже знову сміялися з нього; а щоб зовсім забути неприємну пригоду, Шаваль, що почував

себе в кав'ярні «Пікет» як у себе вдома, почастивав усіх пивом. Етьєнові довелося цокнутися з Катріною; батько, дочка із своїм коханцем, син із своєю коханкою — усі пили вкупі, чемно приказуючи: «Всім на здоров'я!» Тоді П'єррон теж захотів усіх почастивати. Все йшло як не треба краще, коли це раптом, побачивши свого приятеля Муке, Захарі знову скипів. Він покликав того, щоб розквитатися, як він казав, із нахабним цвяхарем.

— Я з нього шкуру здеру!.. Слухай, Шавалю, доручаю тобі Філомену й Катріну. Я миттю вернусь.

Має теж поставив усім пива. Що ж, коли хлопець хоче помститися за сестру, то так воно й треба. Але вгледівши Муке, Філомена відразу заспокоїлась і тільки головою похитала: який там цвяхар, звичайно, ці шибеники дременули до «Вулкана».

Святкові дні завжди кінчалися танцювальною вечіркою у танцюльці «Веселий джигун». Танці влаштовувала вдовиця Дезір. Дезір була здоровенна п'ятдесятилітня баба, кругла, як діжка, але така ще соковита й моторна, що — як сама хвалилася — мала ще й досі шістьох любовників: по одному на кожен буденний день і всіх разом на неділю. Вуглекопів вона взивала своїми діточками, — скільки ж пива поналивала вона в їхні животи за тридцять років! Це ж не-абищо! Очі самі хотіли плакати, так зворушувала її ця думка. Удова Дезір пишалася й тим, що ніхто з відкатниць зроду не завагітніє, доки не попотанцює на її вечірках.

У «Веселому джигуні» було дві кімнати: перша, де пили пиво, — там стояли столи й стойка; а друга — зала, де танцювали, її було відмежовано від першої широкою аркою. В тій залі підлога була з дощок лише на середині, а попід стінами з цегли. Під стелею, навскоси через усю залу, тяглися дві гірлянди з паперових квітів, а на стінах висіли позолочені таблички з іменами святих: святого Елоа — заступника металістів, святого

Крепена — заступника шевців, святої Варвари — заступниці вуглекопів — і цілі святці різних святих, що опікали кожен своє ремесло.

Кімната була така низька, що троє музикантів — вони вміщалися на помості, завбільшки з церковну кафедру — діставали головами стелі. Увечері під час танців залу освітлювали чотири гасові лампи, — в кожному кутку по одній.

Цієї неділі танці почалися ще за дня, з п'ятої години; а о сьомій в обох кімнатах не було вже де й голці впасти. Надворі знялася справжня буря, вітер гнав і крутив стовпи чорної куряви; курява сліпила людям очі й обсипала сковорідки з різними наїдками, що смажилися на розпаленому вугіллі жаровень. Мае, Етьєн та П'єррон зайшли до «Веселого джигуна» відпочити й застали там Філомену; вона стояла сама й мовчки дивилася, як танцюють Шаваль з Катріною. Левак з Захарі і досі ще не вернулись. У залі лавок попід стінами не було, і Катріна після кожного танцю відпочивала коло батькового столика. Філомену покликали теж до гурту, але вона не підійшла, сказала, що постоїть. Смеркало; музики шпарко грали, аж піт з лоба котився, і в сутінях зали видно було тільки рухливі обриси стегон та грудей і щільно сплетені руки.

Раптом молодь весело загеготіла: до зали внесли чотири запалені лампи, і вони все нараз освітили: червоні обличчя, розпатлане, прилипле волосся, широкі спідниці, що маяли своїми подолами, розвіваючи по кімнаті міцний дух спітнілого тіла. Мае показав Етьєнові на круглу й масну, мов налитий смальцем воловий пухир, Мукетту; вона кружляла, як дзига, з якимось високим, худорлявим робітником, — очевидячки, потішилася і знайшла собі друженька.

Близько восьмої години прийшла й Маєдиха з Естеллою на руках, а за нею слідом уся її малеча: Альзіра, Анрі та Ленора. Маєдиха пішла просто до «Веселого джигуна», бо була певна, що

чоловік її там. Повечеряти можна й потім — шлунки, розперті, як барабани, кавою та пивом, не просили їсти. Прийшло ще кілька жінок; за Маедихою увійшла й Левачиха з Бутлу, що вів за руки Філомениних малюків — Ахілла й Дезіре; в кімнаті насмішкувато зашепотіли, коли їх побачили.

Сусідки, здається, вже помирилися, то та, то друга щохвилини оберталися одна до одної й дуже лагідно розмовляли. Дорогою, як сюди йшли, вони гостро-таки побалакали, і Маедиха мусила, нарешті, пристати на шлюб їхніх дітей; серце їй краяла думка, що доведеться позбутися тих грошей, що приносив старший син, але ж вона й сама розуміла, що далі так бути не може, що не можна робити такої кривди, й тому згодилася. Маедиха хотіла бути веселою, але велика турбота стискала їй душу: на ній лежало все господарство, а як вона викрутиться тепер без такої великої помочі?

— Сідай сюди, сусідко, — запросила вона Левачиху, показуючи на сусідній столик, поруч із тим, що за ним її чоловік пив пиво з Етьеном та П'єрроном.

— А хіба мій не з вами? — спитала Левачиха. Товариші відповіли їй, що Левак незабаром прийде. Усі посідали, Бутлу теж примостився разом із дітьми, — було так тісно, стільки було людей, що довелося зсунути обидва столики разом. Сусіди сказали дати ще пива. Забачивши матір та обох своїх дітей, Філомена зважилася підійти до гурту й сіла на підсунений їй стілець; вона, видно, зраділа, почувши, що її віддають, нарешті, заміж. Хтось спитав, де Захарі, і вона своїм млявим голосом відповіла:

— Я чекаю на нього, він там.

Мае глянув на жінку. То вона таки дала свою згоду? Він нараз похмурнів і замислився з люлькою в зубах. Йому теж стало тоскно: що з ними буде, які невдячні ці діти, беруться собі одне по одному і гадки не мають про батьківські злидні.

У сусідній кімнаті в хмарі жовтастого пороху завзято тупотіли ноги, — кінчалася кадриль. Стіни ходили ходором, з кларнета виривалися різкі, пронизливі звуки, наче тривожний свисток локомотива; а коли танцюристи спинялися, з них бухала пара, як з коней.

— А пам'ятаєш, — прошепотіла Левачиха на вухо сусідці, — адже ти присягалася задушити Катріну, якщо вона зробить дурницю?

Шаваль з Катріною підійшли до столу й стояли тепер за спиною в Має, мовчки допиваючи свої кухлі.

— Що ж, так воно завжди говориться!.. — покірливо відповіла Маєдиха. — Але я заспокою себе тим, що в неї не може бути дитини. Бачиш, я цього певна!.. От коли б і в цієї щось знайшлося, на наше безголов'я, та довелося б і її віддати заміж, то чим би ми тоді годувалися?

Музиканти завели польки, все знову затупцювало, затупотіло; а тим часом Має нахилився до жінки, — йому спало допіру на думку: чому б не взяти їм до себе якого пожильця? Етьєна, наприклад? Він саме шукає кімнати, хоче оселитися десь у сім'ї. Місце буде, коли Захарі піде від них, і гроші тоді вернуться в їхню кишеню. Маєдиха аж зацвіла, — думка хоч куди, треба буде це влаштувати. Несподівано з'явився порятунок, голодувати не доведеться, і з радощів вона сказала ще дати пива на всіх.

Етьєн довго розказував П'єрронові про свою думку закласти касу взаємодопомоги і вже зовсім був переконав того, але, на лихо, викрив йому необачно її справжню мету.

— Розумієш, як нам знадобляться ці гроші, коли ми застрайкуємо? На Компанію нам тоді начхати. Каса дасть гроші на перший час, щоб витримати боротьбу... Що ти на це скажеш? Га?

П'єррон раптом зблід, похнюпився і промимрив:

— Я подумаю... Треба шануватися — це найкраща каса допомоги.

Побачивши, що вони вже скінчили, Має звернувся до Етьєна і просто запропонував йому оселитися в них; той відразу пристав на це, бо давно вже хотів перебратися до селища, щоб бути ближче до товаришів. Справу вмить полагодили; Маєдиха сказала, що тільки доведеться весілля Захарі відбути.

Тут якраз вернулися нарешті й Захарі з Муке та Лева-ком. Від усіх трьох тхнуло «Вулканом» — ялівцевою горілкою та згірклими парфумами неохайних, брудних повій. Всі троє були дуже п'яні, штовхали один одного ліктями попід боки й жартували без упину.

Почувши, що його вже скоро оженять, Захарі почав реготати, як навісний, — аж дух йому сперло, а Філомена спокійно сказала, що хай він краще сміється, ніж плаче.

Як вільних стільців уже не було, то Бутлу посунувся трохи на своєму й поступив другу половину Левакові. Левака дуже зворушило, що ось уся рідня по-хорошому сидить укупі, і він сказав подати ще на всіх пива.

— Сто чортів! Не часто доводиться так веселитися! — кричав він.

Гуляли аж до десятої. Шахтарки приходили одна по одній по своїх чоловіків, а діти пленталися слідом за ними. Матері не соромилися й спокійно витягали з-за пазухи свої відвислі білі, точнісінько, як мішки з вівсом, груди й заливали молоком своїх пикатих немовлят. Дітлахи, що вже вміли ходити, лазили рачки попід столами, начастувавшись пивом, і безсоромно залишали по собі цілі калюжі.

Це було якесь розбурхане море пива; діжки вдови Де-зір виливали його без упину; воно роздувало животи й лилося через край з очей, з носа, звідусюди. Тісно було так, що плечі, коліна, лікті вгрузали сусідам у тіло, — і всім було дуже весело. В

кімнаті стояв регіт. Душно було, як у печі. Нічим було дихати; люди відкидали всякі церемонії й розстібали помалу гудзики, провітрювали своє голе тіло, що відливало золотом у густому тютюновому диму; не випадало лише підводитися з-за столу. А проте яка-небудь дівчина проштовхувалась коли-не-коли крізь натовп, виходила надвір, до колодязя, задирає спідниці й через хвилину верталася назад. Танцюристи невтомно тупотіли під гірляндами з кольорового паперу, майже не бачачи одне одного: піт сліпив їм очі. А хлопчиська, користуючися з цього, збивали з ніг відкатниць, потихеньку даючи їм підніжку. Коли яка дівка гепала з усіх чотирьох, потягши на себе й свого кавалера, осатанілий кларнет вітав своїм вереском їхнє падіння, а танцюристи м'яли їх ногами; здавалося, що вся ця юрба валиться на них.

Хтось з шахтарів, проходячи, сказав П'єрронові, що його дочка Лідія спить на пішоході під дверима. Вона дістала свою пайку з краденої пляшки горілки й упилася; батько взяв її на плечі й поніс додому, а твердіші на ногах Жанлен з Вебером ішли здалеку слідом і потихеньку сміялися.

За П'єрроном повставали й інші. Має й Леваки теж вирішили, що час уже спочити. Йдучи додому, вони нагнали Везсмертного з Муком: діди поверталися з Монсу мовчки, помалу, мов ті сновиди, поринувши в спогади про свої молодощі. Додому поверталися всі разом, пройшли ще раз ярмарком, повз майже згаслі вже жаровні, повз трактири, звідки недопитки пива виливалися струмками аж до середини бруку. Хмара насувалася. Освітлені вікна лишилися позаду. Люди поринули в чорний морок рівнини. Сміх залунав голосніше. Обважнілі, майже спілі вже хліба аж пашіли; багато дітей мало народитися після цієї ночі. Дорогою дехто відстав, і до селища повернулися вже окремими групами. Нікому не хотілося їсти. Посоловілі Леваки

й Має вечеряли не вечеряли і клювали носами, доїдаючи зварене вранці м'ясо.

Етьєн затагнув Шавалю до Расснера, щоб випити ще пива.

— Згода! — сказав Шаваль, коли товариш розповів йому про касу взаємодопомоги. — Шквар, шквар, брате, ти добрий хлопець!

Етьєнові крутилося вже в голові, в очах його спалахнули п'яні вогники, і він гукнув:

— Так, єднаймося... Чуєш, Шавалю? За справедливу справу я охоче віддам усе на світі — і пиво, і горілку, і дівчат! Одне мене тішить, одне мене гріє — те, що ми таки зметемо з дороги панів-буржуа!

III

У середині серпня, коли Компанія приділила нарешті одруженим Захарі та Філомені з обома їхніми дітьми вільний будинок у селищі, Етьєн оселився в Мае. Спочатку він часто ніяковів, соромився Катріни. Вони були завжди вкупі; він спав на місці Захарі разом з Жанленом на ліжку, що стояло проти ліжка старшої сестри. Вранці одягався, увечері роздягався обіч неї й бачив, як і вона вдягає й скидає свою одежу. Коли остання спідничка спадала додолю, з-під сорочки вирізнялося її бліде, прозоре, сніжно-біле тіло, тіло анемічної блондинки. Ця близькість з нею хвилювала його, — вона була вся така біла, вся біла від голови до п'ят, мов у молоці намочена, тільки обличчя й руки були вже попсовані, і на шиї чітко позначилася, мов низка бурштинового намиста, засмагла смужка. Етьєн удавав, ніби відвертається; і все ж таки скоро пізнав, яка вона є: спочатку крізь спущені додолю повіки він побачив її голі ноги, потім якимось, коли вона швиденько пірнула під ковдру, майнуло її біле коліно, а коли нахилилася над мискою, вмиваючись, показувалися її маленькі пружні груди.

І так щовечора, щоранку. Що ж до Катріни, то вона ніколи не дивилася на Етьєна, тільки дуже поспішала роздягатись і за півхвилини нечутно й швидко, мов маленька гадючка, ховалася під ковдрою поруч з Альзірою; він ще не встигав роззутися, а її тіло вже зникало з-перед його очей; обличчя її він не бачив; вона поверталася до нього спиною, і тільки густа хвиля її волосся вирізнялася на подушці.

А втім, Катріні не було чого нарікати на Етьєна. Коли навіть якась непереможна сила іноді поривала його глянути нишком на неї, як вона роздягалася, він ніколи не дозволяв собі пожартувати, ніколи не допускався ніяких нескромних рухів, та

й батьки були під боком, а до того, дівчина викликала в нього якесь дивне почуття ніжної приязні і глухої образи-ворожнечі; і це почуття стримувало його й не давало йому поводитися з нею, як з жаданою жінкою, дарма що їх спільне життя тісно єднало їх скрізь — удома й на роботі; навіть з найінтимнішими своїми потребами вони не крилися одне від одного. У сім'ї запровадили тепер тільки одну нову звичку: для годиться Катріна полоскалася по роботі сама нагорі в спальні, а чоловіки милися внизу один по одному, — та й тільки того.

Наприкінці першого місяця Етьєн і Катріна так обжилися, що перестали навіть ніби помічати одне одного й спокійно ходили в самій білизні по кімнаті, навіть коли горіла свічка. Тепер Катріна вже не поспішала роздягатись і, як і колись, поки Етьєн ще в них не жив, помалу закручувала на потилиці свою густу косу, сидячи на краєчку ліжка, з піднесеними догори руками й зачоченою за коліна сорочкою; а він, уже скинувши штани, іноді навіть допомагав їй — шукав на підлозі розгублені шпильки. Звичка вбивала сором, голе тіло не бентежило їх більше; що ж, це цілком природна річ, вони нічого лихого не роблять, — не винні ж вони, що стільком людям доводиться купчитись у одній кімнаті. Але часом зненацька, зовсім несподівано, коли вони навіть про щось грішне й гадки не мали, хвиля якогось неспокою, якоїсь тривоги набігала на них.

Іноді багато вечорів підряд Етьєн зовсім не звертав уваги на Катрініне тіло, не помічав його навіть, а потім раптом воно виступало перед ним таке біле-біле й близьке, — тоді він увесь здригався й відвертав голову, щоб не піддатися бажанню взяти її.

І бували такі вечори, коли дівчину, без видимої причини, охоплювала якась цютлива соромливість; вона вмить зникала під ковдрою, немовби відчуваючи юнакові руки, що ось-ось мали її схопити.

І от, загасивши свічку, лежачи в темряві, обоє розуміли, що не зможуть заснути, що мимоволі думатимуть одне про одного, хоч і як натомилися на роботі. А потім цілий день сердилися одне на одного, і на душі було якесь недобре, непевне почуття; ні, ті спокійні вечори, коли вони лягали спати просто, по-товариському, були багато кращі.

Етьєн був задоволений цілком, якби тільки не Жанлен, що спав дуже неспокійно і безперестанку товк його своїми худими ногами. Альзіра спала тихенько, а Ленора й Анрі прокидалися вранці, так само ніжно обнявшись, як вони звечора засинали. Тишу повітого темрявою будинку порушував тільки рівномірний хропіт Мае та Маєдихи, що нагадував віддих ковальського міха. Загалом сказати, Етьєн почував себе тут багато краще, ніж у Расснера: ліжко було непогане, простирала міняли раз на місяць, юшка була смачніша, тільки м'ясо давали вряди-годи. Але ж усі їли те саме, і він не міг вимагати, щоб йому за сорок п'ять франків на місяць щодня печенею з кроля годили. Ці сорок п'ять франків дуже допомагали сім'ї; в господарстві почали нарешті зводити кінці з кінцями, залишилися лише якісь дрібні борги, — ніяк їх не можна було позбутися. Родина Мае шанувала свого пожилця, і всі були йому дуже вдячні: білизну його було завжди випрано, полатано, гудзики попршивано, одержу вичищено й зашито, — одне слово, він почував, що його оточує охайність і дбайливий жіночий догляд.

На цей час розпорошені думки, що роєм гули дотепер в Етьєновій голові, потроху осіли. Навкруг нього шумувало глухе незадоволення, і дух протесту буяв у ньому досі несвідомо. Ціла зграя незрозумілих питань непокоїла його: чому одні нидіють у злиднях, а другі живуть у достатках, розкошують? Чому одні ходять в ярмі у других і не мають надії скинути його з себе й коли-небудь зайняти їхнє місце?

З перших кроків Етьєн зрозумів, який він неук. З того часу його почав нишком гризти пекучий сором, приборканий біль. Так, він нічого, нічого не знає! Він не зважувався тепер заводити мову про ті речі, що від них йому скипала кров: про рівність усіх людей, про справедливий розподіл між ними земних благ. Його охопила несамоविта жадоба до знання, і він, як і всі темні люди, накинувся на книжки жерцем без методу, без системи. Тепер Етьєн листувався вже акуратно з Плюшаром, що був набагато освіченіший за нього і добре знався на соціалістичному рухові. Етьєн передплатив собі багато книжок, але вони були незрозумілі, важкі і ще дужче збаламутили його; найбільше вразив його твір одного лікаря бельгійця «Гігієна шахтаря», де автор описував усі смертельні хвороби, що вкорочують життя вуглекопам. Крім того, зачитувався він трактатами з політичної економії, незрозумілими через свою суху, технічну мову, анархістськими брошурами, що збивали його з пантелику, та старими газетами, — їх він старанно беріг про всяк випадок, щоб потім, коли виникне якась суперечка з товаришами, мати проти них незаперечні аргументи. Та й Суварін давав йому чимало книжок, а книжечка його про кооперативні спілки так уразила Етьєна, що той цілий місяць мріяв про асоціацію всесвітнього товарообміну, що знищить гроші й збудує нове суспільне життя на ґрунті загальної праці. Відколи почав він свідомо міркувати, почуття сорому за своє нецтво відразу зникло, а натомість з'явилась якась гордість.

Перші місяці Етьєн був перейнятий чарівним запалом неофіта; в його серці було шляхетне обурення проти гнобителів, гаряча надія, що незабаром настане час, коли пригноблені візьмуть гору. Хаотична ця хвиля нових думок не набула ще певної форми, певної системи. Практичні Расснерові вимоги переплуталися в Етьєновій голові з ідеями насильства та знищення, що їх проповідував Суварін. З пивнички «Авантаж»,

де щовечора гостро критикував він з обома товаришами Компанію, Етьєн виходив у якомусь півсні, — йому ввижалося, що людство переродиться в своїй основі, але переродиться тихо, лагідно, без насильства, без жодної краплі крові, без жодної розбитої шибки... Як це станеться, він і сам не знав; хотів думати, що все буде гаразд, що все зробиться саме собою, бо голова йому йшла обертом, тільки-но намагався він накреслити програму перебудови суспільства.

Етьєн був непослідовний щодо своїх поглядів, виявляв навіть непевну поміркованість спочатку і часто казав, що соціальне питання цілком треба відокремити від політики — він вичитав десь це речення і любив його вживати в розмовах з флегматичними вуглекопами.

Тепер у Має довго сиділи вечорами й лягали спати на якихось півгодини пізніше, Етьєн заводив завжди свою улюблену розмову. В міру того як він духовно розвивався, його все дужче вражала розпуста й невибагливість шахтарів. Адже ж їх, людей, загнали, мов той товар, у тісну обору, і тут вони один в одного на голові сидять, сорочки перемінити не можна, щоб сусід не побачив твого голого заду! А як це шкодить здоров'ю, як молодь гине, стає розпутною, як хлопці й дівчата поганяють одне одного, живучи отако покотом, у цій тісноті, на цьому смітникові.

— Мати Вожа! — відказував Має. — Якби більше платили, то б і жилося краще... Та ба! А що правда, то не гріх, — з цієї тісноти нікому добра немає: чоловіки завжди п'яні як ніч, а дівки з приплодом — ото й усього.

І розмова точилася далі; кожен говорив своє слово, а лампа чаділа і отруювала повітря, вже просяккле духом смаженої цибулі. Що й казати — життя не з медом, цілий день робиш, мов той віл, — колись на таку роботу каторжних засуджували. Часто й головою накладаєш у тій шахті, а за все це яка дяка? Навіть

м'яса на вечерю не маєш. Правда, якось там перебиваєшся, але ж і того, й того не вистачає, і там дірка, і тут залатати треба — тільки-тільки не здихаєш з голоду, у боргах, як у реп'яхах, та ще всяк тебе й лає, наче ти крадеш той загорьований шматок хліба! А як діждеш неділі, то очі з утоми заплющуються, цілісінький день тільки те й робив би, що спав. Одна втіха — добре впитися та зробити жінці дитину; але ж від пива розбухає живіт, а діти потім на тебе чхають. Так, так, життя не з медом.

Тоді й Маедиха встрявала в розмову.

— А найгірше — це те, як подумаєш, що так воно завжди буде, так воно й довіку не зміниться... Замолоду сподіваєшся, що те щастя таки впаде колись з неба, чогось чекаєш... А потім бачиш — все злидні та й злидні, як напосядуть на тебе, то вже ніколи з них не вилізеш... Ні на кого я зла не маю, а й мене часом жаль бере, як згадаю про ту кривду.

Всі замовкали; визволення не було звідки чекати, тісне було це коло, гнітюча безнадія! Тільки дід Везсмертний — якщо сидів на той час у кімнаті — здивовано витріщав очі: за його часів ніхто собі такими речами не морочив голови — люди народжувалися серед вугілля, длубали його через ціле життя й нічого більше не правили, а тепер, бач, як запаніли!

— Начхати на все, — бубонів він. — Добрий кухоль пива — все-таки кухоль пива, і за нього теж спасибі... Серед начальства, щоправда, раз у раз якесь стерво накопиться; та начальство однаково завжди буде, чи не так? Ну, то й нема чого думати про ці дурниці! Тільки зайвий клопіт!

Тоді Етьєн розпалювався. Як-то! Виходить, робітник навіть і думати не має права? Ні, ні!.. Скоро все це переміниться, — робітник тепер почав дещо розуміти. За старих часів шахтарі працювали, як бидло, добували, мов та машина, вугілля, ниділи увесь свій вік під землею, були глухі, сліпі, не чули й не бачили, що діється навколо. І багатіям було легко верховодити ними і

домовлятися між собою — легко було торгувати робітником, їсти його тіло, пити його кров: він про це навіть і гадки не мав. Але тепер не те: тепер шахтар прокидається там, унизу, під землею, проростає, мов те зерно^[12]; і колись усі побачать, як виросте він, як виженеться високо вгору, серед голих полів. Так, з порості цієї виростуть люди, безліч людей, що повернуть на землю справедливість. Хіба революція не зробила всіх громадян рівними? Раз усі мають однакове виборче право, то невже робітник так-таки й залишиться рабом у свого хазяїна тільки тому, що той йому платить? Великі компанії з їхніми машинами гнітять усе й усіх, і зараз немає навіть тих гарантій, які були за старих часів, коли майстри кожного фаху об'єднувалися в цехи і знали, як себе боронити. Через те-то, сто чортів, та з багатьох інших причин уся ця рахуба колись полетить к бісу; а трапиться оте, коли робітники здобудуть освіту. Досить глянути хоча б на них самих! Діди не вміли навіть і прізвища свого підписати, батьки вже підписувалися, а сини читають і пишуть не гірше за вчителя. Так, зерно проростає, росте потроху, досягає самотужки на сонці, й жнива людей будуть родючі! З тієї хвилини, як їх не буде приковано до одного місця на цілий їхній вік і вони зможуть, якщо забажають, зайняти місце свого сусіда, чому б то не з'явиться в них бажання помірятися кулаками, чому б то їм не спробувати здобути перемогу?

Ці слова вражали Має, западали йому в душу, а все ж таки не був він певен, що справді так воно буде.

— Еге, не встигнеш ти й голови підвести, як тебе відразу звільнять, — казав він. — Старий каже правду. Така вже доля судилася шахтареві — по правді роби, по правді тобі й очі вилізуть, і ніхто й кістки тобі не кине, ніхто й не подякує.

Маєдиха замислено зводила голову, мов прокидаючись.

— Якби ж то хоч тому, що розказують попи, була правда, що ті, хто бідують на цьому світі, багаті будуть на тому!

Але дзвінкий регіт покрив її слова; навіть діти, й ті знизували плечима. Вітром занесене безвір'я пустило вже своє коріння навіть тут; привидів, що блукають глибоко в шахті, всі нишком боялися, але глузували з неба, де нічого немає.

— Еге, знаємо ми тих попів! — скрикнув Мае. — Коли б вони самі в це вірили, то менше б їли та більше працювали, клопоталися б про хороше тепленьке місце там, нагорі... Ні, коли вже ти вмер, то вмер навіки.

Маедиха тільки важко зітхала.

— Ой Господи милосердний, Господи милосердний! Руки її безсило падали на коліна, і вона додавала стомлено і безнадійно:

— То, виходить, цьому правда, — нам усім кінець.

Усі ззиралися поміж собою. Дід Везсмертний спльовував у свою хустку; Мае замислювався, і люлька в зубах гасла йому; Альзіра уважно слухала, сидячи між Ленорою та Анрі, що засинали, схиливши голівки на край столу. Але найбільше вражали Етьєнові слова Катріну. Обпершися на руку підборіддям, вона впивалась у нього своїми великими ясними очима і слухала, слухала його, коли він захоплено й палко проповідував свою нову віру, розкриваючи перед ними чарівне щасливе майбутнє соціального раю. Навколо них усі лягали спати, селище засинало, все затихало, тільки здалеку долітав дитячий плач або лайка п'яного, що загуляв десь до пізнього вечора. Годинник з кукавкою все цокав та й цокав, а з посипаної піском кам'яної підлоги здіймалася вогкість, дарма що в кімнаті стояла задуха.

— Ще що? Які дурниці! — провадив далі Етьєн. — Навіщо вам той Бог з його раєм — хіба ви й без нього не можете бути щасливі? Хіба ви не можете самі здобути собі щастя на землі?

Він говорив пристрасно і довго. Раптом крізь тісне коло небозвода в темне життя цих бідних людей вривалося пасмо світла. Довічні злидні, тяжка праця, нужденна доля отари, яку стрижуть, а потім ріжуть, — увесь біль, усі жалі зникали враз, мов та тінь, що збігає перед гарячим променем сонця; і справедливість, сонцем осяяна справедливість, спускалася з неба на землю, як у чарівній казці. Якщо Господа Бога не існує, то щастя дасть людям справедливість, бо вона принесе рівність і братерство, що запанують на землі. Нове суспільство народжувалося в одну мить, як уві сні виростало величезне золотосяйне місто, і кожен громадянин годувався там з своєї праці й заживав усіх радощів та втіх. Старий, трухлявий світ розпадався на порох, юне, оновлене людство, очищене від злочинів, зливалося в єдиний робочий народ, із гаслом: кожному по заслугі, а заслуга кожного — діла його рук.

І ця мрія росла, зацвітала і що недосяжнішою здавалася вона, то дужче вабила до себе.

Маедиха спочатку й слухати не хотіла — якийсь таємний страх стискав їй серце. Ні, ні, все це занадто хороше, бо як надумаєшся, наговоришся, то власне життя стає огидним, і здається, усіх би повбивала, щоб тільки діждати того щастя. Коли вона помічала, як спалахують чоловікові очі, коли бачила, що Етьєн переконує, хвилює його, вона тривожилася, починала кричати, не даючи йому говорити:

— Не слухай його, чоловіче! Ти сам чуєш, що він нам голову морочить... Хіба ж буржуа коли згодяться працювати так, як ми працюємо?

Проте Маедиха також піддавалася мимоволі на спокусу. На губи їй набігала усмішка, збуджена уява розкривала їй чарівний світ, ясну надію. Як хороше забути хоч на годину про своє сумне життя! Коли живеш, мов та скотина, похнюпивши голову в землю, то чому ж не вигадати якоїсь байки, чому не мати

якогось затишного куточка, де б можна було хоч думкою багатіти, і уявляти собі те, чого ніколи не матимеш? Найбільше захоплювала Маєдиху ідея справедливості, і за неї вона завжди підтримувала Етьєна.

— Оце ви правду кажете! — кричала вона. — За праве діло я віддам себе на шматки порубати... Вірно! Вірно! Хіба ж не справедливо було б, щоб і ми трохи порозкошували?

Тоді й Має смілював і давав волю своїм думкам.

— Кат його батька зна, — я не багатий, але і я зараз віддав би сто су, щоб побачити все це ще перед смертю... Ото полетить усе шкереберть, ге? Та чи ж скоро воно буде, і як до цього візьмуться люди?

Тоді Етьєн починав поясняти. Старе суспільство гниє, тріщить, воно продержиться ще щонайбільше кілька місяців — він заявляв це рішуче; але коли мова заходила про те, яким шляхом це станеться, він починав говорити трохи туманніше, плував різні думки з перечитаних книжок і не боявся вдаватися перед цими темними людьми в такі питання, яких і сам часто добре не розумів. Він викладав по черзі всілякі системи, але всі вони були осяяні рожевим промінням і твердою вірою в легку перемогу, у братній поцілунок усієї людськості, що покладе край класовим суперечностям; звичайно, серед хазяїв та буржуа можуть знайтися такі запеклі лиходії, що їх доведеться силою навести на розум, але то пусте.

Має начебто розуміли його, погоджувалися, припускали можливість цього чарівного кінця з сліпою вірою неофітів, мов ті перші християни, що сподівалися народження нового бездоганного ладу на руїнах античного світу. Мала Альзіра схоплювала теж окремі слова і уявляла собі це щастя, як дуже теплий будинок, де діти гратимуться і їстимуть досхочу. Катріна сиділа так само нерухомо, спершись на руки підборіддям, і не

спускала очей з Етьєна, а коли він замовкав, то блідла й здригалася, наче від холоду.

Нарешті Маєдиха скидала оком на годинника.

— Ой лишенько! Початок десятої! Казна-що! Таж ми завтра й очей не продеремо.

І Має підводилися з-за столу з тяжким серцем, прибиті. Їм здавалося, що були вони тільки що багаті і раптом знову впали в тванюку. Дід Безсмертний лагодився на роботу й гримав, що від цих балачок юшка краще не смакуватиме, а інші, йдучи один за одним по сходах, раптом помічали, які вогкі стіни будинку, яке задушне, смердюче в ньому повітря.

Навкруги них усе спало важким сном, і Етьєн чув, як Катріна, загасивши свічку, довго ще неспокійно поверталася на ліжку і довго не могла заснути.

Часто в цих балачках брали участь також і сусіди. Левака найбільше захоплювала думка про поділ добра, а обережний П'єррон поспішав додому спати, скоро товариші починали нападатися на Компанію.

Коли-не-коли зазирає до батьків і Захарі — тільки політика йому швидко обридала, — він волів посидіти часинку в «Авантажі» й випити кухоль пива. Щодо Шавалія, то він ставився до справи гостріше й вимагав крові. Він приходив тепер мало не щовечора до Має на годину: не показував, але глибоко в душі його гризли ревності й страх, що відіб'ють у нього Катріну. Ця дівчина йому вже трохи надокучила, але відколи в її кімнаті оселився чоловік, що спав поруч її ліжка і міг узяти її щохвилини вночі, вона стала йому миліша, дорожча.

Дедалі Етьєн забирав більшого впливу і потроху збуджував дух боротьби серед шахтарів у цілому селищі. Це була глуха, але певна пропаганда, бо до того ще й все селище поважало його що далі, то більше.

Обережна його господиня, Маедиха, що взагалі не дуже-то вірила людям, теж поважала його: він був добрий пожилець, вчасно платив їй гроші, не пив, у карти не грав і сидів завжди тихо, встромивши носа в книжку; вона вихваляла його сусідкам, казала, що він освічений, розумний хлопець, а ті зловживали з того и без кінця просили писати їм листи. З Етьєна став якийсь повірений; на ньому лежала вся кореспонденція, він давав поради навіть у найінтимніших сімейних справах. Нарешті у вересні заклав він свою вимріяну касу взаємодопомоги, правда, дуже ще невеличку, бо до неї поки що пристали тільки жителі робітничого селища; але він сподівався об'єднати незабаром вуглекопів усіх шахт, особливо якщо Компанія не заважатиме йому провадити справу, як було це й досі. Етьєна обрали на секретаря спілки й призначили навіть йому невелику платню за його писання. Тепер він почував себе мало не багатим. Звичайно, сімейному шахтареві було тяжко крутитися, але нежонатий, вільний хлопець, а до того ще й не гультай, не п'яниця, міг навіть дещо з тієї платні й заощадити.

З цього часу Етьєн почав перероджуватися. В нього знову прокинулося приспане досі повсякчасними злиднями інстинктивне бажання краще вдягтися, краще жити; він справив собі суконну пару, черевики з тонкої шкіри і відразу став за проводиря, довкола якого групувалося все селище. Це була така втіха, така невимовна насолода, — він був гордий з самого себе, впивався цими першими солодкими хвилинами популярності: він, такий молодий, що вчора ще був звичайнісіньким відкатником, стоїть на чолі всіх, наказує, верховодить... І він гордо підносив голову, і мрія про близьку революцію, де відіграє він неабияку роль, виринала перед ним у всій своїй величі. Лице його стало інше, якесь поважне, він навіть прислухався тепер з приємністю до своїх власних слів.

Шанолюбство зростало в ньому, розпалювало його, і він починав прагнути кипучої боротьби.

А тим часом надходила пізня осінь. Жовтнева холоднеча вкрила іржавими плямами вбогі шахтарські садки. За голими кущами бузку хлопці не перекидали вже на низькі сарайчики відкатниць; на грядках зосталася сама лише пізня городина — капуста, прибита білими перлинками заморозку, порей та салат. Рясні дощі знову обмивали червоні череп'яні дахи, і буйні його струмки стікали в діжки під ринвами. По шахтарських будинках у вогнищах жевріло негасиме вугілля й отруювало повітря в щільно затушкованих кімнатах. Почалася холоднеча, а з нею ще більші злидні.

Якось однієї непривітної ночі, коли допіру вдарили перші жовтневі морози, Етьєн довго не міг заснути після палкої розмови внизу. Він бачив, як Катріна пірнула під ковдру, а потім загасила свічку. Вона теж, здається, хвилювалася — її знову поняла та дивна цнотлива соромливість; коли це почуття часом находило на неї, дівчина починала так хапливо й так незграбно роздягатися, що її голе тіло виступало ще дужче.

Темно було зовсім. Катріна лежала, мов нежива, але Етьєн почував, що вона теж не спить, знав, що вона думає про нього так само, як і він про неї, і ніколи ще цей німий зв'язок, ця мовчазна розмова не хвилювали їх так, як того вечора.

Збігло кілька хвилин; вони обоє лежали тихенько, не ворушилися і важко тільки, неспокійно дихали, дарма що намагалися затаїти дух. Двічі він поривався встати й узяти її. Яке безглуздя! Так шалено хотіти одне одного й ніколи не вдовольнити своєї жаги! Діти сплять, вона, звичайно, теж жадає його і, задихаючись, чекає, — ось зараз вона обів'є його міцно руками, мовчки, стиснувши зуби. Він знав це. Минула година. Він не підійшов до неї, вона не ворухнулася на ліжку, — боялася, що губи її самі його покличуть.

Що далі жили вони отак попліч, то вище зростала між ними заслона з різних дивних почуттів: соромливості, якоїсь ворожнечі і разом з тим дуже чулої, хорошої приязні, — з різних дивних почуттів, що їх вони й самі не могли собі з'ясувати.

IV

— Слухай-но, — промовила Маедиха до свого чоловіка. — Тобі однаково до Монсу по гроші йти, то купи мені за одним заходом фунт кави та кіло цукру.

Має латав свого черевика, щоб не платити шевцеві.

— Добре! — пробубонів він, не відриваючись від роботи.

— Та зайди ще й до різника... Візьмеш у нього шматочок телятини, добре? Ми вже так давно її не бачили, що й забули, яка вона на смак.

На цей раз він підвів голову.

— Ти, здається, думаєш, що мені дадуть сотні чи тисячі... Ще б пак! Ці іроди завзялися тепер раз у раз припиняти роботу — я дістану тих грошей як кіт наплакав.

Обоє замовкли.

Це було в суботу вранці наприкінці жовтня. Компанія знову припинила в той день добування вугілля в усіх шахтах через труднощі з грошима, бо ж треба, мовляв, виплатити шахтарям платню за два тижні. А насправді було ось що: промислова криза загострювалася, а з нею зростала й паніка. Компанія не хотіла збільшувати свого надто вже великого запасу вугілля й використовувала кожну нагоду, щоб примусити десять тисяч своїх робітників прогуляти зайвий робочий день.

— Знаєш, Етьєн чекає на тебе в Расснера, — казала далі Маедиха. — Візьми його з собою, він хитріший за тебе й своїх робочих годин їм не подарує.

Має хитнув головою.

— Та не забудь з тими панамі й про батька поговорити. Лікар із дирекцією в один гуж тягнуть... Адже правда, діду, лікар казна-що верзе? Ви ж іще можете працювати?

Дід Безсмертний ось уже десять день нездужав, казав — «лапи залякли», не мав сили підвестися з ослона. Маедисі довелося повторити своє питання, тоді вже він почув і пробубонів:

— А, звичайно, працюватиму. Що ноги? Хай болять — хіба як ноги залякли, то чоловікові вже й капут? Вони вигадують ці брехні, щоб не дати мені моїх ста вісімдесяти франків пенсії!

Маедиха згадала про ті сорок су, яких старий, може, вже ніколи їй більше не принесе, і скрикнула з розпукою:

— Господи! Коли так і далі буде, то скоро ми всі повмираємо!

— Мертвим не хочеться їсти, — промовив Мае.

Він забив останнього цвяшка й зібрався йти. Робітникам з селища Двохсот Сорока мали виплачувати двотижневу платню тільки перед четвертою годиною. Через те чоловіки не поспішали, йшли собі помалу один за одним, барилися дорогою; а жінки бігли за ними слідком і кричали їм навздогін не гаятись, а йти відразу додому. Деякі давали чоловікам різні доручення, щоб ті не загуляли часом по шинках.

У Расснера Етьєн почув свіжі новини. Турбували всіх чутки, що Компанія щоразу дуже лютує за погане кріплення. Вона накладала на шахтарів такі штрафи, що конфлікт був, здається, неминучий. Всі, проте, знали, що кріплення тільки причіпка, а є ціла низка таємних глибших причин.

Коли Етьєн увійшов до пивниці, якийсь шахтар — він саме повернувся з Монсу і допивав кухоль пива — розказував, що у касира вивішено якусь об'яву; тільки він як слід не второпав, що там написано. За ним увійшов другий, потім третій; кожен оповідав по-своєму. Одне тільки було ясно: Компанія поклала вдатися до крайніх заходів.

— Ну, а що ти скажеш? — спитав Етьєн, підсідаючи до Суваріна; перед тим на столі лежала тільки пачка тютюну.

Машиніст не поспішав відповідати й поволі скручував собі цигарку.

— Скажу, що цього можна було сподіватися. Вони хочуть, щоб вам урвався терпець.

З усіх шахтарів лише Суварін був такий розвинений, що міг з'ясувати собі, як насправді стояла справа. Спокійно, як завжди, почав він пояснювати товаришам становище. Криза відбилася й на Компанії і змушувала її зменшувати якнайбільше свої видатки, щоб не збанкрутувати. Звичайно, ощадливість ця окошиться на робітниках, і їм доведеться пояси попідтягати, а Компанія уриватиме кожне су з їхньої заробітної плати, використовуватиме кожну можливу нагоду. Останні два місяці вугілля лежить непорушно на складах шахти, майже всі заводи навколо стоять. Але Компанія не наважується припинити в себе роботу, бо боїться згубних наслідків простою і шукає якогось середнього засобу, хоча б навіть страйку, що приборкав би трохи вуглекопів і примусив їх пристати на меншу плату. Та й нова каса взаємодопомоги, очевидячки, непокоїть Компанію; для неї це велика погроза на майбутнє, — а страйк швидко випорожнить і знищить касу, поки вона ще не вбилася в силу.

Расснер підсів до Етьєна, і обоє слухали похмуро Суваріна. Тепер можна було говорити голосно: окрім них, у кімнаті була тільки пані Расснер, — вона сиділа, як завжди, за стойкою.

— Вигадки! — пробубонів Расснер. — Навіщо все це? Компанія зовсім не зацікавлена у страйкові, а робітники й поготів. Найкраще якось порозумітися.

Це був мудрий погляд на речі. Расснер завжди схилявся до обережної поведінки. А з того часу, як його колишній пожилець здобув собі так швидко широку популярність серед шахтарів, Расснер почав іще завзятіше проповідувати можливість поступового прогресу, кажучи, що як хочеш мати все відразу, то не матимеш зрештою нічого. Гладкий, добродушний, розпухлий

від пива, Расснер мав досаду в серці на те, що його пивничка пустує й робітники з «Воре» зазирають тепер рідше до нього випити й послухати його думки; і він доходив часом до того, що починав заступатися за Компанію, забуваючи колишню кривду, що він її ховав у собі, як звільнений шахтар.

— То ти проти страйку? — скрикнула пані Расснер з-за стойки.

Він рішуче відповів, що так. Тоді вона напалася на нього:

— Ех! Тобі бракує відваги. Послухай краще, що скажуть ці добродії.

Етьєн замислився й мовчки дивився на кухню пива перед собою. Нарешті він підвів голову.

— Все, що розповідає товариш, цілком можлива річ, і нам доведеться-таки оголосити страйк, якщо нас примусять... Я недавно одержав про це листа від Плюшара; він пише мені багато справедливого. Плюшар теж проти страйку, бо робітники терплять від нього точнісінько так само, як і хазяї, і зрештою нічого не міняється. Але Плюшар вважає, що це вплине на наших хлопців, що тоді вони швидше пристануть до його великої організації... А ось і його лист.

Плюшара справді дуже турбувало те, що шахтарі Монсу з недовір'ям ставляться до Інтернаціоналу, і він сподівався, що коли між ними й Компанією постане незгода і дійде до боротьби, то тоді вони всі приєднаються до нього. Хоч як силкувався Етьєн, йому не пощастило притягти в члени й одного шахтаря; а втім, це могло трапитися й через те, що він багато більше захоплювався справами каси взаємодопомоги, та й робітництво поставилося до неї теж далеко прихильніше.

Але Суварін казав правду: їхня каса була така ще вбога, що надовго її не вистачить, і тоді страйкарі неминуче вдадуться до Міжнародної спілки робітників з проханням, щоб їхні брати всіх націй і всіх країн допомогли їм.

— Скільки грошей є у вас у касі? — спитав Расснер.

— Ледве-ледве три тисячі франків, — відповів Етьєн. — Ви, мабуть, чули, — мене покликали позавчора до дирекції. О! Вони поводитися зі мною дуже чемно, запевняли, що не перешкоджатимуть робітництву створювати власний резервний фонд. Але я чудово зрозумів, що вони хочуть його контролювати... Так чи так, а доведеться нам витримати напад, — каси вони нам не подарують.

Расснер почав ходити по кімнаті, зневажливо посвистуючи. Три тисячі франків! З цими грішми далеко не зайдеш. Навіть на хліб на шість день усім не вистачить! Ну, а як покладати надію на іноземців, на людей, що живуть в Англії, то простіше буде відразу скласти руки й померти. Ні, цей страйк ні до чого, просто казна-що!

Уперше за весь час ці двоє людей, що однаково палко ненавиділи капітал і, кінець кінцем, завжди приходили до згоди, наговорили один одному багато гострих слів.

— Ну, а твоя думка яка? — спитав Етьєн Суваріна.

І, як завжди в таких випадках, той з презирством відповів:

— Страйк? Дурниця!

Стало тихо. Всі були незадоволені. Суварін лагідно додав:

— А проте я не заперечую, коли вам так подобається: страйк підточує добробут одних, вбиває інших, а загалом — все ж розчищає потроху шлях... Тільки якби йти цим шляхом, то довелося б чекати тисячу років, поки світ оновиться. Краще висадіть спершу в повітря цю каторжну тюрму, де ви всі конаете!

І своєю тонкою рукою Суварін показав на «Воре» — через розчинені двері видно було його нагромаджені будівлі. Але раптом несподівана подія перебила йому мову; Польща — товста хатня кролиця — наважилася була визирнути на вулицю і тепер прожогом влетіла в кімнату, тікаючи від хлопчаків, що

кидали в неї камінням. На смерть перелякана звіринка кинулася з прищуленими вушками просто до Суваріна, притиснулася йому до ніг і почала шкрябатися, тертись і жалісно благати, щоб він узяв її на коліна. Суварін підняв звіринку, затулив її обома руками й незабаром замислився, наче задрімав; це находило на нього завжди, скоро починав він гладити її теплу, м'якеньку шерстку.

Через хвилину до кімнати зайшов Мае. Він нізачо не хотів випити, хоч як його припрошувала пані Расснер: пиво своє вона так гостинно пропонувала своїм відвідувачам, ніби не брала за нього грошей. Етьєн підвівся і разом з Мае пішов до Монсу.

Двічі на місяць, коли в конторі Компанії видавали платню, в Монсу було як на свята. З усіх селищ плавом пливли сюди шахтарі. Приміщення каси було дуже невеличке, і тому робітники не хотіли заходити, а чекали одвір і товпилися групами посеред вулиці, на пішоходах, заступаючи людям дорогу. Крамарі використовували таку добру нагоду й розставляли тут свої пересувні ятки з різними товарами; торгували всім чим завгодно, — від посуду аж до ковбаси. Але найкраще наживалися в ті дні трактири та кав'ярні: шахтарі дожидали там своєї черги до каси, щоб не так нудно тягнувся час, а поклавши двотижневу платню до кишені, знову поверталися туди, — її покропити. Обережніші робітники кінчали на цьому, а гонивітри йшли потім пиячити до «Вулкана».

Йдучи повз схвильовані гуртки шахтарів, Мае з Етьєном відразу відчули якесь глухе обурення й розпуку. Ніде не видно було того веселого недбальства, з яким шахтар пропиває по шинках свій заробіток. Обличчя похмурі, кулаки стиснені, сердиті слова зривалися й перебігали з вуст до вуст.

— То цьому правда? Таки зробили вони це паскудство? — спитав Мае в Шавалю, що здивався йому перед кав'ярнею

«Пікет».

Шаваль тільки злісно щось пробубонів і кинув скося оком на Етьєна. Після нових торгів він перейшов до іншої артілі, не хотів працювати з Етьєном: його гризла нишком заздрість до цього «вихватка-приблуди», що забрав собі в голову всіма крутити і що йому, як він казав, ціле селище чоботи лиже; гризли Шавалю ще й ревності: тепер, ведучи Катріну до Рекійяру або за відвал, він щоразу грубо картав і лаяв її за те, що вона буцімто спить з пожильцем її матері; а потім, шаліючи з дикої жаги, раптом починав мучити її своїми пестощами.

Має звернувся до нього ще раз:

— Хіба черга дійшла вже до «Воре»?

Не озираючись, Шаваль тільки головою хитнув, показуючи їм спину; і Має з Етьєном пішли до контори.

Каса була в невеличкій, довгій кімнаті, переділеній посередині перегородкою з ґратами. На лавках під стіною сиділо кілька шахтарів, а перед віконцем каси з кашкетом у руках стояв ще один шахтар: касир, якому допомагав конторник, виплачував йому гроші. Ліворуч над лавкою, на сірій закурений стіні висіла ще зовсім свіжа жовта об'ява; перед цією об'явою з самого вже рання попереходили по черзі всі шахтарі. Вони зазирали до контори по двоє, по троє, ставали як укопані перед тим жовтим папірцем і виходили мовчки, прибиті, не промовивши й слова — тільки безпорадно знизували плечима.

Перед об'явою якраз стояло двоє вуглекопів: один — молодий з великою, як у вола, головою, другий — худий дідок, з отупілим від старості обличчям.

Ні той, ні той не вміли читати; молодий з великим зусиллям ворушив губами і мимрив щось невиразне, а старий мовчки, безтямно лише дивився на об'яву. Багато вуглекопів так само не розуміли, що там написано і заходили сюди, тільки щоб поглянути на неї.

— Ану, прочитай-но нам усім, — попрохав Етьєна Має, що теж був не дуже письменний.

І Етьєн почав читати об'яву. То була відозва Компанії до шахтарів усіх копалень. Компанія повідомляла, що як справа з кріпленням стоїть так погано і ніякі штрафи й перестороги не допомагають, то вона вирішила завести нову систему платні. Відтепер за кріплення платитимуть окремо, від кожного кубічного метра використаних брусів, але, звичайно, з тим, що робота буде сумлінна й відповідатиме нормі. Відповідно до того, плату від вагонетки буде знижено з п'ятдесятьох сантиметрів до сорока залежно від якості вугляної породи та від того, як далеко буде місце роботи від шахтового колодязя. Далі йшло якесь досить запутане обчислення, що мало довести, ніби ці десять сантиметрів цілком покриває плата за кріплення. Наприкінці Компанія запевняла, що вона хоче дати змогу шахтарям самим переконатися, що ця нова система їм вигідна, і тому заводить її тільки з понеділка першого грудня.

— А чи не можна там трохи тихше читати! — гукнув касир. — Власного голосу не чути.

Етьєн не звернув на нього ніякісінької уваги і дочитав до кінця. Голос йому тремтів, і коли він скінчив, усі так само вперто дивилися на об'яву й не могли відвести від неї очей. Старий шахтар і молодий ніби чекали ще чогось, а потім вийшли прибиті, знищені.

— Оце так! — пробубонів Має й сів на лаву; Етьєн сів біля нього. Похиливши голови, почали вони рахувати, а тим часом перед жовтою об'явою повз них без упину йшли та йшли низки людей. Що ж це таке? То їх на глум беруть! Кріпленням вони ні в світі не вироблять цих десятьох сантиметрів! Добре, коли пощастить заробити на кріпленні вісім, — отже, Компанія краде в них по два сантими на вагонетці, а скільки зайвого часу піде на ту «сумлінну» роботу, годі й казати. Так ось чого треба

начальству! Хіба ж це не те саме зменшення заробітної плати? То Компанії, виходить, заманулося заощаджувати на шахтарських кишнях!

— Хай йому чорт, хай йому чорт! — повторював Має, підводячи голову. — Якщо ми на це пристанемо, то ми тоді справді підніжки якісь!

Перед віконцем каси якраз нікого не було, і він підійшов по гроші. Щоб скоріше було, видавали платню старшому в артілі, а той розподіляв її поміж товаришами.

— Має з товаришами, — сказав конторник. — Пласт Філоньєр, вибій номер сім.

Він почав шукати в списках, що їх складали на підставі шахтарських розрахункових книжечок, де наглядачі записували щодня, скільки вагонеток набила кожна окрема артіль.

— Має з товаришами, пласт Філоньєр, вибій номер сім... Сто тридцять п'ять франків.

Касир поклав гроші.

— Вибачайте, добродію, — схвильовано промимрив вибійник. — Це вірно? Ви не помилилися?

Він дивився на мізерну купку грошей і не мав сили її взяти. Наче морозом його обсипало, і холод стиснув серце. Має знав і сам, що на цей раз припаде менше, ніж звичайно, та тільки ж не так уже мало, — або, може, він не вірно порахував? Коли він віддасть належне Захарі, Етьєнові та третьому помічникові, що працював з ним тепер замість Шаваля, то на їхню сім'ю — на батька, Катріну, Жанлена й на нього самого — лишиться тільки-но п'ятдесят франків.

— Ні, ні, я не помилився, — відповів конторник. — Треба викреслити дві неділі й чотири прогульні дні: отже, маєте тільки-но дев'ять робочих днів.

Має сам собі рахував тихенько: за дев'ять робочих днів він мав одержати приблизно тридцять франків, Катріна —

вісімнадцять, Жанлен — дев'ять. Що ж до діда Безсмертного, то йому припадало лише за три дні. Але ж то дарма: все-таки, коли додати до цього дев'яносто франків, які належаться Захарі та тим двом робітникам, то як не крути, а повинно вийти більше.

— А штрафи, — ви про них не забувайте, — нагадав конторник. — Двадцять франків штрафу за недбайливе кріплення.

Має з відчаєм сплеснув руками. Двадцять франків штрафу, чотири прогульні дні! Тоді справді пораховано вірно. А бували ж такі часи — коли дід Безсмертний працював і Захарі ще не був одружений, — що він приносив жінці за два тижні по сто п'ятдесят франків!

— Візьмете ви, нарешті, свої гроші чи ні? — скрикнув роздратований касир. — Не затримуйте інших... Коли не хочете брати, то скажіть.

Має згріб слухняно великою тремтячою рукою купку грошей і повернувся, щоб іти, але службовець затримав його.

— Пождіть! У мене записано тут ваше прізвище. Ви, Має, Туссен Має, так?.. Пан головний секретар хоче з вами побалакати. Зайдіть, у нього тепер нікого немає.

За хвилину Має був уже в розкішному кабінеті з старовинними меблями з червоного дерева, вкритими збляклим зеленим репсом. Оторопілий, приголомшений, слухав він із п'ять хвилин, що говорив йому головний секретар, високий, блідий пан, з-за свого великого стола, заваленого купою паперів. У Має в ухах шуміло, і він ніяк не міг второпати, що той говорить. Тільки й зрозумів він, що мова йде про його старого батька і що того відставляють від роботи з пенсією сто п'ятдесят франків. Потім Має здалося, ніби секретар заговорив суворіше. То вже була догана; йому робили зауваження за те, що він політику на шахті заводить, і натякали на його пожилця й на касу взаємодопомоги; а наприкінці порадили не

компрометувати себе тими дурницями, тим паче, що його вважають за одного з найкращих робітників у копальні. Має намагався щось сказати, заперечити, але не міг. Він тільки мимрив щось невиразне та тремтячими пальцями м'яв свого кашкета.

— Так, так, звичайно, пане секретар... Запевняю пана секретаря... — пробурмотів він нарешті і вийшов з кімнати.

Але надворі, побачивши Етьєна, що чекав на нього, він дав волю своєму гніву.

— Я дурень, заплішений дурень, тюхтій! Чом я йому нічого не відповів!.. Останній шматок хліба з рота видирають та ще й дурниці плетуть! Вони гострять зуби на тебе; він мені казав, що по всьому нашому селищі бунтарська зараза тепер пішла... А що робити в бісового батька? Сто чортів! Гнути спину та ще й дякувати? А проте він каже правду, — то найрозумніше.

Має замовк; у ньому боролися гнів і страх. Етьєн похмуро замислився. Вони знову пройшли повз юрбу шахтарів, що заступила всю вулицю.

Обурення зростало: то був гнів важкої, понурої маси мовчазного люду без палких викриків, без свавільних рухів — страшний глухий гуркіт далекої бурі.

Дехто вже встиг вирахувати, скільки Компанія заробить на кріпленні; звістка про цих два сантими встигла вже облетіти весь натовп і страшенно обурювала навіть найсмирніших. Але найдужче гнівило голодних людей це жахливе знущання з штрафами та з прогульними днями, — вже й так нема чого їсти, а що ж буде, коли ще уриватимуть останні їхні су? По трактирах закипали гарячі розмови; тут нарікали, не криючись, а горлянки так пересихали з гніву, що увесь мізерний той заробіток лишався в кишенях шинкарів.

Йдучи додому, Має з Етьєном не перемовилися й словом.

Маедисі — вона сиділа в хаті сама з дітьми — відразу впало в око, що чоловік вернувся з порожніми руками.

— Добра мені робота! — скрикнула вона. — А де ж мої кава, цукор та м'ясо? Від шматка телятини, здається, не зубожів би!

Мае нічого не відповів: йому спирало дух і він не міг говорити. Раптом за grubіле обличчя шахтаря, що вік свій провів під землею, болісно скривилося, і гарячі сльози бризнули йому з очей і покотилися дощем по щоках. Він так і поточився на стільця і заплакав, як дитина, шпурнувши на стіл п'ятдесят франків.

— Бери! — насилу вимовив він. — Оце все, що я тобі приніс... Ось бачиш, скільки ми всі гуртом заробили.

Маедиха глянула на Етьєна: той мовчав, приголомшений. Тоді й вона заголосила. Хіба ж можуть півмісяця прожити дев'ятеро людей на п'ятдесят франків? Старший син відцурався від них, старий не може на ноги звестися; та це ж видима смерть! Кинулася до матері й Альзіра і обвила рученятами її за шию: материні сльози болюче вразили дівчинку. Естелла верещала, а Ленора й Анрі хлипали.

Скоро над усім селищем знявся той же самий зойк злиднів. Чоловіки верталися додому, і скрізь, у кожній хаті, у кожній сім'ї, бідкалися люди на злиденну платню. Розчинялися двері, жінки вибігали на вулицю, голосили й нарікали — ніби їхнім скаргам, їхньому жалю тісно було серед вузьких стін. Мрячив дощик, але вони його не помічали — вони гукали одна до одної і простягали руки, показуючи, скільки чоловіки принесли додому.

— Гляньте! Ось скільки ті іродові душі дали моєму, чи ж не глум?

— А подивіться-но, скільки мені мій приніс — на самий хліб не вистачить на два тижні.

— А мені! А мені! Порахуйте-но! Доведеться сорочки з себе продавати.

Маедиха теж вийшла на вулицю. Левачиха кричала найдужче серед цілого гурту жінок; її чоловік, п'яниця непросипенний, ще й досі додому не повернувся, і вона знала, що свою пайку — малу чи велику — він однаково проп'є у «Вулкані».

Філомена чекала на Має, щоб узяти в нього гроші, — боялася, щоб вони Захарі до рук не дісталися. Тільки П'єррониha здавалася досить спокійною; той лицемір П'єррон завжди так якось робив, що в його штейгерській розрахунковій книжці бувало записано більше робочих годин, аніж у товаришів. Зате худа, рівна, як палка, Проноза вважала, що її зять чинить підло, лютувала за це на нього і палко обстоювала покривджених.

— Ви тільки подумайте, — кричала вона, погрожуючи своїм кощавим кулаком на Монсу, — сьогодні вранці я сама на власні очі бачила їхню куховарку в колясці!.. (Проноза не назвала прізвища Енбо.) Еге ж, еге, куховарка в колясці, та ще й парою коней! До Марш'єнна, мабуть, по рибу поперлася.

На вулиці зчинився ще дужчий галас, посипалися ще гостріші нарікання. Ота куховарка в білому фартушку, що їздила у панському екіпажі на базар до сусіднього містечка, обурила всіх до краю. Робітники з голоду пухнуть, а пани рибку їдять! Та, може ж, не довго вони тую рибку їстимуть: буде колись і в бідного на вулиці свято! Ідеї, що їх посіяв Етьєн, пустили вже коріння, набирали сили й зростали разом з цим гнівним криком.

Шахтарі горіли бажанням — швидше, швидше хай настане обіцяний золотий вік, швидше хай дадуть їм їхню пайку обіцяного щастя, хай швидше дадуть їм вирватися з цих злиднів, з тісних, мов могила, лабетів. Кривда стала занадто вже велика; скінчиться тим, що шахтарі самі здобудуть те, що належить їм по правді, якщо в них останній шматок хліба з рота

видирають. А надто хвилювалися жінки, вони прагнули стати ту ж мить до бою, щоб здобути ідеальне царство прогресу, де не буде більше знедолених та вбогих.

Смеркалося. Майже зовсім стемніло, і дощ припускав; не почувуючи над собою матиної руки, діти пустували, кричали, а жінки все ще голосили з відчаю, і голосіння їхне розлягалось стогоном по всьому селищі.

Увечері в «Авантажі» вирішили розпочати страйк. Расснер більше не заперечував, а Суварін пристав на це, як на перший рішучий крок. Етьєн зробив короткий висновок: якщо Компанія за всяку ціну домагається страйку, то вона матиме страйк!

V

Минув тиждень. Робота на шахті йшла, але настрої був якийсь непевний. Робітники ходили мовчазні, похмурі. Чекали неминучого конфлікту.

У Має наступна платня мала бути ще менша, ніж останнього разу. Спокійна, завжди розсудлива Маєдиха почала часто дратуватися, а тут ще й з дітьми клопіт! З великого розуму Катріна не вернулася одного разу додому ночувати, а вранці ледве припленталася така стомлена й розбита, що не мала сили піти на роботу; плачучи, розповіла вона, що то не її провина, бо Шаваль не пустив її силою, ще й нахвалявся побити, як вона посміє втекти. Він аж казився з ревнощів; кричав, що не пустить її спати з Етьєном, як до цього її ніби примушують батьки. Маєдиха розлютувалася й, заборонивши дівчині бачитися з цим нахабою, почала кричати, що піде до Монсу й наплює йому межі очі... Та робочий день пропав, а до того й сама Катріна не хотіла міняти свого кавалера на іншого, раз той уже в неї завівся.

Через два дні трапилася знову біда. Жанлен, замість працювати, як завжди, на шахті, нишком дременув з роботи й прошвендяв цілісінський понеділок і вівторок разом з Лідією та Бебером по Вандамському лісу, по сусідніх болотах та полях. Невідомо було, на які паскудства підбивав він їх, невідомо було, що там робили й чим живилися ці скороспілі, зіпсовані діти. Маєдиха добре відшмагала свого синка серед вулиці, на очах у всієї оторопілої шахтарської малечі. Чи то ж видано, чи то ж чувано? І таке паскудство зробила її рідна дитина! Тож на них, на тих дітей, від самої колиски батьки стільки грошей витратили, — хіба ж не повинні вони їм тепер за це відробляти! Мати лементувала, і в цьому лементі чутно було відгук сумної її

молодості, відгук віковичних непросвітних злиднів, де на кожне народжене немовлятко дивилися як на майбутню робочу силу.

Другого дня, коли чоловіки й дівчина зібралися йти на роботу, Маедиха підвелася на ліжку й суворо сказала Жанленові:

— Тільки-но мені ще раз дременеш, чортове насіння, я тобі з твого заду геть усю шкуру злуплю, так і знай!

На новому місці, де працювали Мае, робота йшла дуже кепсько. Ця частина пласта Філоньер була дуже тонка. Вибивати вугілля доводилося в таких вузьких вибоях, стіни й стеля обступали вибійника так щільно, що не можна було й кайлом ударити, щоб не обдерти ліктя.

Ґрунт був дуже вогкий і що далі, то гірший; можна було щохвилини чекати, що ось-ось з якоїсь щілини вирветься бурхливий потік, розміє землю й затопить людей.

Напередодні ще Етьєн якимось загнав з усієї сили глибоко в стіну своє кайло, а коли витяг, то в вічі йому вдарив цілий струмінь води; правда, на цьому поки що й скінчилося, тільки у вибоях стало ще важче дихати, стало ще мокріше й гірше. Етьєн і гадки не мав, що може статися нещастя — він звик до шахти, як і товариші, і просто перестав думати про небезпеку. Всі вони день у день дихали отруйним рудниковим газом, не почувуючи навіть, як важніють їхні повіки, а очі мов павутиння затягує. Часом, коли полум'я лампочок починало аж надто бліднути й синіти, хтось раптом згадував про газ, припадав вухом до стіни і слухав: газ тихо булькав і з легким свистом виривався з розколин. Але страшніші за газ були завали: справа з кріпленням не посунулася, галереї кріпили так само недбало, прихватком, і розмитий водою ґрунт осідав щоразу нижче.

Того дня Мае аж тричі брався до кріплення. Було вже пів на третю — наближався кінець роботи. Лежачи боком у своєму вибої, Етьєн відбивав останню грудку вугілля, коли раптом стіни здригнулися — десь здалеку немов ударив ґрім.

— Що це? — скрикнув Етьєн і кинув кайло, напружено прислухаючись; йому здалось, що вся галерея завалилася в нього за спиною.

Але Має вже виліз із свого вибою і тільки крикнув:

— Завал... Швидше, швидше!

Один перед одним кинулися шахтарі вниз, охоплені одним почуттям: брательною тривогою за товаришів. Після далекого гуркоту все замовкло, і тепер вони неслися серед мертвої тиші один за одним вдовж темних галерей, перегнувшись мало не вдвоє, мало не торкаючись руками землі, і тільки вогники їхніх лампочок миготіли в темряві. Біжачи, кидали уривчасто слова, уривчасто відповідали: де ж воно? Може, у вибоях? У галереї? Ні, чути було зісподу! Чи не в штреку?

Коло шахтового колодязя зчинилася страшенна штовханина: всі попадали одне на одного, не звертаючи уваги на те, що вони подряпались і забилися.

Жанлен, якому ще й досі від учорашнього прочухана шкура горіла, того дня вже не тікав з шахти; він біг, як звичайно, босоніж за своєю валкою і зачиняв вентиляційні двері; часами, коли був певен, що не здибає штейгера, він вилазив на останню вагонетку спочити, хоч це й було суворо заборонено, бо так можна було заснути. Але найдужче любив Жанлен налякати Бебера; коли їхня валка часом зупинялася, щоб дати проїхати зустрічній, він нишком, без лампочки підкрадався до товариша, що правив конем, і щипав його до крові. Цей хворобливо-скороспілий, вухастий хлопчисько з жовтим волоссям, з гострою худою мордочкою, на якій блимали в темряві малесенькі зеленкуваті оченята, скидався на зле мавпеня своїми гидкими витівками та жартами, з рано розвиненим, темним інстинктом, спритністю та тямливістю нагадував якогось виродка, що повертався до свого первісного звірячого походження.

О дванадцятій годині старий Мук привів хлопчикам Батай, — тепер була її черга везти валку. Коняка нараз стала як укопана, важко дихаючи, і Жанлен — він підліз на цей час до першої вагонетки — спитав здивовано Бебера:

— Який гедзь укусив це старе опудало?.. Я ще собі ноги через неї поламаю, — чого вона так раптом спинилася?

Бебер не міг йому відповісти і тільки потягнув міцніше віжки: назустріч ішов поїзд, і коняка, ще здалеку нюхом почувши Тромпет, радісно кинулася була наперед; вона щиро полюбила свою нову товаришку з того самого першого дня, коли та опинилася на дні шахти. Це було ніби якесь лагідне співчуття старого філософа, що бодай трохи хоче допомогти своєму молодому другові, хоче навчити його своєї покірливості та терпіння, бо Тромпет ще й досі не обжилася на новому місці, валку свою тягнула понуро, неохоче, похнюпившись; її сліпила ця повсякчасна ніч, вона сумувала за сонцем. І, зустрічаючись з нею, Батай щоразу витягала шию, сопіла і лащила її своєю теплою мокрою мордою, наче підбадьорюючи.

— Ото кляті! Знову лижуться... — вилаявся Бебер, а коли Тромпет уже пройшла, додав:

— А наша стара Батай хитромудра!.. Вона дурно не стане, а як стала, то, значить, щось їй дорогу заступило — каменяка чи яма якась. Ач, яка обережна — не хоче, щоб її розчавило... Не знаю, що воно там таке сьогодні. Дивись, стала біля дверей, штовхає їх головою, а не хоче йти... Ти часом нічого не помітив?

— Нічого, — відповів Жанлен. — Тільки води аж по коліна.

Валка рушила. За другим разом Батай, відчинивши головою вентиляційні двері, знову зупинилася як укопана на цьому самому місці, затремтіла, заіржала, а потім швиденько проскочила і помчала вперед. Жанлен трохи відстав, зачиняючи двері, й нахилився з лампочкою в руці: під ногами в нього було тільки страшенне болото; але, присвітивши вгорі, він побачив,

що дерев'яні підпори геть похилилися: підземне джерело зовсім розмило склепіння. На цю хвилину надійшов вибійник Берлок, прозваний Шіко, що пішов із забою раніше за інших; він поспішав з роботи додому, бо жінка його лежала в пологах. Шіко теж зупинився і глянув на кріплення. Жанлен метнувся вже за валкою, коли раптом щось хруснуло, загуло, і темна маса землі накрила обох — і робітника, і дитину.

І враз усе затихло. Густа курява знялася по всьому штреку. Задихаючись, не бачачи нічого за цією чорною заслоною, десятки темних людських постатей щодуху бігли сюди звідусіль, з найдальших галерей, з найглибших кротовин, і тільки тьмяні вогники ламп стрибали в темряві. Робітники, що добігли перші до місця катастрофи, стали гукати товаришів. По той бік земляного валу, що перегородив штрек на дві половини, зібрався другий гурт шахтарів, що прибігли з найглибших галерей. Склепіння завалилося на протязі десяти метрів, не більше; це була не така вже страшна річ, але коли з-під чорної товщі почулося передсмертне хрипіння, всім болісно стиснулося серце.

Бебер скочив з вагонетки й кинувся назад, повторюючи:

— Там Жанлен! Там Жанлен!

Має з Етьеном та Захарі саме спустилися з бічної галереї; батько почув цей крик, і з грудей його з гнівом, з відчаєм вирвався тільки прокльон:

— Сто чортів! Сто чортів! Сто чортів!

Катріна, Лідія та Мукетта, що теж прибігли на гвалт, з жаху заголосили, їх намагалися заспокоїти, але вони мов подуріли й за кожним новим стогоном з-під землі ще дужче ридали.

Страшне було це безладдя, страшний несусвітний морок.

Притьмом прибіг штейгер Рішомм; він був страшенно схвильований, бо, як на гріх, ні інженера Негреля, ані Дансара в шахті не було. Припавши вухом до землі, він довго слухав і

нарешті сказав, що це не дитина хрипить. Там був напевно ще хтось дорослий. Має вже разів з двадцять кликав Жанлена, але ні стогону, ні віддиху... Хлопчика, напевно, розчавило.

З-під землі виривалося те ж саме одноманітне передсмертне хрипіння. Люди благали пораненого озватися, назвати своє ім'я, але тільки хрипкий стогін відповідав їм.

— Швидше! — підганяв шахтарів Рішомм, що встиг уже зорганізувати допомогу. — Копайте швидше, — наговоритесь потім!

По обидва боки завалу шахтарі почали працювати кайлами та лопатками. Шаваль мовчки копав попліч з Має та Етьеном. Захарі керував вивозом розкопаної землі. Час був іти додому їсти юшку, але ніхто про те й не думав, поки товариші були в небезпеці. Нарешті згадали, що в селищі міг статися переполох, — адже ж ніхто ще й досі не вертається з шахти, — і вирішили послати туди жінок; але ні Лідія, ні Мукетта, ні Катріна не схотіли йти: вони мов прикипіли до землі, вони мушили знати, бачити, допомогти. Тоді вже Левак згодився піти додому заспокоїти сусідів, що нічого страшного немає, а просто земля трохи завалилась і довелося довше працювати. Було вже близько четвертої; за одну годину шахтарі зробили стільки, як за цілий день: вони розкопали вже половину заваленої землі, але згори знову натрусило чимало. Має копав так уперто й завзято, що коли хтось із товаришів хотів його хоч на хвилину замінити, він лише мовчки махав рукою, і було щось страшне в цьому рухові.

— Обережно! — застеріг Рішомм. — Уже близько... Глядіть, не добийте їх!

Справді, хрип лунав тепер голосніше, він увесь час показував шахтарям, де копати, а тепер линув з-під самісіньких їхніх лопат. Зненацька він урвався. Вуглекопи мовчки переглянулися. З німих сутінок на них дихнуло холодом смерті. Спітнілі, з

напруженими до болю м'язами, люди копали й копали без упину. Раптом з-під землі виткнулася нога... Землю почали розгрібати тоді руками й незабаром відкопали все тіло. Голова була ціла, лампи нахилилися над нею, і вмить ім'я Шіко облетіло юрбу шахтарів. Він був ще зовсім теплий, — каменюка переломила йому хребет.

— Накрийте його чим-небудь і покладіть на вагонетку. А тепер до малого... Швидше!

Має востаннє загнав у землю заступа й докопався. Шахтарі, що розривали землю з другого краю, крикнули крізь пробиту дірку, що Жанлена знайдено. Хлопця витягли непритомного, але ще живого. Батько сам поніс його на руках і тільки кляв когось крізь зціплені зуби. Катріна й жінки знову заплакали, заголосили.

Жалібний похід незабаром рушив. Бебер пригнав Ба-тай з двома вагонетками; у першу сів Етьєн з трупом Шіко, у другу — Має з непритомним Жанленом на руках. З вентиляційних дверей здерли шматок матерії і прикрили ним пораненого. Рушили повагом; попереду блимали дві червоні лампи на вагонетках, а позаду одна за одною тяглися кілька десятків темних постатей.

Тепер тільки відчули люди, як вони натомилися. Важко й понуро, мов пририта пошестю череда, волочили вони ноги по слизькій грязюці.

До шахтового колодязя їхали з півгодини, але й кінця не видно ще було жалібному цьому походові під землею, що потопає ген-ген у чорній далині, зливаючись з низькими покрученими й перехрещеними галереями.

Рішомм пішов попереду до вантажної і наказав звільнити одну кліть. П'єррон умить загнав у неї обидві вагонетки. В одній з пораненим хлопчиком на колінах zostався Має, а в другій — Етьєн, що весь час не випускав із рук тіла Шіко, щоб воно не

впало. По інших відділах розмістилися ще кільканадцять шахтарів, і кліть звилася. Холодні цівки води хлюпали згори, і люди нетерпляче задирали голови, щоб швидше побачити денне світло. За дві хвилини вони були вже нагорі.

На щастя, посланий по лікаря Вандерхагена хлопчик застав його вдома й привів до шахти. Жанлена й небіжчика віднесли до кімнати наглядачів, де цілий рік не гаснучи горів вогонь у печі. Два відра з гарячою водою, — її завжди гріли, щоб наглядачам було чим ноги по роботі полоскати, — зняли з вогню; на підлогу поклали два матраци, а на них — дитину й чоловіка. До кімнати ввійшли тільки Має з Етьеном, але за дверима зібрався цілий гурт відкатниць, вуглекопів та дітей; вони тихо, пошепки перемовлялися.

Лікар глянув на Шіко й промимрив:

— Цьому каюк, можна обмивати.

Двоє наглядачів роздягли й обмили губкою ще зовсім чорний від вугілля труп, з якого не зійшов ще липкий піт — останній слід роботи.

— Голова ціла, — казав далі лікар, схилившись навколішках над Жанленом. — Груді теж... Ага! Зачепило ноги.

Має сам роздягнув свого сина краще, як нянька; обережно скинув з нього чепець, курточку, штанці й сорочку. З-під одєжини показалося худеньке тіло, вкрите плямами чорного пилу й жовтої глини, а крізь них пробивалася темними жилками, мов на мармурі, кров. Здавалось, що це якась комаха, а не людина. Під шаром бруду не видно було ран, довелося й хлопчика з голови аж до п'ят обмити. З-під губки виступало поволі його голе тільце, таке бліде й прозоре, що аж кістки світились; обмите, воно здалося ще менше. Тоскно було дивитися на цього звироднілого нащадка цілого покоління злидарів, на цей нікчемний шматочок м'яса, що мучився й страждав, розчавлений тяжкою землею.

Жанлен прийшов до пам'яті й тихо застогнав. Має стояв у нього в ногах, безсило спустивши руки, й мовчки дивився на сина; з очей йому котилися гарячі сльози.

— То це ти його батько? — спитав лікар Вандерхаген, підводячи голову. — Не плач, — адже сам бачиш, що живий... Краще поможи мені.

На білій шкірі хлопчика позначилися дві великі червоні смуги. Лікар знайшов два прості переломи, але ось права нога непокоїла його: мабуть, доведеться її відрізати.

Тим часом Негреля та Дансара повідомили про нещастя. І вони нарешті з'явилися. Інженер роздратовано слухав штейгера — завжди це кляте кріплення! Чи ж не казав він тисячу разів цим йолопам, що вони там головами понакладають? А вони ще сміють нахвалятися, що застрайкують, коли їх примусять краще кріпити! Але найгірше те, що за чужі гріхи відбувати й збитки платити доведеться Компанії. Пан Енбо, звичайно, не подякує!

— Хто це? — обернувся Негрель до Дансара, що мовчки стояв над трупом; труп саме загортали в простирало.

— Це Шіко, добрий, путящий робітник, — відповів головний штейгер. — Троє дітей має... Бідолаха!

Лікар сказав негайно віднести хлопчика додому. Вибила шоста, почало вже смеркати; треба було б вивезти й мерця; тому інженер звелів запрягти у фургон коня й принести мари. Пораненого хлопчика поклали на мари, а матрац з мерцем перенесли до фургона.

Під дверима ще й досі стояла юрба відкатниць, та й шахтарі лишилися подивитись. Вони стиха гомоніли. Коли розчинилися двері, усі відразу замовкли... Знову виступив жалібний похід: фургон попереду, мари за ним, а позаду низкою люди. Вийшли з шахти і помалу стали сходити нагору.

Перші листопадові морози вдарили на безмежні поля, що розбігалися рівні й голі в далечінь. З похмурого неба на них

помалу спускалася темрява, мов чорний покрівець.

Етьєн пошепки порадив Має послати Катріну вперед: нехай попередить матір, а то ще на смерть перелякається. Батько важко ступав слідом за марами й тільки головою хитнув, і дівчина притьмом побігла; до селища було недалеко, треба було поспішати. Але той фургон, оту зловісну всім знайому скриню побачили ще здалеку, й умить страшна звістка облетіла всі домівки. Жінки вискакували в нестямі на вулицю; трое-четверо з них, простоволосі, кинулися наперед у смертельній тривозі. А навздогін за ними побігли ще й ще — скільки їх було? — тридцять, сорок чи п'ятдесят — і всіх душило одне жахливе питання: то, значить, є мертвий? Хто ж він? Левак був їх трохи заспокоїв, але тепер усім ввижалося щось страшне, неймовірне: загинув не один, загинуло, мабуть, п'ятеро, десятеро чоловіків, і їх усіх привезуть одного по одному в цій чорній скрині.

Маєдиси серце вже віщувало щось недобре, і не встигла Катріна розкрити рота, як перелякана жінка скрикнула:

— Батько загинув!

Дівчина заспокоювала її, говорила про Жанлена, але мати не слухала, не хотіла слухати й кинулася прожогом на вулицю.

З-за церкви якраз показався фургон. Маєдиха зблідла і впала зомліла. Кілька жінок стояли мовчки, приголомшені, на дверях, витягаючи наперед голови, а інші йшли назустріч, тремтячи від думки, перед чиїм домом спиниться похід?

Підвода поминула будинок Має, і Маєдиха побачила свого чоловіка, що йшов за марами. Коли мари поставили на землю перед її дверима, коли побачила вона Жанлена, живого, з перебитими ногами, з нею раптом сталася несподівана реакція, — здавалося, гнів задушить її; вона не плакала й тільки стогнала:

— Он як! То тепер уже нам дітей наших калічать!.. Господи! Обидві ноги! Що ж мені тепер з ним робити?

— Та годі, цить! Тобі було б легше, якби він там лишився? — сказав лікар, що прийшов зробити Жанленові перев'язку.

Але Маедиха не могла мовчати; діти — Альзіра, Ленора та Анрі — на відчай душі заплакали, а вона аж нетямилася і все говорила й говорила; помагаючи нести нагору дитину, подаючи лікареві все, що той казав подати, кляла свою долю, нарікала, побивалася: де вона грошей візьме, щоб годувати ще й калік? Мало було старого Безсмертного, так на тобі ще й малому ноги покалічило! Вона кричала й бідкалася, а тим часом з сусіднього дому також виривалися болючий розпачливий крик та голосіння: то плакали над тілом Шіко його жінка й діти.

Було вже зовсім темно. Змучені шахтарі посідали, нарешті, їсти свою юшку. Селище пойняла зловісна тиша, її розривали тільки відчайдушні крики.

Минуло три тижні. Обійшлося щасливо; обидві Жанленові ноги лишилися цілі, але він закривів на все життя. Обслідувавши докладно, як сталося нещастя, Компанія постановила, нарешті, виплатити родині Мае п'ятдесят франків допомоги й, крім того, обіцяла дати маленькому каліці, скоро він одужає, якусь іншу роботу на шахті, але вже не під землею. Та з цих грошей мала була поміч, — нещастя з Жанленом так вразило батька, що він тяжко захворів на гарячку й довго пролежав.

Від четверга Мае знову почав ходити на роботу, а сьогодні була неділя. Увечері Етьєн почав розмову про те, що наближається вже перше грудня, — що ж, здійснить чи не здійснить Компанія свою погрозу? Засиділися до десятої, чекали на Катріну, що, мабуть, забарилася з Шавалем. Але вона не вернулася, і розлючена Маедиха злісно заціпнула двері на клямку, не промовивши й слова. Етьєн довго не міг заснути; порожнє ліжко, де маленької Альзіри майже не було помітно, не давало йому спокою.

У понеділок вранці теж нікого; і тільки надвечір, коли вуглекопи повернулися з шахти додому, Має довідалися, що Шаваль не пускає Катріни; він так знущався з неї, що дівчина нарешті вирішила лишитися в нього зовсім. Щоб не слухати батьківських докорів, Шаваль несподівано покинув «Воре» й став на роботу до пана Денелена на його шахту «Жан-Бар», а Катріну перетяг за собою за відкатницю. Проте молода пара лишилася жити в Монсу, у «Пікеті».

Має спочатку казав, що піде наб'є напасникові пику, а дочку зажене додому такими штурханами, що вона й своїх не пізнає... А потім махнув на все рукою: чого йти? Стара пісня! Як дівці закортить, як прилипне вона до хлопця, то вже й не відірвеш, хоч що. Краще вже спокійно дочекатися шлюбу. Але Маедиха не могла цього так легко подарувати.

— Чи ж я її біла, як вона завела собі цього Шавалю? — кричала вона Етьєнові, що слухав її мовчки, дуже блідий. — От ви розумний чоловік, — скажіть самі, — правду я кажу чи ні? Ми ж їй не боронили, — усі дівки однакові, нема що робити! Та я й сама непорожня ходила, коли батько мене до шлюбу повів. А проте ж я не тікала від батьків, я б ніколи не зробила такого паскудства: хіба ж це видано — віддавати свої власні загорьовані гроші чужому чоловікові? Що йому! Вони йому як торішній сніг потрібні! Аж здумати гидко! Кінець кінцем люди перестануть дітей родити, — на якого біса вони кому здалися!

І як Етьєн нічого не відказував, а мовчки лише хитав головою, то Маедиха знову почала:

— І хто б це подумав! Рідна дочка, що шлялася щовечора, де схоче, робила, що заманеться! З якого її тіста зліплено? Ач, не могла почекаати трохи, щоб я сама її заміж віддала, не схотіла допомогти батькам з біди вискочити! Навіщо ж тоді дочка, коли вона працювати не хоче?.. Віддячила нам за те, що добрі до неї були; не треба було дозволяти їй волочитися — от що! Звісно, ти

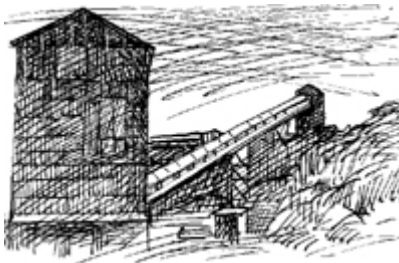
їй трохи попусти, а вона тобі й на голову сяде. Оце нам добра наука!

Альзіра мовчки хитала головою, — вона цілком погоджувалася з матір'ю. Ленора й Анрі, налякані цим криком, тихенько плакали, а Маедиха заходилася викладати тепер усі свої жалі; спочатку Захарі — довелося його оженити; потім дід Безсмертний — он сидить він купою на стільці й на ноги звестися не може; потім Жанлен — треба було, щоб ще й Жанлена лихо вдарило: кістки зростаються, як мокре горить — раніш як за десять днів з хати не вийде, і, нарешті, останній удар — Катріна! Віддячила, віддячила батькам — утекла із своїм огирем! Уся сім'я розвалюється. Працювати в копальні доведеться тільки самому батькові. Як проживуть вони семеро — не говорячи вже за Естеллу — з нещасних тих трьох франків, що їх приносить їм батько? Хоч з мосту всім та в воду!

— Годі! Не гризи! Однаково не допоможе, — сказав понуро Мае. — Може, це ще й не кінець.

Етьєн, що сидів досі похнюплений і пильно розглядав кам'яну підлогу, підвів раптом голову і тихо промовив, втопивши очі ніби в якесь далеке привиддя майбутнього.

— Так, час уже, час!

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

На понеділок Енбо запросили до себе Грегуарів з дочкою на сніданок. Після сніданку Поль Негрель мав відвезти панство на шахту «Сен-Тома», недавно тільки пишно устатковану. Звичайно, сама шахта нікого не цікавила, але пані Енбо надумала цю екскурсію лише для того, щоб прискорити шлюб Сесілі з Полем.

І раптом у цей самий понеділок, о четвертій годині ранку, вибухнув страйк. До нової системи оплати, що її завела Компанія з першого грудня, шахтарі поставилися ніби цілком спокійно: п'ятнадцятого числа всі одержали, як завжди, свою двотижневу платню; жодних заперечень або балачок не було. І весь адміністративний персонал — від директора й до молодшого наглядача — був певний, що на новий тариф робітники пристали. Отож страшенно всіх здивував цей заклик до бою: очевидячки, тактику його заздалегідь досконально

обмірковано, — робітники виступили так одностайно, що ясно було видно руку якогось енергійного керівника.

О п'ятій годині ранку Дансар розбудив пана Енбо і повідомив, що жодна жива душа не з'явилася сьогодні на роботу у «Воре». Він обійшов усе селище Двохсот Сорока, але всі спали глибоким сном, двері й вікна були зачинені, по вулицях нікого не було видно.

Не встиг директор скочити з ліжка й протерти заспані очі, як прикрі звістки одна по одній, наче з мішка, посипалися на нього: що чверть години прибігали до нього з шахт посланці, як сніг, сипалися телеграми на його стіл. Спочатку він сподівався, що страйк вибухнув тільки у «Воре»; але новини щоразу ставали тривожніші: у «Міру», в «Кревкері», в «Мадлені» вийшли на роботу самі лише конюхи; в найдисциплінованіших шахтах «Вікторії» та «Фетрі-Кантель» прийшла на роботу тільки третина шахтарів; і лише в «Сен-Тома» всі робітники працювали як слід, — ця копальня, видимо, не брала участі в загальному страйкові. До дев'ятої години пан Енбо диктував депеші, телеграфуючи по всіх кінцях, — лілльському префектові, членам Правління Компанії, — сповіщаючи владу про страйк, запитуючи, що належить робити. Він доручив Негрелю ознайомитися, як стоять справи на сусідніх шахтах.

І раптом пан Енбо згадав про сніданок: він уже вирішив був послати кучера до Грегуарів попередити, що екскурсія на шахту не відбудеться, але ж передумав — цьому чоловікові, що кількома короткими, майже військовими наказами підготував собі поле до бою, не вистачило сили волі, — він вагався.

Пан Енбо пішов нагору до будуара дружини; вона сиділа перед туалетом, покоївка якраз кінчала зачісувати її.

— Ага, вони застрайкували, — спокійно промовила пані Енбо, почувши від чоловіка, що сталося на шахтах. — Ну, то що ж! Яке нам до того діло?.. Хіба через те ми маємо голодувати?

Даремно доводив пан Енбо, що сніданок буде неспокійний, що екскурсія до «Сен-Тома» не може відбутися, — дружина й слухати не хотіла; в неї була відповідь на кожне його слово: сніданок уже готовий, навіщо ж йому пропадати? Ну, а щодо поїздки на шахту, то, кінець кінцем, коли виявиться, що це справді небезпечно, то завжди ж можна буде й не поїхати.

— А крім того, ви й самі чудесно знаєте, чому мені хочеться бачити в себе цю любу сім'ю, — додала вона, коли покоївка вийшла з кімнати. — На мою думку, цей шлюб мав би вас цікавити більше, ніж примхи ваших робітників... Зрештою, я так хочу, і ви мені, будь ласка, не перечте!

Пан Енбо схвильований глянув на неї, почувуючи легке тремтіння, а суворе й тверде його обличчя дисциплінованої людини скривилося від захованого таємного болю. Вона сиділа перед ним з голими плечима, трохи надто повна й обважніла, але ще дуже ваблива, — пишна Церера^[13], позолочена золотою осінню. І враз непереможно схотілося йому схопити її, втопити голову поміж ці білі груди, такі близькі до нього, забутися про все на хвилину в цій розкішній теплій кімнаті, наповненій дражливими пахощами мускусу, де в кожній дрібниці почувався смак хтивої жінки; але це була тільки мить, і пан Енбо мовчки відступив від дружини: вони жили вже десять років окремо.

— Гаразд, — сказав він, виходячи. — Хай приїздять, не будемо відкладати.

Пан Енбо був родом з Арденнів^[14]. Спочатку йому довелося витерпіти тяжку боротьбу за існування. Він лишився бідним сиротою мало не на вулиці в Парижі. Самотужки, з величезними зусиллями скінчив він на двадцять четвертому році життя навчання в гірничому інституті й дістав посаду інженера на шахті «Сен-Барб» у Гран-Комбі. Через три роки його призначили на окружного інженера на копальнях «Марль» у Па-де-Кале^[15].

Тут йому несподівано пощастило, як часто щастить людям його фаху: він одружився з дочкою багатого власника прядильні в Аррасі. П'ятнадцять років прожило подружжя в маленькому провінціальному місті нудно, одноманітно, й ніщо, ніяка подія не схвилювала їхнього тихого, ніби вкритого ряскою життя, — в них навіть не було дітей. В серці пані Енбо наростало незадоволення — її безмірно дратувало таке життя; з молоком матері всмоктавши пошану до грошей, вона гордувала своїм чоловіком, що тяжкою працею заробляв вельми скромну плату і не міг задовольнити ні одного з її честолюбних бажань, вимріяних ще змалку в пансіоні. Пан Енбо був бездоганно чесний, виконував свої обов'язки суворо й точно, як солдат на варті, і ніколи не спекулював.

Що далі, то вища ставала стіна між ними; до всього приєдналася ще й незвичайна фізична огида з боку дружини, що здатна остудити й найпалкішого чоловіка; він до нестями кохав свою дружину, хтиву блондинку; а проте вони вже жили в різних кімнатах, обоє розчаровані, незадоволені, не ладнаючи між собою. Вона мала коханця, про що чоловік її так і не довідався.

Нарешті пан Енбо перейшов з Па-де-Кале до Парижа на адміністративну посаду, сподіваючись догодити цим дружині; але Париж, той Париж, що про нього вона мріяла, як була ще маленьким дівчатком, що про нього вона мріяла, відколи одержала свою першу ляльку, — остаточно роз'єднав їхнє життя: вони стали зовсім чужі одне одному.

В столиці пані Енбо за один тиждень зміла з себе увесь провінціальний намул, відразу набула паризького шику й поринула з головою у безумний вир розкішного життя великого міста.

Незабаром вона зійшлася з одним чоловіком, не криючись, відверто, палко покохала його, і десять років свого життя в Парижі віддала цьому коханню, мало не вкоротивши собі віку

потім, коли коханець покинув її. На цей раз пан Енбо, звичайно, не міг не дізнатися про зраду і кінець кінцем після багатьох гидких, жахливих сцен мусив схилити голову перед безсоромністю цієї жінки, що жадібно впивалася щастям і втіхою, де тільки могла їх узяти. Після розриву з коханцем, що смертельно вразив пані Енбо, її чоловік узяв посаду директора на копальнях у Монсу і повіз туди свою хвору з горя та розпуки дружину, сподіваючись, що, може, вона переродиться душею хоч тут, у цій чорній, самотній пустині.

Тепер у житті подружжя Енбо запанувала знову та сама нудота, те саме незадоволення, що й колись, у перші роки по шлюбі.

Глибока тиша одноманітного голого простору, що простягся рівний-рівний у безмежну далечінь, ніби заспокоїла, втішила біль пані Енбо; вона любила говорити, що поховала себе навіки тут, у цій пустині, що всьому вже кінець і що душа її вже вмерла; та й справді — вона така далека була вже від життєвої суєти, так уже все надокучило їй, що навіть не сумувала, помічаючи, як гладшає з кожним днем. І раптом цю цілковиту апатію збурило останній, гарячковий порив, бажання жити, ще трохи пожити, — і цілих півроку пані Енбо дурила себе новою оманою: заходилася опоряджувати на свій смак невеличкий директорський будинок, що, на її думку, був жахливий і міщанський.

За її наказом сюди навезли силу-силенну чудесних тканин та килимів, різних гарненьких дрібничок та дорогоцінних художніх виробів, і по всій окрузі пішла поголоска аж до самого Лілля про ці розкоші. Опорядивши свою оселю, пані Енбо знову занудилася: ці безглузді, безкраї лани, безмежні, чорні шляхи без жодного кущика, без жодного деревця були нестерпні, а темний люд, що кишів навколо неї, викликав у неї лише огиду.

І знову почалися скарги та докори; пані Енбо гірко дорікала чоловікові, що той віддав її життя в жертву своїй мізерній кар'єрі, своєму мізерному заробіткові, тим сорока тисячам франків, яких ледве-ледве вистачало на їхнє вбоге, нікчемне життя. Чому не робить він, як інші, чому не вимагає свого паю, не візьме акцій, не стане нарешті людиною? В її докорах почувалась жорстока впертість заможної спадкоємниці, що принесла чоловікові велике багатство. Завжди коректний, пан Енбо прикривався своєю офіційною сухістю ділової людини, хоч душу його розривала жага до цієї жінки, жага запізнена, шалена, що захоплює іноді людину цілком на схилі життя. Його дружина ніколи не була для нього коханкою, і йому повсякчасно, невідступно ввижалося, що вона віддасться йому хоч раз у житті так, як віддавалася іншому чоловікові. Щоранку він мріяв про те, що переможе її ввечері, але потім, коли вона дивилася на нього своїми холодними очима, коли він чув, що вся її істота не хоче його, відвертається від нього, він раптом заховувався в собі, боявся торкнутися навіть її руки.

За зовнішнім холодом в душі пана Енбо крилася ніжна, лагідна вдача, і він страждав мовчки, що життя не дало йому родинного щастя, і стражданню цьому нічим було зарадити.

За півроку, коли оселю було вже зовсім по-новому опоряджено, пані Енбо надокучила вкрай уся ця метушня, і вона знову засумувала, удаючи з себе жертву людської жорстокості, і казала собі, що радо прийме смерть. На цей самий час до Монсу приїхав Поль Негрель. Батько його — капітан з Провансу — давно помер, і його вбога вдова, Негрелева мати, жила в Авіньйоні з мізерної ренти й ледве перебивалася, щоб дати синові освіту.

Коли Негрель скінчив політехнічну школу, дядько запропонував йому посаду інженера в «Воре». Енбо прийняли його тепло, мов рідну дитину; він днював і ночував у них, їв,

пив, навіть мав окрему кімнату і через те міг половину своєї платні посилати матері, а одержував він тепер три тисячі франків. Пан Енбо пояснював свою гостинність тим, що молодому хлопцеві важко буде заводити самому своє власне господарство, — кожен інженер мав від Компанії окремий будинок, — але насправді він просто соромився свого доброго вчинку і хотів якось прикрити свою ласку. Пані Енбо сподобалася роль добросердої тітоньки, вона відразу почала ніжно піклуватися про свого небожа, казати йому по-родинному «ти»; і справді, кілька перших місяців, як мати, дбала про Негреля, давала йому безліч різних порад з найменшого приводу, — ласці її, здавалося, не було краю. Але ж вона була жінка і помалу-малу перейшла на особисті, інтимніші розмови. Цей, хоча й молодий ще, а такий уже практичний юнак, холодний та безпринципний, що мав про кохання готові теорії старого філософа, розважав її; її смішила в'їдливість його колючого песимізму, їй подобалося, як загострюється його худе обличчя з тонким носом, коли висловлює він скептичні свої погляди. Звичайно, якось одного вечора Негрель опинився в її обіймах; пані Енбо віддалася йому, ніби лише з доброго серця свого, щоб приголубити бідного хлопчика, і весь час приказувала, що в душі в неї пуста і що вона хоче бути йому тільки щирим другом. Та й справді, вона не була ревнива і любила дратувати його, що він залицяється до відкатниць; але він взивав їх потворами, так що пані Енбо мало не гнівалася на Негреля за те, що він, молодий хлопець, не має розказати їй якоїсь молодечої любовної пригоди! Потім пані Енбо захопилася думкою будь-що одружити Негреля і почала мріяти про те, як вона пожертвує своїм життям цьому молодому подружжю, як сама, власними своїми руками віддасть його якійсь молодій заможній дівчині; а тим часом їхні взаємини не мінялися. То була просто забавка на дозвіллі, але ця відквітла

жінка, що не мала ніяких обов'язків, ніякої роботи, що вже не мала в житті нічого перед собою, віддавала їй своє останнє тепло.

Так минуло два роки. Якось серед ночі панові Енбо здалось, ніби чийсь босі ноги швидко пройшли повз його двері, і гидка підозра виринула в його душі. Це його страшенно обурило: як, у нього, в його власному домі, таке паскудство між цими людьми, — любовний зв'язок між його дружиною й небожем, що могли бути матір'ю та сином?! Це було щось нечуване, мерзенне... Але якраз на другий день пані Енбо почала розмову про те, що вона нарешті вибрала наречену для Поля, а саме — Сесіль Грегуар.

Вона так щиро захопилася цим шлюбом, що пан Енбо навіть почервонів за себе: як міг він допуститися такої негідної думки? Підозра розвіялась, лишилася тільки вдячність до небожа; відколи той оселився в них, у великій їхній оселі стало не так безнадійно сумно, як було доти.

З будуара своєї дружини пан Енбо зійшов униз і зустрів у вестибюлі Поля, що допіру оглянув шахти і тепер повернувся додому; вся ця історія зі страйком, здавалося, дуже забавляла його.

— Ну що? Як там справи? — спитав дядько.

— Нічого. Я об'їхав усі селища. Шахтарі сидять по своїх хатах ніби зовсім спокійно... Вони, здається, збираються відрядити до тебе делегацію.

— А, це ти, Поль?.. — пролунав з другого поверху голос пані Енбо. — Ходи-но сюди, розкажи мені, які там новини. Які чудні ті люди — такі щасливі, а ще сердяться, бунтують!

Отже, пан директор нічого більше на цей раз не дізнався, бо дружина забрала до себе його посланця. Він повернувся до свого кабінету, де за цей час на столі вже набралася нова купа депеш.

Грегуари приїхали об одинадцятій і дуже здивувалися: слуга панів Енбо, Іполит, що стояв уже на дверях, висадив їх занадто

хапливо з екіпажа і швиденько провів до господи, глянувши спершу якось сполохано праворуч і ліворуч на дорогу. Штори на вікнах у вітальні було спущено, і гостей провели просто до директорського робочого кабінету. Пан Енбо попросив вибачити, що так їх приймає; але справа в тім, що вітальня виходить на вулицю, — отже, не слід дратувати людей.

— Як, то ви ще й досі нічого не знаєте? — казав він далі, помітивши, що його слова дуже здивували гостей.

Коли панові Грегуару розказали, що страйк уже вибухнув, він спокійно знизав плечима. Пусте! Шахтарі хороші, чесні люди.

Пані Грегуар закивала головою; вона цілком погоджувалася з чоловіком і, як і той, непохитно вірила, що вуглекопи будуть довіку покірливі.

Сесіль, що була сьогодні дуже весела і аж цвіла здоров'ям та свіжістю в жовтогарячому суконному вбранні, лише всміхалася, почувши про страйк: їй встали в думці відвідування шахтарських селищ та роздавання милостині бідним.

Нарешті розчинилися двері, і, шелестячи своїм шовковим шлейфом, увійшла вся в чорному пані Енбо, а за нею Негрель.

— Ах, яка нудота! — скрикнула вона ще на порозі. — Невже ті люди не могли хоч трохи почекати... Уявіть собі, Поль не хоче везти нас до «Сен-Тома».

— То ми залишимося тут, — ввічливо відповів пан Грегуар. — Це навіть приємніше.

Поль тільки вклонився і не підійшов до пані Грегуар та до Сесілі. Невдоволена з такого холодного відношення, тітка дуже красномовно зиркнула на нього, мов наказуючи йому звернути увагу на дівчину, і, коли почула веселий їхній сміх, вона повила їх ніжним материнським поглядом.

Пан Енбо перечитав ще кілька депеш, написав кілька відповідей, а тим часом коло нього точилася розмова. Пані Енбо оповідала своїм гостям, що лишила чоловіків робочий кабінет

так, як він був раніше; справді — видно було, що рука господині не доторкалася цієї кімнати з червоними злинялими шпалерами, важкими меблями з червоного дерева та з старими, потертими папками на столі. Так минуло три чверті години, й пани збиралися вже сісти до столу; аж ось увійшов камердинер і доповів, що приїхав пан Денелен. Той увійшов до кімнати і вклонився пані Енбо. Він був схвильований.

— А, ви тут? — сказав він, побачивши Грегуарів. — То вже почалося? — обернувся він круто до директора. — Мене вранці повідомив про це мій інженер... У мене поки що все гаразд — шахтарі всі вийшли на роботу, але страйк може перекинутися й на них. Мене це дуже турбує... А як у вас?

Він прискакав верхи, і в його підвищеному тоні та різких рухах, що надавали йому такої схожості з вислуженим кавалерійським офіцером, чути було справді неспокій.

Пан Енбо почав йому докладно оповідати, як стоять справи на шахті, але на цю хвилину Іполит відчинив саме двері до їдальні. Тоді господар попросив вибачити і запросив гостя до столу.

— Поснідайте з нами. Я докінчу вам за десертом.

— Гаразд! Як хочете, — просто згодився пан Денелен; власні думки так турбували його, що він навіть забув подякувати, але відразу схаменувся й попросив пані Енбо дарувати йому його негречність.

Та надзвичайно ласкаво лише всміхнулась і звеліла подати ще один куверт^[16].

Гостей своїх посадила вона так: праворуч і ліворуч від свого чоловіка пані Грегуар та Сесіль, коло себе пана Грегуара і пана Денелена, а Поля між панночкою та її батьком.

За закускою пані Енбо, всміхаючись, промовила:

— Вибачайте, будьте ласкаві, милі гості, устриць немає... Ви ж знаєте, понеділками їх завжди підвозять з Остенде до Марш'єнна, і я хотіла була послати по них куховарку в екіпажі... Але та побоялася: каже, що її можуть побити камінням...

Вибух веселого сміху покрив ці слова, надто вже кумедні здавалися вони товариству.

— Прошу тихо!.. — незадоволено зауважив пан Енбо, глянувши у вікно, — вікна в їдальні також були на вулицю. — Не слід їм знати, що ми приймаємо сьогодні гостей.

— А все ж перед нами на тарілці кільце такої запашної ковбаси, якої вони ніколи не понюхають, — відповів пан Грегуар.

Це теж усіх розсмішило, але на цей раз сміялися вже тихше. Товариство почувало себе дуже добре; та й справді, в цій кімнаті з важкими старовинними дубовими меблями було дуже затишно: стіни були пооббивані м'якою фламандською тканиною, за скляними дверцятами буфета виблискувало столове срібло; у лискучій округлості великої висячої лампи з червоної міді відбивалося листя високої пальми, що росла в майоліковій вазі. За вікном стояв холодний грудневий день; дув рвучкий північний вітер, але знадвору сюди не заходив навіть найменший його подих; тут було тепло, як в оранжереї; кімната була сповнена ніжних пахощів ананаса, порізаного кружалками у глибокій круглій кришталевій вазі.

— Може б, спустити на вікна штори? — запропонував Негрель, — йому подобалося лякати Грегуарів.

Покоївка, що помагала лакеєві, зрозуміла це як наказ і спустила штору на одне з вікон. Тоді почалися нескінченні жарти: всі почали вдавати, що бояться необережно взяти в руки виделку чи то склянку, що вони сидять у переможеному місті, й кожную страву зустрічали так, ніби це була якась щаслива знахідка, якої ворог не встиг ще пограбувати; але за цією

штучною веселістю крився страх; від часу до часу хто-небудь нишком мимоволі скидав оком на вулицю, ніби ціла згря голодного люду пасла звідти очі на розкішний їхній стіл.

Після омлету з трюфелями подали форель. Розмова перейшла на промислову кризу, що наростала вже вісімнадцять місяців і дедалі, то дужче загострювалася.

— Цього треба було сподіватися, це наслідок надто великого добробуту останніх років... — промовив Денелен. — Ви тільки подумайте, скільки в нас тепер мертвого капіталу набралось! Скільки грошей закопано в різні підприємства — залізниці, порти, канали, — в різні шалені спекуляції! Та хоч би й у нас, — набудували з великого розуму таку силу цукроварень, ніби в нашому департаменті буряки тричі на рік родять!.. І що ж! Тепер грошей, звичайно, ні в кого немає; треба дочекатися, щоб витрачені мільйони дали прибуток; всі заплуталися по саму зав'язку, а справи стали і стоять.

Пан Енбо заперечував панові Денелену, але погоджувався з ним, що добробут останніх років вкрай зіпсував робітника.

— Аж згадати дивно! — скрикнув він. — Був час, коли ці соколики заробляли в наших шахтах мало не по шість франків на день — удвоє більше, аніж заробляють вони зараз! І вони жили добре, навіть почали звикати до розкошів... А тепер їм, звичайно, не смакує вернутися до колишнього вбогого життя.

— Пане Грегуаре, зробіть мені ласку, ще трошечки цієї форелі... — перебила чоловіка господиня. — Вона дуже ніжна, правда ж?

Пан Енбо казав далі:

— Але хіба ж ми в цьому винні? Нам це все також надзвичайно дошкуляє... Відколи заводи почали один по одному ліквідуватися, ми самі не знаємо, як збутися величезних запасів вугілля. Попит щоразу зменшується, і ми мимоволі мусимо

зменшувати видатки по видобутку нашого вугілля... Цього якраз і не хочуть зрозуміти робітники.

Усі на хвилину замовкли. Слуга подавав смажені куріпки, а покоївка почала наливати гостям шамбертен.

— В Індії був голод, — тихо казав Денелен ніби сам до себе.
— Америка припинила замовлення на залізо й чавун, а це завдає жорстокого удару нашим ливарним заводам. Все спиняється; досить одного далекого поштовху, щоб захитати світ... А Імперія так пишалася цією промисловою гарячкою!^[17]

Він схилився над крильцем куріпки, а потім заговорив голосніше:

— Нещастя в тому, що коли ми хочемо зменшити собівартість, то цілком логічно мусимо здобувати більше вугілля, бо інакше зменшення попиту відбивається на заробітній платі, і це дає потім право робітникам говорити, що вони покутують чужі гріхи.

Це відверте признание викликало цілу суперечку; що ж до дам, то, звичайно, вся ця розмова їх зовсім не цікавила; а втім, кожен найбільше цікавився власною тарілкою. Слуга знову ввійшов до їдальні. Він ніби мав щось сказати, але не зважувався.

— Що там таке? — спитав пан Енбо. — Якщо депеші, то принесіть їх сюди... Я чекаю відповіді.

— Ні, це не депеші, пане... Це добродій Дансар, він у вестибюлі... Але боїться вас потурбувати.

Директор перепросив гостей і сказав покликати головного штейгера. Усі обернулися, і Дансар, величезний, засапаний, схвильований, став за кілька кроків від столу. По селищах було скрізь тихо, але робітники пришлють делегацію; через кілька хвилин вона буде тут.

— Гарзд, спасибі! — сказав пан Енбо. — Двічі на день, вранці й увечері, ви повідомлятимете мене про все, що робиться, зрозуміло?

Тільки-но Дансар вийшов, як знову почалися жваві жарти, — на стіл якраз подали салат по-російськи, і товариство, сміючися, накинулося на нього, заявивши, що не можна гаяти ані хвилини, а то шахтарі не дадуть його доїсти. Але найбільше насмішила всіх покоївка. Негрель попрохав її подати йому хліба, а вона відповіла так тихо й так перелякано: «Зараз, пане», — наче за її спиною стояла ціла юрба грабіжників, що ось-ось згвалтують та заб'ють її.

— Можете говорити зовсім спокійно, — ласкаво звернулася до неї господиня. — Їх ще тут немає.

Директорові принесли пачку листів та телеграм; він запропонував прочитати одного листа вголос. Це писав П'єррон; він дуже чемно повідомляв пана директора, що мусив теж пристати до страйкарів, щоб не стягти на себе їхнього гніву; він додавав, що йому довелося взяти також участь навіть у делегації, хоч він сам і осуджує такий виступ.

— Ось вам і свобода праці! — скрикнув пан Енбо. Тоді розмова знову перейшла на страйк, і директора попрохали висловити свою думку.

— О, — відповів він, — нам це не первина, бачили ми й не таке!.. Пробайдикують тиждень, а найбільше два, як і в останній раз було. Пошвендяють, попиячать по шинках, а як прикрутить голод, то й вернуться до шахти.

Денелен похитав головою.

— Ні, на жаль, я не такий певний, як ви... На цей раз вони, здається, краще зорганізовані. Адже в них є каса взаємодопомоги?

— Каса є, але в ній лежить ледве-ледве три тисячі франків; ви гадаєте, вони зможуть довго на це продержатися?.. Я маю

підозру на одного шахтаря — Етьєна Лантьє, що там усім верховодить. З нього добрий робітник, і мені не хотілося б звільняти його, як я звільнив колись цього славнозвісного Расснера, що й досі труїть «Воре» своїми ідеями та своїм пивом... Дарма! Через тиждень половина шахтарів стане до роботи, а через два — й усі десять тисяч знову будуть у шахтах.

Пан Енбо не мав сумніву щодо цього; його хвилювало тільки те, що Правління може закинути йому цей страйк і він потрапить у неласку. Останніми часами начальство ставилося до нього ніби не так прихильно, як колись.

Він поклав ложку з салатом і почав уважно перечитувати телеграми, що надійшли з Парижа, вдумуючись у кожну фразу, кожне слово, за якими міг критися інший зміст. Гості вибачили йому, тепер це був немов сніданок військових на бойовищі перед початком бою.

Тоді й дами пристали до розмови. Пані Грегуар співчутливо похитала головою: бідолахи, як вони голодуватимуть! Сесіль уже уявляла собі, як вона обходитиме селища і роздаватиме талони на хліб та м'ясо. Пані Енбо, проте, дуже здивувалася, почувши про злидні вуглекопів Монсу. Як? Таж вони всі дуже щасливі! Мають від Компанії житло, паливо й лікарську допомогу — чого ж їм треба? Її зовсім не цікавило те робоче бидло, і не знала вона про нього нічого, крім кільканадцятьох вивчених слів, що ними викликала захват у своїх паризьких гостей: кінець кінцем вона сама в те повірила і тепер обурювалася людською невдячністю.

А тим часом Негрель не переставав залякувати пана Грегуара. Сесіль йому навіть трохи подобалася, і він охоче згодився б одружитися з нею, щоб зробити приємність своїй тітоньці; але в його серці не було ніякої закоханості; він був надто, як кажуть, битий і про себе говорив, що не здатен закохатися наосліп. Негрель вважав себе республіканцем, але з

робітниками поводився надзвичайно суворо й умів дуже гостро й дотепно кепкувати з них у товаристві дам.

— На жаль, я не дивлюся так оптимістично на речі, як мій дядько, — казав він. — Я побоююсь серйозного заколоту... І тому й раджу вам, пане Грегуаре, позамикати на десять замків вашу Піолену, — вони вас можуть доценту пограбувати.

Хвилину перед тим пан Грегуар із своєю звичайною добродушною усмішкою, ще ніжнішою, аніж в його дружини, говорив, як батько рідний, про шахтарів.

— Мене пограбувати? — скрикнув він, оторопівши. За що ж їм мене грабувати?

— А хіба ви не акціонер кам'яновугільних копалень у Монсу? Ви самі нічого не робите, ви живете з чужої праці. Нарешті, ви — представник клятого капіталу, і цього цілком досить... Запевняю вас, що якби революція взяла гору, вас примусили б віддати всі ваші достатки, бо то награбовані гроші.

Грегуар відразу втратив свій простодушний спокій та звичну безтурботність. Він промимрив:

— Награбовані гроші — мої достатки! Хіба ж мій прадід не заробив своїм власним горбом ті гроші, що на них він купив свій маленький пай? Хіба ми не ризували втратити ті гроші, якби підприємству не пощастило? Хіба я тепер витрачаю мої прибутки на щось негідне?

Пані Грегуар і Сесіль аж пополотніли з жаху; пані Енбо це помітила і, щоб заспокоїти їх, сказала:

— Поль жартує, дорогий пане Грегуаре!

Але в пана Грегуара все аж кипіло. Коли до столу подали блюдо раків, він поклав собі аж три відразу і, не тямлячи, що робить, почав перегризати їм клішні зубами.

— О, я не заперечую, — деякі акціонери справді надуживають, — не вгавав він. — Мені казали, наприклад, що дехто з міністрів у подяку за певні послуги дістав від Компанії

кілька наших деньє, — та це ж просто хабар! А хоч би й отой ясновельможний герцог, наш наймогутніший акціонер — прізвища його я, звісно, не називатиму... Усе його життя — це просто якийсь неймовірний скандал, — скільки мільйонів переводить він на жінок, на гульню та на зовсім непотрібні розкоші... Але ж ми... ми люди прості, тихі, чесні! Ми не спекулюємо, ми живемо здоровим, нормальним життям, на чуже не зазіхаєм і помагаємо бідним!.. Ні, ні! Якщо ваші робітники посміють забрати в нас хоч одну шпильку, то вони, справді, грабіжники й розбишаки!

Негрель мусив уже сам заспокоювати схвильованого пана Грегуара, хоч нишком і кепкував з його гніву.

Обнесли ще раз раки, кожушки так само хрумтіли, а тим часом розмова перейшла на політику.

Дарма що в пана Грегуара аж тремтіло ще все з переляку, він висловлював дуже ліберальні погляди й жалкував за Луї-Філіппом. Що ж до Денелена, то той вимагав твердої влади й доводив, що імператор став на згубний шлях і що всі його поступки дуже небезпечні.^[18]

— Згадайте вісімдесят дев'ятий рік^[19], — казав він. — Хто, як не сама аристократія з її захопленням тогочасними філософськими вигадками призвела країну до революції?.. Тепер буржуазія з її шаленим лібералізмом, жадобою руйнування та підлещуванням до народу веде ту саму безглузду гру... Так, так, ви самі гострите зуби страховищу, щоб воно могло легше всіх нас пошматувати. І запевняю, воно пожере нас дощенту!

Дами не дали йому далі говорити і, щоб перевести розмову на інше, почали розпитувати його, чи здорові його дочки. Він розповів, що Люсі поїхала до Марш'енна і співає там з однією подругою; Жанна малює голову старого жебрака. Але Денелен

розповідав про це якимось неухважно, не спускаючи очей з директора, що забув, очевидячки, зовсім про своїх гостей і втопив очі в свої депеші. З-за цих тоненьких папірців йому ввижався Париж і владні накази членів Правління, що вирішать долю страйку. На цей раз Денелен не міг побороти свого неспокою.

— Але що ж ви кінець кінцем думаєте робити? — спитав він раптом.

Пан Енбо аж здригнувся, але відповів досить невиразно:

— А там побачимо.

— Звичайно, вам що! Ви маєте силу в руках і можете чекати, — снував уголос свої думки Денелен. — Але коли страйк перекинеться на «Вандам», — я пропав. Правда, я пустив «Жан-Бар» — він працює, але ж однієї цієї шахти мало, і, щоб якимось викрутитися, я мушу невпинно видобувати вугілля, — маленька зупинка — і все загине... Так, так, становище моє зовсім кепське, запевняю вас!

Ці слова, що вирвалися мимоволі з самого серця Денелена, дуже вразили пана Енбо. Він слухав, а тим часом у голові в нього зародився цілий план: якщо страйк, справді, затягнеться, чому не використати його? Можна буде повести справу так, що сусід остаточно збанкрутує і буде змушений продати Компанії за безцінь свою шахту, а він, директор, поверне собі таким чином ласку начальства, що давно вже мріяло загарбати «Вандам».

— Якщо «Жан-Бар» завдає вам такого клопоту, то чому б вам не віддати його нам? — спитав він, сміючись.

Але Денелен уже розсердився на себе за своє бідкання і скрикнув:

— Ні в світі!

Його запал усіх страшенно насмішив, і за десертом товариство забуло за страйк зовсім.

Залита кремом шарлотка з яблук усім страшенно сподобалась; ананас теж був чудовий, і дами довго обговорювали рецепт, як його найкраще приправляти.

Після ситого сніданку подали фрукти — виноград і груші. Настрій був чудесний, тіло розм'якло, язики розв'язалися. Всі говорили відразу, зворушені, розчулені, а тим часом слуга розливав рейнвейн замість шампанського — шампанське мали за надто тривіальний трунок.

Але ж серед цієї злагоди не можна було забувати про серйозну справу — про шлюб Поля і Сесілі. Пані Енбо поглядала на свого небожа так пильно, що той відразу змінив свій тон, став дуже ввічливий, улесливий і кінець кінцем привернув до себе прихильність Грегуарів, яких зовсім був приголомшив своїми страшними байками про злочинні наміри шахтарів. Неприємне враження розвіялося. Пана Енбо вразив цей німий, занадто тісний зв'язок між дружиною та небожем; як могли вони так мовчки порозумітися? І вмить у нього знову виникла колишня підозра — в цих інтимних поглядах йому ввижався ніби фізичний дотик. Але ні, ні, то все дурниці — навіщо тоді цей шлюб, тут, у нього перед очима, і він заспокоївся.

Іполит обносив каву, коли раптом убігла на смерть перелякана покоївка.

— Пане, пане, вони вже тут!

То прийшли делегати. Десь грюкнуло дверима, і крізь сусідні покої повіяло якимсь холодним подихом жаху.

— Проведіть їх до вітальні, — наказав пан Енбо. Гості, що сиділи за столом, зиркнули одне на одного, в очах їхніх промайнула турбота, і розмова раптом притихла.

Згодом знову почалися жарти: гості вдавали, що ховають рештки цукру в кишені, хтось порадив швидше позамикати столове срібло. Але директорове обличчя мов скам'яніло.

Коли з сусідньої кімнати почулися важкі, нерівні кроки по м'яких килимах, сміх відразу урвався, заговорили пошепки.

Пані Енбо озвалася стиха до свого чоловіка:

— Сподіваюся, ви доп'єте каву?

— Звичайно, — відповів той. — Хай почекають!

Він удавав, що його цікавить тільки чашечка з кавою, але ж видно було, як він нервується, як сторожко наставляє вухо, як прислухається до найлегшого шелесту.

Поль та Сесіль встали з-за столу. Він хотів, щоб дівчина глянула в замкову дірочку. Сміх душив їх, вони ледве ворушили губами.

— Бачите їх?

— Бачу... Один здоровий, товстий попереду, а за ним двоє худорлявих.

— Ну як? Страшні в них обличчя?

— Та ні-бо, навпаки, вони надзвичайно милі.

Пан Енбо відразу підвівся — кава занадто гаряча, він доп'є її потім. Виходячи, притиснув пальця до губів, — не треба, мовляв, дратувати робітників. Усі мовчки повернулися на свої місця.

Товариство нишком сиділо коло столу, боячись поворухнутися й напружено прислухаючись до грубих чоловічих голосів.

II

Ще напередодні страйку в Расснера відбулися збори, що на них Етьєн з кількома товаришами обрали делегатів; другого дня вони мали піти до директора.

Дізнавшись, що й Має обрано за делегата, Маєдиха тільки руками сплеснула й спитала чоловіка, чи йому так-таки кортить, щоб їх усіх швидше на вулицю вигнали? Та й сам Має довго відмовлявся, їх обох однаково обурювали несправедливість долі та непросвітні їхні злидні, а проте, коли настав час перейти від слова до діла, віками вихована покора перемогла, виступив зловісний страх за шматок хліба, і вони вже самі воліли й далі гнути спину, аби тільки не наражатися на небезпеку.

Має покладався на жінку в усіх життєвих питаннях, — її поради були завжди розумні й доречні; але на цей раз він її слухав, слухав і нарешті розсердився, тим паче що й сам він боявся не менше за неї.

— Відчепись! — гримнув він і ліг лицем до стіни. — Хіба ж можна зраджувати товаришів?.. Я виконую мій обов'язок.

Маєдиха лягла й собі. Вони довго мовчали. Нарешті вона промовила:

— Твоя правда, іди! Тільки знай, мій бідолашний чоловіче, тепер усім нам капут.

До столу сіли о дванадцятій годині, о першій-бо делегати мали зійтися в «Авантажі», а звідти йти просто до пана Енбо. Поснідали картоплею, і як масла зосталося тільки-но малесенька грудка, то ніхто до нього й не доторкнувся: залишили на вечір, щоб було чим хліб намастити.

— А знаєш, ми ухвалили, що говоритимеш за всіх ти, — озвався раптом Етьєн до Має.

Того мов громом ударило, і він оторопів.

— Ні в світі! Ще чого! — скрикнула Маедиха. — Хай уже йде, хай іде, тільки не дозволю я, щоб його там за ватажка якогось мали... Чому він, а не хто інший?

Тоді Етьєн почав їй красномовно й палко доводити, в чому річ: Мае — найкращий робітник у шахті, найрозумніший, найобережніший; його люблять і поважають більше за всіх. В його устах вимоги шахтарів набудуть серйозної рішучої ваги — начальство зрозуміє, що такий чоловік на вітер не говоритиме. Спочатку хотіли були уповноважити його, Етьєна; але ж він занадто ще нова, свіжа людина в Монсу; на нього не звернуть такої уваги, як на старожила, знайомого з місцевим життям. Кінець кінцем, усі товариші звіряються на Мае, доручають найгіднішому з них говорити на захист їхніх інтересів. Він не має права відмовлятися, то — ганебно.

Маедиха безнадійно махнула рукою.

— Іди, йди, чоловіче, віддавай свою шкуру за інших. Я вже на все пристаю!

— Та я не знатиму, що й говорити, — промимрив зніяковілий Мае. — Я їм такого наплету, що й купи не держиться.

Етьєн, радий, що вмовив-таки Мае, ляснув його по плечі:

— Скажеш, що буде на серці, кращого й не треба. Дід Безсмертний — опух на ногах йому почав трохи відтухати — слухав, розминаючи щелепами картоплю, і тільки похитував головою. Всі замовкли — коли їли картоплю, діти запихалися нею й сиділи тихо. Проковтнувши картоплину, старий помалу пробубонів:

— Говори до гори, а з гори саме покотиться. Хоч що товчи їм, а буде все одно, так ніби ти нічого й не сказав. Ех, бачив я, бачив чимало всякої всячини на своєму віку! Років сорок тому нас шаблюками від директорського будинку гнали! Нині вас, може, й до господи впустять, та тільки наговоритесь ви з ними,

як з оцією стінкою... Що там уже казати! Гроші в їхніх руках, то їм і море по коліна!

Всі знову замовкли; сім'я сумно похнюпилася над порожніми тарілками... Мае з Етьєном встали з-за столу. Дорогою зайшли по Левака та П'єррона, і всі вчотирьох подалися до Расснера, куди невеличкими групами надходили представники від сусідніх селищ. Нарешті всі двадцять делегатів зійшлися, остаточно встановили свої вимоги до Компанії, що про них мали вони говорити з директором, і подалися разом до Монсу. Різкий північний вітер гуляв над шосе. Коли вони підійшли до містечка — вибила година.

Директорів слуга сказав почекати і замкнув перед ними двері, але через кілька хвилин повернувся й увів їх до вітальні. На вікнах були спущені штори, він їх підняв, і крізь тонке мереживо в кімнату глянуло несміливе світло сірого холодного дня.

Жовтоголові й жовтовусі, чисто виголені, по-святковому вдягнені в суконну одягу шахтарі лишилися самі; вони не сміли сісти, стурбовано м'яли в руках свої кашкети й переступали ногами на м'якому килимі, скося поглядаючи на розкішні меблі. В кімнаті цій були помішані всі стилі за тогочасною модою на різні старовинні речі: крісла епохи Генріха II, стільці — Людовіка XV^[20], італійська шафочка сімнадцятого століття, іспанське бюро п'ятнадцятого століття, на каміні — покривало з олтаря, що правило за ламбрекен, а на порт'єрах — золоті прикраси з стародавніх риз. Це старе золото, ці старовинні тканини ніжних, збляклих тонів, вся ця якась церковна пишнота трохи лякала робітників, але викликала разом з тим якусь повагу до себе. Пухнаста шерсть східних килимів немов в'язала ноги, а хвиля рівномірного тепла з калорифера вийнула раптом у перемерзлі

на рвучкому вітрі щоки і сперла дух; це затишне тепло, здається, найбільше приголомшило шахтарів.

Минуло п'ять хвилин. Ця розкішна, затишна кімната гнітила їх все більше й більше.

Нарешті до вітальні ввійшов пан Енбо; сюртук на ньому був застебнений щільно, по-військовому, на всі гудзики, а на грудях виступала вузька скромна орденська стрічка.

Він заговорив перший.

— Ага, це ви!.. Бунтуєте, здається... — і з холодною чемністю додав. — Прошу, сідайте, я радий поговорити з вами.

Шахтарі обернулися, шукаючи очима, де сісти. Одні несміливо примостилися на краєчках стільців, інші стояли — їх лякала гаптована шовкова оббивка.

Усі мовчали. Пан Енбо підкотив до каміна своє крісло, кинув оком на делегатів і швиденько перелічив їх, намагаючись запам'ятати їхні обличчя. Відразу впізнав він П'єррона, що ховався за чужими спинами аж попід стіною; потім очі його спинилися на Етьєнові, що сидів спереду, якраз напроти нього.

— Отже, — спитав він, — що ж ви маєте мені сказати? Пан Енбо був певен, що відповідь йому цей молодий шахтар, і дуже здивувався, коли наперед виступив Мае.

— Як-то?! — мимоволі скрикнув він. — Ви, такий хороший робітник, ви, що були завжди такий розсудливий, один з найстаріших у Монсу? Адже ж уся ваша сім'я працює в нас, відколи почали копати першу шахту, — і ви тут?! Ех, не гаразд! Мені прикро бачити вас на чолі незадоволених!

Мае слухав, спустивши додолу очі, а потім почав. Спочатку він говорив мляво, вагаючись:

— Пане директоре, я чоловік спокійний, тихий, ніколи ніякої каверзи не робив — якраз тому й обрали мене товариші. Це й доводить вам, що ми не прагнемо якогось заколоту, що ми не призвідники, не бешкетники, не лиходії які... Ми тільки хочемо,

щоб усе було по правді; нам несила вже довше голодувати, і ми собі думаємо так: треба ж якось зробити, щоб ми хоч хліба щодня досхочу мали. Голос його смілішав.

— Ви вже знаєте, що ми не можемо погодитися на вашу нову систему... — казав він далі; він дивився тепер просто директорові у вічі. — Нас обвинувачують, що ми кепсько кріпимо. То правда, ми завжди кріпимо абияк, часу не вистачає; бо якби ми кріпили як слід, то наш робочий день зменшився б, а як ми вже й так на хліб заробити не можемо, то що б тоді було? Хіба всім вашим робітникам так-таки камінь на шию та й у воду, чи що? Платіть нам більше, то ми й кріпитимемо краще і не будемо думати, щоб більше вугілля того вибити, бо ж тільки воно саме й годує нас. Так воно є, так воно й буде. Щоб робота була сумлінна, треба за неї платити... А ви що придумали? Таке, що ми його й зрозуміти не можемо. Ви зменшуєте плату за вагонетку, а натомість платитимете окремо за кріплення і кажете, що воно вийде на одне. Хай навіть те, що ви кажете, й правда, та нам однаково з цього не легше, бо ж кріплення забирає в нас мало не весь час. Але нас обурює те, що все це не по правді: так чи так, а виходить, що нас обкрадають. Компанія просто кладе собі в кишеню по два наші сантими з кожної вагонетки, — ото й усе!

— Так, так, він правду каже, — загомоніли тихо й інші шахтарі, бо пан Енбо, видно, хотів був спинити Має, тільки той не дав урвати собі мови. Тепер він уже запалився, і слова полилися вільно й нестримно. Від часу до часу він сам прислухався, здивований, до свого голосу, наче це говорив хтось інший. Все це накупіло в нього десь глибоко в грудях, — він навіть сам не знав, що воно там ховається, — і тепер воно виривалося з серця, переповненого вщерть. Він говорив про їхні невилазні злидні, про тяжку роботу, про жінку й дітей, що пухнуть з голоду вдома, про те, що живуть вони гірше за бидло.

Говорив про останні мізерні виплати, про штрафи та прогульні дні, що зводять заробітну плату нанівець, про те, якими ревними слізьми зустрічає сім'я цю нікчемну обкраяну плату. Чи ж то їх усіх завзялися винищити доценту?

— Отаке-то, пане директоре, — закінчив Має, — ми прийшли вам сказати, що якщо нам однаково і так, і так подихати, то краще вже ми повмираємо, склавши руки, — хоч спина не болітиме... Ми пішли з шахт і вернемося туди тільки тоді, коли Компанія пристане на наші умови. Компанія хоче будь-що зменшити нам плату від вагонетки, а за кріплення платити окремо. А ми хочемо, щоб усе було, як і досі, і хочемо ще, щоб нам по п'ять сантиметрів від вагонетки накинули... Тепер ваша черга показати, чи стоїте ви за справедливість і за труд.

З гурту почулися поодинокі вигуки:

— Так... так... Він сказав те, що ми всі думаємо... Ми хочемо тільки, щоб усе було по правді.

Інші мовчали, тільки головами похитували, — погоджувалися. З-перед очей зникла в них ураз розкішна зала з золотими оздобами, з гаптованими тканинами та якимись таємничими старовинними речами, і навіть барвистого килима під їхніми важкими сабо вони ніби більше не помічали.

— Та дайте ж і мені нарешті відповісти! — скрикнув пан Енбо. Це все почало вже його дратувати. — По-перше, Компанія не заробляє по два сантими на вагонетці, — це неправда... Ось порахуймо.

Усі загомоніли разом, невлад. Щоб роз'єднати шахтарів, директор звернувся до П'єррона, але той не хотів виступати, ховався за спинами товаришів і бубонів щось невиразне. Зате Левак просторікував за всіх, виривався наперед, доводив те, чого й сам не знав, і тільки плутав справу.

У млосному, оранжерейному теплі кімнати серед укритих м'якими тканинами стін потопав гомін голосів.

— Коли ви всі говоритимете разом, — провадив далі пан Енбо, — ми ніколи не порозуміємося.

Він узяв себе в руки; тепер він говорив, як завжди, спокійно, суворо-чемно; перед шахтарями знову стояв лише начальник, що одержав накази згори і примусить їх отим наказам будь-що скоритися. З першого слова увага його спинилася на Етьєнові, і тепер він не спускав очей з нього, намагався втягти його в розмову, але той уперто мовчав. Раптом пан Енбо залишив питання про два сантими й поставив справу ширше.

— Ні, краще признайтеся по правді, що на вас впливають зовні, впливають ганебно, злочинно! Якась пошесть пішла тепер на все робітництво і косить найкращих... О, мені й слухати нікого не треба, не треба мені ніяких признань, — я сам бачу, що вас, таких спокійних, розсудливих, мов підмінили. Чи не так? Вам обіцяли більше масла, ніж хліба, вам наговорили, що тепер настав час і вам запанувати... Одне слово, вас затягають до того славнозвісного Інтернаціоналу, до тієї зграї розбійників, що мріють лиш про те, щоб знищити все суспільство. Тоді Етьєн перепинив його:

— Ви помиляєтеся, пане директор. Досі ще ані один з шахтарів кам'яновугільних копалень «Монсу» не вступив до Інтернаціоналу. Але коли їх штовхнуть на цю стежку, то вони всі, як один, будуть у його лавах. Це залежить лише від Компанії.

Тепер усі інші шахтарі немов зникли: в кімнаті лишилися тільки Етьєн та пан Енбо; боротьба пішла між ними один на один.

— Компанія — заступник, оборонець цих людей, і ви даремно погрожуєте їй. Цього року вона витратила триста тисяч франків на нові шахтарські селища, — а яка їй з того користь? Я не кажу вже про виплату пенсій, про видачу вугілля, ліків... Звідки це все? Ви, здається, людина розумна, — адже за кілька місяців ви

показали себе одним з найкращих робітників у нас, — чому ж не ширите ви серед товаришів саме цих думок, нащо знаєтеся з людьми свідомо лихими, навіщо топите самі себе? Так, я кажу про Расснера; свого часу нам довелося звільнити його, щоб урятувати наші шахти від соціалістичної пошесті... Ви днюєте й ночуєте в нього; то він вас напутив закласти касу взаємодопомоги; якби це була тільки ощадна каса, ми б, звичайно, охоче на неї погодилися; але, виявляється, це зброя проти нас, резервний фонд, що дасть вам змогу воювати з нами. Мушу сказати вам, до речі, що Компанія хоче мати нагляд над цією касою.

Етьєн, не перебиваючи, впився в директора очима, та губи йому якось нервово тремтіли. На останні слова він усміхнувся й спокійно відповів:

— То це нова вимога, бо досі пан директор ніби не вимагали цього контролю... На жаль, ми хочемо, щоб Компанія якнайменше піклувалася про нас, і, замість того щоб удавати нашого заступника та оборонця від усіх злигоднів, просто була справедлива і платила б нам те, що нам належить, тобто щоб віддавала нам увесь наш заробіток і не переполовинювала його. Хіба ж чесно за кожної промислової кризи штовхати все робітництво на голодну смерть, аби врятувати дивіденд акціонерів?.. Хай пан директор хоч що говорить, а все-таки нова система — це замасковане зменшення заробітної плати, і саме це нас найбільше обурює, бо якщо Компанія змушена робити економію, вона чинить дуже несправедливо, здійснюючи її виключно за рахунок робітників.

— Ага! Ось воно, нарешті! — скрикнув пан Енбо. — Я так і ждав цього обвинувачення. То ми примушуємо людей голодувати? П'ємо з них кров? Як можете ви говорити такі дурниці! Ви ж, здається, повинні були б знати, на яку небезпеку наражаються повсякчасно капітали, вкладені в промислові

підприємства, ну, хоча б у кам'яновугільні копальні! Тепер добре устаткована шахта коштує півтора-два мільйони франків; а скільки неймовірних зусиль треба покласти, щоб величезна ця сума грошей дала нарешті якийсь мізерний прибуток! Мало не половина всіх французьких кам'яновугільних підприємств збанкрутувала... І, зрештою, безглуздо винуватити в жорстокості тих підприємців, яким щастить. Коли страждають робітники, то страждають і самі члени Компанії. Невже ви гадаєте, що ця криза дошкуляє Компанії менше, ніж вам? Не від неї залежить збільшити або зменшити заробітну плату; все підпорядковує собі конкуренція, і всі мусять зважати на неї, бо інакше один кінець — збанкрутувати. Ремствуйте на факти, а не на Компанію... Але ви не хочете слухати, не хочете зрозуміти!

— Ні, — відказав Етьєн, — ми дуже розуміємо, що нам нема чого сподіватися поліпшення для себе за таких обставин, як тепер. Через те якраз робітники й зроблять колись так, що ці обставини зміняться.

Він промовив ці ніби зовсім спокійні слова тихо й просто, але в голосі його було стільки переконаності та погрози, що враз усі замовкли. В глибокій, зосередженій тиші пронісся наче невловимий подих жаху, і всім стало якось незручно. Інші делегати, що навіть не зрозуміли як слід останніх Етьєнових слів, відчули, проте, що в цій багатій кімнаті, серед цих вибагливих розкошів він поставив руба їхні вимоги; і знову глянули вони скося на теплі барви тканин, на м'які вигідні крісла, на всю цю пишноту... За найдрібнішу з цих прикрас шахтар міг би харчуватися цілий місяць.

Пан Енбо сидів якийсь час замислений; нарешті він підвівся — розмова скінчилася. Шахтарі й собі повставали. Етьєн злегка підштовхнув ліктем Має, але язик у того знову вже мов заляк, і він почав, плутаючись:

— Виходить, пане директоре, це все, що ви маєте нам сказати?.. То ми перекажемо товаришам, що ви відкидаєте наші умови.

— Я? — скрикнув директор. — Я, чоловіче добрий, нічого не відкидаю!.. Я служу, як і ви, і маю сили не більше від останнього вашого підручного на шахті. Мені дають певні накази, і моє завдання вимагати, щоб їх як слід виконували. Я сказав вам те, що, на мою думку, мусив вам сказати, але вирішувати нічого не смію... Ви повідомили мене про ваші вимоги, — я подам їх до відома Правління, а тоді перекажу вам відповідь.

Він не хотів розпалитися і говорив коректно, холодно, ввічливо, як личить представникові влади, який не має власного голосу і є лише знаряддям в чужих руках. І шахтарі дивилися тепер на нього з підозрою. Вони запитували себе: звідки взявся цей чоловік? Навіщо йому так брехати, яка йому користь з того? Скільки він сподівається вкрати, стаючи отак між ними та справжніми хазяями? Може, це який пройдисвіт — йому платять як робітникові, а він живе он як, на всю губу!

Етьєн знову наважився взяти слово.

— От бачите, пане директоре, який жаль, що ми не можемо особисто звернутися до кого слід. Ми б з'ясували багато дечого, ми б розказали багато такого, чого ви, може, й недобачаєте. Якби ми знали принаймні, до кого нам звернутися!

Пана Енбо це не розгнівало; він навіть усміхнувся.

— Ага... так! Що ж — коли ви не вірите мені, то справа значно ускладнюється... Вам треба звернутися туди.

Він показав кудись за вікно, — і голови делегатів повернулися в той бік за його рукою. Куди це «туди»? Мабуть, до Парижа? Але вони не були того певні... «Туди»... Це слово відступало в якусь жахливу далечінь, в якусь недосяжну, таємничу країну, в царство незнаного божества, що причаїлося у своїй божниці. Вони його ніколи не побачать, вони тільки

почували, що воно є і здалеку тяжить своєю залізною силою над десятьма тисячами вуглекопів Монсу. І коли директор говорив, за його спиною причаїлася та сила і з уст його промовляла до них незрозумілими словами.

І враз якесь знесилля пригнітило їх; навіть Етьєн знизав плечима, ніби говорячи, що шкода й розмови. Тим часом пан Енбо ласкаво поплескав Має по руці й спитав, як ся має Жанлен.

— Хіба ж то не жорстока наука, а ви ще не хочете як слід кріпити й опинаєтесь!.. Ви ще поміркуйте, друзі мої, і ви зрозумієте, що страйк є однаково згубний для всіх. Через який тиждень ви помиратимете з голоду, куди ви тоді подінетесь? Але я покладаю надію на ваш добрий розум і певен, що найпізніше в понеділок ви знову станете до роботи.

Шахтарі один по одному посунули мовчки з вітальні; знову затупотіли ноги, позгиналися спини. Директор сподівався на їхню покору, але ніхто й слова не відповів йому на його слова. Проводжаючи їх, пан Енбо вирішив зробити висновок з тої розмови: з одного боку, залишалася Компанія та її новий тариф, з другого — робітники, що вимагають підвищити плату за вагонетку на п'ять сантиметів. Щоб розбити в делегатів всякі ілюзії, він вважав за потрібне попередити їх, що Правління, безперечно, відхилить їхні вимоги.

— Поміркуйте як слід, перше ніж зробити якусь дурницю, — промовив він ще раз; його непокоїла їхня мовчанка.

У вестибюлі П'єррон уклонився директорові низько-низенько, а Левак задирливо насунув свого кашкета. Має хотів був щось сказати на прощання, але Етьєн знову штовхнув його непомітно ліктем. Так вони й вийшли всі у грізному мовчанні. Тільки двері гучно грюкнули серед похмурої тиші.

Пан Енбо повернувся до їдальні і побачив, що його гості мов зааніміли, сидячи непорушно за чарками лікеру. Кількома словами він переказав Денеленові зміст розмови, обличчя того

ще дужче похмарніло. Пан директор допивав свою холодну каву, а тим часом за столом намагалися завести розмову про щось інше. Але Грегуари самі знову заговорили про страйк — вони були дуже здивовані, як це й досі не існує такого закону, щоб забороняв робітникам кидати роботу. Поль заспокоював Сесіль і запевняв її, що незабаром мають прибути жандарми.

Нарешті пані Енбо покликала слугу.

— Іполите, ми зараз перейдемо до вітальні, — повідчиняйте там вікна, провітріть її як слід.

III

Минуло два тижні, пішло на третій. У понеділок із надісланих до дирекції списків виявилось, що шахтарів вийшло на роботу ще менше. Адміністрація сподівалася, що в цей день скрізь розпочнеться нормальна робота; але Правління не йшло ні на які поступки і тільки озлило шахтарів. Страйкували вже не тільки «Воре», «Кревкер», «Міру» та «Мадлена»; на шахтах «Вікторія» та «Фетрі-Кантель» на роботу виходила ледве-ледве четвертина всіх робітників, і навіть на шахті «Сен-Тома» було неспокійно. Страйк щодалі поширювався і ставав загальним.

Над «Воре» нависла похмура тиша, пустка. Виробництво припинилось, у спустілих і занедбаних майстернях робота завмерла.

На високому помості на тлі сірого грудневого неба стояло кілька забутих вагонеток, все довкола було сповнене німого смутку.

Внизу, між тонкими підпорами, щоразу зменшувалися вугляні бурти, залишаючи по собі смуги голої чорної землі; запаси дощок та балок гнили під ливними дощами. Біля пристані так і стояла до половини навантажена баржа, мов задрімала на каламутній воді; а на самотньому відвалі, дарма що поливали його зливи, димувала сірчана суміш, поволі розкладаючись. Забута тачка сумовито розкарячила догори свої голобельки. Але найбільшою пусткою віяло від будівель, від сортувальної з зачиненими віконницями, від мовчазної башти над шахтою, де колись усе гриміло й стугоніло, від захололих парових котлів, від велетенського димаря, звідки тепер зрідка звивалися тільки тоненькі цівки диму. Топку підйомної машини розпалювали лише вранці, коли спускали в шахту конюхів з оброком та штейгерів. Крім штейгерів, під землею ніхто не

працював; тепер вони були вже за простих робітників і мусили пильнувати підземних галерей, що дуже швидко руйнуються без належного догляду. З дев'ятої години ранку машина переставала працювати, під землю можна було спускатися лише драбинами. Над мертвою масою будівель, похованих під покровом чорного пилу, виривалося тільки дихання відливого насоса, протяжне, глибоке — останній прояв життя шахти; якби це дихання спинилося, вода б затопила всі галереї.

Напроти шахти на узгір'ї селище Двохсот Сорока теж наче вимерло. Префект^[21] з Лілля прилетів був сюди, жандарми пригналися верхи, але страйкарі були такі спокійні, що й префект, і жандарми повернулися ні з чим.

Ніколи ще в шахтарському селищі, що лежало чорною плямою серед безмежної голої рівнини, не точилося так тихо життя, як тепер. Щоб не кортіло до трактиру, чоловіки спали цілісні дні, жінки менше пили кави, менше сварилися й судили сусідок; навіть діти наче розуміли, що не час пустувати, й бігали тихенько босоніж і билися нишком, не галасуючи. Скрізь панував цілковитий порядок, і це слово перебігало з вуст до вуст — шахтарі не хотіли гвалту й заколоту.

Проте в господі у Мае було завжди повно людей. Етьєн, як секретар каси взаємодопомоги, розподілив зібрані три тисячі між найбільш біднішими робітниками; крім цього, з різних боків набігло ще кілька сот франків з різних підписних листів. Але за останній час усі запаси вичерпалися, у шахтарів більше не було грошей, — не було змоги чинити опір, і повставала примара голоду. Мегра — він обіцяв давати набір харчі протягом двох тижнів — чомусь зноровився наприкінці першого тижня й рішуче відмовив давати харчі без грошей. Звичайно, він слухався всіх наказів начальства — може, воно й цього вимагало від нього, може, воно вирішило покласти відразу край усій

тяганині й добити голодом селище. А втім, Мегра тримався, як примхливий тиран: коли батьки посилали до нього по продукти гарну дівчину, що припадала йому до смаку, він давав хліба, а коли ні, то виганяв її з порожніми руками. Маєдихи він до себе й на поріг не пускав, — мстився за те, що не дісталася йому Катріна. Як на гріх, ще й морози вдарили, і жінки з відчаєм дивилися, як тануть їхні запаси вугілля; страшно, тривожно було в них на серці — доки чоловіки не стануть на роботу, не дасть, не дасть їм палива Компанія. Мало було подихати з голоду, доведеться ще й замерзнути.

У Має вже всього не вистачало. Леваки ще якимось перебивались: Бутлу позичив їм двадцять франків. Що ж до П'єрронів, то в них гроші не переводилися. Щоб показати сусідам, що й вони голодують, і відкараскатись від позичок, вони брали набір у Мегра, а Мегра охоче був би кинув усю свою крамницю П'єрронісі під ноги, коли б тільки вона йому пальцем кивнула. Від суботи в багатьох родинах лягали спати не вечерявши. Починалися страшні дні, але ніхто й не писнув; із спокійною мужністю всі корилися постановам. Це було абсолютне довір'я, непохитна надія всупереч усьому — сліпа самовідданість віруючого народу. Їм обіцяли, що настане час, коли запанує справедливість, і вони готові були терпіти, щоб загальне щастя перемогло. Голод розпалював уяву; ніколи ще тісний небозвід не розступався так широко над завороженим зором цих злидарів. Затуманені очі вже ледве бачили, але їм ввижалося десь угорі чарівне місто, тепер таке близьке й здійсненне, де всі люди будуть братами, де настане золотий вік, де всі спільно працюватимуть та спільно споживатимуть земне добро. І ніщо не порушувало твердої впевненості робітників, що колись-таки вступлять вони в те місто.

В касі грошей все меншало; Компанія не йшла на поступки, кожний новий день приносив ще тяжчі злидні, а надія їхня не

згасала, — вони спокійно тільки всміхалися й кепкували з фактів. Хай навіть земля розступиться під їхніми ногами — і тоді їх врятує чудо. Ця віра була їм замість хліба і зогривала їх голодні шлунки. Ріденька юшка перетравлювалася занадто швидко, шлунки були порожні, але Має й інших шахтарів захоплювало якесь дивне почуття; в голові шуміло з голоду, а перед очима стояло те краще світосяйне майбутнє, що давало сили мученикам спокійно йти назустріч диким звірам.

Тепер уже з Етьєна став справжній ватажок. Вечорами в нескінченних розмовах він промовляв, як оракул^[22], до своїх слухачів; набуті знання загострювали його розум — він говорив тепер з великим апломбом про все на світі. Цілими ночами сидів він над книжками, діставав тепер багато листів; він навіть передплатив собі бельгійську соціалістичну газету «Месник»; то була перша газета у селищі, — тут ще ніхто ніколи не передплачував газет; завдяки їй Етьєн здобув собі великий авторитет серед товаришів. Популярність його зростала з кожним днем, і це страшенно його підбадьорювало. Він вів широку кореспонденцію, листовно обговорював з представниками з усіх кінців провінції питання про долю робітників, давав поради вуглекопам з «Воре»; він — колишній механік, потім вибійник з чорними масними руками — був осередком усього, почував, як навкруг нього клекоче живий вир людей, і гордощі його зростали непомірно. Він ступив на вищий щабель, непомітно для себе прилучився до ненависної буржуазії, набуваючи смаку до певних життєвих вигод, втішаючись своєю інтелектуальною перевагою. Гнітила Етьєна тільки свідомість свого неуцтва, що примушувала його мимоволі червоніти й хвилюватися перед кожним панком у сюртуці. Етьєн учився й далі так само самотужки, так само пожадливо накидався на книжки, але йому бракувало методу,

набуте знання дуже помалу осідало, і в голові його була страшенна плутанина; він довідувався про силу речей, що їх він ніяк не міг збагнути. Але часами, коли він дивився тверезо на речі, його починало турбувати, чи впорається він із своїм завданням, і ставало страшно: а що, коли він не на своєму місці, що, коли він не та справжня, потрібна людина? Може, тут треба було б якого адвоката, якого вченого, що міг би говорити й провадити справу, не підводячи товаришів на лихо? Але через хвилину він уже обурювався на себе за ці сумніви й до нього поверталася його колишня впевненість. Ні, ні, жодних адвокатів, — усі вони шарлатани, вони використовують своє знання на те, щоб гладшати, визискуючи народ! Що буде, те й буде, робітники самі повинні боротися за свою справу.

І знову мрія стати народним ватажком заколисувала його: Монсу йому скорилося, може, хтозна, не тільки Монсу, а й сам Париж, далекий Париж у сизому мареві? Депутатство, а там ораторська трибуна в розкішній залі, а він, перший депутат-робітник у парламенті, пронизує пекучими словами буржуа.

Останніми днями Етьєн ходив сам не свій, вагався, не знав, що почати. Плюшар засипав його листами й пропонував приїхати до Монсу, щоб надихнути нового запалу страйкарям. Ішлося про скликання закритих зборів, що на них механік буде головувати; але за цим крилася інша думка. Плюшар хотів використати страйк — залучити до лав Інтернаціоналу місцевих шахтарів, що досі ставилися до нього з певним недовір'ям.

Етьєн не бажав зайвого галасу, а проте був би навіть погодився, щоб Плюшар приїхав до них, та тільки Расснер рішуче повстав проти цього, а Расснеровою думкою не можна було нехтувати: заслуги його були давніші, він мав чимало прихильників серед шахтарів, і Етьєн не знав, що відписати.

В понеділок, якраз о четвертій годині, прибув з Лілля новий лист. У нижній кімнаті сиділи тільки Етьєн та Маедиха. Мае

нудився без роботи і пішов ловити рибу в каналі за шлюзами: якщо попадеться здорова рибина, її можна буде продати й купити хліба. Старий Безсмертний і малий Жанлен подалися кудись — ноги вже в них обох одужали, і вони хотіли спробувати їхню силу, а дітей забрала Альзіра — вони годинами блукали тепер по відвалу і збирали шматочки вугілля.

Перед каміном, де ледве жевріло кілька жарин — тепер уже не можна було палити цілу добу, — сиділа Маедиха; розстебнувши корсаж, вона годувала Естеллу, із пазухи звисала її величезна біла грудь.

Коли Етьєн згорнув листа, вона спитала його:

— Ну, що? Добрі новини? Пришлють нам грошей? Він тільки заперечно похитав головою, і вона казала далі:

— Сама не знаю, як доживемо цей тиждень... А тільки витримати треба, хоч би там що. Як сам знаєш, що твоя правда, то це якось піддає духу, й кінець кінцем наше однаково буде зверху. Так я кажу чи ні?

Тепер уже Маедиха була теж за страйк — як завжди, обміркувавши з усіх боків справу. Звичайно, краще було б примусити Компанію бути справедливою, не кидаючи роботи; але як уже роботу покинули, то не можна до неї братися, не виборовши свого права. В цьому Маедиха виявляла надзвичайне завзяття; краще померти з голоду, ніж показати, що ти не правий, коли твоя була правда!

— Ет, холери на них немає! — скрикнув Етьєн. — Ото коли б спалахнула та звільнила б нас від тих експлуататорів з Компанії!

— Ні, ні, нікому не треба бажати смерті, — заперечила Маедиха. — Нам це не допоможе, а на їхнє місце стануть інші... Хай вони тільки більше розуму наберуться та второпають, нарешті, в чому річ, — з мене й того досить, я спокійно чекатиму, бо ж скрізь є добрі люди... Ви самі знаєте, що всяка ваша політика мені не до смаку.

Та й справді, Маедиха гудила його за бунтарські слова й казала, що Етьєн баламутить людей. Вимагати, щоб за роботу платили стільки, скільки вона варта, це добре; але нащо морочити собі голову всякими непотрібними речами — буржуазією та урядом? Нащо їх зачіпати? Нащо шитися не в своє діло, — тільки щоб шию набили? А проте Етьєна вона поважала: він був не п'яниця, платив їй вчасно свої сорок п'ять франків, хлопець порядний, знає, як поводитись, а решту можна було йому подарувати.

Етьєн завів розмову про республіку. Республіка дасть хліба всім людям; але Маедиха недовірливо похитала головою: 48-й рік дався їй добре взнаки^[23], клятий був то час — після нього лишилися вони голі, мов ті робаки, — вона та її чоловік; вони з Мае саме тоді побралися. Маедиха згадувала минуле й похмуро розповідала про колишні злидні, втопивши далеко кудись свої очі, а Естелла, не випускаючи з рота матеріної груді, тим часом так і заснула в неї на колінах. Етьєн сидів замислений і мовчки дивився на цю величезну білу грудь, таку білу, що поруч неї жовтизна змарнілого обличчя вирізнялася ще дужче.

— Ані ліарда в кишені, — тихо казала Маедиха, — нічим було пельку заткнути, а всі шахти стали, як одна. Е, та що й казати! Точнісінько таке саме лихо було на бідний люд, як і тепер!

Раптом обоє аж зацімліли: відчинилися двері і до кімнати ввійшла Катріна. Відколи Шаваль забрав її з «Воре», вона не наверталася додому. Дівчина так хвилювалася, що не зачинила навіть дверей, мовчки стала на порозі й уся затремтіла, — гадала, що застане вдома саму тільки матір, але тут був ще й Етьєн, — і враз те, що надумала сказати, йдучи дорогою, вилетіло їй з голови.

— Чого тобі тут треба? — скрикнула Маедиха, навіть не підводячись. — Не хочу тебе більше бачити, забирайся!

Катріна силкувалась щось сказати.

— Мамо, тут кава і цукор... Це для дітей... Я дістала за понаднормову роботу, я подумала про вас...

Вона витягла з кишені два пакунки — фунт кави та фунт цукру — і несміливо поклала їх на стіл. Її непокоїв страйк ворезьких шахтарів; сама вона працювала на шахті «Жан-Бар». Чим іншим могла вона допомогти батькам? Ось принесла дечого, мов для дітей, а й усім трохи легше буде. Але її добрий намір не зворушив Маедихи.

— Замість носити нам солодощі, краще була б лишилася вдома та заробляла б нам на хліб, — відказала вона.

І вона почала картати дочку, відводила душу й кричала тепер усе те, за що нарікала на неї поза очі ось уже цілий місяць. Ач яка!.. Шістнадцяти років немає, батьки з голоду пухнуть, а вона втекла, прилипла як шевська смола до хлопця! Страховище, виродок нещасний! Дурницю можна пробачити, але такого паскудства мати їй довіку не забуде! Ще коли б її на вірьовці держали! Ба ні, — вільна ж, як птах, тільки й горя, що додому ночувати вертайся.

— Ну, говори! Який в тобі чортяка сидить? Що з тебе вийде, коли ти вже тепер отака?

Катріна стояла нерухомо біля столу й слухала, похиливши голову, її худе, недорозвинене дівоче тіло здригалось, вона хотіла відповісти матері, але слова не слухалися їй, застрягли в роті.

— Ох, коли б справа була тільки в мені... Хіба ж я того хотіла? Яка мені втіха!.. То ж він. Коли він хоче, я теж мушу... Що маю робити? Він дужчий, його й сила... Хіба ж можна знати, як усе обернеться? Та коли вже сталося — назад не повернеш... Не він, то інший... Тепер уже однаково... Треба, щоб він зі мною одружився.

Катріна боронилася мляво, пасивно й покiрно, як буває, звичайно, з дiвчатами, що занадто рано пiзнають мужчину. Хiба ж це не загальний закон? Дiвчину, ще майже дитину, гвалтують десь за вiдвалом; потiм непросвiтнi злиднi у власнiй хатi, якщо полюбовник схоче одружитися з нею, а коли нi, то ще гiрше щось, — хiба ж вона що iнше бачила, про що iнше мрiяла? I вона червонiла з сорому, що на неї кричать, мов на повiю яку, тiльки тому, що було це перед оцим хлопцем, i тiльки це й приголомшувало її, тiльки тому вона так тремтiла.

Етьєн вiдiйшов тим часом вiд столу i нахилився над камiном, нiби роздмухував жар, — не хотiв заважати. Але вони зирнулися; вiн побачив, як вона зблiдла, змарнiла; а все ж яка вона гарна, i якi гарнi цi яснi очi на пожовклому вже трохи обличчi. I якесь дивне почуття обгорнуло Етьєна: колишня ворожiсть зникла вiдразу, йому захотiлося тiльки, щоб ця жiнка була просто щаслива з тим iншим. У Етьєна з'явилось бажання що-небудь зробити для неї — пiти до Монсу i примусити того поводитися з нею як слiд. Але в цiй незрадливiй нiжностi вона побачила тiльки жалiсть: як вiн, мабуть, зневажає її, коли може так дивитися на неї! Серце їй боляче стиснулося, i слова застрягли в горлi... Вона замовкла.

— Так ото краще помовч! — суворо казала мати. — Коли прийшла, щоб зостатися, то заходь; а коли нi, то геть звiдси, щоб i духу твого не було; щастя твое, що в мене дитина на руках, а то б я тебе так почастувала, що й до нових вiникiв не забула б.

I раптом погроза та здiйснилася. Катріна аж отетерiла з несподiванки та болю: хтось налетiв на неї ззаду i боляче вдарив ногою. То був Шаваль; з розгону вскочив вiн у кiмнату — дверi були вiдчиненi — i, мов жеребець, брикнув її з усiєї сили в зад. Перед тим вiн уже кiлька хвилин стежив за нею знадвору.

— Шлюха! Паскуда! — кричав він. — Я йшов за тобою; я знав, що ти побіжиш сюди до любовничка — ач, аж жижки трусяться, так кортить! Та ти ще його й пригощуєш? За мої гроші кавою його частуєш?!

Маедиха й Етьєн прикипіли на місці. Шаваль люто замахнув рукою, щоб ударити Катріну, та відбігла до дверей.

— Підеш ти звідси к бісовому батьку чи ні? Дівчина боязко притиснулася в кутку до стіни. Тоді Шаваль накинувся на матір.

— Добра мені робота — мати хату стереже, поки дочка вилежується з ним нагорі, задерши ноги.

Нарешті він схопив Катріну за руку, струсонув її і потягнув за собою, а на порозі ще раз обернувся до Маедихи, що скам'яніла на своєму стільці. Вона забула заховати свою грудь; Естелла заснула в неї на колінах, уткнувшись носом у вовняну спідницю; а величезна гола грудь її звисала вільно аж на живіт, мов вим'я тилистої корови.

— Коли дочки вдома нема, то мати за неї відробляє, — кричав Шаваль. — Світи, світи перед ним голим тілом! Твій паскудник пожилець і цим не погидує!

Етьєнові аж руки тремтіли дати йому ляпаса і вирвати від нього Катріну; проте він стримав себе — не хотів збивати бучі, хвилювати селище бійкою. Але останні слова розлютили його до нестями. Чоловіки стояли один проти одного. Очі їм налилися кров'ю, давня ненависть, давні ревності враз вирвалися з серця. Один з них мусив загинути.

— Бережись! — зашипів Етьєн крізь зціплені зуби. — Я з тебе шкуру здеру.

— Спробуй! — відповів Шаваль.

Вони впивалися ще кілька секунд один одному в вічі, гарячим, важким диханням дихаючи один одному в обличчя. І раптом Катріна опинилась між ними, схопила за руку свого

полюбовника і з усієї сили потягла його геть, — тікала не обертаючись.

— Тварюка! — промурмотів Етьєн, грюкнувши дверима. Така лють кипіла в ньому, що він мусив сісти, бо ноги не держали.

Маедиха так і зосталася, як сиділа, проти нього й тільки безсило розвела руки.

Впала важка, напружена тиша; обоє мовчали, важкі думки облягли їх. Етьєнова думка поверталася мимо його волі до цих білих важких грудей, і нараз йому стало якось соромно, ніяково, він відганяв цю думку, а вона настирливо поверталася. Звичайно, цій жінці було вже сорок років, і її тіло занадто плодючої самиці дуже обважніло, але довгасте, повне обличчя з слідами колишньої краси було зовсім ще не погане, і вся вона, велика, дебела, вабила ще, і ніхто з шахтарів не відмовився б від неї.

Помалу й спокійно взяла Маедиха обома руками свою грудь і почала запихати її за пазуху; рожевий кінчик уперто не слухався, і вона убгала його пальцем; потім поволі застєбнулася й відразу мов постарішала в своїй чорній потертій кофті.

— Свиня він, — промовила вона. — Тільки паскудній свині може спасти на думку така гидота... Начхати мені на нього! Не варто було й відповідати.

І, не спускаючи очей з Етьєна, додала своїм щирим, спокійним голосом:

— Звичайно, і я грішна, та тільки якраз не розпусна... За все життя мене мали тільки-но двоє — один відкатник — було мені тоді ще п'ятнадцять літ, а потім Мае. Якби й Мае покинув мене, як отой перший, — не знаю, що було б тоді з мене. Та я й не деру кирпичи, що поводилася як слід, відколи ми побралися... Бачте, часом не робиш поганого тільки тому, що нагоди немає... Я кажу тільки те, що є, а я знаю сусідок, — не кожна може цим про себе так похвалитися, правда?

— Правда, — відповів Етьєн, підводячись.

Він пішов на вулицю, а Маедиха зсунула два стільці, поклала на них Естеллу й почала роздмухувати жар. Якщо пощастить батькові піймати риби та продати її, можна буде що-небудь зварити.

Надворі вже смеркло; спадала морозна ніч, а Етьєн ішов вулицею, схиливши голову; чорна нудьга обняла його.

То була вже не лють на Шавалю, не жаль до бідолашної скривдженої дівчини. Та брутальна сцена поблякла і зникла, перед Етьєном поставало тепер загальне страждання, увесь жах, увесь розпач безрадісних злиднів — селище, де немає хліба, жінки й діти, що лягали спати, не вечерявши, увесь цей голодний люд, що знемагав у боротьбі.

І знову, як часом уже бувало, вагання посіло його, — сутіні навколо були важкі й безнадійні, — ніколи ще цей пекучий сумнів так його не мучив. Яку страшну відповідальність узяв він на себе! Чи вести цих людей ще далі, підбурювати до опору й тепер, коли вже немає ні грошей, ні кредиту? І чим воно скінчиться, якщо не прибуде ніякої допомоги, якщо голод зламає завзяття?

І раптом перед ним постала страшна картина руїни; конають діти, плачуть матері, а чоловіки, виснажені, змарнілі, знову спускаються в шахти.

Етьєн усе йшов та йшов, спотикаючись об каміння; думка, що Компанія переможе, що він сам накликав горе на товаришів, мучила й жахала його невимовно. Він підвів голову, — перед ним лежало «Воре»; темне громаддя його будівель здавалося ще важчим і темнішим під низько навислими густими сутіннями. На безлюдній території шахти купчилися великі, нерухомі силуети, мов руїни покинутої фортеці. Відколи підйомна машина зупинилася, немов душа відлетіла з цих стін. В таку пізню пору все було тут мертво — ні малесенької іскри, ані ліхтаря, ані

голосу людського; і навіть пихкання насоса здавалося якимсь далеким хрипінням, що виривалося не знати звідки серед цієї забутої пустки.

Етьєн дивився на копальні, і кров закипала в ньому. Так, робітники голодують, але й Компанія втрачає мільйони. Чому неодмінно вона має перемогти в цій боротьбі між працею та капіталом? У кожному разі перемога обійдеться їй не дешево. Втрати буде пораховано пізніше.

І знову Етьєна охопив войовничий запал, дике бажання покласти будь-що край цим злидням; хай усе, хай навіть смерть. Краще вже всьому селищу загинути відразу, аніж конати отак помалу з голоду та неправди. Він згадував уривки з перечитаних не зовсім зрозумілих йому книжок, приклади з життя народів, що підпалювали свої міста, аби тільки спинити ворога, згадував оповідання про матерів, що розбивали голови своїм дітям об брук і тим рятували їх від рабства, про чоловіків, що воліли вмерти з голоду, аніж споживати хліб тиранів. Ці образи підносили його дух, полум'яна радість перемагала похмуру журбу, розганяла сумніви, вкривала соромом щоки за хвиливе його зневір'я.

Знову в ньому прокинулася віра в себе, знову підступала до серця хвиля гордощів і поривала вгору. Він почував себе знов ватажком — йому коритимуться, для нього підуть на самопожертву, і він п'янів з цієї радості, з почуття своєї сили, з передчуття своєї перемоги. Етьєн уявляв собі просту, але величну картину: він переможець, але він зрікається влади й віддає її народіві в руки.

Раптом Етьєн здригнувся: голос Має сполохав його мрії; шахтар підійшов непомітно й оповідав йому тепер про щасливу несподіванку — він зловив чудову форель і продав її за три франки. Тепер вони матимуть що попоїсти. Етьєн сказав Має, щоб той ішов до селища, і пообіцявся скоро вернутись, а сам

завернув до «Авантажу»; дочекавшись, поки відвідач, що сидів там, пішов додому, він рішуче заявив Расснерові, що напише цю ж мить до Плюшара, щоб той приїздив до них негайно.

Етьєн твердо вирішив скликати таємні збори; він був певний, що їм пощастить здобути перемогу, якщо всі вуглекопи Монсу приєднаються до лав Інтернаціоналу.

IV

Збори мали відбутися у трактирі «Веселий джигун» о другій годині дня в четвер. Вдова Дезір тяжко боліла душею за своїх любих діточок-вуглекопів і страшенно лютувала на Компанію; а надто, відколи трактир її почав порожнювати. Ніколи ще не бувало такого тверезого страйку, — п'яниці боялися носа на вулицю вистромити, щоб не порушити наказу про порядок та добре поведження. Головна вулиця в Монсу, де в свята не можна було й протиснутися за натовпом, тепер простяглася мовчазна і похмура. Пиво не лилося вже через край з шинквасів та з утроб; рівчаки вздовж пішоходів повисихали. На вулиці перед пивницею «Казімір» та кав'ярнею «Прогрес» стояли тільки-но господині тих закладів, — вони зблідли й марно виглядали гостей. Та й у самому Монсу порожнювали всі трактири, пивниці та кав'ярні — «Ланфан», «Пікет» та інші мов зацімліли. Тільки-но в кав'ярні «Сен Елоа», де звичайно збиралися штейгери, наливали ще по кілька кухлів на день. І навіть «Вулкан» спорожнів, споживачів не було, і «панночки» байдикували, дарма що, зважаючи на скруту, ціни було збавлено з десяти су на п'ять. Справжня жалоба нависла над усією округою, жаль брав за серце.

— Сто чортів! — кричала вдова Дезір, ляскаючи себе долонями по стегнах. — А все ті клятві жандарми! Хай вони мене хоч у в'язницю засадять, а проте я їм ще дамся взнаки!

Для всього начальства, для всіх хазяїв вдова Дезір мала одне загальне презирливе назвисько «жандарми», і цим ганебним словом вона таврувала всіх ворогів народу. З великою радістю згодилася вона на Етьєнове прохання: вся її господа до послуг шахтарів, і бальну залу віддасть їм задурно, і сама розішле

запрошення, як закон того вимагає. А якщо вчинятимуть опір — то й краще! Познайомляться з її горлянкою!

Етьєн дав переписати декому з письменних сусідів півсотні листів і другого дня приніс їх удові Дезір; листи порозсилали по шахтах до делегатів та до деяких надійних людей.

Офіційно на порядку денному стояв розгляд справи про продовження страйку; а насправді чекали на Плюшара і на його промову, що мала викликати масовий вступ шахтарів до лав Інтернаціоналу.

Настав четвер. Ще зранку Етьєн почав хвилюватися; Плюшар, його колишній начальник, що обіцяв телеграмою прибути в середу ввечері, чомусь не приїздив і досі. Що там сталося? Етьєна аж розпач узяв, що йому не доведеться порозумітися з Плюшаром перед зборами. О дев'ятій годині він пішов до Монсу, збагнувши, що механік може податися просто туди, не затримуючись у «Воре».

— Ні, вашого приятеля я не бачила, а в мене вже все готове, ось погляньте, — відповіла вдова Дезір і повела Етьєна до зали.

Тут zostалися ті самі прикраси: гірлянди з різноколірних паперових квіток з паперовим вінком посередині та на стінах позолочені картонні таблички з іменнями святих. Тільки замість естради для музикантів у кутку поставили стіл та три стільці, а через усю залу — лави.

— Чудесно! — сказав Етьєн.

— І знайте, — казала далі вдова, — що тут ви можете почувати себе як у власній хаті! Репетуйте, галасуйте досхочу... Якщо жандарми припруться сюди, то їм доведеться переступити спершу через моє тіло.

Хоч на душі в Етьєна й було дуже неспокійно, він мимоволі всміхнувся: ця зух-баба була справді така здоровезна і мала такі пишні груди, що на кожну з них треба було б по одному чоловікові — один не подужав би її обхопити; тож через те,

кажуть, і ходять тепер до неї з шістьох коханців по парі щоночі.

Аж ось несподівано увійшли Суварін з Расснером. Удова вийшла, залишивши їх утрюх у великій порожній залі.

— Маєш! Ви вже тут? — здивовано скрикнув Етьєн. Суварін працював уночі в «Воре», бо машиністи не страйкували; він прийшов сюди просто подивитися, цікавий, що буде. Що ж до Расснера, то він уже кілька днів начебто був не в доброму настрої; з масного, круглого його обличчя збігла добродушна усмішка.

— Плюшар не приїхав, мене це дуже турбує, — сказав Етьєн. Расснер відвернувся й пробурмотів крізь зуби:

— Мене це не дивує, я його й не сподіваюся.

— Як-то?

Расснер набрався нарешті духу і, глянувши товаришеві сміливо у вічі, промовив:

— Якщо хочеш знати, то я йому теж послав листа і в цьому листі благав його не приїздити... Так, так, на мою думку, ми маємо вирішувати свої справи самі, без сторонньої допомоги.

Етьєн аж затремтів з люті і, гостро дивлячись на Расснера та запинаючись, проговорив:

— Ти... це... зробив!.. Ти... це... зробив!

— Так, я це зробив! Ти й сам знаєш, як я вірю Плюшарові. Він хлопець розумний і надійний — на нього можна здатися... А на ваші ідеї мені начхати! Ні до політики, ані до уряду немає мені ніякого діла! Мені треба тільки, щоб шахтарям краще жилося. Так. Я попрацював під землею двадцять літ, обливався потом, пухнув з голоду разом з іншими і заприсягнув будь-що поліпшити якимось долом тих бідолах, що там залишились; і я знаю, знаю напевно — вся ваша балаканина нічого доброго не дасть, ви тільки накличете на робітників ще гірше лихо... Голод змусить їх кінець кінцем повернутися на шахту, і тоді почнуть

дерти з них по три шкури. Компанія розрахується з ними дрючком, як із собакою, — ага, втік зі своєї будки, братику, а тепер повертаєшся?! Ось саме цього я й не хочу допустити, розумієш?

Випнувши живота, твердо стоячи на своїх товстих ногах, Расснер говорив далі голосніше, впевненіше. Вся його терпляча, розсудлива вдача виявлялася в цих простих, зрозумілих словах, що сипалися з його вуст рясно, вільно, без упину. Хіба ж то не безглуздя сподіватися, що можна відразу перетворити увесь світ, посадовити робітників на місце хазяїв, поділити гроші, як ділять яблуко? Не одна тисяча років мине, поки це, може, й здійсниться. Отож, хай дадуть йому спокій, — ніякого чуда бути не може! Коли не хочеш розбити собі носа, то найрозумніше — йти простим шляхом, вимагати реформ можливих, поліпшити якомога долю робітничого люду. Так і тепер: найкраще постаратися прихилити Компанію, щоб вона полегшила умови праці, — це був би великий здобуток; а то дивіться, щастя яке — вперлись, як барани, і поздыхають усі з голоду к бісовому батькові!^[24]

Етьєн не заважав йому говорити — з обурення аж дух йому перехопило; нарешті він скрикнув:

— Сто чортів! Та чи маєш ти кров у жилах?

Йому хотілося ляснути по пиці цього чоловіка, і, щоб не піддатися на спокусу, він швидко відійшов на другий кінець зали, сердито розсовуючи лави й виливаючи на них свій гнів.

— Ви б хоч двері зачинили, — промовив Суварін. — То зовсім ні до чого, щоб вас усі чули.

Зачинивши сам двері, він сів спокійно на стілець коло столу, скрутив цигарку й дивився на обох своїми ласкавими розумними очима; тонкі губи його торкнула ледве помітна усмішка.

— Про мене, гнівайся, лютуй, тільки нікому це не допоможе, — спокійно казав далі Расснер. — Спочатку мені здавалося, що ти маєш розумну голову на в'язах. Ти зробив як слід, порадивши товаришам сидіти тихо й не рипатися з хати, взагалі використав свій вплив, щоб додержати порядку. А тепер ти сам хочеш призвести до колотнечі!

Етьєн уперто ходив по залі, пробиваючи собі дорогу поміж лавами; а проходячи повз Расснера, хапав його щоразу за плечі, тряс і кричав йому просто в лице:

— Ет, сто чортів! Та хіба ж я не хочу бути спокійний? Так, я примусив їх до дисципліни! Так, я й зараз раджу їм сидіти тихо! Та тільки ж не можна, щоб нас штурхали та морочили!.. Щасливий ти, що можеш не хвилюватися, а мені часом аж голова обертом іде!

Це було з його боку признання. Етьєн сміявся тепер з своїх ілюзій неофіта, з своєї смиренної мрії про чарівне місто, де всі люди стануть братами, де скоро запанує справедливість. Нічого сказати, найкраща рада — сидіти згорнувши руки й чекати, дивлячись, як люди довіку гризтимуть одне одного, мов ті вовки. Ні! Треба боротися, бо інакше неправді не буде кінця і багаті виссуть усю кров з бідних! І він ніяк не міг простити собі свого колишнього безглуздя: як міг він доводити, що не слід мішати політику до соціального питання? Тоді він нічого ще не знав, але скільки перечитав, скільки вивчив він з того часу. Тепер уже думки його стали ясніші, логічніші, в нього навіть виробилася своя власна система. Він тільки висловлював її трохи нескладно, і в словах його відчувалися відгуки різних теорій, що одну по одній відкидав він їх, вичитавши якусь нову, кращу.

Але над усіма теоріями стояла все ж таки ідея Карла Маркса: капітал — наслідок грабунку, праця має право і повинна відвоювати награване багатство. Щодо практичних заходів,

то спершу захопив Етьєна Прудон фантастичною мрією про взаємний кредит, про величезний обмінний банк, що усуне всіх посередників^[25]. Потім перейнявся він Лассалевою теорією про кооперативні товариства^[26]: держава допоможе — дасть дотацію, і поволі з усієї земної кулі зробиться єдине промислове місто; але згодом він зрозумів усі труднощі контролю за такої системи і відкинув її. Останнім часом він дійшов до колективізму й почав доводити, що всі засоби виробництва мають бути віддані колективу. Але й ця нова мрія не набула ще виразних форм; він не знав, як її здійснити, йому заважали різні сумніви, чутливість та розсудок не дозволяли зважитися на рішучі вимоги фанатиків. Він твердив тільки, що треба перш за все захопити владу в свої руки, а там буде вже видно.

— Яка тебе муха вкусила? Чому ти переходиш на бік буржуа? — продовжував він несамовито, зупинившись знову перед Расснером. — Ти ж сам казав, що далі так бути не може, що все мусить шугонути до дідька!

Расснер трохи почервонів.

— Так, я це казав. І коли все шугоне до дідька, ти побачиш, що я покажу себе не гірше за інших — не злякаюсь... Тільки я не хочу в один гуж тягти з тими, хто збільшує безладдя, щоб добитися якогось становища для себе особисто.

Тепер почервонів Етьєн. Вони вже більше не кричали, говорили тихо, в'їдливо, колючи один одного злими словами; обоє зрозуміли, що вони суперники, і враз між ними мов холодом війнуло. Насправді тільки це й загострювало незгоду між ними: одного доводило до революційних крайнощів, другого штовхало до надмірної, нещирої обережності. Самі того не бажаючи, вони відхилилися від своїх справжніх переконань і почали вести фатальну гру, що вони її затіяли не з своєї волі.

Суварін мовчки слухав їхню розмову, і на його ніжному, майже дівочому обличчі виступало презирство, безмірне презирство людини, що готова віддати своє життя за ідею тихо, непомітно, не здобувши навіть мученицького вінця.

— Ага, то це ти на мене натякаєш? — спитав Етьєн. — Заздриш?

— Заздрю на що? — відповів Расснер. — Я ж не вдаю з себе великого діяча, не намагаюся утворити в Монсу окремої секції і стати за її секретаря.

Етьєн хотів перебити його, але той додав:

— Та признайся ж бо, нарешті! Тобі потрібен той Інтернаціонал як торішний сніг; просто кортить стати в нас на чолі, удавати з себе велике цабе і листуватися з славетною Північною федеральною радою.

Расснер замовк.

Тремтячи з люті всім тілом, Етьєн почав:

— Хай так, хай так... Я гадав, що закинути мені нічого не можна; здається, не порадившись з тобою, я ніколи нічого не робив, бо знав, що ти боровся тут давно, ще до мене. Але як тобі з душі верне, коли біля тебе є хтось інший, то тепер я все робитиму сам... Отже, попереджаю тебе: збори відбудуться, навіть якщо Плюшар і не приїде; і товариші приєднаються до Інтернаціоналу й без твоєї згоди...

— Ну, чи приєднаються, чи ні, це ще невідомо, — пробубонів Расснер. — Спершу їх треба примусити платити внески.

— А ніколи в світі! Інтернаціонал на страйкарів не напосідатиме. Ми заплатимо пізніше, зате він нам відразу допоможе.

Расснер не стерпів.

— Добре, побачимо!.. Я теж член твоїх зборів, і я говоритиму. Так, так, я не дозволю тобі морочити голову товаришам, я поясню їм, у чому справжня їхня користь.

Побачимо, за ким вони підуть: за мною, — мене вони вже знають понад тридцять років, — чи за тобою — хлопчиськом, що менше як за рік усе перевернув у нас догори ногами... Ні, ні! Начхати мені на тебе! Побачим, хто кого!

І Расснер пішов геть, але, виходячи, так грюкнув спересердя дверима, що паперові гірлянди аж задрожали на стелі й позолочені картонні таблички підстрибнули на стінах.

Велику порожню залу поняла важка тиша.

Суварін з цигаркою в зубах сидів за столом, як завжди, лагідний, спокійний, мовчазний.

Походивши ще кілька хвилин по кімнаті, Етьєн почав говорити довго, багато — розважав душу. Хіба ж він винен, що товариші цураються цього лежебока-гладуна й переходять до нього? Він виправдувався, доводив, що зовсім не шукає популярності, не знає навіть, як воно сталося, звідки взялася ця прихильність і довір'я до нього шахтарів і, нарешті, його влада над ними. Як могли обвинувачувати його, ніби він хоче зчинити заколот тільки лише для своєї слави та самолюбства! І він бив себе з розпачу в груди й доводив свої братні почуття.

Раптом він зупинився перед Суваріним і скрикнув:

— Знаєш, якби я знав, що це коштуватиме хоч краплю крові комусь з товаришів, я б негайно втік до Америки!

Машиніст знизав плечима, і його губи знову торкнула тонка усмішка.

— Кров... що ж, хай і кров! — ледве чутно проказав він. — Земля її прагне...

Заспокоївшись трохи, Етьєн узяв стільця і сів на другому кінці столу, спершись об нього руками. Бліде обличчя Суваріна, його замріяні очі, що спалахували з часу до часу червоними вогниками і ставали тоді хижими й дикими, — все це бентежило Етьєна, мало якийсь дивний вплив на його волю. Суварін навіть

рота не розкрив, але Етьєна втишило й без слів його мовчання, і він потроху заспокоївся.

— Скажи, — спитав він, — а що б ти зробив, будши на моєму місці? Хіба не моя правда, хіба не час перейти, нарешті, до діла?.. Як на твою думку? Правда, найкраще вступити до цієї спілки?

Суварін випустив не поспішаючи цівкою з рота дим і відповів своїм улюбленим словом:

— Дурниці! А проте поки що й це непогано... Їхній Інтернаціонал незабаром стане на ноги. Він узявся до нього.

— Хто?

— Він!

Суварін вимовив це слово тихо, з якимсь побожним запалом, скинувши оком на схід. Він говорив про свого наставника, про анархіста Бакуніна^[27].

— Тільки він один може струсонуту світ як слід, — провадив Суварін далі, — а твої вчені з їхньою балаканиною про еволюцію — боягузи. Коли на чолі стане він, не скінчиться й трьох років, як Інтернаціонал розчавить старий світ.

Етьєн напружено слухав. Він горів бажанням вчитися, зрозуміти цей культ руйнування, що на нього лише досить невиразно натякав Суварін, ніби ховаючи таємницю тільки для себе.

— Ти з'ясуй мені, нарешті, яка ж ваша мета?

— Все знищити... Щоб не було ні націй, ні влади, ні власності, ні Бога, ні культу.

— Гаразд, я це розумію. Але до чого це доведе?

— До первісної общини без усякої форми, до нового світу, до того, щоб почати все з початку.

— Але як? Як ви збираєтесь взятися до справи?

— Вогнем, отрутою, кинджалом. Розбійник — це справжній герой, народний месник, активний революціонер без пишних фраз, вичитаних з книжок. Треба вчинити низку кривавих замахів; це налякає владарів і збудить народ.

Говорячи це, Суварін став страшний. В захопленні схопився він зі стільця, його тьмянний погляд спалахнув таємничим вогнем, а тонкі руки вп'ялися в край стола з такою силою, ніби хотіли його розламати. Етьєн налякано дивився на нього; він згадував усе, про що розповідав йому часом Суварін: про міни, підкопані під царський палац, про шефів жандармів, що їх заколювали ножами, мов кабанів, про коханку Суваріна — єдину жінку, що її він любив; її повісили в Москві, це було вранці, падав дощ, а він стояв у юрбі і послав їй очима останній поцілунок.

— Ні, ні, — прошепотів Етьєн і відмахнувся рукою, ніби відганяючи від себе ці жахливі привиддя. — В нас до цього ще не дійшло. Вбивства, підпали, пожежі — ніколи! Це жах якийсь, це несправедливо; всі товариші повстали б, як один, проти цього й задушили б винуватця!

Етьєн ніяк не міг зрозуміти цього, вся його істота обурювалася проти жорстокої чорної мрії — знищити весь світ, викосити його, мов хліба на полі, залишивши голу пустку на землі. Ну, а потім що? Як народяться нові покоління на цьому згарищі? Він домагався відповіді.

— З'ясуй мені свою програму. Ми хочемо знати, куди ми йдемо.

Тоді Суварін, втопивши свої замислені очі кудись у далечінь, відповів уже спокійно:

— Усі гадки про майбутнє — злочинні, бо вони стоять на заваді повному зруйнуванню і гальмують поступ революції.

Хоч від цих слів на Етьєна й дихнуло холодом, він не міг не засміятися. А втім, він готовий був визнати, що в цій ідеї, яка

вабила його своєю страшною простотою, є й свій хороший бік. Тільки як почнеш розказувати такі речі шахтарям, то даси занадто великі козири Расснерові, — до справи треба підходити практично.

Вдова Дезір запропонувала їм поснідати; вони подякували і перейшли до сусіднього приміщення, де був трактир; в будні його відокремлювала від зали пересувна перегородка. Поснідавши яечнею та сиром, машиніст устав і зібрався йти, але Етьєн почав його затримувати.

— Нащо лишатися? — відповів той. — Щоб тільки слухати, як ви молотимете ваше нікому не потрібне казна-що?.. Я вже надивився всього удосталь. Бувай!

І пішов з цигаркою в зубах — стриманий і рішучий.

Етьєн хвилювався дедалі дужче. Вибила перша година. Плюшар справді, здається, не додержав слова. О пів на другу почали сходитися делегати. Етьєн сам пропускав їх — боявся, що Компанія надішле, як завжди, своїх шпигів. Він перечитував кожне запрошення, пильно придивлявся до кожного обличчя; багато гостей не мало запрошень, але досить було, щоб він знав їх особисто, і їх впускали. О другій годині надійшов Расснер; він став перед стойкою і, спокійно розмовляючи з приятелями, почав палити люльку. Його глумливий спокійний настрій вкрай знервував Етьєна, а до того ще й кілька бешкетників прийшло: Захарі, Муке та інші, звичайно, тільки для того, щоб шкірити зуби. До страйку тим хлопцям було байдужісінько; їм тільки подобалося байдикувати і було смішно: як це так, що можна нічого не робити. Вони сіли гуртом до столу, пропивали останні су на пиво, жартували й робили собі сміх з товаришів, що страйкували з переконання; ті починали позіхати з досади.

Збігло ще чверть години. Незадоволений гомін у залі ставав голосніший, шахтарям уривався терпець. Етьєн з відчаєм махнув рукою і вирішив відкрити збори. Він уже налагодився

йти до зали, але якраз вдова Дезір, що висунула була голову на вулицю, скрикнула:

— А ось і ваш пан добродій! То справді під'їхав Плюшар.

Перед ґанком зупинився запряжений здороженою конякою візок, і щуплий, чепуристий чоловік з занадто великою головою вискочив на брук і швидко пішов до трактиру; на ньому був чорний суконний сюртук, і взагалі він був одягнений чисто, як заможний робітник, що прибрався заради свята. Уже п'ять років не брав Плюшар у руки терпуга, дуже чепурився, дуже старанно зачісувався і надзвичайно був гордий з своїх вдалих ораторських виступів, а проте рухи в нього були якісь зв'язані, що свідчило про його професію; нігті не відростали. Він мав дуже діяльну й шанобливу вдачу, енергійно поширював свої ідеї, безперестанку їздив по всій окрузі.

— Тільки не сердьтеся на мене за спізнення! — скрикнув він, попереджаючи всі розпитування й докори. — Учора вранці в мене було засідання в Прейї, увечері — збори у Валансеї!.. Сьогодні я снідав у Марш'єнні з Сованья... Звідти я на візок — і просто до вас. Втомився вкрай — чуєте, як захрип? Та дарма, однаково говоритиму. Сто чортів! — схаменувся він на порозі. — А членські квитки, — я ж про них зовсім забув! Добра була б робота!

Плюшар метнувся назад до візка — візник уже був завернув на стайню, — вийняв з чемодана невеличку скриньку з чорного дерева і поніс її під пахвою.

Щасливий Етьєн, сяючи, йшов за ним, а вражений Расснер стояв осторонь, не сміючи навіть привітатися. Але Плюшар сам підійшов до нього, стиснув йому руку і ледве згадав мимохідь про листа. Які вигадки! Чому було не скликати цих зборів? Коли є змога, збори треба завжди скликати, де тільки можна. Вдова Дезір запропонувала йому випити чогось, але Плюшар відмовився. Нема нащо! Він і так говоритиме. Та тільки він

страшенно поспішає, — увечері хоче ще встигнути до Жуазеля, де йому треба порозумітися з Легуже. І всі гуртом посунули до зали; якраз на цю хвилину надійшли й Має з Леваком. Двері замкнули на ключ, щоб почувати себе певніше, і гурток бешкетників ще дужче зареготав; Захарі крикнув Муке, що, може, вони всі разом висидять там одну дитину.

Чоловіка сто шахтарів чекали, розмістившись на лавах; повітря у залі було важке, задушне; прілий дух ще не вивітрився після останньої вечірки. Тихий гомін перекотився по кімнаті, голови повернулися, тим часом новий гурт сідав на вільні місця. Приїжджий з Лілля притягав до себе увагу шахтарів; неприємно вражало те, що на ньому чорний сюртук.

На Етьєнову пропозицію негайно обрали президію; він називав прізвища, а шахтарі підносили руки за бажаних членів. За голову обрали Плюшара, а за помічників йому Має й самого Етьєна. Зарипіли стільці; президія розмістилася за столом, і раптом голова зник на одну мить з-перед очей аудиторії — ані на хвилину не випускав він з рук своєї скриньки і тепер поставив її біля себе на підлозі. Виринувши з-за столу, Плюшар стукнув легенько кулаком, закликаючи товаришів до порядку, а потім хрипко почав:

— Громадяни...

Нараз відчинилися бічні двері, і йому довелося замовкнути: то з кухні ввійшла вдова Дезір і принесла тацю з шістьма кухлями пива.

— Нічого, нічого, не турбуйтеся, — прошепотіла вона. — Коли говориш, завжди в горлі пересихає.

Має поставив тацю на стіл, і Плюшар заговорив далі. Він сказав, що його дуже зворушила тепла зустріч, яку влаштували йому робітники з Монсу, просив пробачити йому запізнення, посилаючись на свою втому й хворе горло. Потім він дав слово громадянинові Расснеру, як той попрощав.

Расснер уже виліз наперед і став коло столу, біля кухлів з пивом; трибуни не було, і він сперся на спинку стільця.

Расснер був начебто дуже схвильований; він відкашлявся і потім голосно почав:

— Товариші...

На шахтарів найбільше впливали легкість та добродушність його мови — він міг говорити невтомно, цілі години. Він говорив спокійно, без гострих рухів і тільки всміхався, заливаючи всіх словами, аж доки всі не погоджувалися з ним: «Так, так, вірно, твоя правда!» Але сьогодні після перших слів він відчув глухий опір і тому почав дуже обережно, торкнувшись поки що тільки питання про страйк: спершу треба було викликати оплески, а тоді вже повставати проти Інтернаціоналу... Звичайно, ганьба погодитися на вимоги Компанії; але які злидні навколо! Яке жахливе майбутнє чекає шахтарів, якщо вони довго ще стоятимуть на своєму! Расснер навіть і не натякнув, що треба скоритися, а проте слова його підточували завзяття; він говорив, що селища вимирають з голоду, питає, на яку підмогу сподіваються ті, що стоять за продовження страйку?

Кілька приятелів спробували були його підтримати, але це ще дужче підкреслило холодне мовчання більшості та загальне незадоволення: його слова, що далі, то дужче дратували присутніх. Не маючи надії відвоювати собі прихильність аудиторії, Расснер дав волю своєму гніву і почав віщувати страшенні знегіддя товаришам, якщо вони дадуть забивати собі баки різними провокаціями, занесеними з-за кордону.

Дві третини присутніх посхоплювалися з місця, кричали, хвилювалися, не давали йому говорити — адже ж це просто глум; він поводитьсь з ними, як з дурними, як з нетямущими дітьми!

Жадливо відпиваючи пиво з кухля, Расснер не зважав на галас і намагався всіх перекричати; він несамовито кричав, що не народився ще той, хто б не дав йому виконати свою повинність!

Плюшар підвівся і, як дзвіночка в нього не було, з усієї сили грюкав кулаком по столі й волав своїм здушеним хрипким голосом:

— Громадяни... громадяни...

Нарешті він якось угамував трохи збори, проголосував пропозицію позбавити Расснера слова, і той мусив замовкнути. Делегати від шахт, обрані ще для розмови з директором, підбурювали інших — голод доводив усіх до нестями, нові ідеї пустили вже коріння. Наперед було видно, яку постанову винесуть збори.

— Їсти маєш що! Тобі на все начхати! — кричав Левак, погрожуючи Расснерові кулаком.

Етьєн перехилився за спиною в Плюшара до Має і намагався його заспокоїти; старий шахтар аж почервонів з люті, так його обурила та лицемірна промова.

— Громадяни, — сказав Плюшар, — дозвольте мені взяти слово.

Запала глибока тиша. Він заговорив хрипко, через силу, але йому це була не первина: він ніяк не міг позбутися свого ларингіту й возив його за собою по всіх усюдах разом з своєю політичною програмою. Але поволі він надавав своєму голосові належної повноти й досягав навіть патетичних ефектів, розставивши широко руки, похитуючи ритмічно плечима наприкінці кожного періоду; його красномовна промова скидалася на проповідь: говорив він по-церковному й ковтав кінці речень, що однотонним своїм наростанням та спаданням зрештою переконували слухачів.

Промову свою Плюшар присвятив величі та благодійному значенню Інтернаціоналу. На зборах, де йому доводилося виступати вперше, Плюшар завжди починав з цього. Він пояснив, що мета цієї організації — визволення трударів, і змалював її грандіозну структуру: внизу — община, вище — округа, ще вище — нація і, нарешті, над усім нагорі — людство. Оратор доповнював свої слова широкими рухами; руки його немов нагромаджували в повітрі поверхи невидимої будови, підносили вгору велетенський храм майбутнього. Потім він перейшов до питання про внутрішню організацію: прочитав статут, поговорив про конгреси, зазначив, як поширилася програма, що колись обмежувалася тільки питанням про заробітну плату, тоді як тепер вона рішуче береться до корінної перебудови соціального ладу; мета програми — скасувати систему найманої праці. Не повинно існувати ніяких національних відмінностей, робітники всього світу об'єднуються на ґрунті загальної справедливості, спільними зусиллями виметуть геть усю буржуазну гнилизну і утворять вільне суспільство, що в ньому той, хто не працює, нічого не одержуватиме! Голос його гримів і відбивався луною вгорі, аж паперові квіти коливалися під закуреною стелею.

Шахтарі захвилювалися, закивали головами. Дехто скрикнув:

— Вірно, вірно!.. Пристаємо!

Плюшар усе говорив. Не скінчиться й трьох років, як вони подолають світ. Він перелічував народи, що пристали до руху. З усіх боків плавом пливуть заяви про вступ до організації. Жодне нове віровчення не мало ще такої сили прихильників. А потім, коли вони візьмуть гору, вони продиктують хазяям свої закони і скрутять їх у баранячий ріг.

— Атож! Атож!.. Нехай вони самі спустяться в шахти та попрацюють під землею!

Одним порухом руки Плюшар закликав до порядку. Тепер він підійшов до питання про страйки. В принципі він їх не схвалював; на його думку, це надто повільний засіб, що тільки затягає страждання робітників. Але тим часом вони неминучі, і коли вже страйк почався, то треба триматися до останнього; перевага страйків полягає ще в тому, що вони дезорганізують лави капіталістів. І в таких випадках Інтернаціонал є справжня підтримка для страйкарів. Плюшар навів кілька прикладів: ось, приміром, страйк металістів-бронзувальників у Парижі; довідавшись, що Інтернаціонал посилає страйкарям допомогу, підприємці так перелякалися, що відразу пристали на всі вимоги. У Лондоні Інтернаціонал врятував вуглекопів однієї копальні — завернув своїм коштом цілий загін бельгійських робітників, що їх закликав був власник шахти. Досить приєднатися до Інтернаціоналу, щоб сповнити жахом підприємців: хазяї знають, що робітники прилучаються до великої армії трударів, які воліють померти один за одного, ніж залишатися рабами капіталістичного ладу.

Вибух оплесків не дав Плюшарові договорити. Він обтер хустиною спітніле чоло, але рішуче відмовився від пива, що йому підсовував Мае, і коли знову розкрив був рота, новий грім оплесків не дав йому сказати слова.

— Готово! — промовив Плюшар, звертаючись до Етьєна. — Буде з них... Мерщій! Членські квитки!

Голова зборів нахилився знову під стіл і виринув з дерев'яною скринькою в руках.

— Громадяни, — гукнув він, намагаючись перекричати шахтарів. — Ось членські квитки. Хай підходять до мене ваші представники, я видаватиму їм квитки, а вони розподілять їх поміж усіма... Пізніше все буде впорядковано як слід.

Расснер знову виступив наперед, все ще намагаючись протестувати. Етьєн теж підвівся — він мав зараз виступати.

Зчинився страшений гармидер і галас. Левак махав кулаками, мов ось-ось кинеться битись. Має говорив щось стоячи, але не можна було розібрати й одного слова; з підлоги здіймався прибитий порох від колишніх балів, що тут відбувалися, і отруював повітря крутим духом молодих шахтарок та шахтарів, що тут танцювали.

Раптом маленькі бічні двері відчинились, і в кімнату просунулися здоровезні груди й живіт удови Дезір.

— Цитьте, бога ради!.. — гаркнула вона на всю пельку. — Жандарми!

То справді приїхав з чотирма жандармами окружний комісар скласти протокол та розпустити збори, але, правда, трохи запізно. Стоячи на дверях, хазяйка ось уже п'ять хвилин точила з ними баляси й доводила, що це її власне приміщення і вона має право запросити до себе своїх добрих друзів. Але нарешті її відштовхнули, і вона кинулася попередити своїх «любих діточок».

— Тікайте сюдою, — казала вона. — Один паскудник жандарм вартує на подвір'ї. Дарма, двері з дровника виходять у заулочок... Швидше! Швидше!

Комісар грюкав уже нетерпляче кулаком у двері; йому не відчиняли, і він погрожував висадити їх. Мабуть, якийсь шпиг доніс про збори, бо комісар кричав, що вони незаконні, що багато робітників прийшло без запрошень.

У залі заметушилися ще дужче. Не можна було тікати так: адже ж не встигли проголосувати ні питання про вступ до Інтернаціоналу, ані питання про продовження страйку. Кожен говорив своє, і всі кричали разом.

Нарешті голова вирішив поставити на відкрите голосування обидва питання.

Цілий ліс рук піднявся вгору; делегати похапцем заявили, що приєднуються самі й дають згоду за своїх відсутніх

товаришів. Так десять тисяч шахтарів з Монсу стали членами Інтернаціоналу.

Потім почали тікати, хто куди. Щоб забезпечити шахтарям відступ, удова Дезір приперла своїм важким тілом двері, що аж дрижали за її спиною: жандарми били об них прикладами. Шахтарі стрибали через лави й тікали один за одним через кухню й дровник. Расснер зник перш за всіх. Слідом за ним кинувся Левак, що забув уже за своє обурення; він мріяв тільки про те, де б його випити кухоль пива, щоб підживитися. Етьєн схопив скриньку і не випускав її з рук; разом з Плюшаром та Має він стояв і чекав: вони вважали для себе за честь вийти останніми. Тільки-но вибігли вони з зали, як клямка зіскочила з дверей, і комісар опинився віч-на-віч з удовою, що її груди та живіт загородили йому дорогу, мов остання барикада.

— Чого це ви мені будинок трощите, легше вам з цього, чи що?! — кричала вона. — Адже самі бачите, що нікого немає.

Комісар, людина млява й лінива, що не любив ніяких ускладнень, тільки пригрозив їй, що посадить у холодну. Забравши своїх жандармів, він пішов писати протокол, а Захарі з Муке аж боки собі рвали, глузуючи з осміяної збройної сили, так їм сподобалася витівка товаришів.

Опинившись на вулиці, Етьєн кинувся бігти щодуху, несучи під пахвою скриньку, і наздогнав інших. Раптом він згадав про П'єррона й поцікавився: а чому той не прийшов на збори? Має, біжачи поруч з ним, відказав, що П'єррон заслаб на дуже зручну хворобу — просто боїться накликати на себе гнів начальства.

Шахтарі хотіли, щоб Плюшар ще побув з ними, але той, не зупиняючись, відказав, що він їде негайно до Жуазеля, де Легуже чекає його наказів. Робітники побажали йому щасливої дороги й, не озираючись, не зупиняючись, накивали п'ятами з Монсу. Вони бігли навпростець через усе містечко, кидаючи на бігу один одному яке-небудь слово, засапані, спітнілі. Має з

Етьеном весело сміялися, певні, що тепер переможуть: тільки-но Інтернаціонал пришле допомогу, Компанії доведеться навколішках благати їх стати до роботи. І в цьому вибухові надії, в цьому дзвінкому тупотінні важких сабо по дорогах відчувалося ще й інше щось, щось грізне, суворе — лютість, що мала охопити робітничі селища й підняти всю округу.

V

Збігло ще два тижні. Був початок січня, холодні тумани скували безмежну рівнину. Настала така скрута, що вже нікуди було далі; кожен новий день приносив нові злидні, селища конали. Чотирьох тисяч франків, що їх надіслав з Лондона Інтернаціонал, ледве вистачило на хліб на три дні. Більше нічого, нізвідки. Велика надія на допомогу згасла, згасало завзяття. На кого ж у світі покладатися, коли навіть їхні брати про них забули?

І серед суворого зимового холоду шахтарі почували себе покинутими, самотніми, відрізаними від усього світу.

У вівторок у селищі Двохсот Сорока вичерпалися останні запаси. Етьєн з делегатами билися мов риба об лід: по всіх сусідніх містах і навіть у Парижі пустили нові підписні листи, збирали пожертви, скликали збори, але всі ці зусилля гинули марно: громадська думка, що спочатку була озвалася на цю подію, потроху охолола, — страйкові цьому не видно було кінця-краю, і все йшло якимось надто мляво й одноманітно, без яскравих драматичних вибухів.

На мізерну милостиню, що прибувала до каси, можна було ледве-ледве підтримати найбідніші родини. Інші жили з того, що заставляли одну по одній свої речі, розпродували поволі своє господарське начиння. Усе добро — вовна з матраців, посуд, навіть меблі — переходило до тандитників. На короткий час наче блиснула була маленька надія, і шахтарям здалося, що вони врятовані: щоб переманити до себе покупців Мегра, дрібні крамарі Монсу, що їх він душив своєю могутньою конкуренцією, запропонували давати продукти набір; та й справді, тиждень цілий у бакалійній крамничці Вердонка та в будочників Карубля та Смельтена не зачинялися двері; але

запаси їхні незабаром вичерпалися, і вони мусили закрити свої крамнички. Раділи за те судові виконавці — боргів тих набралось стільки, що шахтарі не скоро їх позбудуться. Набір ніхто вже більше не давав, нічого було більше продавати — ані ганчірки, ані дірявого горщика, хоч лягай у куток та й здихай, мов той пес шолудивий.

Етьєн, здається, готовий був би шкуру свою продати. Він давно віддав усе, що йому пощастило відкласти з платні, заставив у Марш'єнні свій суконний сюртук і добрі штани і був щасливий з того, що в казанку в Має ще кілька день покипить якась юшка. Залишилися лише чоботи, але їх він беріг, щоб, як він казав, твердо на ногах стояти.

Болюча думка почала гризти Етьєна: чи не занадто рано вибухнув страйк, може б, треба було діждатися, поки в касі взаємодопомоги набереться більше грошей, а тоді вже страйкувати; ця в'їдлива думка доводила його до нестями, йому здавалося, що брак грошей — це єдина причина катастрофи; адже робітники, безперечно, взяли б над хазяями гору, якби в них було відкладено досить грошей, щоб витримати тимчасове безробіття. І він згадував Суварінові слова, як той казав, що Компанія сама призвела шахтарів до страйку, щоб відразу в корені знищити їхню касу.

Етьєн не міг дивитися на це вбоге селище, на цих нещасних людей, що конали без хліба по холодних, нетоплених хатах, — з болю розривалася душа. Не міг сидіти він удома згорнувши руки і далеко ходив битими шляхами, ходив багато й довго, аж поки не стомлювався вкрай. Одного вечора, повертаючись з далекої проходки, Етьєн натрапив коло Рекійярської шахти на непритомну жінку, що лежала край дороги: напевне, зомліла з голоду; він підвів її і в ту мить помітив якусь дівчину, що стояла по той бік баркана.

— Ага, це ти! — скрикнув він, пізнавши Мукетту. — Поможі-но мені. Треба було б її чимсь напоїти.

Зворушена до сліз, Мукетта побігла в свою халупу, що її змайстрував старий Мук серед руїни. Через якусь хвилину вона вернулася з ялівцевою горілкою та скибкою хліба. Горілка відразу допомогла — жінка прийшла до пам'яті і мовчки, не сказавши й слова, жадібно впилася зубами в хліб. Це була мати одного шахтаря; вона жила в селищі біля Куньої, а тепер верталася з Жуазеля, де сподівалася позичити в сестри десять су, та так ні з чим і пішла додому, а дорогою й упала непритомна. Попоївши, подалася вона собі, похитуючись, до селища, Етьєн як стояв, так і зостався на місці серед руїн Рекійярської шахти, серед темних силуетів старих сараїв, що ховалися за кущами тернини.

— Чуєш, ходи-но до мене! Чарочку вип'єш? — весело спитала Мукетта.

Етьєн вагався.

— То ти ще й досі боїшся мене?

Етьєн пішов за нею, — її сміх скорив його. Так щиро й щедро віддала вона свій хліб тій бідній жінці, що серце його розчулилося. Мукетта не хотіла приймати його в батьковій кімнаті, а повела просто до себе і зараз же налила дві маленькі склянки ялівцевої горілки. В її кімнаті було дуже чисто й охайно, і Етьєн щиро похвалив її. У Муків було всього, здається, вдосталь: батько ходив, як завжди, до «Воре», бо конюхи не кидали роботи, а сама Мукетта, щоб не тинятися без діла вдома, найнялася за пралю і заробляла тепер по тридцять су на день. Можна й з хлопцями гуляти, й бути трудящою дівкою.

Раптом Мукетта підійшла до Етьєна, ніжно обвила рукою його стан і тихенько спитала:

— Скажи, чому ти не хочеш мене любити?

Вона це сказала так любо та мило, що він мимоволі всміхнувся:

— Та ні ж бо, я тебе дуже люблю, — відповів він.

— Ні, ні, не так, як мені хочеться... Ти ж знаєш, чого я хочу... Я просто сама не своя... Ну! Це так би мене потішило!

Мукетта казала правду, вона домагалася цього вже цілі півроку. Етьєн мовчки дивився на неї. Дівчина тулилася до нього, обвивала тремтячими руками і зняла до нього очі з таким благанням, з такою любов'ю, що зворушила його вкрай. В круглому її пожовклому від вугляного пороху обличчі не було нічого гарного, але очі її палали, її істота якось дивно вабила до себе; вона вся тремтіла з бажання, вся зашарілася, помолодшала і стала зовсім юна й рожева; і Етьєн не посмів відмовитися від цього дару, який вона підносила йому так палко і смиренно.

— О! Ти згодний... — лепетала вона в захваті. — О! Ти згодний!

І вона віддалася йому незграбно, безтямно, сама не своя, ніби ще незаймана дівчина, ніби це їй первина, ніби нікого не знала вона раніше. Коли почали прощатися, то вдячності її, здавалося, не буде кінця: палко дякувала вона Етьєнові, в нестямі цілувала йому руки.

Етьєнові було трохи ніяково після цієї зустрічі. Невелика то перемога! Адже ж прихильністю Мукетти ніхто не похвалявся! Йдучи додому, він дав собі слово ніколи більше сюди не повертатись. А проте в нього зосталося до неї якесь дружнє почуття: хороша вона дівчина й справді.

Вдома чекали на нього такі важливі новини, що пригода з Мукеттою вмить вилетіла йому з голови. Пішла чутка, що Компанія, може, й поступиться трохи, якщо делегати вдадуться ще раз до пана директора, — в кожному разі штейгери так говорили. А насправді запекла боротьба не так давалася взнаки

навіть шахтарям, як шкодила самим шахтам. Підприємці вперлися, зтялися й шахтарі, і це вело до згуби для одних і для других: робітники пухли з голоду, капітал зазнавав збитків. Кожен день простою поглинав сотні тисяч франків. Машина живе, доки вона рухається, спинилася машина — це її смерть. Знаряддя й матеріали псувалися, капітал не давав зиску й танув, як вода, яку вбирає в себе пісок. Запасів вугілля на шахтах що день, то ставало менше, і клієнтуря вже заводила балачки про те, що доведеться купувати вугілля в Бельгії; а це була неабияка загроза на майбутнє. Компанія вдавала, що їй усе дарма, але найбільше лякали її страшенні збитки в самій шахті: підземні галереї руйнувалися, склепіння у вибоях осідало щоразу нижче, і нічим було цьому зарадити. Штейгерів було надто мало, і вони не встигали лагодити обшивки: то тут, то там ламалися підпори, то тут, то там завалювалася земля. Шахта так підупала, що, перше ніж розпочати роботу, треба було б кілька місяців лагодити зруйновані галереї. Тривожні чутки облетіли вже всю околицю: казали, що в «Кревкері», наприклад, в одній галереї на протязі трьохсот метрів завалилося склепіння і тепер до пласта Сенк-Пом неможливо буде дістатися; у «Мадлені» пласт Могрету обвалився, і його затопило водою. Дирекція вперто спростовувала ці чутки, але дві події — одна за однією — примусили її визнати, що чутки ті мають ґрунт під собою. Якось вранці люди побачили: близько Піолени, над північною галереєю «Міру», — вона завалилась напередодні, — геть зрушився ґрунт, а на другий день на дні «Воре» стався такий обвал, що все передмістя аж здригнулося, мов від землетрусу, і навіть зачепило два будинки.

Етьєн з делегатами не зважувалися на будь-який крок, не знаючи справжніх намірів Правління. Вони питали Дансара, але той відповів якось ухильно: звичайно, Правління дуже жалкує, що сталося таке непорозуміння, і зробить усе можливе, щоб

якось налагодити справу; але Дансар не може сказати нічого певного. Кінець кінцем, делегати вирішили піти до пана Енбо: хай потім на них не нарікають, що вони не використали слушної нагоди й не дали Компанії виправити своєї помилки. Але вони запряглися не поступатися нічим і твердо обстоювати свої умови, бо ж їхні вимоги справедливі й чесні.

Побачення з директором відбулося у вівторок; цього дня чорні злидні нависли наче ще нижче над селищем. Розмова точилася не така щира, як той раз. Має й тепер узяв слово і поясняв директорові, що товариші доручили йому дізнатися, чи не має Компанія сказати їм щось нове. Спочатку пан Енбо вдавав, ніби слова ці дуже його здивували: він не одержав ніяких нових наказів і взагалі ні про які зміни не може бути й мови, доки шахтарі вперто стоятимуть на своєму та бунтуватимуть. Директор говорив холодно й звисока; непохитний його тон справив на делегатів надзвичайно погане враження, і навіть коли вони йшли сюди з більш-менш згодливими намірами, то самого цього тону було вже досить, щоб вони ще дужче завзялися на дирекцію. Але потім директор почав говорити інше, хотів, очевидячки, дійти якихось обопільних поступок, — приміром, що скажуть робітники на таку пропозицію: за кріплення Компанія платитиме їм окремо, але зате накине на вагонетку по два сантими, ті два сантими, що вона їх, на думку шахтарів, має намір відраховувати для своєї власної вигоди. А втім, він додав, що бере цю пропозицію на власну відповідальність, що нічого певного ще не вирішено, але він сподівається дістати на це згоду в Парижі.

Проте делегати рішуче відкинули його умови і повторили свої вимоги: усе має бути по-старому, а крім того, плюс п'ять сантимів надбавки на вагонетку. Тоді пан Енбо признався, що може навіть негайно розпочати переговори, і почав умовляти делегатів погодитися на його пропозицію, зглянутися на

нешасних їхніх жінок та дітей, що гинуть з голоду. Шахтарі вперто дивилися в землю, похмуро хитали головами й одностайно відповідали: «Ні!»

Розпрощалися неприязно. Пан Енбо грюкнув спересердя дверима. Має та інші делегати подалися додому гуртом, важко гупаючи своїми грубезними каблуками по шосе з німою безвладною люттю переможених.

О другій годині того самого дня жінки вирішили й собі спробувати щастя: чому б не піти ще раз до Мегра? Це була остання надія: може, пощастить власкавити цього чоловіка, може, він згодиться давати набір ще один тиждень. Придумала це Маєдиха, що взагалі надто часто покладалася на людське добре серце. Вона намовила Пронозу та Левачиху піти разом. П'єррониха не пішла — дуже жалкувала, але ніяк не могла покинути хворого чоловіка — він усе нездужає, і кінця тій хворобі не видно. Надійшло ще кільканадцять жінок, і всі посунули гуртом до Монсу, похмурі, нещасні, голодні, заступаючи людям дорогу.

Дивлячись на цей натовп, обивателі тривожно похитували головами, хапливо замикали на замки двері, а одна пані навіть швиденько заховала своє срібло. Так ішли вони вперше, і то був поганий знак: коли вже й жінки повилазили з домівок на биту дорогу, то добра не буде. У Мегра зчинився жахливий гвалт. Спочатку він був пустив їх до крамниці, жартував, удавав, ніби певен, що прийшли вони поквитувати свої борги: ой, які ж милі молодички, ач, умовилися між собою і принесли гроші гуртом. Але скоро Маєдиха розкрила рота, Мегра заговорив відразу по-інакшому — ніби обурився. Що вони, глузують з нього? Ще набір дати? Вони, мабуть, хочуть його з торбою по світу пустити? Ні, годі! Більше він не дасть жодної картоплини, жодної скоринки хліба. І Мегра порадив їм звернутися до бакалійника Вердонка, до пекарів Карубля та Смельтена, — адже ж останнім часом

вони, здається, беруть усе в тих крамницях. Жінки слухали його, принижені й злякані, покірливо перепрошували, з розпачем вдивлялися йому в вічі — може ж, таки змилується. Тоді Мегра почав знову глузувати з них, обіцяв віддати Пронозі всю свою крамницю, коли вона візьме його за любовника. І вони були такі залякані, що засміялися, а Левачиха навіть ляпнула, що вона сама на це готова. Але раптом Мегра заговорив грубо, нахабно і почав їх гнати з крамниці, і як вони не йшли й волали до нього, то він штовхнув одну з них. Ті, що вже вийшли надвір, почали його лаяти запроданцем, перекинчиком, а Маедиха, знявши догори руки, стала накликати помсту та смерть на його голову й обурено кричала, що такий поганець негоден їсти хліб.

Додому вернулися безрадісно й похмуро. Побачивши жінок з порожніми руками, чоловіки сумно похилили голови. От і край! День кінчається, а їм не доведеться з'їсти й ложки юшки, отак і спати полягають. Ланцюг майбутніх днів простягнувся у якийсь холодний морок без єдиної теплої іскри надії. Але ж вони самі цього хотіли, і ніхто й не думав здаватися. Навкруги було безпорадне, безпросвітне горе; і все це ще дужче дратувало шахтарів, і вони сиділи мовчки, уперті, запеклі, мов зацьковані звірі у лігві, готові краще вмерти, аніж вийти звідтіль. Хто б посмів підняти голос перший про те, що час уже скоритися? Одностайно заприсягнулися вони стояти за одне, і ніхто не зрадить товаришів страйкарів, як не зраджували вони товаришів, засипаних на дні шахти. Так воно було, так воно мусило бути: шахта була добра школа, і шахтарі вміли терпіти. Мало не від самої колиски доводилося проходити цим людям через вогонь і воду, і тому вони могли тепер спокійно посидіти ще один тиждень з порожніми животами, і до їхньої витривалості домішувалося горде почуття солдата, горда свідомість людини, що пишається своїм ремеслом, яке

примушує її повсякчасно боротися зі смертю і вчить бути готовою на всякі жертви.

Смеркало. Тяжко було в господі у Має; біля захололого каміна, де ледве ще жевріла остання жменька вугляної потерушки, сумно сиділи гуртом і мовчали.

Щодня витягали вони з матраців потроху вовну й носили її продавати, і тепер уже не залишилося від неї й жменьки; позавчора продали за три франки годинника з кукавкою; відколи знайоме рідне цокання зацікавило, велика кімната здалася гола й порожня. На буфеті лишилася тепер тільки остання прикраса — рожева коробка з картону, давній подарунок Має; Маєдиха любила її і шанувала, мов який справжній скарб. Обидва гарні стільці вже теж зникли, і тепер дід Безсмертний з дітьми тулилися сяк-так на старій замшій лавці — принесли її з садка. Сизі сутіні впали на землю, і в кімнаті стало ще ніби холодніше.

— Що робити? — повторювала Маєдиха, сидячи напочіпки перед каміном.

Етьєн стояв і мовчки дивився на наліплені на стінку портрети імператора й імператриці. Він давно б уже позривав їх, та тільки Має не дозволяли: все ж таки хоч якась прикраса й стіни не такі голі.

— І двох су не візьмеш за цих йолопів; дивляться, як ми з голоду пухнемо! — процідив він крізь зуби.

— Може б, я коробку віднесла? — сказала вагаючись Маєдиха і зблідла.

Має — він сидів на краєчку стола, звисивши ноги й безсило схиливши на груди голову, — раптом випростав свій стан.

— Ні, цього я не хочу!

Маєдиха насилу підвелася й обійшла кімнату. Господи! Щоб дожити до таких клятих злиднів! У буфеті ані крихти, ані скоринки, продавати вже нічого, просто навіть і не придумаєш,

як його хліба шмат купити! А вогонь ось-ось погасне! Маедиха визвірилася на Альзіру: вона послала її вранці на відвал пошукати уламків вугілля, а дівча вернулося з порожніми руками — мовляв, начальство заборонило їх підбирати. Начхати на те начальство! Ач яке — над паскудним сміттям трясеться! Це ж не крадіжка, не бозна-що! Налякана дівчинка поскаржилася, що якийсь чоловік нахвалявся ляпасів їй надавати, а проте обіцяла піти ще раз завтра раненько — хай уже б'ють!

— А Жанлен? — кричала мати. — Де ще той шибеник подівся, я вас питаю?.. Він мав принести салату, — були б пощипали його, як ті вівці! Згадаєте моє слово — додому він не вернеться. Вже й учора дома не ночував. Не знаю, чим він там промишляє, але здається мені, що в того стерва завжди повно в животі.

— Може, жебрає по шляхах? — промовив Етьєн. Маедиха аж підскочила й несамовито стиснула кулаки.

— Не може бути!.. Щоб мої діти жебрали? Та швидше я задушу їх моїми власними руками, та й себе так само!

Має вмовився знову на краєчку стола. Діти — Анрі та Ленора — довго дивувалися, чому це й досі їм не дають їсти, а потім зарюмсали. Старий філософ Безсмертний, щоб обдурити голод, мовчки мняв у роті язика. Балакати не хотілося, усі мов заніміли під тягарем своїх болів. Усі були хворі, всі підтопталися, дід кахикав і спльовував чорним, ревматизм знову прикрутив його, починалася водянка; батька душила астма, коліна набрякли від вогкості; золотушні, виснажені спадковою анемією діти й мати ще дужче зблідли. Звичайно, все це були наслідки тяжкої роботи в копальнях, але ж ніхто не скаржився на недугу, доки було що їсти, а ось тепер у селищі люди, як мухи, мруть з голоду. А вечеряти якось треба. Господи! Що робити, куди його йти по допомогу?

Густі похмури сутіні нависли ще нижче; стало ще темніше. Етьєн наче хотів щось зробити, але вагався — серце йому шарпав пекучий біль.

— Постривайте, я скоро вернусь, може, пощастить, — сказав він нарешті.

І він вийшов. Він згадав про Мукетту. В неї напевне знайдеться хлібина — вона йому охоче віддасть. Йому дуже не хотілося йти знову до Рекійяру: ця дівчина знову покірливо цілуватиме йому руки, наче закохана рабиня; але ж не можна було кидати друзів у нещасті; як треба буде, то він вже її приголубить.

— Я теж піду попитаю, а то казна-що — сидиш, як дурна, — сказала Маедиха і грюкнула дверима.

Дід, батько й діти лишилися так, як сиділи, мовчазні; допіру Альзіра запалила недогарок, і він освітив тьмяним світлом кімнату. Надворі Маедиха постояла хвилинку й зазирнула до Леваків.

— Чуєш, я тобі якось позичала хлібину — чи не віддала б ти мені тепер?

Та й замовкла. Тут була, здається, ще більша скрута, ніж у неї самої в хаті, — надії на хліб було мало.

Левачиха сиділа, втопивши очі в холодний камін, а п'яний чоловік — його десь напоїли натщесерце цвяхарі — спав на столі. Обпершися об стіну, добродушний Бутлу машинально терся об неї плечима, наче ошелешений трохи: отаке — збирав, збирав собі чоловік про чорний день, і все поглинула родина Леваків; він немов дивувався, що тепер йому самому доводиться підтягати порожній живіт ремінцем.

— Ага, хліба, голубонько, — відповіла Левачиха. — А я якраз хотіла була до тебе йти позичати.

Левак пробубонів щось зі сну, а жінка спересердя стукнула його лобом об стіл.

— Мовчи ти, свиното! Так тобі й треба — хай хапа за печінку!.. Ач, за горілку друзі можуть платити, а чи не краще було б двадцять су позичити?

Левачиха довго ще кричала, розважала душу серед цього бруду й гидоти — хазяйство своє вона вже давно так занехаяла, що в хаті стояв нестерпний сморід. Хай все йде шкереберть к бісовому батьку — начхати їй на все! Її син, отой паскудник Бебер, з самого ранку дременув кудись — туди йому й дорога, хай і зовсім не вертається — клопоту менше буде. Потім вона заявила, що йде спати, — хоч зогріється трохи, — й штовхнула в бік Бутлу.

— Гайда! Ходи нагору... Вогонь погас, на якого біса палити свічку — не хочу я на тарілки порожні дивитись... Ет, швидше, Луї! Кажу ж тобі, ходімо спати... Притулимось одне до одного — легше стане... А цей бісової віри п'яниця хай мерзне тут сам!

Від Левачихи Маедиха рішучим кроком повернула до П'ерронів через садочки. З хати чутно було сміх; вона постукала, і враз усе стихло. Відчинили не зразу — довелося постояти добру хвилину.

— Це ти?! — скрикнула, ніби страшенно здивована, П'еррониха. — А я думала — лікар. — І не даючи сусідці сказати й слова, зацокотала далі: — Горенько, горенько моє, усе він нездужає, — показала вона рукою на П'еррона, що сидів перед веселим розпаленим каміном. — На виду наче й здоровий, а в животі таке, що просто горе: треба держати в теплі — ото й палимо все, що є.

П'еррон проте пашів здоров'ям — щоки цвіли, сам аж не лусне; і даремно він охкав — хворим його б ніхто не назвав. А до того, Маедисі відразу вдарив у ніс запашний дух смаженого кроля.

П'еррони тут, мабуть, добре попоїли — тарілку з печенею, напевно, кудись спохвату заховали, але не встигли змести з

стола кришок хліба; а посередині на столі стояла ще й забута пляшка з вином.

— Мати пішла до Монсу, — може, десь хліба роздобуде, а ми її все виглядаємо, — казала далі П'єррониха.

Раптом слова застрягли їй у горлі, — пляшка з вином впала їй теж у око. Але вона ту ж мить дала собі раду і розповіла цілу історію: вино... так, так, це вино... То пани з Піолени принесли її хворому чоловікові пляшечку вина, — лікар-бо сказав йому пити бордо. І вона почала дякувати тим панам, — які ж вони добрі, хороші люди! А особливо панночка, — лагідна така, не горда, ходить по шахтарських хатах, допомогу власними своїми ручками роздає!

— Знаю я їх, — сказала Маедиха, — добре знаю. Серце їй боляче стискалося — так, так, хто багатий, тому й щастить, багатому чорт діти колише — знайшли кому ці піоленські пани помагати! Краще були б річку водою напували. А ось їй так ніколи ніхто не pomoже — на похиле дерево й кози скачуть; як це вона тих панів прогавила? Були ж вони в селищі, може, якби вгледіла, то хоч що-небудь витягла б.

— А я оце прийшла до тебе поглянути, чи не можна б чого у вас дістати? Може, вам не так кепсько, як нам, — призналася вона нарешті. — Може, локшини позичили б жменьку, га?

П'єррониха сплеснула з розпачем руками.

— Анічогісінько, моя любко, так-таки нічогісінько, щоб я з цього місця не зійшла. А ще й мати не вертається — напевно, нічого не здобула. Доведеться покластися не вечерявши.

Раптом з льоху почувся дитячий плач — П'єррониха розлютувалася і почала калатати кулаками об двері. Це та клята гульвіса Лідія, її замкнули — хай знає, як цілісінький день швендяти по всіх усюдах, мов неприкаяна! Ач яка, зранку дременула й тільки о п'ятій припленталася додому! Чисте лихо з нею, хати не держиться, повсякчас кудись тікає.

Маедиха все ще стояла посеред кімнати й не насмілювалася піти додому. Цей буйний вогонь проймав її тіло своїм млосним теплом аж до болю, до відчаю, а думка, що тут їли, що тут є їжа, ще дужче стискала порожній шлунок. Звичайно, стару вони кудись випровадили, а дівчинку замкнули, щоб пожерти на дозвіллі свою печеню. Ет, хоч що там кажи, а як жінка вміє з чужими хвостом крутити — це приносить щастя в дім.

— Добраніч! — сказала вона раптом.

Тим часом надворі вже зовсім стемніло; місяць з-за хмари кидав на землю тьмянний скісний промінь. Замість піти додому навпростець, через садки, Маедиха обійшла вулицею, не маючи сили вернутися до хати. З усіх дверей уздовж мертвих причілків визирав голод, дивилася пуста. Нащо стукатися, домагатися — скрізь однакові злидні. Відколи почалася скрута — а цьому було вже кілька тижнів, — навіть самий дух смаженої цибулі, цей крутий дух, яким ще здалеку тхнуло від шахтарських селищ, геть вивітрився; тепер від осель тхнуло тільки старим льохом, вогкою, порожньою ямою, мертвотою. Десь за цими стінами стихали, танули, потопали вдалині якісь невиразні звуки, придушений плач, уривчаста лайка; важка тиша оповивала поволі селище — на тіла, навалені купами на голих ліжках, спускався голодний сон з страшними привидами.

Проходячи повз церкву, Маедиха вгледіла чиюсь тінь, зраділа, прискорила кроки. То йшов абат Жуар, кюре з Монсу, що правив службу божу щонеділі в тутешній каплиці; мабуть, він зазирнув був до ризниці в якійсь своїй справі і тепер вертається додому. Зігнувши спину, абат швидко йшов пішоходом, і вся його сита, спокійна постать немов говорила, що він має тільки одне бажання: жити з усім світом у злагоді. Він прийшов сюди вночі даремно: мабуть, не хотів, щоб його бачили вуглекопи, не хотів себе компрометувати. Гомоніли,

ніби він дістав підвищення на чині; десь навіть бачили його з його наступником — худорлявим абатом з жаринами-очима.

— Пане кюре, пане кюре, — пролепетала Маедиха. Але той не спинився і тільки похапцем кинув їй:

— Добривечір, добривечір, голубонько!

Маедиха постояла безсило перед своїми дверима. Ноги ледве держали її, і вона ввійшла в дім.

Ніхто не поворухнувся. Мае сидів так само понурий на краєчку стола. Дід Безсмертний та малі щільно тулилися одне до одного на лаві, щоб трохи зігрітися, слова ніхто не сказав, тільки свічка догоріла до краю, і підсліпуватий її вогник згасав. Стукнули двері — і діти жваво повернули свої голівки, але ж, побачивши матір з порожніми руками, знову похнюпились, — їм так хотілося гірко заплакати, але не сміли: чого доброго, ще нагорить. Маедиха схилилася стомлена перед похололим каміном. Ніхто її не розпитував, усі мовчали — зрозуміли й без слів; не варт було ворушити губами — тільки зайва втома. Вони чекали вже без надії, безвладні, прибиті, чекали на останній порятунок — може, Етьєн десь-таки хоч що-небудь винишпорить. Хвилини тяглися довго, безконечно, їх навіть перестали вже рахувати.

Етьєн прийшов з клуночком у руці — приніс дванадцять печених картоплин, що вже прочахли.

— Оце й усе, більше нічого не дістав, — сказав він.

У Мукетти хліба так само не було, і вона віддала йому свій обід; силоміць втиснула йому в руку цю ганчірку з картоплею і поцілувала його з щирого серця.

— Спасибі, — сказав Етьєн, коли Маедиха поклала перед ним його пайку. — Я вже там попоїв.

Він дивився похмуро на дітей, що жадливо накинулися на картоплю. Батько й мати теж не доторкнулися до неї, щоб дітям більше лишити; зате старий проковтнув усю свою частку,

довелося навіть одну картоплину від нього відібрати для Альзіри.

Потім Етьєн розповів деякі новини: впертість страйкарів так розлютувала Компанію, що вона вирішила звільнити найдужче скомпрометованих, найупертіших та верховодів. Видима річ — вона вирішила діяти відкрито й прагне війни. Були й ще гірші чутки, ніби значна частина робітників здалася на підмову і має взятися до роботи: взавтра, кажуть, у «Вікторії» та у «Фетрі-Кантель» усі, як один, спустяться в шахту, і навіть в «Мадлені» та в «Міру» принаймні третина робітників вийде на роботу.

— Ага! Вже й зрадники завелися! Прокляті! Ми їм покажемо! — скрикнув Має і скочив на підлогу розпалений, червоний. — До завтра! Завтра ввечері в лісі!.. Якщо боронять нам обговорити нашу справу в «Джигуні», то вже в лісі ніхто не заборонить, ми там як у себе вдома.

Наглитавшись картоплі, старий Безсмертний був задрімав і аж підскочив від цього крику; то був давній заклик на сходку, що по ньому шахтарі колись збиралися, щоб дати відсіч королівським солдатам.

— Так, так, до Вандаму! Коли всі туди, то й я з усіма! Маєдиха палко порвалася наперед.

— Ми всі підемо туди! Досить уже цієї зради та наруги.

Етьєн вирішив оповістити всіх, що шахтарі з усіх селищ мають зійтися як один завтра ввечері у Вандамі; але вогонь у каміні догорів, як і в Леваків, а свічечка враз погасла. Не було вже ані вугілля, ані гасу; лягали спати помацки, голодні, холодні, від холоду зашпори заходили. Діти плакали.

VI

Жанлен одужав і міг уже ходити, але кістки йому зрослися так погано, що він закривів на обидві ноги; він бігав тепер по качинному, перехильцем, але ж так само прудко, як і колись, і так само скидався на якогось шкідливого, злодійкуватого звірка.

Того вечора, присмерком, Жанлен з нерозлучними своїми приятелями Лідією та Бебером довго чатували на Рекійярським шляху — причаїлися за барканом, на якомусь белебні напроти поганенької бакалійної крамнички, збудованої на самому повороті при дорозі. В крамарки, старої підсліпуватої баби, було три-чотири мішки сочевиці^[28] та квасолі, чорні від пороху, та ще суха, як ремінь, засиджена мухами тріска висіла на одвірку; на ту рибу й пас Жанлен свої вузенькі, хижі очі. Він уже двічі підбивав Бебера зірвати її з цвяшка, але досі аж ніяк не можна було цього зробити: щоразу на дорозі то той, то той пройде — біда та й годі, і чого ті люди скрізь вештаються, не дадуть зробити діла!

Якийсь вершник показався з-за повороту, і налякані діти аж до землі припали за барканом: то був пан Енбо. Відколи вибухнув страйк, його можна було часто зустріти верхи на битому шляху; відважно й спокійно їздив він сам один поміж бунтівничими селищами — хотів особисто впевнитись, як стоять справи в окрузі. Досі над вухом у нього ні разу ще не просвистіла каменя; люди, що здибалися дорогою, проходили мовчки мимо і тільки наче занадто помалу йому вклонялися, не поспішали; але найчастіше натрапляв він на закоханих, що ні про яку політику не думали, а просто впивалися насолодою по різних закутках, де тільки було те можливо.

Кобила бігла рясю, директор сидів на ній рівно-рівно й дивився просто перед себе, не повертаючи голови, щоб, бува, не сполохати когось. Навкруги нього було стільки тої жадібної вільної любові, він бачив, почував її скрізь, і серце йому билося дужче від невдоволеного бажання.

Панові Енбо ще здалеку впала в око ця купка дітей — двоє хлопчиків, що навалилися на дівча й підбили його під себе. Нещасні малюки — і ті намагаються якось скрасити невеселе своє життя! На очах йому набігли сльози; він зник за поворотом — рівний-рівний на своєму сідлі, по-військовому застебнутий на всі гудзики.

— От чорти! — скрикнув Жанлен. — То це й до ночі кінця не буде... Ану мерщій, Бебере! Тягни її за хвіст!

Але на дорогу знову вийшли два чоловіки, і хлопчик аж вилаявся нишком спересердя: він упізнав голос свого брата Захарі, що розповідав своєму приятелеві Муке, як він зовсім несподівано знайшов у подолі жінчиної спідниці сорок су, — ач, яка, куди зашила! Обоє задоволено геготіли й ляскали один одного по плечах. Муке надумав на завтра цікаву розвагу: велике змагання в кулі. Рівно о другій годині вони вийдуть завтра з «Авантажу» й подадуться в напрямку до Монтуара, близько Марш'енна. Захарі згодився. На якого біса надокучають їм з отим страйком? Раз вони байдикують, то чому ж не погуляти?

Завернувши за ріг, приятелі зустріли Етьєна, що йшов від каналу; він озвався до них, і всі троє стали.

— Та що ж вони, ночуватимуть тут на дорозі, чи що? — скрикнув Жанлен з відчаєм. — Вже ніч. Стара лагодиться мішки ховати...

На стежці показався ще якийсь шахтар; він ішов до «Рекійяру», і Етьєн пішов з ним. Коли вони проходили повз баркан, Жанлен почув кілька слів з їхньої розмови: вони

говорили про збори у лісі; виявилося, що їх довелося відкласти на завтра, — боялися, що за один день не встигнуть повідомити всіх шахтарів.

— Ага, то головну машину пустять завтра, — прошепотів хлопчик до своїх приятелів. — Треба туди піти. Чуєте? Чкурнемо надвечір. Га?

Нарешті навкруги не було вже видно нікого, і Жанлен звелів Беберові починати.

— Гайда! Сміло! Тягни її за хвіст... Та візьми очі в руки, — стара має помело, як замете тебе, то й перекинешся!

На щастя, вечір був темний. Бебер вискочив з-за баркана й схопився руками за рибину, шворка луснула. Хлопець кинувся чимдуж навтікача, розмахуючи здобиччю, мов летючим змієм, а за ним прожогом Жанлен з Лідією. Здивована баба вийшла з своєї крамнички, знизуючи плечима: що воно за отара гупає по дорозі? Було так темно, що розгледіти вона нічого не могла.

Ці негідники завдавали страху цілій околиці — мов якась дика орда навалилася на неї. Спочатку вони не виходили за межі самого «Воре» — вовтузилися по вугляних буртах, вилазили звідти чорні, мов справжні негри, грали в схованки поміж колодами, зникали за ними з головою, мов у нетрях незайманого лісу. Потім захопили відвал; з голих його схилів, де ще всередині клекотіло полум'я, любісінько спускалися на власних своїх сідалах, а там, де вже поросла ожина та тернина, тихенько нишпорили й бавилися в гущавині, мов ті шкідливі мишенята. Потроху діти вилазили з своїх засідок, поширювали свої володіння, билися до крові на купках цегли, гасали по ланах, запихалися без хліба різними соковитими рослинами та корінцями, грабалися на узбережжі каналу, ловили в намулі дрібну рибку й глitalи її живцем. З часом вони набиралися духу й почали виходити на лови щоразу далі, відбивалися від селища на багато кілометрів, аж до Вандамського лісу під його лапасте

верховіття; тут навесні вони заїдалися суницями, а влітку горіхами та боровицею, і незабаром уся безмежна рівнина стала їх неподільною власністю.

У цих дітей з очима голодних вовчат зростала жадоба нищити, красти, плюндрувати. Ця жадоба штовхала їх геть із селища на битий шлях, і вони блукали по всій околиці від Монсу аж до Марш'енна, шукаючи здобичі та пригод. Жанлен, як завжди, верховодив своїм злочинським загоном: то посилав його на поле красти цибулю, то в садки красти фрукти, то різний крам, порозставляючи перед крамницями. По всій окрузі почали нарікати на страйкарів, гомоніли про якусь справжню організовану банду.

Одного разу Жанлен примусив Лідію обікрасти навіть свою мачуху, — вона мала витягти в П'єрронихи з банки, що стояла на поличці біля вікна, два десятки цукерок з ячного цукру. Лідію за це добре відшмагали, але вона перетерпіла мовчки і не виказала Жанлена, бо тремтіла перед його авторитетом. Найгірше було те, що хлопець забирав собі майже всю здобич. Бебер мусив також приносити йому данину, а до того ще й радіти, коли отаман не лупцював його і не забирав собі геть усього.

Жанлен не знав упину й почав зловживати своїм впливом; він бив Лідію тепер так, як б'ють свою законну жінку, а довірливого Бебера під'юджував на різні небезпечні витівки. Його страшенно тішило, коли траплялося якось підвести цього високого на зріст хлопчиська, що міг би його самого звалити з ніг одним своїм здоровенним кулаком.

Жанлен однаково зневажав і Бебера, й Лідію, повадився з ними, як з своїми рабами, і дурив їх, що має коханку королівну, таку гарну, таку гарну, що обоє вони негідні навіть на очі їй повернутись. І справді, останнім часом Жанлен повадився якось чудно: раз у раз чи то в кінці вулиці, чи то на повороті стежки —

хоч де б вони були — раптом зупинявся, відбирав у товаришів усю здобич і, грізно насупивши брови, наказував їм повертатися до селища.

Так воно було й того вечора: на перехресті, де дорога повертала на Рекійяр, діти зупинилися на хвилину звести дух.

— Віддай! — скрикнув Жанлен і видер у товариша суху рибину.

Бебер заперечив:

— Я теж хочу. Адже ж це я її добув.

— Га? Що? — визвірився Жанлен. — Схочу, то дам, а не схочу, то й не дам. Тільки в кожному разі не сьогодні. Сьогодні — дзуськи! Може, взавтра, коли зостанеться.

Жанлен штовхнув Лідію до Бебера, поставив їх струнко, мов солдатів на муштрі, а сам зайшов їм за спину і суворо наказав:

— Стоятимете так, не обертаючись, п'ять хвилин... І бережіться, чортенята: якщо озирнетесь, то з куців відразу вискочать дикі звірі, пожеруть вас і кісток не лишать... Потім підете просто додому; і якщо Бебер посміє дорогою доторкнутися до Лідії, я про це дізнаюся і дам обом вам чосу.

Сказавши це, Жанлен зник у темряві, легко й нечутно ступаючи по землі босими ногами. Хлопчик і дівчинка стояли як укопані п'ять хвилин, боячись глянути назад, боячись поворухнутися, боячись, що з темряви простягнеться невидима рука і боляче лясне їх. Залякані, затуркані діти кінець кінцем щиро одне одного полюбили — їх еднав спільний жах. Бебер мріяв про те, щоб схопити Лідію й міцно-міцно стиснути її в своїх обіймах, так, як він часто бачив у дорослих; Лідія теж хотіла цього, — а як би приємно було, коли б хтось її лагідно, тихенько приголубив. Але ж ні Бебер, ані Лідія не сміли переступити заборону. Коли діти поверталися додому, ніч була глупа, темна, а проте вони не зважувалися обнятися і йшли рядком сумні, розчулені, певні, що досить їм доторкнутися одне

до одного, як отаман враз візьметься звідкись і дасть їм у спину доброго стусана.

У той же час Етьєн теж прийшов до Рекійяру. Напередодні Мукетта благала його зайти до неї; і він вернувся, соромлячись, не сміючи признатися сам собі, що його вже вабить ця дівчина, яка обожувала його, мов Ісуса. Проте Етьєн поклав розірвати з нею; він побачить її, скаже, щоб вона не ходила за ним назирці, бо що подумують товариші! Тепер не час для любощів, нечесно навіть маніжитися, коли навкруги люди гинуть з голоду.

Етьєн не застав Мукетти вдома і сів почекати на неї, пильно вдивляючись у кожну людську постать, що з часу до часу проходила мимо.

Під зруйнованою баштою чорніло жерло шахтового колодязя. Над ним стирчала рівна балка з рештками заваленого даху, що, як дивитися збоку, нагадувала шибеницю. Мурування горішньої закраїни пообсипалося, а з розколини стриміли два дерева — горобина та платан, і здавалося, ніби обоє вони ростуть із надр самої землі. Скрізь була дика пустка. Над чорною дірою позапліталось цупке коріння, позавалювалася стара, трухлява обшивка, буйно поросла трава, глід та тернина; навесні вільшанки вили тут свої гнізда.

Компанія не хотіла витратити зайвих коштів на догляд старої шахти і вже десять років збиралася її засипати, але у «Воре» не було окремого вентилятора і, як воно сполучалося з «Рекійяром», то обидві копальні мали одну спільну вентиляційну топку, яка містилася в «Рекійярі»; одна з старих штолень його й правила за витяжну трубу. Обмежилися тим, що підперли обшивку поперечними балками; саме вони й загородили вхід. Горішні галереї занехаяли цілком і підтримували тільки найнижчу, де містилася вентиляційна піч, в якій палали купи кам'яного вугілля; вона давала таку тягу повітря, що в суміжній копальні з одного краю до другого

повсякчасно шугав справжній борвій. Про всякий випадок, щоб можна було спускатися й підніматися через Рекійярську шахту, дирекція наказала пильнувати запасні драбини і не давати їм руйнуватися; тільки ніхто про це не дбав, у шахтовому колодязі було вогко, і драбини гнили собі, а деякі площадки вже й позавалювалися. Над чорним жерлом навис кучерявий кущ ожини, і як горішні щаблі геть пообламувалися, то, щоб дістати ногою найближчу цілу дошку, треба було цупко вчепитися в корінь горобини і тоді вже спускатися у чорну безодню, покладаючись на саму лише ласку долі.

Етьєн причаївся за кущами і довго терпляче чекав. Але ось у гущавині щось зашаруділо і ледве чутно прослизнуло між гілками, — мабуть, сполоханий вуж; аж ні: за мить у темряві спалахнув сірничок, і Етьєн, на превелике своє диво, впізнав Жанлена. Хлопчик запалив свічку й пірнув у чорну безодню під землю. Це так зацікавило Етьєна, що він і собі підійшов до шахтового колодязя; малий уже зник, але на другій площадці блимав ще вогник. Хвилину Етьєн вагався, потім схопився за коріння й пірнув за хлопцем; в голові його промайнула думка, що він зараз летітиме сторчака униз на всі п'ятсот двадцять чотири метри, на самісіньке дно шахти, але ж нога його нарешті намацала щабель, і він почав обережно спускатися. Жанлен, мабуть, нічого не чув, бо постать його маячила весь час під ногами в Етьєна, світло спускалося щоразу нижче, а здоровезна темна тінь від маленького кривоногого тільця тривожно танцювала й хилиталася на стінах. Жанлен дряпався вниз, мов мавпеня, і там, де бракувало щаблів, спритно орудував руками, ногами й підборіддям. Кожна драбина була сім метрів завдовжки; драбина йшла за драбиною — одні були ще міцні, інші тріщали, ніби ось-ось зламаються; вузькі площадки погнили, потрухлявіли, вкрилися цвіллю, і нога ступала по них м'яко, мов по моху; дедалі ставало гарячіше, знизу з

вентиляційної штольні пашіло, мов з печі, спирало дух, хоча тепер, під час страйку, підземне вогнище палало не так шалено, як за нормальних часів; бо, звичайно, коли пекельна піч поглинала по п'ять тисяч кілограмів кам'яного вугілля денно, то той, хто наважився б зазирнути в її «димар», обсмалив би собі геть-чисто всю шкуру.

— Ото кляте жабеня! — бурчав задихаючись Етьєн. — Куди воно скаче, сто чортів!

Двічі він мало не зірвався. Дерев'яні щаблі були мокрі й слизькі. Якби йому хоч свічка! Але навкруги було зовсім темно, тільки летючий вогник далеко під ногами показував дорогу. Вже кілька разів Етьєн боляче забився у темряві. За ним було вже двадцять драбин, але то ще не був кінець. Етьєн почав рахувати: двадцять перша, двадцять друга, двадцять третя — глибше, глибше, далі й далі — коли ж нарешті він спиниться?

Від пекучої задухи тріщала голова, і Етьєнові здавалося, що він падає просто в розпечене жерло печі. Нарешті він дістався до великої підземної зали, колишньої вантажної, і побачив, що тьмяний, вогник посувається далі, в глибину галереї. Тридцять драбин! Отже, вони були тепер за двісті десять метрів від земної поверхні.

«Чи довго він ще водитиме мене? — подумав Етьєн. — Мабуть, він залазить спати в стайню».

Але вхід до лівої галереї, де містилася стайня, геть зовсім завалило землею. І знову довелося йти, але що далі, то тяжче й небезпечніше. Сполохані кажани зривалися з кутків, тріпали крилами й чіплялися до темного склепіння. Треба було поспішати за тьмяним вогником, і Етьєн кинувся за Жанленом у темну галерею. Але ж там, де дитина пролазила вільно, мов гадючка, Етьєн пробивався ледве-ледве, на превелику силу. Як усі старі підземні ходи, ця галерея страшенно сплющилася, що далі, то щільніше обступали її земляні стіни, нижче осідало

склепіння. Подекуди лишилися зовсім вузькі проходи, такі вузькі, як комин, але вони мали теж кінець кінцем зникнути. Земля задушувала колишню галерею, навалювалася всією своєю вагою на неї, поламані дерев'яні підпори стриміли з усіх боків і щохвилини загрожували вп'ястися в тіло своїми шпичками, гострими, як лезо шпаги. Етьєн обережно ліз за Жанленом навколішках, а то й на животі; раптом ціла згряя наляканих пацюків пронеслася тікаючи по його спині. «Бий тебе лиха година! Та коли ж цьому кінець?» — сердився Етьєн. Ноги йому немилосердно ломило, він важко дихав.

Нарешті вузький прохід почав ширшати; прорачкувавши так якийсь кілометр, вони опинилися обидва в зовсім цілому просторому коридорі. То був кінець галереї, кудою колись возили вагонетки, вона скидалася на природну печеру. Довелося спинитися; Етьєн стежив здалеку за Жанленом: хлопчик устроїв свічку між двома каменяками, розташувався, дуже задоволений і не хапаючись, як людина, що може, нарешті, спокійно зітхнути в своїй оселі. Та й справді, цей закуток підземної галереї було чудесно опоряджено. Долі в кутку лежала м'яка постіль з сіна; з старих дощок складено було щось подібне до столу, а на тому столі лежало багато всякої всячини: хліб, яблука і навіть кілька надпитих пляшок ялівцевої горілки, — то було справжнє грабіжницьке лігво з купами різної здобичі, що назбиралася тут не за один тиждень; тут було багато й зовсім не потрібних хазяїнові цього житла речей — наприклад, мило, вакса, вкрадені, очевидячки, тільки тому, що хотілося вкрати. І малий злодіяка розкошував серед тих награбованих скарбів і егоїстично втішався ними на самоті.

— Та чи є в тебе совість? — скрикнув Етьєн, звівши дух. — Ач, куди він лазить житися, коли ми там, нагорі, всі з голоду пухнемо!

На смерть наляканий, Жанлен затремтів і витріщив безпорадно очі, але, пізнавши Етьєна, відразу заспокоївся.

— Хочеш, пообідаємо? — сказав він. — Від шматочка смаженої риби, певно, не відмовишся? Га? Ось пожди.

І, не випускаючи рибини з рук, хлопчик заходився зчищати з неї мушиний слід чудесним новеньким ножиком із кістяною колодочкою, — на таких ножиках звичайно карбувалися якісь написи; на цьому стояло тільки одне слово «Любов».

— А ножик у тебе непоганий, — сказав Етьєн.

— Це подарунок... Лідія подарувала, — відповів Жанлен, не пояснивши, що цього ножа Лідія вкрала за його наказом з пересувної ятки в Монсу, перед трактиром «Відтята голова».

— А правда, тут у мене гарно?.. — гордо додав він, обчищаючи старанно рибу. — Трохи тепліше, ніж нагорі, та й пахне ніби краще, га?

Етьєн присів; йому кортіло поговорити з цим хлоп'ям; гніву вже не було, лишилася тільки цікавість до цієї ненажерливої дитини, такої завзятої, зіпсутої, хитрої на всякі вигадки. Та й справді, Етьєн почував себе дуже добре в цій печері, тут було не надто душно, а тепло й приємно, як у лазні, знадвору не долітало найлегшого подиху вітру, а там, нагорі, лютував зимовий, пронизливий холод і дошкуляв так, що бідакам аж зашпори заходили.

За довгі роки повітря в занехаяних галереях відсвіжилося, шкідливий рудниковий газ вийшов, і тепер тут пахло лише старим перегнилим деревом і тонким летючим ефіром та гвоздикою. Старі дерев'яні підпори виглядали тепер дуже чудно: вони скидалися на блідо-жовтий мармур, облямований білястим мереживом якогось моховиння, що вкривало його ніби химерним, вигаптуваним шовком і перлами серпанком. В інших місцях цямриння поросло грибами. А навкруги літали білі метелики й мушки; сніжно-білі павуки снували своє

павутиння — уся підземна галерея кишіла силою білих, блідих, безбарвних істот, відрізаних навек від сонячного проміння.

— І тобі тут не страшно? — спитав Етьєн.

Жанлен глянув на нього здивований.

— Страшно? Чого? Адже я тут сам-один.

Тим часом хлопчик уже обшкрябав рибину, запалив невеличке багаття і почав її пекти. Потім розрізав надвое буханець хліба. Етьєн не відмовився від своєї пайки. Риба була страшенно солона, але розкішна для молодих міцних шлунків.

— Тепер я розумію, чому ти гладшаєш, коли в нас усіх кістки повипиналися. Свинота ти, щоб ти знав — сором жерти, як з немочі, коли... А про інших в тебе й гадки нема?

— От тобі й маєш! А чому ж інші такі дурні?

— Добре робиш, що ховаєшся, бо коли б батько дізнався, що ти став на злодійську стежку, він би тобі добре наклав.

— А хіба буржуа нас не обкрадають? Ти ж сам це завжди говориш. Так, я поцупив у Мегра цю хлібину, але я тільки взяв у нього те, що він нам винен.

Етьєн нічого не відповів, трохи збентежений цими словами; він сидів з повним ротом і мовчки вдивлявся в цю дитину з гострою мордочкою, зеленими очицями та з відстовбурченими вухами, вдивлявся в цього виродка з темними інстинктами й хижою хитрістю дикуна, що ніби повертався поступово до своєї первісної звірячої подоби. Шахта його породила, шахта й добила його, покалічивши йому ноги.

— Ну, а Лідію ти коли-небудь береш із собою? — знову спитав Етьєн.

Жанлен зневажливо скривив губи.

— Це дівча? Звичайно, ніколи... Баби надто язикаті.

І він знову з погордою засміявся. О! Він так зневажав тих слинявих, безглузких Бебера й Лідію. Вони вірять усім його нісенітницям, тягнуть для нього різні ласощі — по губах їм тече,

а в рот не попадає... І ось тепер вони плентаються додому з порожніми руками, а він тим часом їсть гарячу рибу... Ця думка тішила його самолюбство.

— На самоті краще. Сам з собою буваєш завжди в злагоді, — поважно закінчив маленький філософ.

Етьєн доїв хліб; потім він хильнув ялівцевої горілки, міркуючи, що, мабуть, доведеться зловжити Жанленою гостинністю; найкраще — це просто потягти його нагору за вухо й суворо заборонити красти, а як не послухає, то настрахати тим, що батько про все дізнається. Але раптом спала йому нова думка: адже це відлюдне сховище може чудесно придатися комусь з товаришів та, нарешті, йому самому, якщо справи там, нагорі, підуть занадто кепсько.

Примусивши Жанлена забожитися, що той більше не засинатиме тут на сіні, як це з ним іноді траплялося останнім часом, і повернеться ночувати додому, Етьєн узяв недогарок і пішов перший, а хлопчик залишився господарювати.

Дарма, що холод проймав до кісток, Мукетта примостилася на колоді й уперто дожидала Етьєна. Вгледівши його ще здалеку, вона кинулася йому назустріч, обвила руками його шию, і, коли той сказав, що вони більше не зустрічатимуться, в серце їй ніби вп'явся гострий ніж. Господи, чому ж? Хіба ж вона мало його любить? І боячись за себе, що дасться на спокусу й проти волі своєї зайде до неї, Етьєн повів дівчину на дорогу й почав їй пояснити лагідно, як тільки можна лагідніше, що вона компрометує його перед товаришами, компрометує його політичну справу.

Мукетта здивувалася — та хіба ж це зачіпає політику? Нарешті їй спало на думку, що йому соромно знатися з нею; це зовсім їй не вразило — що ж, то цілком природна річ, — і вона запропонувала Етьєнові таке: хай при всіх ударить він її по щоці, тоді всі подумають, що він її кинув... Але нишком,

нишком, тихенько... іноді... вони бачитимуться дуже рідко... трошки... трошечки. Дівчина просила, благала несамовито, обіцяла критися, не затримувати його довше, як на п'ять хвилин... Це глибоко зворушило Етьєна, але він уперто відмовлявся. Так було треба, йому жаль стало дівчини і захотілося хоч на прощання приголубити її. Переступаючи помалу, дійшли вони так до перших будинків у Монсу, стали, обнялися під ясним промінням повного місяця.

На шляху показала якась жіноча постать; проходячи квапливо повз них, вона якось чудно здригнулась, ніби спіткнулася ненароком.

— Хто це? — спитав стурбований Етьєн.

— Це Катріна вертає з «Жан-Бару», — відповіла Мукетта.

Жінка йшла тепер з похиленою головою, квола, стомлена, нетвердо ступаючи. Етьєн дивився на неї в розпуці. Нащо, нащо побачила вона їх! І так йому стало досадно... А втім... Хіба вона не сама пішла за іншим? Хіба вона не завдала йому, Етьєнові, такого самого болю на цьому ж таки Рекійярському шляху, як віддалася тому, другому? Проте йому було страшенно тяжко, що він віддячив їй тим самим.

— Знаєш, що я тобі скажу? — прошепотіла крізь сльози Мукетта, коли Катріна пройшла. — Ти не хочеш мене тільки тому, що накидаєш оком на іншу.

На завтра випала хороша година; небо було морозне, ясно-блакитне; стояв погожий зимовий день, один з тих днів, коли земля, як кришталь, дзвенить під ногами. Жанлен дременув з дому о першій ще годині, але мусив подождати за церквою Бебера; хлопці мало не подалися без Лідії, — мачуха замкнула була дівчину в льоху, але потім випустила її і наказала нарвати повнісінький кошик кульбаби для салату, а як не нарве, то сидітиме цілу ніч у льоху з пацюками; налякана Лідія хотіла була відразу піти по зілля, але Жанлен відрадив: не горить,

можна буде й пізніше нарвати. Йому вже давно не давала спокою Польща, сита Расснерова кролиця. Якраз коли вони проходили повз «Авантаж», вагітна самичка вибігла на дорогу; вмить хлопчик підскочив до неї, схопив її за вуха й убгав у кошик, що висів у Лідії на руці. Ото сміху буде, коли вони гонитимуть її, мов собаку, до самого лісу.

Діти зупинилися на хвилину поглянути на Захарі й Муке, що вихилили допіру з двома іншими товаришами по кухлю пива й лагодилися розпочати гру в кулі. Виграш — новий кашкет і червона фулярова хустина — лежав поки що в Расснера і мав перейти до переможця. Гравці розбилися на дві пари й почали обговорювати умови гри: перша зупинка буде на фермі Пайо, за три кілометри від «Воре».

Захарі почав перший, бо завзявся довести кулю до ферми за сім ударів, а Муке тільки за вісім.

Отже, кулю, тобто невеличке яечко з буксового дерева, поклали на брук гострим кінцем догори, і гравці взяли киї з загнутими кінцями, оббитими бляхою, та довгими держаками, щільно обмотаними мотузком.

З «Авантажу» виступили рівно о другій годині. Починаючи гру, гравець мав право на три удари підряд, і Захарі дуже влучно вдарив кулю, — за першим разом вона пролетіла понад чотириста метрів по бурячниках. Грати по шляхах та селищах було суворо заборонено, бо можна було покалічити, а то й убити кого.

Муке, що мав право тільки на один удар, теж почав добре й відкинув кулю на сто п'ятдесят метрів назад. Гравці розпалилися. Одна партія шпарко гнала кулю вперед, друга відганяла її назад, і все це бігцем; хлопці гасали як навісні по замерзлій, кочкуватій ріллі, спотикаючись і збиваючи собі ноги.

Захоплені Жанлен, Бебер та Лідія спочатку стрибали за гравцями, коли раптом Польща нагадала про себе. Кошик

теліпався у Лідії на руці, і звіринка несамовито билася в ньому. Дуже цікаво було б подивитися, чи вміє вона прудко бігати?..

Діти відстали від гравців і випустили звіринку; вона дременула чимдуж навікача, діти за нею; мабуть, з годину ганяли вони кролицю в усі боки: гналися за нею, бігли їй навперейми і що було сили верещали, щоб нагнати на неї більшого страху. Але звіринка вислизала з рук, і діти так би були й не піймали її, якби не те, що була вона вагітна.

Раптом засапані дїтлахи почули за спиною крик і лайку: непомітно і зовсім несподівано наскочили вони на кулю, і Захарі мало не проломив києм черепа молодшому своєму братові. То була вже четверта партія; від ферми Пайо гравці подалися на Катр-Шмен, потім від Карт-Шмен до Монтуара. Тепер вони шістьома ударами мали довести кулю від Монтуара до Пре-де-Ваш. Отже, за годину вони відмахали два з половиною льє; а до того промочили горло дорогою в кав'ярні «Венсан» і в трактирі «Три мудреці». На цей раз на чолі партії стояв Муке; лишалося ще тільки два удари, і він переможе. Аж ось раптом Захарі, що, як завжди, штукарив, ударив так влучно києм, що загнав кулю в глибокий рівчак при дорозі. Партнер Муке ніяк не міг вибити кулю звідти. Хоч сядь та й плач! Гравці розпалилися, кричали, сперечалися, але довелося починати нову партію.

Від Пре-де-Ваш до Ерб-Рус не було навіть і двох кілометрів: отже, досить п'яти ударів; а в Леренара можна буде спочити й випити по кухлику.

Тим часом Жанлен знову щось надумав. Він дочекався, щоб гравці відбігли, а тоді витяг з кишені мотузочок і прив'язав його до задньої лапки кролиці. Це було дуже кумедно: Польща побігла перехильцем поперед дітей, висмикуючи лапку й так безпорадно шкутильгаючи, що діти аж боки собі рвали. Потім Жанлен прив'язав її за шию, щоб вона бігла скочки. Але

кролиця вже стомилася і не встигала перебирати лапками; тоді діти потягли її за собою, волочачи то спиною, то животом по землі, як візок. Ця гра тривала понад годину. Звіринка почала вже безсило хрипіти, але біля лісу, недалеко Крюшо, діти знову почули голоси гравців і швиденько сховали кролицю в кошик.

Тепер уже Захарі, Муке та двоє інших шахтарів відмахували кілометр за кілометром, майже не зводячи духу, і зупинялися тільки на хвилину, щоб випити кухоль пива у намічених задалегідь трактирах. З Ерб-Рус вони погналися до Бюші, потім до Круа-де-П'єр, потім до Шамбле. Земля гула під ними, кремезні ноги тупотіли за кулею, а та летіла, підстрибуючи, як дзиґа на льоду; погода сприяла грі, ноги не грузли в замерзлу землю, хоч легко було зламати в'язи. У сухому холодному повітрі удари стугоніли, мов постріли; міцні мускулясті руки стискали обмотане мотуззям держално, напружене тіло з страшенною силою поривалося наперед; такої б сили було досить, щоб забити бика. Гра точилася далі; куля летіла від краю до краю голої рівнини, через рови, яри, баркани й низькі огорожі. Треба було мати дуже здорові легені й залізні м'язи, щоб грати в цю гру. Вибійники любили її, охоче розминали свої задубілі м'язи після довгої праці в копальні. Були й такі скажені завзятці, переважно старші хлопці, що гналися, не відпочиваючи, аж по десять льє; у двадцять п'ять літ це, звичайно, дурниця, але в сорок тіло вже занадто важке: сорокалітні шахтарі в кулі не грали.

Вибила п'ята година, почало сутеніти. Гравці наближались до Вандамського лісу; це була остання партія, що мала вирішити, кому припаде кашкет та нова хустина. Байдужий до громадських справ, Захарі, як завжди, кепкував: ото кумедія — врізатися так у саму гущу товаришів, що зійшлися на поважні збори. Щодо Жанлена, то відколи діти вийшли з селища, він не раз поглядав скоса на ліс, — йому кортіло туди. Він погрозив

Лідії кулаком, коли та насмілилася сказати, що вже час вертатися додому; вона вже шкодувала, що не послухала мачухи, й злякалася: ні, ні, неодмінно треба нарвати тієї кульбаби. Але Жанлен обурився: що таке? Не йти на збори? Ні, він мусить послухати, що патякатимуть там старі. Жанлен штовхав Бебера і, щоб веселіше минув час, — до лісу було вже недалеко, — запропонував відв'язати мотузку, пустити звіринку на землю й підганяти її камінцями. Глибоко в ньому зростало інше, глухе пожадливе бажання: забити кролицю, затягти її в свою підземну нору і там з'їсти. Звіринка знову кинулася навіткача, зморщивши носика й прищуливши вушка; одна каменяка зачепила їй спину, друга перебила хвоста, і дарма що вже зовсім стемніло, тут би їй був і кінець, та раптом вгледіли діти з-за дерева на галявині Етьєна з Мае. В нестямі накинулися вони на кролицю і знову запхнули її в кошик. Майже одночасно Захарі, Муке та обидва їхні партнери вдарили востаннє киями, і куля доскочила мало не до самої галявини.

Збори мали ось-ось початися. На землю впали сутіні, і всю голу рівнину заповнили мовчазні постаті; вони сунули, сунули плавом стежками, дорогами то окремими темними цятками, то групами до сизих верховин Вандамського лісу. В селищах ставало порожньо; навіть діти й жінки подалися з дому, ніби щоб погуляти при ясному місяці, під глибоким ясным небом. Дороги зливалися з темрявою; мовчазних груп, що нечутно простували ними до одного місця, не було навіть видно, тільки почувалося, як щось важке, велике, опановане одним почуттям тупотить і суне кудись у темряві. І якийсь невиразний шелест, якийсь гомін нічних голосів віддавався по голих кущах, по сухих огорожах.

Пан Енбо помалу повертався додому на своїй кобилі, прислухаючись до того невиразного шуму. Дорогою він зустрічав силу-силенну пар; скільки їх там гуляло цього

погожого зимового вечора! Усе закохані й закохані — йдуть втішатися коханням попід стінами, припавши устами до уст. Він звик до того, — як часто зустрічав він ці самі пари, цих дівчат, що віддавалися у кожній канаві, цих бідаків, що пожадливо накидалися на цю єдину дармову втіху! І ці нахаби ще нарікають на долю, таж вони можуть вільно, досхочу, скільки влізе пити єдине в світі щастя — любов! З якою радістю помирав би він з голоду, як і вони, коли б можна було почати життя знову з жінкою, що віддалася б йому бездумно, хоч і на купі каміння, але всім своїм тілом, з усім палом свого серця. Але нещастю його не можна було нічим зарадити, і він заздрих цим бідакам.

Коняка переступала помалу і, схиливши голову на груди, пан Енбо повертався замислений додому; цей невиразний гомін, що потопає у чорній долині, рвав йому душу, йому вчувалися в ньому тільки самі поцілунки.

VII

Збори мали відбутися на просторій згористій галявині План-де-Дам. Біла колонада широковітих буків з рівними, стрункими стовбурами, вкритими зеленкуватими плямами лишай, обступала її щільним колом. На траві лежало кілька зрубаних велетнів, а ліворуч здіймалися рівні стоси вже готових дров. Надвечір похолодало. Обмерзлий мох хрустів під ногами. Внизу, при землі, було дуже темно, і лапасте гілля буків вирізнялося чорним мереживом на блідому небі. Повний місяць впливав на небозводі й затопляв своїм сяйвом вогники зірок.

На збори зійшлося близько трьох тисяч вуглекопів, — чоловіки, жінки, діти, — і все це стовпище гуло, рухалося, заливало галявину по самі береги; але раз у раз надходили нові групи, і море голів, повите ще темрявою, хвилювалося ген-ген поміж деревами аж до сусідньої ділянки, і над не рухомим, задубілим бором здіймався глухий гук, наче вітер під час бурі.

Етьєн, Расснер та Має стояли вгорі на схилі. Між ними спалахнула суперечка, і голоси їхні лунали гостро й сердито. Гурт чоловіків обступив їх і слухав. Левак злісно стискав кулаки, П'єррон похливно відвернувся, дуже стурбований, що мусив-таки прийти (не можна ж було довше посилатися на гарячку); дід Безсмертний із старим Муком, що теж причвалали до лісу, сиділи мовчки рядком на викорчуваному пні, здавалося, глибоко задумані. За ними зібрався гурток гонивітрів — Захарі, Муке та інші, що прийшли сюди, звичайно, щоб тільки поштукарити та витрішки половити. Навпаки, жіноцтво стояло трохи осторонь, поважно й статечно, мов у церкві. Маєдиха тільки мовчки похитувала головою на глухі прокльони Левачихи. Філомена кахикала, — відколи вдарила зима, бронхіт її знову розгулявся. Лише Мукетта реготала на всю губу,

слухаючи, як стара Проноза нарікала на рідну свою дочку і взивала її запроданкою та бездушним виродком за те, що та відпасується на паскудствах свого чоловіка й посилає матір шукати вітра в полі, щоб самій нажертися кролячої печені на дозвіллі.

Тягнувши Лідію за руку й наказуючи Беберові не відставати, Жанлен виліз на стіс і вмовився з товаришами високо над усією юрбою.

Сварка почалася через Расснера, що вимагав обрати спершу правомочну президію зборів, а тоді вже переходити до порядку денного. Він і досі ще лютував, — не міг забути своєї ганебної поразки у «Веселому джигуні», і тепер дав собі слово за всяку ціну поквитуватися сьогодні, певний, що, побалакавши поза різними делегатами віч-на-віч з усім шахтарським людом, відразу поверне собі свій колишній авторитет. Етьєна це обурило — яке безглуздя обирати президію тут, на цьому просторі, серед цього лісу! Настав час боротися революційно. Їх цькують, мов тих вовків, і вони боротимуться дико й запекло. Бачачи, що сварці не буде кінця, він скочив на завалене дерево і скрикнув:

— Товариші! Товариші!

І відразу юрба зацімліла.

Невиразний гомін стих, і наче глибоке зітхання полинуло над галявиною. Тим часом Має вгамовував обуреного Расснера.

— Товариші! — дзвінко й чітко говорив далі Етьєн. — Коли нам не дають говорити, коли проти нас, як проти розбійників якихось, висилають жандармів, то ми порозуміємося тут. Тут ми в себе вдома, ніхто не примусить нас мовчати в цьому лісі, як не можна сказати «мовчи» звірам або птахам!

Гучні вигуки громом відповіли промовцеві:

— Так! Правда! Ліс наш! Тут нам вільно розмовляти!..
Говори!

Одну мить Етьєн стояв мовчки на зваленому дереві.

Місяць тільки-но сходив на небі і освітлював саме лише верховіття, морок ще не розвіявся над темною масою людей, що потроху заспокоїлися й притихли; Етьєнова постать на горбку була ще теж темна й коливалася, мов чорна тінь, над юрбою.

Поволі підняв Етьєн угору руку й почав; але тепер голос його не гримів, він говорив стримано, просто, як уповноважений від народу, що складає звіт про свою роботу. Нарешті з'явилася нагода виголосити те, чого не дав йому сказати у «Веселому джигуні» поліцейський комісар.

Намагаючись говорити по-вченому й спираючись лише на факти, голі факти, Етьєн передусім побіжно оглянув історію страйку і висловив свою думку про страйки взагалі; принципово він був проти них; шахтарі не хотіли припиняти роботу, примусила їх до цього дирекція своїм новим тарифом. Потім він нагадав про перше побачення делегатів з директором, про безсоромність Правління, а пізніше, після другої спроби домовитися, — про запізнену згоду віддати шахтарям ті два сантими, що їх хотіли спершу так ганебно украсти. Далі Етьєн пояснив цифрами, куди було витрачено надіслані гроші, а також у якому сумному стані перебуває тепер їхня каса взаємодопомоги, і сказав кілька слів на захист Інтернаціоналу, Плюшара та інших, що не могли зробити на користь шахтарів Монсу більше через те, що в них надто багато справ у міжнародному масштабі. Отже, загальне становище дедалі ускладнюється; Компанія повертає розрахункові книжки і погрожує найняти робітників з Бельгії; крім того, вона впливає всіма можливими засобами на кволих та хистких, залякує їх і вже переконала деяких шахтарів спуститися в шахти. Етьєн говорив сухо й одноманітно, ніби щоб ще дужче підкреслити всі ці невеселі новини, говорив про всепереможний голод, про

розбиті надії, попереджав, що боротьба потребуватиме великої мужності. І раптом так само спокійно й тихо скінчив:

— От серед яких обставин, товариші, мусите ви винести свій присуд. Чи хочете ви далі страйкувати? А коли хочете, то що гадаєте ви робити, щоб перемогти Компанію?

Глибока тиша впала на землю з зоряного неба. Невидима юрба мовчала в п'їт'ї, приголомшена цими словами, і з-поміж дерев чути було тільки розпачливий віддих грудей.

Етьєн заговорив знову, але тепер голос його лунав інакше. Це говорив уже не секретар організації, а ватажок, апостол істини. Невже серед шахтарів знайдуться такі мерзотники, що не додержать свого слова? Нащо ж товариші страждали марно цілий місяць? Невже заради того, щоб повернутися на шахту, покїрно схиливши голову, і засудити себе на довїчні злидні? Хїба не краще наложити головою за те, щоб скинути гнїт капїталу, що душить голодом працівника? Як?! Вїчно терпїти голод, терпїти його доти, доки не штовхне вїн найсмирнїших на бунт? Та хїба ж це не безглузда гра, хїба вона може довше тривати?

Етьєн говорив про те, як визискують шахтарів, про те, що тільки на них падають тягарем згубні наслідки промислових криз і що коли через конкуренцію хазяї знижують цїну на свої вироби, то знов-таки голодувати доводиться тільки робїтникам. Нї! Нового тарифу приймати не можна, це — замасковане здирство, у шахтарів просто хочуть украсти по одній робочїй годинї на день. Але годї! Терпець урвався... Час настав!.. Злидарї за всяку цїну дїйдуть справедливостї.

Етьєн замовк, стояв нерухомо з пїднесеними вгору руками. Дзвїнко вдарило слово «справедливїсть», юрба стєнулася, затремтіла, гук оплесків, мов шелест сухого вїтру, покотився поміж деревами.

— Справедливїсть!.. Настав час добитися справедливостї! — залунало по галявинї.

Етьєн розпалювався. Він не був такий красномовець, як Расснер, мова його не лилася так легко й плавно; часто-густо йому бракувало слів, і, вимучуючи іноді з великим зусиллям якусь кострубату фразу, він мав звичку двигати плечем, ніби це допомагало йому. А проте під час цих неприємних запинок у нього раптом з'являлися надзвичайно влучні й зрозумілі образи та звороти, що цілком проймали слухачів. Дуже вражали їх Етьєнова постать і жестикуляція; перед шахтарями стояв робітник-будівель-ник, і рухи його були звичні, як на роботі: промовляючи, Етьєн притискав щільно до тіла лікті, потім простягав руки із стисненими кулаками, а нижня його щелепа була висунена наперед, немов для того, щоб укусити. І всі казали, що він хоч і непоказний, а примушує себе слухати.

— Наймана праця — це нова форма рабства, — почав Етьєн знову, і голос йому затремтів. — Шахта мусить належати шахтареві так, як море належить рибалці, а земля — селянинові... Чуєте! Шахта належить вам, вам усім, що ось уже ціле століття платите за неї своїм потом і кров'ю, своїми злиднями!

Туманні питання права та законодавства про шахти Етьєн поставив руба. Надра землі, як і сама земля, належать усьому народові, а різні компанії монополізували свою владу над ними лише через низку нечесних привілеїв. Що ж до копалень «Монсу», то тут сумнівне право на розробку вугілля ускладнюється старими договорами, що їх було укладено з колишніми денними власниками Ено, як було тоді заведено. Отже, шахтарі мають лише знову заволодіти своїм добром, — і рука Етьєна простяглася вперед, удалину, обводячи всю голу рівнину, всю околицю ген-ген поза темною смугою лісу.

Тим часом місяць вплив вище на небо, і промінь упав з лапастого верховіття на Етьєна. Юрба ще була повита тінню, і коли з темряви перед нею виринула ця біла осяяна постать, що

широко розкидала навкруг себе щедрою рукою такі багатства, вона знову заплескала й плескала довго та вперто.

— Так! Так! Він каже правду. Так!

Нарешті Етьєн перейшов до свого улюбленого питання про знаряддя праці; воно все мусить належати колективі; з великим захопленням повторював він ці слова, що приємно лоскотали його вухо. За останній час з ним сталася велика еволюція. Почавши з розчулених братерських почуттів християнина-неофіта і з скромних мрій змінити форму праці, Етьєн дійшов до політичного висновку, що найману працю треба взагалі скасувати. Ще недавно на зборах у «Веселому джигуні» його поняття про колективізм були ще досить невиразні, але з того часу його погляди щодо цього вилилися в цілу сталу складну програму. Кожен пункт цієї програми Етьєн якомога науково обґрунтовував своїм слухачам. Перш за все, говорив він, волю можна здобути лише в тому разі, якщо буде зруйновано увесь державний лад. Потім, коли народ захопить владу в свої руки, почнуться різні реформи, а саме: повернення до первісної комуни, замість сім'ї морально пригніченої — народження сім'ї вільної, рівноправної, повна громадська, політична та економічна рівність, особиста незалежність завдяки користуванню засобами виробництва й усіма продуктами праці, і нарешті — професійна освіта коштом колективу.

Отже, старе, гниле суспільство треба перелити в зовсім нові форми. Етьєн нападав на шлюб, на право спадкоємства, він визначав майновий стан поодиноких осіб широким порухом руки, порухом косаря, що косить достиглий хліб, валив додолу ганебний пам'ятник минулих віків, і поруч з цим другою рукою будував майбутнє людське суспільство, зводив світодайний храм правди й справедливості, що виросте на світанку двадцятого віку. З цього надмірного психічного напруження

розум починав туманіти й лишався тільки фанатизм засліпленого сектанта. Здорова критична думка, сумніви й зневіра раптом кудись зникали. О! Збудувати цей новий світ так легко-легко. Етьєн обміркував усе наперед, передбачив усе і тепер говорив про майбутнє життя так, ніби йшлося про звичайну машину, яку можна зібрати до купи за дві години, а вогонь і кров — то все пусте, те його мало обходило.

— Прийшла наша черга! — вигукнув він востаннє. — Влада й достатки віднині повинні бути в нас!

Радісний крик вибухнув з глибини лісу й покотився до Етьєна. Місяць заливав тепер своїм білим сяйвом усю галявину, і на її ясному тлі вирізнялося далеко поміж величезними сірими стовбурами дерев аж до сусідніх ділянок хвилясте море голів. У морозному прозорому повітрі видно було схвильовані обличчя, блискучі очі, роззявлені роти — ціле стовпище голодних чоловіків, жінок і дітей, що готові були кинути вперед і видерти з чужих рук пограбоване колишне їхнє добро. Гарячі Етьєнові слова пройняли їх своїм палом, і вони вже не почували холоду. Екстаз фанатиків підносив їх над землею; це скидалося на сподівання й гарячкову віру перших християн у близький прихід царства справедливості. В Етьєновій промові були деякі незрозумілі технічні терміни, деякі незрозумілі думки, але те невиразне й абстрактне якраз і давало ще більше простору уяві, ще більше обіцяло й вабило. Яка чудова мрія! Стати самому собі за господаря, не мучитись, втішатися життям, розкошувати!

— Вірно! Йй-бо, вірно!.. Наша черга!.. Смерть експлуататорам!

Жінки палали, як у гарячці; Маедисі з голоду голова теж обертом пішла, і завжди спокійна жінка була мов сама не своя, Левачиха репетувала, стара Преноза махала як скажена кощавими відьмацькими руками, Філомені розривав груди страшенний кашель, а захоплена Мукетта вигукувала

найніжніші слова до оратора. Переконаний, переможений Етьєновою промовою Мае щось гнівно кричав, П'єррон тремтів, Левак, не перестаючи, щось теж просторікував; гонивітри з Муке та Захарі на чолі невдало силкувалися кепкувати, але почували себе ні в сих ні в тих і тільки дивувались, як це довго так товариш промовляє, не промочивши собі ані разу горла. А найдужче за всіх телесувався на своєму стосі Жанлен, підбурюючи Лідію та Бебера й немилосердно тріпаючи в руках кошика з кролицею.

Юрба знову застугоніла. Етьєн упивався своїм успіхом, своєю славою. Досить було одного його слова, щоб у цих трьох тисячах грудей забилися серця жвавіше, і він почував свою владу над ними, почував, як майже реально тримає їх усіх у своїх руках. Якби Суварін зволив прийти до них на збори, він вітав би Етьєнову промову, вітав би його ідеї і був би задоволений з анархічного поступу свого учня; він ухвалив би його програму, — звичайно, крім пункту про народну освіту, бо Суварін вважав, що освіта — це взагалі пережиток, сентиментальна дурниця, і, на його думку, блаженне цілюще неуттво — то була та очисна купіль, де людство мало обмитися й оновитися.

З усіх лише Расснер злісно й зневажливо знизував плечима.

— Та чи даси ти мені, нарешті, сказати слово? — крикнув він до Етьєна.

Той скочив на землю.

— Говори, побачимо, чи будуть вони тебе слухати. Расснер став на його місце й рукою закликав юрбу до порядку, але гомін не вщухав; ті, що стояли ближче, пізнали товариша, і його ім'я облетіло все стовпище аж до останніх рядів між високими деревами, його не хотіли вже слухати, — це був повалений ідол, і сама його присутність страшенно дратувала тих, що колись йому поклонялись. Його балакучість, його добродушна мова, що

лилася так легко, вільно і так довго чарувала шахтарів, здавалася тепер тепленькою солоденькою водичкою, що могла приспати лише свідомість страхополохів. Даремно Расснер кричав серед загального гамору, силкувався виголосити свою давно надуману довгу промову про те, що нове законодавство не перетворить відразу світу, що для соціальної еволюції потрібен час; з нього сміялися, його обсвистували; це була ще гірша поразка, ніж у «Веселому джигуні» — тепер уже не можна було нічим зарадити, це була незабутня ганьба... Кінець кінцем в Расснера почали шпурляти грудками замерзлого моху, і якийсь пронизливий жіночий голос вискнув:

— Геть зрадника!

Расснер намагався пояснити, що шахта не може належати шахтареві, як верстат — ткачеві, і доводив, що далеко було б краще й корисніше добиватися участі в прибутках, зацікавити робітника як рівноправного пайовика підприємства.

— Геть зрадника! — підхопила тисяча голосів, і в повітрі засвистіло каміння.

Расснер зблід, і сльози відчаю набігли йому на очі. Усе, чим він жив, раптом загинуло; двадцять років приятелювання, двадцять років честолюбних сподівань — все розтоптала ця невдячлива юрба... Болюче вражений в саме серце, не маючи сили довше говорити, Расснер скочив на землю.

— Тобі смішно, — промурмотів він до Етьєна, що переможно дивився на нього. — Гаразд, бажаю, щоб і тобі було те саме... І, згадай моє слово, — це буде!

І, ніби скидаючи з себе відповідальність за майбутні нещастя, що він їх передбачав, Расснер махнув рукою і подався геть самотній білою мовчазною рівниною.

Знову знялися крики й свист, але нараз юрба здивовано замовкла. На поваленому дереві стояв дід Безсмертний. Він говорив уперто щось серед галасу й гармидеру. Досі вони з

старим Муком сиділи осторонь, як завжди, мовчазні й задумані, ніби згадуючи про давнє минуле. Мабуть, його охопила, як це часом з ним бувало, непереможна по треба говорити, якась сила підіймала з глибини в ньому далеке минуле, давні спогади оживали, і тоді слова годинами точилися з його старечих уст.

Усе замовкло. Юрба уважно слухала діда Безсмертного, блідого, як привид, у місячному сяйві. Те, що він казав, не стосувалося безпосередньо страйку; він говорив про якісь давні незрозумілі події, і подив зростав. Старий розказував про свої молоді літа, про смерть двох своїх дядьків там, на дні «Воре», про запалення легенів його дружини, що поклало її в домовину; але ж провідна його думка крутилася навколо одного: життя було завжди тяжке і ніколи краще не стане. Колись давно п'ять сотень шахтарів зібралось так само в цьому лісі, бо король не хотів скоротити робочого дня... Але Безсмертний не докінчив про це і перескочив уже на інше, почав про якийсь давній страйк... Стільки тих страйків бачив він на своєму віку! Всі вони народжувалися тут, у лісі, під цими деревами, тут, на План-де-Дам, там, у Вугляних ямах... а то й ще далі, коло Со-дю-Лу. Іноді бувало це взимку, часом гарячої літньої пори. А одного разу вдарила така злива, що всі порозбігалися по своїх домівках та так і не вирішили нічого. Десь завжди нахоплювалися королівські солдати, й справа кінчалася стріляниною.

— Ми теж підносили руки, ми присягали не спускатися в шахти... Ах! І я присягав... Так... так... присягав і я!..

Юрба мовчки дивилася й слухала, і неприємне, тяжке почуття помалу обгортало її; але Етьєн, що напружено стежив за цією сценою, скочив на пень і опинився поруч старого. Серед інших товаришів він угледів Шавалю, що стояв попереду. Думка, що Катріна теж тут, натхнула йому нового запалу, — хай вона знає, хай вона бачить його перемогу.

— Товариші, ви чули? Це один з найстаріших наших робітників. Ви чули, скільки він страждав, і, чуєте, чуєте — наші діти терпітимуть ті самі страждання, доки ми не поквитаємося з злодіями і катюгами.

Етьєн був грізний; ніколи ще він не говорив так палко. Він підтримував рукою Безсмертного, показуючи на нього, мов на прапор злиднів та туги, закликаючи до помсти. Швидкими, рвучкими словами нагадав він шахтарям про першого з Має, про весь цей виснажений, понівечений шахтарський рід... Що дали цій родині сто років каторжної праці на ненажерливу Компанію? Голод, злидні, ще гірший голод, ще тяжчі злидні; і відразу ж порівняв цих злидених шахтарів з череватими членами Правління, напактованими грошима, з усією тією зграєю акціонерів, що ось уже ціле століття живуть, як продажні дівки, чужим коштом, нічого не роблячи, і тільки тішать своє тіло. Чи ж не жах то страшний? Цілі покоління людей від батька до сина мусять гинути з голоду під землею тільки для того, щоб міністри одержували хабарі й розкошували на чужі гроші, щоб покоління ясновельможних панів та буржуа могли безжурно бенкетувати та гладшати по затишних своїх палатах перед теплими камінами!

Етьєн читав про професійні шахтарські хвороби і тепер говорив про них з яскравими, жахливими подробицями: виснаження, анемія, золотуха, сухоти, астма, що душить людей, ревматизм, що паралізує тіло. Нещасних кидають на поталу машинам, заганяють, мов те бидло, купами в тісні халупи, великі компанії помалу поглинають їх, узаконюють рабство, загрожують поневолити робітників цілої нації, мільйони робочих рук — і все заради прибутків якоїсь тисячі відгодованих дармоїдів.

Але ж тепер шахтарі не колишнє бидло, темне й несвідоме, загнане під землю. З глибоких глибин шахти повстають лави

нових громадян. Зерно проростає, і проб'ється воно крізь землю одного ясного сонячного дня і дасть багаті жнива. І тоді побачать, чи за сорок літ роботи на шахті можна давати сто п'ятдесят франків пенсії шістдесятилітньому дідові, що вихаркує вугілля з себе і ледве ступає набряклими від рудникової вогкості ногами? Так! Труд зажадав звіту від капіталу — цього незнаного, безликого божества, що причаїлося десь у своїй таємній божниці і смочче кров із тих, хто, конаючи з голоду сам, його годує! Так, але ж настане час, і голодні ринуть туди, полум'ям пожеж освітять йому обличчя і потоплять у крові цього паскудного кабанюгу, цього жахливого ідола, відгодованого людським м'ясом!

Етьєн замовк, але його простягнена рука все ще показувала на ворога кудись туди, у далечінь, від краю до краю землі.

На ці слова юрба відгукнулася таким криком, що обивателі в Монсу його почули і тривожно глянули в напрямку до Вандаму, стурбовані, чи не завалилося часом щось знову в копальнях.

Нічні птахи звилися над лісом у ясну небесну глибіню. Етьєн, не гаючи часу, спитав:

— Товариші, кажіть ваше слово... Чи згодні ви провадити далі страйк?

— Згода! Згода! — пролунали гнівні голоси.

— То що ви гадаєте вчинити?.. Якщо підлі боягузи спустяться завтра в шахти, ми загинули.

Подихом бурі відповів йому натовп:

— Смерть підлим боягузам!

— Отже, ви ухвалюєте покликати їх до порядку, нагадати їм про дану присягу... Зробімо так: підемо всі на шахти, вплинемо на зрадників і доведемо Компанії, що ми всі стоїмо за одне, що ми всі одностайно воліємо вмерти, але не поступимося.

— Вірно! На шахти! На шахти!

З того часу як Етьєн узяв слово, він шукав очима Катріну серед блідих схвильованих людей, що оточували його і голосно кричали. Але вона, очевидячки, не прийшла. Зате він увесь час бачив Шавалю; той криво всміхався, зневажливо й глузливо знизував плечима, ніби кепкуючи з Етьєна, хоч душу його й гризла така заздрість, що він шкуру б свою продав, аби тільки зажити хоч трошечки такої слави.

— А якщо серед нас є шпиги, товариші, — казав далі Етьєн, — хай бережуться, їх знають... Так, так... Я бачу тут вандамських шахтарів, що не кинули й досі роботи...

— Це ти, може, про мене? — спитав задирливо Шаваль.

— Про тебе чи про іншого кого... Але як ти вже заговорив, то ти мав би знати, що ситим не місце серед голодних. Ти працюєш у «Жан-Барі»...

— Аякже! Працює... Баба його на нього працює, — перебив чийсь глузливий голос.

Кров ударила в лице Шавалеві, він вилаявся:

— То хіба ж, трясця його матері, працювати заборонено?

— Заборонено! — скрикнув Етьєн. — Коли товариші голодують заради загального добра, тільки себелюби та лицеміри стають на бік хазяїв. Якби ви пристали до страйку, ми б уже давно перемогли... Хіба сміє хоч один вандамець спуститися в шахту, коли в Монсу застрайкували? Йдеться про те, щоб робота стала скрізь, по всьому краю, як тут, так і в пана Денелена... Чуєш? Самі зрадники в шахтах «Жан-Бару»! Всі ви там зрадники!

Шавалю оточила ворожа юрба, навкруги замаяли кулаки, прогриміло грізне: «Смерть йому! Смерть!» Він пополотнів; але шалене бажання подолати Етьєна за всяку ціну раптом навіяло йому щасливу думку.

— Та послушайте ж ви мене! Приходьте завтра до «Жан-Бару», і ви побачите, як я там працюватиму!.. Ми з вами заодно. Мене

послали сюди, щоб я вам це сказав. Треба загасити печі під котлами, треба, щоб механіки теж кинули роботу! К бісу насоси, хай стають, то й краще! Вода залле шахти, і все полетить шкереберть!

Буря оплесків покрила його слова, він узяв гору навіть над Етьеном. З'явилися нові промовці, один за одним вискакували вони на пень, розмахували серед страшного галасу руками, кидали в розбурхану юрбу суворі пропозиції. То було безумство, палке нетерпіння, як у релігійних сектантів, що знемоглися, даремно чекаючи чуда, і тепер самі його викликають у своїй уяві. Червоний туман застилав очі, з голоду обертом ішли голови, запаморочені маревом пожежі та крові, а над ними в світодайному апофеозі сходило на землю вселюдське щастя. Місяць спокійно лив своє проміння на розбурхане стовпище людей, в глибокій тиші дрімучого лісу відбивався луною крик, що кликав до вбивства. Тільки мерзлий мох хрустів під ногами, а кремезні буки з тонким чорним мереживом верховіть — чорним на білому небі — стояли рівно, сильні, могутні, не помічаючи й не чуючи знедолених бідарів, що хвилювалися під ними.

Юрба зворухнулася, і раптом Маедиха опинилась попліч чоловіка. Це вже було не колишне розсудливе подружжя: гнів, розпука, що наростали в них протягом останніх місяців, вирвалися їм із серця, і вони підтримували тепер Левака, який так розійшовся, що вимагав голови інженерів.

П'єррон кудись зник. Безсмертний з Муком бурмотіли разом якісь страшні незрозумілі погрози. Захарі, дуріючи, закликав руйнувати церкви, а Муке бив києм об землю, щоб зчинити якнайбільший гармидер.

Жінки скаженіли: взявшись у боки, Левачиха визвірилася на Філомену за те, що та нібито посміла зареготати; Мукетта кричала, що жандармів треба так брикнути по одному місці,

щоб вони з сідел повискакували. Проноза, вгледівши Лідію без кошика й без салату, надавала їй ляпасів і ще довго ляскала в повітрі своїми кощавими руками, ніби лупцюючи незримих, ненависних тих хазяїв.

На мить Жанлен аж похолов — якийсь хлопчик сказав Беберові, що пані Расснер бачила, як вони вкрали кролицю, але ж турбувався недовго: як ітимуть додому, то випустять звіринку нишком коло «Авантажу», і все буде добре. Це заспокоїло Жанлена, і він заходився ще дужче кричати й махати своїм новим ножиком, пишаючись тим, як гордо виблискує в його руці сталеве лезо.

— Товариші! Товариші! — хрипко кричав утомлений Етьєн, щоб утихомирити юрбу і на чомусь порозумітись.

Нарешті на нього звернули увагу.

— Товариші! Завтра вранці до «Жан-Бару»? Згода?

— Так! Так! До «Жан-Бару»! Смерть зрадникам! Грім трьох тисяч голосів знявся до неба і завмер у прозорому місячному сяйві.

ЧАСТИНА П'ЯТА

I

О четвертій годині ранку місяць зайшов, і стало зовсім темно. У Денеленів усі ще спали. Стара кам'яниця з позамикуваними вікнами й дверима стояла мовчазна й похмура в кінці великого, досить занехаяного саду, що відділяв її від шахти «Жан-Бар». Фасадом будинок виходив на самотній Вандамський шлях. Саме містечко Вандам лежало за три кілометри звідсіль, зараз за лісом.

Утомлений Денелен — напередодні він перебув кілька годин під землею — хропів на своєму ліжку, повернувшись носом до стіни; коли це раптом йому примарилося, що хтось його кличе. Розплющивши на превелику силу очі, він почув, що справді хтось його гукає, схопився з ліжка й відчинив вікно. Перед ним у садку стояв один з його штейгерів.

— Що сталося? — спитав Денелен.

— Пане, шахтарі бунтують!.. Половина робітників не хоче працювати і не дає іншим спускатися в шахту.

Денелен не зрозумів відразу, в чому річ; в його обважнілій голові шуміло й гуло, хвиля холодного, як лід, повітря пройняла його наскрізь.

— А, сто чортів! То примусьте їх працювати, — промовив він.

— Та вони вже цілу годину воловодяться, — відказав штейгер. — Тому ми й вирішили вас потурбувати. Крім вас, їх ніхто не погамує.

— Гарзд, іду.

Схвильований Денелен хутко вдягся, в його обважнілій голові вмить стало ясно. Ні слуга, ані куховарка не продерли очей, не ворухнулися. Можна було пограбувати все доценту, і ніхто б і не почув.

Але за дверима по той бік площадки почувся якийсь збентежений шепіт, і коли Денелен виходив, двері з кімнати його дочок відчинилися, й обидві вийшли назустріч батькові в білих квапливо надягнених пеньюарах.

— Тату, що сталося?

Старша, чорнява Люсі — повненька й вродлива — мала двадцять два роки; молодшій Жанні, маленькій на зріст, дуже тендітній та ніжній блондинці з золотистим волоссям, тільки-но сповнилося дев'ятнадцять.

— Нічого особливого, — відповів Денелен, щоб заспокоїти дочок. — Просто наших бешкетників якийсь ґедзь укусив. Піду на шахту, подивлюся, що там таке.

Дівчата, проте, ні за що в світі не хотіли пускати батька натщесерце, — неодмінно треба йому зогрітися, а то знов повернеться додому хворий, ні до чого не здатний, з розладом шлунка. Денелен відмовлявся, давав слово честі, що йому страх як ніколи.

— Слухай, таточку, — сказала нарешті Жанна, обвиваючи руками його за шию. — Доки не вип'єш чарки рому та не заїси її

двома бісквітами, доти я від тебе не відступлюся, так і понесеш мене з собою.

Денелен присягався, що бісквіти стануть йому кісткою в горлі, але мусив-таки скоритись.

Дівчата побігли перед ним з запаленими свічками вниз до їдальні, на перший поверх. Посадивши батька до столу, дочки почали швиденько поратися: одна налила йому рому, друга побігла по бісквіти.

Пані Денелен померла дуже молодою, і Люсі з Жанною росли на дозвіллі й виховували себе самі — і, треба сказати, досить-таки невдало. Батько пестив їх без міри і не боронив їм нічого. Старша мріяла про кар'єру співачки та про театр, а молодша захоплювалася до нестями малярством і виявляла тут дуже ексцентричний смак. Але коли з часом батькові справи підупали і довелося значно обмежити себе у всьому, ці такі, здавалося, легковажні дівчата з артистичними манерами показали, що вони в дійсності здатні на різні господарські хитрощі і взагалі дуже хазяйновиті. Вони міцно тримали в руках гаманця, пильним оком викривали найдрібніші помилки в рахунках, не давали випорснути зайвому сантиметрові, сварилися і торгувалися з крамарками, з великим смаком перероблювали раз у раз свої вбрання і таким чином дуже хитро ховали від людського ока скруту, що з кожним днем зростала.

— Їж-бо, тату, — сказала Люсі.

Але в батька, мабуть, лежав на серці якийсь камінь, бо він мовчав, замислений і похмурий; це її збентежило.

— Чого ти так кривишся, тату? Мабуть, щось важливе сталося?.. Скажи, в чому річ? Ми тебе не покинемо, а на тому сніданку обійдуться й без нас.

Люсі говорила про запросини на сніданок до дружини директора ливарні в Марш'єнні: вранці пані Енбо мала заїхати коляскою спочатку по Сесіль до Грегуарів, а звідти до них.

Це була чудова нагода оглянути місцеві майстерні, домни та коксові печі.

— Звичайно, ми лишимося вдома, — додала й собі Жанна. Але пан Денелен розсердився.

— Ще чого! Кажу ж бо вам, що нічого страшного немає... Зробіть мені ласку, негайно лягайте в ліжку, а о дев'ятій, як умовилися, будьте готові.

Він поцілував дочок і квапливо вийшов.

Кроки його дзвінко залунали по мерзлій землі в садку, потім усе стихло.

Жанна дбайливо заткнула пляшку з ромом, а Люсі сховала бісквіти. В їдальні в Денеленів було непривітно і надзвичайно чисто — почувалося, що тут не густо на їжу. Дівчата скористалися з нагоди й уважно оглянули, чи добре прибрали слуги кімнату звечора, чи не стоїть що часом не на своєму місці. І справді, на столі валялася забута серветка, — слугі буде за це вранці догана.

Обдивившись усе як слід, Жанна з Люсі пішли, нарешті, до себе нагору.

Йдучи навпростець до копальні вузькою стежкою через город, Денелен думав про свою скруту, про колишнє своє деньє — акцію Монсу, про той мільйон, що його він реалізував, сподіваючися збільшити його вдесятеро, і що тепер от наражається на такий ризик. Різні неприємні несподіванки переслідували щоразу його підприємство: величезні непередбачені ремонти на шахті, взагалі надзвичайно несприятливі умови добування вугілля і, нарешті, жахлива промислова криза, що вибухнула саме в той час, коли підприємство тільки почало давати, нарешті, певний прибуток. Денелен розумів, що досить страйкові перекинутися на його шахту, і він загинув.

Він штовхнув маленьку хвіртку; в нічній темряві ледве можна було вгадати неясні обриси шахтових будівель; віддалік блимало кілька ліхтарів.

Звичайно, «Жан-Бару» було далеко до «Воре», але його добре відремонтували і зробили з нього, як казали інженери, «зовсім гарненьку копальню». Шахтовий колодязь поширили на півтора метра і значно поглибили; тепер він був сімсот вісім метрів завглибшки, але цього ще мало; Денелен поставив скрізь найновіше устаткування за останнім словом науки: поставив нову машину, нові кліті й різне найновіше приладдя. Навіть у надвірних будівлях почувалася певна витонченість та елегантність: сортувальну було прикрашено різьбленим фризом, на башті красувався годинник; машинний відділ та приймальня навіть мали певний стиль, були закруглені, немов капиця доби Ренесансу, а димар над шахтою підносився вгору, прикрашений мозаїчною спіраллю з чорних та червоних кахлів. Насос містився на другій шахті, ближче до старої шахти «Гастон-Марі», призначеної тільки для відкачування. Праворуч і ліворуч від головної шахти з клітями в «Жан-Барі» було тільки двоє шахтових стовбурів — один для вентиляції, а в другому містилися запасні драбини, що сполучали копальню з земною поверхнею.

Шаваль прийшов сьогодні на роботу перший о третій годині ранку й заходився палко агітувати товаришів і доводити, що вони мусять зробити так само, як і сусіди, — вимагати, щоб їм накинули по п'ять сантиметрів з вагонетки. Незабаром усі чотири сотні шахтарів та шахтарок, вимахуючи руками й галасуючи, посунули з барака, де звичайно роздягалися перед роботою, і залили всю приймальню. Ті, що хотіли працювати, стояли босі з лампочками в руках і з кайлами або лопатками під пахвами; інші, з супротивної партії, ще в сабо та в пальтах (холод був страшний, і треба було вдягатися тепліше), загородили дорогу й

не пускали їх до шахтового колодязя. Штейгери аж похрипли, закликаючи всіх до порядку і марно благаючи не робити дурниць і не заважати тим, хто хоче працювати.

Шаваль угледів Катріну — вона була вже в шахтарському вбранні: в штанях, у куртці, у синім чепчику на голові — й розлютувався. Встаючи вдосвіта, він суворо наказав їй лежати в ліжку, але ж вона не послухала й пішла за ним. Страйк страшенно бентежив Катріну; Шаваль ніколи не давав їй грошей, і їй дуже часто доводилося платити за себе й за нього; що з нею буде, коли вона не матиме свого заробітку? Одна жахлива думка не давала їй спокою: думка про дім розпусти в Марш'єнні, де звичайно кінчали своє життя всі голодні й безпритульні відкатниці.

— Клята баба! На якого біса прителіпалася сюди? — скрикнув Шаваль.

Катріна пробурмотіла, що вона не має ренти і хоче працювати.

— То ти смієш іти проти мене, шлюхо?.. Геть додому, а то я відлупцюю тебе так, що й своїх не пізнаєш!

Катріна боязко відсахнулася, але не пішла — вона зостанеться і побачить, що буде далі.

Денелен увійшов з боку сортувальної. Ліхтарі кидали тьмяне світло; навколо юрба гула й хвилювалася у напівтемній залі. Швидким оком оглянув він це стовпище — усе знайомі обличчя вибійників, вантажників, відкатниць — усіх їх аж до останнього підручного він добре знав. Робота в цьому відремонтованому, чистому ще приміщенні раптом стала: пара з легким свистом виривалася з машини, кліті наче завмерли на нерухомих линвах, вагонетки з вугіллям стояли покинуті напівдорозі; порозбирали ледве вісімдесят лампочок — решта горіла на своїх місцях у лампівника. Денелен був певен, що досить буде сказати йому слово, і всі негайно стануть до роботи.

— Що тут сталося, діточки мої? — спитав він на повний голос. — Що вас розгнівило? Скажіть мені все, — ми вже якось дійдемо згоди.

Взагалі Денелен поводився з своїми шахтарями просто, по-родинному, але роботи вимагав неабиякої. Самовпевнений і жвавий, він силкувався підкорити собі шахтарів перш за все своєю грубуватою добродушністю і багатьох привертав-таки до себе; а найбільше поважали його за відважність — він був завжди з ними під землею, перший кидався вперед, перший наражався на небезпеку, коли яке нещастя спадало на шахту. Після вибуху рудникового газу, коли найсміливіші шахтарі пополотніли, — тільки він не розгубився, звелів обв'язати себе вірьовками попід пахви і спустився перший в копальню. І так було двічі.

— Гарзд! Тільки не примушуйте мене шкодувати, що я поручився за вас... Ви ж знаєте, що я не схотів пускати до себе жандармів... Скажіть мені спокійно, в чому річ? Я слухаю!

Відразу всі замовкли, похнюпилися, зникли. Нарешті Шаваль виступив наперед.

— Бачите, пане Денелене, ми не можемо стати до роботи, поки нам не накинуть по п'ять сантимів на вагонетку.

Денелена це наче дуже здивувало.

— Що таке? П'ять сантимів? Чому? Адже я не нарікаю, що ви погано кріпите, не заводжу нового тарифу, як мої сусіди в Монсу?

— Може, воно й так, а проте товариші з Монсу кажуть правду. Вони не приймають нового тарифу, а крім того, вимагають збільшення плати на п'ять сантимів, бо інакше несила як слід працювати... Умови негодящі. Отож ми вимагаємо, щоб нам накинули по п'ять сантимів. Так я кажу чи ні?

Десятки голосів підтримали Шавалю, шахтарі загомоніли і, розмахуючи руками й галасуючи, потроху обступили Денелена

тісним колом. Очі йому гнівно спалахнули, — він боявся, що дасться на спокусу і схопить когось з цих людей за в'язи. Кулаки Денеленові стиснулися — він любив тверду владу і ледве стримував свій гнів; а проте розумніше було умовити, переконати цих людей, і він почав знову:

— Ви хочете, щоб я вам набавив п'ять сантиметрів? Що ж, я згоден, робота того варта. Тільки дати їх вам я не можу. Коли я вам їх дам, то сам піду з торбою... Зрозумійте одне: ви хочете жити — так?.. Але для цього перш за все треба, щоб жив я. А в мене докотилася вже ниточка до клубочка; хай тільки трошки збільшиться собівартість вугілля, і я полечу шкереберть... Два роки тому, за останнього страйку, я поступився — пам'ятаєте?.. Бо міг, тоді ще міг. Але як це збільшення заробітної плати окошилося на мені — не знаєте? Два роки вже кручусь, кручусь і викрутитися не можу... А хочете почути, в якому становищі я тепер? То слухайте. Я волю відразу сказати «шабаш», аніж через місяць сушити собі голову, де взяти грошей, щоб вам заплатити належне.

Шаваль засміявся недобрим сміхом просто в вічі Денеленові — який це хазяїн, що розповідає так відверто про свою скруту? Інші похнюпилися: упертим, недовірливим людям ніяк не можна було втовкмачити, що хазяїн не наживає мільйонів з своїх робітників.

Тоді Денелен став наполягати на своєму. Він почав пояснювати, яка запекла боротьба точиться весь час між ним та невсипущим «Монсу», що чатує на кожен його крок і готове накинутися й поглинути його, тільки-но він спіткнеться. Страшенна конкуренція примушує його берегти кожне су, а тут ще, як на гріх, галереї в «Жан-Барі» лежать занадто глибоко, і приставка вугілля на поверхню обходиться через те надзвичайно дорого; тільки тому, що вугляні пласти в нього товсті й надійні, він сяк-так ще борсається. Навіть після

останнього страйку він ні за що на світі не збільшив би плати, якби не «Монсу»; «Монсу» збільшило, мусив збільшити й він, боячись, що, коли цього не зробить, усі робітники підуть від нього. Добре, хай вони застрайкують, а що буде потім? Чи легше їм стане, коли він буде примушений продати «Жан-Бар» і всі вони запряжуться в ярмо Правління? Він не царює десь далеко, в якійсь невідомій божниці; він не з тих акціонерів, що наймають собі управителів; управитель стриже шахтарів, а ті ніколи навіть у вічі не бачать свого хазяїна. Він, Денелен, справжній хазяїн, він ставить на карту не те що гроші, а своє здоров'я й життя. Припинення роботи — для нього все одно, що видима смерть, бо запасу вугілля він не має, а проте клієнтуру свою повинен якось задовольняти. Крім того, кошти, витрачені на обладнання шахти, не можуть лежати мертвим капіталом. Як виконає він свої зобов'язання? Хто плататиме відсотки за ті суми, що йому довірили приятелі? Для нього страйк — це банкрутство.

— Ось що, хлопці, — сказав Денелен на закінчення, — я хотів вас переконати... Не можна вимагати, щоб людина сама собі власними руками перерізала горло, правда ж? Набавити вам тих п'ять сантиметрів чи допустити ваш страйк — для мене однаково, що піти на заріз.

Він замовк. Юрба загомонала. Частина шахтарів наче завагалася. Дехто попрямував до шахти.

— В кожному разі, — сказав один із штейгерів, — хай кожен робить так, як хоче... Кажіть, хто згоден працювати?

Катріна виступила одна з перших; але Шаваль люто її відштовхнув, скрикнувши:

— Ми всі заодно! Тільки мерзотники зраджують товаришів!

З цієї хвилини не було вже надії дійти будь-якої згоди. Знявся страшенний галас; на тих, хто підійшов був до шахтового колодязя, люто накинулися всі інші й відштовхнули

їх геть кулаками, мало не розбиваючи їх об стіни. Денелен у розпуці спробував був боротися сам-один з цією юрбою, вгамувати її силою, але це було марне безумство, і він мусив відступити. Кілька хвилин, засапаний, червоний, просидів він нерухомо на стільці в глибині приймальної контори, такий приголомшений і безпорадний, що в голові в нього не було більше аніякої думки. Заспокоївшись трохи, він звелів одному з наглядачів покликати Шавалю; і коли той прийшов і згодився його вислухати, Денелен махнув рукою, щоб інші вийшли.

— Залишіть нас.

Денелен хотів з'ясувати собі, з якого тіста зліплений цей Шаваль. З перших його слів він зрозумів, що це чоловік чванливий, заздрий, задирикуватий. Отже, треба було взяти його лестощами, і директор почав удавати, що дивується, як цей, такий хороший робітник так мало цікавиться своїм майбутнім. Директор уже давно накинув на нього оком, Шаваль дістав би незабаром велике підвищення. Кінець кінцем Денелен підійшов просто до справи і запропонував з часом наставити Шавалю на штейгера. Шаваль слухав мовчки, з міцно стиснутими кулаками, але потроху вони ослабли. В голові його йшла напружена робота: коли він стоятиме на своєму і страйк вибухне, то все-таки він гратиме другу скрипку, залишиться тільки Етьєновим помічником; але тепер перед ним стелилася зовсім інша дорога; з'явилась нагода піднятися угору, стати самому начальством. Кров ударила йому в лице від цієї гордовитої думки, він просто сп'янів. До того ж, страйкарі, що мали вже давно прийти, десь забарилися і, мабуть, не прийдуть, певне, щось їх затримало, — може, жандарми, а тому якраз тепер час поступитися.

Але Шаваль здався не відразу і довго вдавав, б'ючи себе обурено кулаком у груди, що він людина незламна й непідкупна. Кінець кінцем, не сказавши хазяїнові й слова про

те, що вчора закликав товаришів з Монсу до «Жан-Бару», він обіцяв заспокоїти своїх і умовити їх стати до роботи.

Денелен не виходив із своєї схованки; навіть штейгери трималися осторонь і слухали здалеку; Шаваль цілу годину змагався з товаришами. Частина шахтарів сичала на нього, і понад сто душ пішли сердиті додому, вирішивши-таки застрайкувати, як незадовго перед тим умовляв їх сам Шаваль. Було вже по сьомій годині, починався день, ясний, морозний, веселий день. І раптом шахта ожила, робота знову закипіла. Перша почала працювати машина, заворушився важіль, закружляли сталеві линви, розмотуючись і намотуючись, потім ударив сигнал, і люди почали спускатися в шахту; кліті набирали живий вантаж, поринали в шахтовий колодязь і знову виринали; шахта поглинала свою щоденну порцію вибійників, відкатниць, хлопчаків, а по чавунових плитах приймальної тим часом знову загуркотіли вагонетки.

— Якого бісового батька тут стовбичиш! — гримнув Шаваль на Катріну, що чекала своєї черги. — Спускайся працювати, досить ловити ґав!

О дев'ятій годині ранку, коли пані Енбо приїхала з Сесіль, Люсі й Жанна були вже зовсім готові, в дуже елегантних убраннях, дарма що разів із двадцять уже перероблюваних. Денелен здивувався, побачивши поруч з коляскою й Негреля верхи. Хіба й чоловіків запрошено? Тоді пані Енбо пояснила з своєю звичайною материнською лагідністю, що її налякали, нібито по всій околиці швендяють якісь непевні волоцюги, і вона вирішила взяти з собою оборонця. Негрель сміявся, запевняв, що то пусте: нічого страшного нема, звичайні погрози горланів; покричать, погаласують, але ніхто не насмілиться бодай камінь у шибку шпурнути. Ще й досі радісно схвильований, Денелен розказав, як щасливо вгамував він допіру бунтарів у себе в «Жан-Барі», і запевнив дочок, що тепер

цілком заспокоївся. Поки панночки сідали в коляску, що стояла перед садибою на Вандамськiм шляху, товариство милувалося чудесною годиною, не помічаючи, як десь з безмежної рівнини нарастав якийсь непевний гомін, не помічаючи далекого тупотіння людських ніг, а його можна було б почути, припавши вухом до землі.

— Гарзд! А ввечері ви приїдете по своїх любих панночок і пообідаєте з нами... — нагадала вдруге пані Енбо. — Пані Грегуар теж обіцяла заїхати по Сесіль.

— За честь собі матиму завітати до вас, — відповів Денелен.

Коляска рушила на Вандам. Жанна й Люсі озирнулися ще раз, усміхаючись на прощання батькові, що стояв край дороги й дивився їм услід, а Негрель погнав галопом коня позаду за швидкими колесами.

Виїхавши з лісу, коляска повернула до Марш'енна. Недалеко від Тартаре Жанна спитала пані Енбо, чи знає вона Кот-Верт, але та призналася, що хоч живе в Монсу ось уже п'ять років, а ще й досі ніколи не була в тій стороні. Тоді всі вирішили взяти трохи вбік і подивитися на ту місцевість. Тартаре лежало на узліссі; то була зовсім гола, дика пустка, а під нею глибоко в землі вже довгі століття клекотіла пожежа, поглинаючи пласти кам'яного вугілля. Про Тартаре склалася ціла легенда; місцеві шахтарі оповідали, що на цей Содом у надрах землі, де розпутні відкатниці чинили всяку мерзоту, впав колись небесний вогонь, і так несподівано, що дівчата не встигли вихопитися на землю і ще й досі горять на дні в цьому пеклі.

Темно-червоне каміння було покрите, мов проказою, білястою плівкою галуни. З розколин вибивалися, наче якісь химерні жовті квіти, плями сірки. Найхоробріші, що наважувалися прийти сюди серед ночі, присягалися, що бачили в цих розколинах полум'я — то грішні душі смажилися на підземному багатті. Мандрівні вогники перебігали по землі, а

смердюча диявольська кухня парувала день і ніч і отруювала своїм важким, гарячим чадом повітря навколо. І серед цієї залятої пустки, серед цього дикого, страшного Тартаре, мов чудо віковичної весни, — здіймався лагідний схил Кот-Верт, вкритий завжди зеленими, буйними травами, завжди зеленими буками з завжди свіжим, зеленим листом. Свіжий лист наростав там раз у раз замість зів'ялого, а багаті поля родили тричі на рік. То була природна теплиця, бо вугляні шари, що горіли глибоко в землі, завжди зогрівали її зсередини. Сніг ніколи не затримувався на цьому вічнозеленому куточку. Поруч з голим гіллям темного лісу величезний букет розквітлого зела пишався під ясным зимовим небом, і навіть по його краях не було ніде прибитої морозом рудої лямівки.

Незабаром коляска виїхала на рівнину. Негрель сміявся з старої легенди, пояснюючи, що підземні пожежі в шахтах цілком природне явище і що викликає їх шумування вугляного порошу. Як не загасити такої пожежі, то вона палатиме без кінця. У Бельгії, наприклад, щоб загасити підземний вогонь, довелося навіть якось відвести річку й затопити нею одну копальню, бо ніщо не допомагало. Негрель не докінчив свого оповідання: шляхом весь час ішли шахтарі, але тепер їх набралось аж надто багато, і це було трохи підозріло. Вони сунули юрмами, скоса поглядаючи на розкішну коляску, якій мусили давати дорогу. Що далі, то більше їх ішло; вони геть загатили дорогу, і через невеликий місточок над Скарпою довелося переїхати зовсім помалу, ступою. Що сталося? Чого всі висипали на дорогу? Панночки злякалися. Негрель з підозрою дивився на цю збурену рівнину, почувачи щось лихе; і всім їм відлягло від серця тільки тоді, коли, нарешті, коляска в'їхала в Марш'єнн.

Під сліпучим сонячним промінням потьмарилися вогні коксових печей та домен. Над містом стелився дим, вічно

насичений сажею, і сажа та падала й падала безперестанку на
землю чорним дощем.

II

Уже цілу годину відкочувала Катріна вагонетку за вагонеткою в «Жан-Барі», піт заливав їй очі. Дівчина була мокра як хлющ і зупинилась на мить обтерти обличчя. Шавалю, що з товаришами бив вугілля на дні штольні, здивувало, що раптом колеса перестали гуркотіти. Лампи ледве блимали, за чорною курявою не видно було нічого.

— Що таке? — гукнув він.

І коли Катріна відповіла, що серце їй розривається і вона просто тане від спеки, Шаваль сердито гримнув:

— Дурна, зроби, як ми, скинь сорочку!

Вони працювали за сімсот метрів углиб від земної поверхні, в північній частині «Жан-Бару», в першій галереї пласта Дезіре. Звідси до вантажної було три кілометри. Коли хтось починав говорити про цю частину копальні, місцеві шахтарі блідли й притишували голос, ніби говорив він про справжнє пекло, а найчастіше тільки мовчки головами хитали — вважали за краще не згадувати зовсім про цю безодню, повну розжареного вугілля. Що далі на північ, то ближче було Тартаре, то глибше врізувалися галереї «Жан-Бару» в підземне пожарище, що від нього тріскалося каміння на поверхні землі. У тій штольні, де працювала тепер Шавалева артіль, температура сягала сорока п'яти градусів; це було в самому серці пекла, серед довічного полум'я, і якраз це полум'я бачили перехожі в Тартаре на дні кам'яних розколин, що випльовували на землю сірку й видихали отруйну пару.

Катріна була вже без куртки, а тепер скинула з себе й штани і знову взялася до вагонетки з голими руками й ногами, в одній сорочці, підперезаній мотузкою, мов блуза.

— А все-таки так буде легше, — голосно сказала вона.

Крім задухи, її мучив ще й якийсь таємний страх. Останні п'ять днів, відколи вони почали працювати в цій галереї, їй не йшли з голови ці страшні оповідання про відкатниць колишніх часів, що пеклися на вічному вогні під Тартаре за жахливі провини, про які люди не насмілювалися навіть згадувати. Звичайно, тепер вона не вірила цим дурним байкам; а проте, що як раптом перед нею виступить з стіни жінка червона, як розпалена піч, з двома жаринами замість очей? Що вона тоді зробить? І ще рясніший піт котився їй з чола.

Катріна мала відкочувати свою вагонетку тільки на вісімдесять метрів від того місця, де працювала їхня артіль; тут вагонетку приймала друга відкатниця, худа тридцятилітня вдова, і котила її ще на вісімдесят метрів далі, аж до похилого штреку, а там з усіх вагонеток, спущених сюди також і з горішніх галерей, приймальник складав валки й пускав їх до вантажної.

— Ач яка! Що вигадала! — скрикнула худа відкатниця, вгледівши Катріну в самій сорочці. — А ось мені ніяк не можна. Ці шмаркати підручні просвітку з своїми паскудствами не дають.

— Великий клопіт — чоловіки! — відповіла Катріна. — Тут так вимучишся, що вони не в голові.

І вона подалася геть, пхаючи поперед себе порожню вагонетку.

У цій глибокій галереї стояла така нестерпна спека не тільки через те, що Тартаре було так близько; поруч ішла теж надзвичайно глибоко під землею одна з занедбаних галерей сусідньої шахти «Гастон-Марі», де десять років тому вибухнув рудниковий газ; через той вибух загорівся тут вугляний пласт і горів ще й досі за збитою з глини дуже ненадійною стіною, що її було поставлено для локалізації катастрофи. Ту стіну доводилося раз у раз ремонтувати. Власне, якби свіже повітря туди не прибувало, то пожежа мала б загаснути, але,

очевидячки, якісь не відомі нікому повітряні струмені підтримували ту пожежу, бо ось уже десять років глиняна стіна пашіла, мов справжня цегляна піч, і була така гаряча, що об неї можна було обпектися. І от уздовж цієї стіни на протязі сотні, а то й більше метрів у температурі, що сягала шістдесяти градусів, відкатниці котили свої вагонетки.

Катріна ще двічі повернулася, і знову їй почало забивати дух. На щастя, галерея ця була простора й висока, бо пласт Дезіре був один із наймогутніших у «Жан-Барі», і шахтарі могли вибивати в ньому вугілля навіть стоячи, хоча воліли б працювати, перегнувшись впоперек, аби тільки було чим дихати.

— Ет, сто чортів! Чого знов заснула? — грубо крикнув на Катріну Шаваль, тільки-но гуркіт її вагонетки замовк. — І хто це мені підкинув таку шкапу! Чи ти візьмешся нарешті до роботи? Накладай і коти!

Катріна не послухала; якесь дивне почуття зростало в ній поволі; вона стояла внизу, в кінці галереї, спершись на лопату, і мовчки дивилася на всіх цих чоловіків. У тьмяному червонастому світлі лампочок вони маячили, мов крізь якусь імлисту заслону, в неї перед очима — голі-гольцем, як звірі, й такі чорні від поту й вугілля, що їй навіть не соромно було дивитися на їхнє голе тіло.

Там, у тих непевних, пекельних сутінках, серед глухих ударів та стогонів кипіла якась темна робота, — вигиналися мавпячі хребти, маячили напружені до знемоги, мов обгорілі руки й ноги. Але вибійникам її, певне, краще було видно, бо раптом кайла замовкли і на Катріну посипалися жарти: яка метка — штани з себе скинула!

— Гляди! Ще застудиш!

— Диви! Ого, ото ноги! Еге, Шавалю, тут на двох вистачить.

— Треба подивитись! А підніми-но сорочку! Вище, вище! Шаваль, анітрохи не обурений з цих жартів, визвірився знов на Катріну.

— Ет, к бісу з такою роботою!.. До паскудства вона швидка! Ач, як прислухається.

На превелику силу змогла Катріна навантажити вагонетку, потім вона її штовхнула. Галерея була така широка, що обпиратися об цямриння було неможливо, і її босі ноги сковзалися по слизьких рейках, даремно шукаючи якоїсь підпори. Вона посувалася помалу, напружуючи витягнені заляклі руки й зігнувши спину. Вже за кілька метрів від глиняної «гатки» стояла пекельна спека, і дівчині з усього тіла починав капотіти великими краплями піт, як дощ під час грози. Не встигла вона пройти й третини своєї дороги, а вже змокла як хлющ, вся чорна, страшна, не бачачи світу за потом. Вузька, мов намочена в чорнилі сорочка прилипла їй до тіла й зачочувалася щоразу вище, аж по самі стегна, не давала рухатись, заважала працювати. Катріна мусила знову зупинитися.

Що їй таке сьогодні! Ніколи ще не нили так усі кістки. Мабуть, це від важкого повітря.

Цю глибоку, далеку галерею взагалі ніколи не провітрювали. Повітря тут було й справді отруйне, не кажучи вже про рудниковий газ, що бив шахтарям у ніс щодня, щогодини і що на нього вже ніхто й уваги не звертав; із стін виривалися з тихим дзюрчанням, мов клекіт струмка, ще різні інші шкідливі випари, і бувало їх іноді стільки, що світло в лампочках гасло. Катріна добре знала це шкідливе, «мертве», як кажуть шахтарі, повітря: внизу збиралися важкі, задушливі гази, а вгорі легкі, що могли раптом спалахнути й ударити блискавицею на цілу шахту, на сотні людей. Вона наковталася вже їх стільки з дитинства, що навіть дивно було, чому це сьогодні вони їй так дошкуляють, чому так шумить у вухах, пече в горлі.

Катріні вже була несила терпіти, вона почувала, що мусить роздягтися зовсім: це була якась нестерпна мука, кожна зморшка полотна різала, пекла, в'їдалася їй у тіло. Дівчина зробила ще одне зусилля, але руки не слухались, і вона мусила випростатися. Прикриється потім! І Катріна зірвала з себе мотузку й сорочку так швидко й гарячково, ніби зірвала б з себе й шкуру, якби могла.

Нетвердим кроком старчихи, що жебрає під осінньою сльотою по битих шляхах, Катріна порачкувала за своєю вагонеткою гола, мокра від поту, забрьохана по живіт, мов та змучена шкапа. Але відчай обійняв її: і без сорочки не стало легше. Що б скинути іще? У вухах дзвеніло ще дужче, вона мов оглухла, залізний обруч стискав скроні. Лампочка на вагонетці згасала — от-от погасне. Катріна впала навколішки. Думки її змішалися, було тільки одне бажання підкрутити гніт. Двічі намагалася вона поглянути, в чому річ, і двічі, ставлячи лампу на землю перед себе, помічала, що вогник блідне, ніби і йому не було чим дихати. І раптом він зовсім погас, усе залила темрява, в голові ніби закружляло якесь млинове коло, серце заніміло й перестало битися, невимовна втома скувала його, скувала руки, ноги — усе тіло. Катріна впала горілиць на землю, важкі газидушили її.

— Ця клята баба, здається, знову спочиває, — прогримів сердитий Шавалів голос.

Шаваль наставив вуха, але гуркоту коліщат не було чути.

— Катріно! От ледача гадина!

Голос його завмер далеко в чорній галереї, але на відповідь ані слова, ані віддиху.

— Мабуть, хочеш, щоб я тобі потиличниками допоміг? Але ніщо не ворухнулось у мертвій тиші. З лампочкою в руці розлютований Шаваль вискочив з забою і мало не спіткнувся об Катрініне тіло: вона лежала впоперек дороги, мов нежива. Він

стояв і дивився на неї, роззявивши рота. Що їй таке? Невже прикинулась, щоб трохи відпочити? Але ж ні. Він освітив лампою її лице, і лампа мало не згасла; підняв лампу вгору, потім нахилив донизу і зрозумів, що дівчина зомліла, мабуть, від важкого повітря, насиченого отруйним газом. Гнів його раптом зник, прокинулося почуття товариського обов'язку: товариш-шах-тар у небезпеці — треба допомогти. Гукнувши, щоб йому подали сорочку, Шаваль схопив на руки голу непритомну Катріну й підняв її високо, як тільки міг. Тримаючи її в одній руці, а в другій обидві лампи, — одержу йому накинули на плече, — Шаваль щодуху кинувся геть. Темні галереї розбігалися перед ним, і він повертав то праворуч, то ліворуч, шукаючи єдиного цілющого джерела життя — струменя повітря із зледенілої рівнини, що надходило сюди через вентилятор. Нарешті почув він дзюрчання води з підземного джерела і став.

Це було на перехресті просторого штреку, що обслуговував колись «Гастон-Марі». Вентиляція в цьому місці працювала, наче буря, — протяг тут був шалений, і Шаваль здригнувся з голови до п'ят; він посадив Катріну обережно на землю, притуливши її спиною до дерев'яної підпори, але очі її ще й досі були заплющені; вона не приходила до пам'яті.

— Катріно, ну-бо! От лихо! Годі жартувати по-дурному... Посидь хоч хвилинку так, поки я намочу це лахміття.

Шавалья жахало її м'яке, безвладне тіло. Він хутко намочив сорочку в джерелі, обтер нею дівчині лице. Катріна лежала, мов мрець, уже закопаний у землю. Потім по щуплому тілу, по дитячих грудях, по животу та стегнах виснаженої дівчини, що, не розцвівши, передчасно змарніла, перебіг дроз. Нарешті Катріна розплющила очі й ледве прошепотіла:

— Мені холодно...

— Ну, це вже мені більше подобається! — скрикнув Шаваль. Йому вже відлягало від серця, і він заходився одягати Катріну. З

сорочкою не було клопоту, але, натягаючи на превелику силу на неї штани, Шаваль таки вилаявся: це було не так-то легко зробити, бо Катріна йому майже зовсім не допомагала. Вона була якась приголомшена, не розуміла, де вони й чому вона гола, але, пригадавши, засоромилась: як могла вона скинути навіть сорочку? Та невже ж усі її бачили голу, неприкриту навіть навкруг стану хоч якоюсь хустиною? Шаваль жартував, вигадував усяку всячину, присягався, що приніс її сюди крізь цілу шеренгу шахтарів, а ті всі вишикувалися, щоб тільки поглянути на неї. І як це їй на думку спало послухати його? Він пожартував, а вона й справді виставила напоказ свій голий зад! Але потім він почав божитися, що товариші не встигли розгледіти навіть, який у неї той зад, круглий чи гострий, адже він, Шаваль, нісся з нею на руках, як вітер.

— У, сто чортів! Та я теж зовсім задубів, — сказав він, і собі вдягаючись.

Катріна ніколи ще не бачила Шавалю, щоб був він коли такий ласкавий; за одним людяним словом він не міг, щоб не ляпнути відразу чогось грубого. Як добре було б жити завжди отак у злагоді. Млосна втома розлилася по Катрініному тілу, і велика чула ніжність пройняла її всю. Дівчина всміхнулася й прошепотіла:

— Поцілуй мене...

Він поцілував її і ліг поруч, чекаючи, поки зможе вона стати на ноги.

— Бачиш, — казала Катріна, — ти даремно кричав тоді на мене, я справді не могла більше терпіти. У вас там у штольні не так душно, але ти й уявити не можеш, як паримося ми в тій галереї.

— Звичайно, на моріжку, під деревом, було б багато краще, — відповів він. — Тобі на цій ділянці дуже тяжко, я й сам це знаю, моя бідолашна!

І дівчину так зворушили ці слова, що їй захотілося догодити йому, і вона заговорила бадьоріше, жвавніше.

— Це все пусте, я просто втомилась... А до того ще сьогодні й повітря якесь дуже тяжке, отруйне... Ось я тобі зараз покажу, яка я ледача гадина. Коли треба працювати, я працюю — атож! Так я кажу чи ні? Я краще здохну, а не кину роботи.

Вони замовкли. Він обняв її за стан і притиснув до своїх грудей, щоб не застудилася. Катріні стало вже багато краще, і вона, власне, могла б узятися вже знову до роботи, але таке радісне було це забуття, така приємна ця втома.

— Тільки, тільки... — казала вона дуже тихо, — мені б хотілося, щоб ти був трохи ласкавіший до мене... Так хороше, коли хоч трошки одне одного любиш...

І вона тихенько захлипала.

— Та я ж люблю! — скрикнув Шаваль. — Адже я тебе взяв!

Катріна тільки головою похитала. Як часто беруть хлопці дівчат, щоб тільки мати біля себе жінку, а чи вона щаслива, до того їм байдужісінько. Теплі сльози покотилися в неї рясніше з очей... Як добре жилося б їй, якби вона була натрапила на іншого, що завжди обіймав би її так ніжно своєю рукою... На іншого? І перед очима в неї, схвильованої і розчуленої, промайнув невиразний образ того, іншого... Але те все скінчилося. Не треба й думати... Тепер вона хотіла одного: прожити весь свій вік із цим чоловіком, аби тільки він не бив її так дуже.

— Коли любиш, то спробуй хоч іноді бути таким, як тепер.

Ридання стиснули Катріні горло, і Шаваль знову поцілував її.

— Ото дурна... Ну, присягаюся тобі — буду, буду ласкавий. Хіба я вже такий лихий, адже ж не гірший за інших?

Катріна дивилася на нього і почала всміхатися крізь сльози. Може, й правду він каже, — щасливих жінок так мало на світі. Вона не дуже йому вірила, а проте давала себе заколисувати цій

хвилинній радості. Який він ласкавий! Господи, якби так трошечки, трошечки довше... Вони міцно обняли одне одного. Збігло кілька хвилин. Здалеку почулися кроки, і Шаваль з Катріною встали. Троє шахтарів бачили, як він біг з дівчиною на руках, і прийшли поглянути, в чім річ. Вернулися всі разом. Було вже близько десятої, і вони сіли посидіти в прохолодному куточку, перед тим як знову залазити в свої темні, розпалені нори. Всі п'ятеро доїдали вже свої сніданки й лагодилися запити кавою з фляжок, як здалеку, з далеких галерей, долинув до них якийсь неясний, тривожний шум. Що сталося? Невже ще якийсь нещастя? Вони схопилися й побігли щодуху. Дорогою зустріли кількох інших шахтарів. З усіх боків неслися вибійники, відкатниці, хлопчаки — все бігло, все кричало, ніхто нічого не знав, але сталося, мабуть, щось страшне. Відразу заметушилася вся копальня, а з галереї вискакували перелякані, несамовиті постаті, лампочки танцювали в руках і потопали в темряві смугою червонястих вогників. Де сталося нещастя? Чому ніхто не скаже де?

Раптом пробіг мимо один штейгер, кричачи:

— Рубають линви! Рубають линви!

Сліпий жах пронісся по темних галереях, сказано затупотіли ноги. Люди шаліли, несамовиті. Нащо рубають линви? Хто може їх рубати, коли внизу працюють люди? Це здавалося неймовірним, жахливим.

Аж ось знову другий штейгер крикнув:

— Страйкарі з Монсу рубають линви! Всі нагору!

І враз Шаваль зрозумів. Схопивши Катріну за руку, він став як укопаний. Ноги йому заніміли, — отже, там, нагорі, він стане перед страйкарями. Ця банда таки приперлася, і жандарми не захопили її, як він сподівався! Спочатку йому спало було на думку завернути назад і вибратися на землю через «Гастон-Марі», але там давно вже не працювали кліті. І, ховаючи свій

переляк, не знаючи, що йому робити, Шаваль лаявся і кричав, що то безглуздя — бігти так прожогом, що над головою їм не капає. Може, ніхто й на думці не має — поховати їх усіх під землею!

І знову, тепер уже ближче, прогримів голос штейгера:

— Всі нагору! До драбин! До драбин!

Хвиля людських тіл потягла за собою Шавалю, а він штовхав поперед Катріну, клянучи її за те, що вона не швидко біжить. Певне, хоче, щоб вони обоє zostалися під землею й подошли тут з голоду. Ці розбійники з Монсу можуть любісінько потрощити драбини, не чекаючи, поки люди повилазять нагору. З таких жахливих думок голови пішли обертом; всі наче показалися, летіли, мов очманілі, чорними галереями з одним божевільним бажанням прибігти першими, вихопитися на землю поперед інших. Стояв крик — кричали, що драбини переламано і що тепер ніхто вже не врятується. У вантажній зчинився страшний тиск: з усіх галерей вискакували, як затички з пляшок, несамовиті люди і кидалися до шахтового колодязя, штовхалися, давилися коло вузьких дверей стовбура з драбинами.

Старий конюх, що про всяк випадок відвів допіру коні до стайні, дивився збоку на цю збурену юрбу байдуже, з погордою: він звик до самотніх ночей на дні шахти і був певен, що його завжди якось витягнуть звідти, хоч що.

— Іди поперед мене! — гукнув Шаваль Катріні. — Як падатимеш, то хоч піддержу.

Шахтарі пробігли чвалом три кілометри, засапані, приголомшені, знову вкриті з голови до п'ят потом. Катріна безвладно бігла туди, куди несла її юрба. Розлютований Шаваль з усієї сили сіпнув її за руку, аж хруснули кістки; дівчина жалісно скрикнула, і сльози покотилися їй з очей: як швидко забув він свою клятьбу... Ні, ні, щаслива вона не буде ніколи.

— Проходь же! — ревів Шаваль.

Але Катріна страшенно боялася його і не йшла. Коли він буде ззаду, то весь час підганятиме її стусанами й щипатиме. І вона упиралась, а несамовитий натовп сунув наперед і тиснув їх.

Ґрунтова вода, просякаючи крізь обшивку, падала великими краплями, а дощаний поміст у вантажній тремтів і вгинався від страшного тиску. Якраз у цьому самому «Жан-Барі» тому два роки сталося велике нещастя: увірвалася линва, і кліть упала на дно ями; двоє людей втопилося тоді — яма ж була десять метрів завглибшки. Шахтарі згадали про це і подумали: дошки не витримують, і їм загрожує те саме, коли вони так напіратимуть.

— Ну, то й здихай тут, дурепо! Хоч здихаюся тебе, — закричав Шаваль і подряпався нагору. Катріна полізла слідком.

Від дна шахти до поверхні землі було сто й дві драбини, кожна метрів сім завдовжки, і ними найбільше могло йти разом троє людей. Площадки з вузькими дірками, кудю ледве можна було просунути плечі, перетинали впоперек стовбур і підтримували драбини. Цей стовбур схожий був на плескатий вогкий димар, а безконечні драбини йшли вгору майже сторчма, рівними, одноманітними поверхами. Чоловікові треба було щонайменше двадцять п'ять хвилин, щоб видряпатися нагору цим велетенським димарем. А втім, цими драбинами користувалися дуже рідко, тільки коли псувалися кліті або взагалі у виключних випадках.

Спочатку Катріна лізла вгору досить бадьоро. Вона звикла ходити під землею босоніж по гострих вугляних уламках, і тому пооббивані залізом щаблі не дуже їй дошкуляли. Загрубілі на тяжкій роботі руки невтомно й легко чіплялися за товсті поручні.

Ця несподівана пригода навіть розважала Катріну і розвіювала її журні думки про власне горе; потік людей

кумедно звивався довжелезною, безконечною гадюкою, — коли голова її вилізе з шахти, хвіст довго ще теліпатиметься на помості над стічною ямою. До жерла колодязя було ще далеко, навіть передні не пройшли ще й третини дороги. Ніхто не розмовляв, чути було тільки глухий гук від ніг, а вогники ламп, немов мандрівні зорі, простяглися знизу догори довгою, рухливою смугою, і смуга та підносилася все вище вгору.

За спиною Катріни якийсь хлопчик почав рахувати уголос щаблі; тоді вона почала рахувати й собі. Поминувши п'ятнадцять драбин, дійшли вони до другої вантажної. Катріна якось наткнулась на Шавалеві ноги. Той вилаявся і сердито крикнув їй, щоб вона не ловила гав. Коли-не-коли вся колона зупинялася, завмирала. Що таке? Що сталося? Кожен подавав голос, тільки щоб запитувати й жахатися. Що вище піднімалися вони, що ближче до денного світла, то страшніше ставало від невідступної думки про те невідоме, що чекало їх там, нагорі. Хтось кинув чутку, що треба лізти назад, що далі драбини поламано: тоді стало ще страшніше, бо кожен сам собі думав нишком про те і кожному завмирало серце з жаху: адже щохвилі міг він безпорадно повиснути над безоднею. Потім з уст до уст перебігла інша чутка — ніби якийсь вибійник упав з драбини. Але ж певного ніхто нічого не знав, за гамором нічого не було чути. Доки вони так стоятимуть, — ночувати їм тут, чи що? Але, нічого не дізнавшись, темний ключ людей заворушився знов і поліз угору повагом, через силу. Тільки ноги тупотіли та танцювали вогники ламп. Мабуть, щаблі поламалися десь вище вгорі.

На тридцять другій драбині, дійшовши до вантажної третього поверху, Катріна відчула, що ноги й руки починають їй мліти. Спочатку їй ніби закололо шпильками в шкіру, а потім пальці на руках перестали відчувати дерево й залізо.

Якийсь невиразний пекучий біль стиснув їй м'язи. Дівчина потроху переставала розуміти, що діється навколо; вона згадала, як дід Безсмертний оповідав про старі часи, коли шахта була ще так погано опоряджена, що вугілля з-під землі виносили кошиками по голих драбинах і ту роботу було покладено на десятилітніх дівчаток. Досить було якій спіткнутися, досить було грудці вугілля випасти з кошика, як троє або четверо підлітків летіло сторч головою аж до самого низу. З цих думок Катріні починало корчити руки и ноги... Ні, ні, ніколи вона не вилізе нагору.

Кілька разів ключ шахтарів зупинявся, і можна було за цей час трохи перепочити, але згори, з землі, віяло чимсь таким жахливим, що дівчина зовсім туманіла. Над нею й під нею тривожно дихали чужі груди, від цієї височини, від безконечного підйому нагору голова йшла обертом і нудило. Катріна наче сп'яніла з цього мороку, нічим було дихати, тісні стіни вузького колодязя впивалися їй у тіло до знемоги. Було душно, піт обливав її всю, але вогкість проймала до кісток; важкі холодні краплі падали без упину на неї крізь обшивку, і дівчина безсило тремтіла. Вони вже наближалися догори; а дощ падав так рясно, що загрожував загасити лампочки.

Шаваль двічі гукав на Катріну, але не почув відповіді. Чого вона там мовчить, язика згубила, чи що? Невже не можна сказати, чи тримається вона ще на ногах?

Минуло вже півгодини, але вони посувалися так помалу і з таким зусиллям, що пройшли тільки п'ятдесят дев'ять драбин. А ще ж лишалося сорок три! Катріна ледве відповіла, нарешті, що вона тримається непогано. Якби вона призналася, що не має сили, Шаваль знову вилаяв би її ледачою гадиною. Залізо на щаблях різало ноги і мов поперепилювало їх аж до кісток.

Катріна не могла вже стулити пальців, і їй здавалося, що її подряпані заляклі руки не зможуть більш триматися за поручні

і вона впаде, впаде горілиць і покотиться вниз з викрученими від нелюдського напруження плечима й стегнами. Лізти було страшенно незручно, а найгірше було те, що драбини стояли майже сторчма і чіплятися треба було самими лише руками, притискаючись щільно животом до щаблів. Люди дихали так голосно, що не чути було їхніх кроків, і це потужне, рвучке хрипіння стоголосою луною віддавалося по вузькому колодязю. Линуло воно знизу, з самого дна, й стихало там десь нагорі, у жерлі шахти.

Почувся крик, стогін, і вмить облетіла звістка, що якийсь хлопчик розбив собі череп об край площадки.

А Катріна все дряпалася нагору. Нарешті підземний дощ ущух, але повітря було важке, вогке, тхнуло льохом, смерділо іржавим залізом та мокрим деревом. Катріна вперто машинально рахувала: вісімдесят один, вісімдесят два, вісімдесят три — отже, ще дев'ятнадцять драбин. Машинально, одноманітно проказувала вона про себе ті цифри, і тільки цей одноманітний повільний ритм підтримував її. Лізла вона несвідомо; і коли здіймала безтямно догори очі, то бачила тільки, що вогники ламп крутяться спіраллю в неї над головою. Руки й ноги їй були в крові, і їй здавалося, що вона вмирає, що ще одна мить, і вона покотиться в безодню. А до того ще зчинився великий стиск; ті, що дряпалися позаду, почали напірати на передущих, увесь ланцюг з людських тіл стеновався, всі лютували з втоми, не могли вже перемогти себе, мусили за всяку ціну і якнайшвидше побачити сонце. Передні вже дісталися до поверхні — отже, драбини цілі, але знов божевільна думка запаморочила всім голови вкрай: а що, коли страйкарі все ж таки поперебивають драбини, щоб не дати вилізти тим, що відстали, і вони лишаться в цьому мороці, коли вже інші вдихають вільне повітря. Знову натрапили на якусь перешкоду, всі знову стали: посипалася лайка, але люди все ж посунули

вгору, штовхалися, лаялися, силкувалися випередити одне одного.

Раптом Катріна покликала Шавалю на ймення і впала в розпуці; але той не почув: він змагався з товаришем — бив його з усієї сили підборами попід боки, щоб швидше продертися наперед. Катріну відштовхнули, затоптали... Вона зомлівала, їй почало ввижатися, що вона колишня дівчинка-відкатниця, що уламок вугілля випав з кошика на неї, ударив її і вона летить на дно, мов підбитий камінцем горобець. Лишилося тільки п'ять драбин, шахтарі лізли майже цілу годину. Сама не знаючи як, Катріна опинилася на поверхні; певне, чиїсь плечі винесли її нагору, або вузькі стіни стовбура не дали їй упасти на дно. Раптом блискуче сонце вдарило їй у вічі, і Катріна побачила себе в гущі ревучої осатанілої юрби, що свистіла й шикала на неї з усіх боків.

III

З самого ранку, ще вдосвіта, робітничі селища заворушилися, і тривожна хвиля покотилася ген-ген по всіх шляхах, по всій безмежній рівнині. Але виступити на призначену годину шахтарі не змогли, бо раптом вдарила погана чутка: в околиці з'явилися драгуни^[29] й жандарми. Переказували, що вони прибули ще вночі з Дуе і ніби це сталося через запроданця Расснера, що попередив про все пана Енбо. Одна відкатниця присягалася навіть, що сама на власні очі бачила, як директорський слуга ніс депешу на телеграф. Шахтарі стискали кулаки і, визираючи нишком з-поза завісок надвір, де починав сіріти блідий світанок, дивилися, як проїжджали солдати.

О пів на восьму, коли вже зійшло сонце, селище облетіла нова чутка, що підбадьорила найбільш нетерплячих. Виявилось, що переполох був безпідставний: відколи почався страйк, генерал на бажання префекта лілльської поліції дав наказа своїм солдатам об'їздити від часу до часу околицю. Отже, це був звичайнісінький об'їзд. Страйкарі лаяли і проклинали цього префекта, що був дурив їх своїми обіцянками полагодити якомсь справу мирним шляхом, а замість того щотижня посилав в Монсу загони солдатів, щоб нагнати на робітників страху. Отже, коли драгуни й жандарми спокійнісінько повернули коні на Марш'єннський шлях, задовольнившись з того, що дзвінкий тупіт кінських копит об замерзлу землю оглушив робітників, шахтарі вдосталь попосміялися з того наївного префекта і його солдатів, що завертають голоблі саме тоді, коли починаються серйозні справи.

До дев'ятої години шахтарі були наче зовсім спокійні, мирно походжали перед своїми будиночками та дивилися вслід

останнім жандармам, що зникали вже вдалині на шляху. Буржуа в Монсу спали ще глибоким сном, поринаючи в пуховиках на своїх широких постелях. У Правлінні бачили, як уранці коляска з пані Енбо від'їхала кудись від директорської садиби; пан Енбо працював, очевидячки, у себе в кабінеті, бо будинок стояв замкнений і мовчазний, наче мертвий. Ніде по шахтах не порозставляли військового дозору, — то була легковажна необачність в часи небезпеки, фатальна помилка уряду, що недооцінює подій.

Вибила дев'ята година. Нарешті перші вуглекопи посунули Вандамським шляхом до «Жан-Бару», як були постановили там, у лісі.

Етьєн відразу зрозумів, що всі три тисячі товаришів, як він сподівався, напевно, не зійдуться. Багато з них вирішили, мабуть, що похід взагалі відкладено, але найгірше було те, що дві або три групи вихватилися вже наперед самі, без ватажка; неодмінно накоять якогось лиха й скомпрометують усю справу, коли він не стане на чолі.

Сотня шахтарів, що виступила ще перед світом, мала почекати інших десь у лісі, під крислатими буками.

Етьєн зайшов до Суваріна порадитися, але той тільки плечима знизав. Десятеро відважних хлопців могли, на його думку, зробити далеко більше, аніж ціле стовпище людей. Він взагалі не хотів брати участі в цій справі і знову втопив свої очі в книжку. Найпростіше було б підпалити Монсу та й край, а то ще почнуться різні балачки та маніжності. Виходячи з дому, Етьєн побачив Расснера; той сидів дуже блідий перед чавуною піччю; коло нього стояла його дружина, що здавалася ще вищою у своїй вічній чорній сукні, і дорікала йому в'їдливими, але дуже чемними словами.

Має вважав, що треба додержати слова. Взяти участь у цьому поході — святий обов'язок кожного. Але за ніч гарячкове

завзяття шахтарів потроху охолонуло. Має почав турбуватися, відчуваючи небезпеку, і казав, що всі мусять неодмінно йти туди і підтримати законне право товаришів. Маєдиха хитнула головою — вона була теж такої самої думки. Етьєн доводив, що треба діяти революційно, але не відбирати нікому життя. Виходячи, він відмовився від шматка хліба, що його дали йому напередодні разом із пляшкою ялівцевої горілки; проте випив три чарки підряд тільки для того, щоб холод не так дошкуляв; він навіть налив собі горілки ще й на дорогу в баклажку. Альзіру лишили глядіти дітей. Старий Безсмертний лежав у ліжку: після вчорашньої біганини йому знов почало крутити ноги.

Про всяк випадок, щоб не накликати підозри, вирішили вийти з селища поодинці. Жанлен зник кудись ще з самого ранку, Має з жінкою пішли ніби до Монсу, а Етьєн вирушив просто до лісу, сподіваючись ще застати там товаришів. Дорогою він нагнав групу жінок — між ними були стара Проноза та Левачиха. Мукетта принесла каштанів, і ті трощили їх з лушпайками, щоб набити повніше животи. Але в лісі нікого не було, страйкарі подалися вже до «Жан-Бару». Етьєн повернув у той бік і нагнав їх саме тоді, коли Левак із сотнею інших товаришів увіходили вже на територію шахти. Звідусіль прибували вуглекопи; Має йшли битим шляхом, жінки поспішали просто полем; гуртом, безладно, беззбройно пливли люди плавом, мов гірська річка, що виступила з берегів. Жанлен виліз на високий поміст, ніби готуючись побачити якесь цікаве видовище. Етьєн угледів його ще здалеку. Він побіг ще швидше і прийшов на шахту разом з першими товаришами; їх зійшлося досі всього сотні зо три.

Раптом угорі, на сходах, що вели до приймальної, показався Денелен, і юрба на мить стала, завагалася.

— Чого ви хочете? — спитав він голосно. Коли коляска, звідки до нього всміхалися на прощання обидві його дочки,

зникла вдалині, він повернувся на шахту: якесь непевне, тривожне почуття не давало йому спокою. Але скрізь був порядок: люди спустилися на роботу, машина працювала справно, і, заспокоївшись знову, Денелен почав про щось розмовляти із старшим штейгером, коли раптом його повідомили, що до «Жан-Бару» підходять страйкарі. Він глянув з вікна сортувальної на людський потік, що заливав двір його шахти й зростав щохвилини, і зрозумів, що проти цієї юрби він безсилий. Як захистити будівлі, відкриті з усіх боків?

Зібрати навколо себе можна було щонайбільше десятків зо два робітників. Він загинув. Він почував, що прийшов кінець.

— Чого ви хочете? — спитав він удруге, блідий, вгамовуючи свій гнів і силкуючись зустріти сміливо цей останній, страшний удар.

Юрба завирувала, загомонала. Нарешті наперед виступив Етьєн.

— Пане, — промовив він, — ми не зробимо вам нічого лихого, але робота повинна припинитися скрізь.

Денелен повів себе так, ніби перед ним стояв якийсь дурник.

— Невже ви гадаєте, що зробите мені добро, спинивши в мене роботу? Це все одно, що впритул вистрілити мені в спину... Так, мої робітники під землею і до свого часу звідти не вийдуть, — хіба що спершу ви заб'єте мене!

На ці гострі слова юрба з обурення аж застугоніла. Має ледве держав Левака, що рвався з кулаками наперед, а тим часом Етьєн старанно переконував Денелена, що революційне поводження страйкарів є цілком законне. Але той заперечував, що кожен має право працювати. Та й взагалі він не має охоти обговорювати такі дурниці, він хоче бути господарем на своїй шахті. Він тільки шкодує, що не має під боком чотирьох добрих жандармів, щоб розігнати вмить цю босоту.

— Так, я сам винен і сам цього заслужив. З такими розбишаками, як ви, можна змагатися тільки силою. А уряд гадає, що вас можна повернути до себе, потураючи вам. Хай лише дасть він вам зброю, то ви відразу потопчете його ногами.

Етьєн аж тремтів, але ще стримував себе.

— Я вас прошу, добродію, — заговорив він тихше, — накажіть, щоб ваших робітників зараз підняли нагору, бо я не ручуся за те, що буде потім, я не певен, чи здолаю здержати товаришів. Ви ще можете запобігти нещастю.

— Не накажу! Нічого не накажу! Дайте мені спокій. Я вас не знаю. Ви не мій робітник, і тому нам немає про що з вами говорити. Тільки розбійники ходять по шляхах та грабують чужі оселі.

Юрба заревла й покрила криком його голос. Найдужче галасували жінки. Але Денелен не здавався. Йому навіть легше ставало від цих щирих неприкрашених слів, що виривалися нарешті вільно з його самовладного серця. Він однаково загинув, загинув без вороття, навіщо ж іще принижувати себе, навіщо зайве підлещування?

З усіх боків прибували нові юрми шахтарів, зібралось їх уже сот із п'ять, і всі вони напірали на ворота. Але Денелен не тікав, — хай його розірвуть на шматки — він з місця не зійде. Раптом хтось шарпонував його ззаду до себе — це був старший штейгер.

— Змилуйтеся, пане!.. Кінчиться кровопролиттям... Нащо калічити даремно людей?

Денелен пручався і не хотів іти.

— Наволоч! Бандити! Ви нас згадаєте, коли сила буде знов у наших руках.

Це були його останні слова, що він їх кинув розлютованій юрбі.

Його відтягли назад і якраз вчасно. Задні натискали на передніх і притиснули їх до сходів так, що аж бильця погнулись.

Найдужче лютували жінки, підбурюючи чоловіків своїм криком і виском. Але сходи були занадто вузькі; люди збилися в одну купу, і не скоро дійшли б вони до шахтового колодязя, якби тим, що були ззаду, не спало на думку вдертися в шахту іншими ходами, — з усіх боків — через барак, через сортувальну, через котельню — люди посунули лавами. Менше як за п'ять хвилин вони захопили вже всю шахту і, гнівно розмахуючи кулаками й галасуючи, розбіглися по всіх її трьох поверхах, охоплені дикою радістю: вони перемогли непокірливого хазяїна!

Наляканий Має кинувся перший, кричачи Етьєнові:

— Не треба його вбивати!

Етьєн уже біг за ним, але, збагнувши, що Денелен замкнувся добре в кімнаті для штейгерів, гукнув:

— То що ж? Не з нашої причини! Сам винен, — такий запеклий!

Досі Етьєн був більш-менш спокійний; шалене безумство цієї юрби не захопило ще його, але ж на серці в нього було дуже тривожно. Ще й те вражало його самолюбство та гордість ватажка, що він втрачає владу над збаламученим цим людським морем, що, замість спокійно і твердо, як він хотів, виконати волю народну, починає скаженіти. Даремно закликав Етьєн товаришів до спокою, даремно кричав, що не треба давати козирів своїм ворогам зайвим насильством.

— До котлів! — кричала Проноза. — Гасімо вогонь! Левак десь вихопив терпуга і, розмахуючи ним, як кинджалом, покрив увесь гамір жахливим своїм криком:

— Хлопці! Рубай линви! Рубай линви!

Вся юрба підхопила цей крик, — тільки Етьєн та Має даремно ще силкувалися перекричати, переконати її. Галас не вщухав.

— Але ж під землею є люди, товариші, — скрикнув з усієї сили Етьєн.

Гамір ще збільшився, з усіх кінців залунали розлютовані голоси:

— Так їм і треба! Нічого було спускатися!.. Вони зрадники!.. Так, так, хай там і сидять!.. А крім того — драбини є!

Думка про запасні драбини додала страйкарям ще більшого запалу, і Етьєн зрозумів, що лишилося тільки одне — попустити. Щоб запобігти ще більшому нещастю, кинувся він до машини: треба було принаймні підняти кліті, бо перепилені линви, падаючи, могли розчавити їх своєю страшенною вагою. Машиніст і кілька інших робітників з денної зміни кудись зникли.

Поки Етьєн пускав машину, Левак з двома товаришами вже подряпались угору до бантини з шківками. Тільки-но кліті підняли й закріпили на засувки, як згори почувся пронизливий в'їдливий скрегіт терпуга об сталь. Стало зовсім тихо. Цей рипучий звук заповнив, здавалося, всю шахту; люди позадирали голови й схвильовано слухали. Має, — він стояв спереду, найближче до машини, — почував, як якась дика радість опановує його, ніби зуб'я терпуга, перегризаючи линви цієї клятої діри, куди більше нікому не доведеться спускатися, навіки звільняли робітників від їхнього важкого горя, спільних болів та злиднів.

Проноза зникла на сходах до барака, не перестаючи репетувати:

— Гасімо вогонь! До котлів! До котлів!

Жінки ринули за нею. Маєдиха кинулася й собі, боячись, що вони потрощать там усе чисто по дорозі; вона силкувалася вдержати їх від зайвого руйнування, так само як і Має закликав до спокою чоловіків. Маєдиха була врівноваженіша за інших і вважала, що можна домагатися свого права, не роблячи людям шкоди. Коли вона прибігла до котельної, жінки вже погнали звідти обох кочегарів, а Проноза, сидячи напочіпки перед піччю

з величезною лопатою в руках, люто вигрїбала на цегляну підлогу розпалене до білого жару вугілля; але воно не гасло й застелило котельну чорним димом. Там було десять топок на п'ять генераторів. За мить інші жінки завзято заходилися й з них вигрїбати вугілля. Левачиха, як лещатами, обхопила лопату обома руками, а Мукетта підтикала спідницю мало не по самий живіт, щоб не зайнялася. У червоних відблисках полум'я розпатлані, спітнілі жіночі постаті видавалися кривавими. То був якийсь відьмацький шабаш. Купи вугілля дедалі збільшувались і пашіли таким палючим жаром, що стеля величезного приміщення почала тріскатися.

— Годі! — скрикнула Маедиха. — Вже горить склад.

— Хай горить! — відповіла Проноза. — Отже, добре попрацювали... Так їм і треба, проклятим! Недаремно ж я казала, що вони мені заплатять за смерть мого чоловіка!

— Стривайте! Я зараз загашу! Я сам випущу пару! — пролунав раптом Жанленів пронизливий голос.

Хлопчик удерся до котельної мало не перший і шмигляв тепер перевальцем між оскаженілим стовпищем жінок у захваті від цього гармидеру, шукаючи, яку б найшкідливішу шкоду зробити; тепер йому спало на думку відкрити крани й випустити всю пару. Білі хвилі виривалися, як постріли, на волю, наче буря пронеслася над котельною; усі п'ять котлів спорожнилися вмить з таким свистом, громом і ревом, що аж у вухах задзвеніло. Усе раптом зникло, змішалось за білою заслоною: розпечене вугілля зблідло; жіночі постаті, мов якісь страшні привиди, замаячили, безтямно махаючи руками. Тільки хлопець стримів угорі на галерейці над усіма і визирав з виру білої пари з роззявленим від вуха до вуха ротом, у захваті, що зняв такий вихор і бурю.

Минуло з чверть години. На купи жару вилили кілька відер води і остаточно загасили вогонь: пожежі нічого було боятися.

Але гнів юрби не згасав, а ще дужче розгорявся. Чоловіки позбігалися з молотками, жінки озброїлися залізними штабами — хотіли троцяти котли й машини, зруйнувати всю шахту дощенту.

Етьєсна попередили про це, і він прибіг разом з Має. Гарячкова хвиля почала захоплювати навіть його, він сам п'янів, а проте ще боровся і благав товаришів заспокоїтись. Линви поперепилювано, вогні погашено, котли порожні, — отже, працювати далі ніхто не може. Але Етьєнові слова сипалися марно, ніхто його не слухав, і йому довелося здатися знову на волю юрби; коли це раптом біля низеньких дверцят, що вели до колодязя із драбинами, зчинився страшений галас:

— Геть зрадників!.. А, боягузи, запроданці! Мерзота! Геть, геть!

То з-під землі показалися, нарешті, перші шахтарі. Денне світло відразу засліпило їх, і якусь мить вони стояли приголомшені, кліпаючи беспорядно очима, а опам'ятавшись, полохливо, похапцем відступали один за одним до дороги, а там уже тікали світ за очі.

— Геть падлюк! Геть перекидьків!

З найдальших закутків шахти до драбин збіглася вся юрба страйкарів. За три хвилини ніде не лишилося й одного чоловіка — усі п'ять сотень робітників з Монсу стали в дві шеренги, щоб безсоромні вандамці, які насмілилися спуститися в шахти, пройшли зганьблені поміж зрадженими товаришами.

Крик зростав. Обшарпаних, вкритих чорною, ще свіжою від недавньої роботи грязюкою вандамців, що несміло вилазили з вузьких дверцят колодязя, зустрів галас, свист, сипалися злісні жорстокі слова; усіх піднімали на глум: «Овва! Який здоровий — ноги три вершки завдовжки, а за ними відразу зад! А цей — ой-ой-ой! Цьому дівки з «Вулкана» носа відгризли! А той, кислоокій, ой, як віск з очей капотить — для десятъох

церков на свічки вистачить! А он — оте здоровило беззаде, а довге, як великий піст!» Назустріч дебелій відкатниці із здоровенним задом і товстелезними грудьми, що теліпалися аж на животі, прогримів скажений регіт. Усім хотілося її полапати; щодалі жарти ставали лютіші, жорстокіші, запахло бійкою; а тим часом бідолашні вандамці вилазили один за одним, тремтячи з холоду й скоса позираючи на страйкарів, щохвилини ждучи, що їх ось-ось почнуть бити. Мовчки слухали вони лайку, і хтозна-як уже дякували долі, коли щастило їм утекти з шахти.

— Ух! Скільки ж їх там, нарешті? — спитав нетерпляче Етьєн. Його дивувало, що з-під землі суне така сила люду, і страшенно сердило, що тут зібралася не купка робітників, заляканих голодом та гнівом штейгерів, а майже вся шахта «Жан-Бар» стала до роботи. То, виходить, у лісі йому збрехали?

Раптом Етьєн скрикнув і кинувся наперед: на порозі стояв Шаваль.

— Сто чортів! То ось на яку сходку ти нас кликав? Посипалися прокльони, і юрба обступила щільніше зрадника. Ач який! Учора присягався йти з ними, а сьогодні опинився внизу, працює разом з іншими соколикками! Виходить, начхати йому на товаришів!

— Тягніть його! У колодязь! У колодязь!

Сполотнілий Шаваль щось безвладно лопотів, силкувався щось пояснити; але Етьєн урвав йому слово: шалена лють юрби захопила і його. І, не тямлячи себе з великого гніву, він скрикнув:

— Хотів бути під землею, і будеш... Ну... гайда, паскудна пико!

Етьєнів голос потонув у новому реві юрби. Якраз на цей час вийшла з-під землі й Катріна; засліплена сонячним сяйвом, налякана цим ревом, вона боялася, що впаде серед усіх оцих

роз'ятрених людей; ноги їй були мов перебиті від ста двох драбин, долоні були скривавлені, вона важко відсапувалася...

Маедиха вгледіла дочку і кинулася, піднявши на неї руку.

— А-а, шлюхо, ти теж тут!.. Мати з голоду пухне, а ти її зраджуєш для свого бахура!

Має не дав жінці вдарити її, але сам люто схопив Катріну й трусонув її з усієї сили, обурений, як і жінка, її поведженням. Батьки наперебій дорікали їй і лаялися тепер дужче за всіх.

Вгледівши Катріну, Етьєн зовсім знестямився. Він не перестаючи повторював:

— Гайда, гайда! На інші шахти! І ти з нами підеш, паскудний кабанюго!

Шаваль ледве встиг забрати з барака свої сабо й напнути на задубілі плечі вовняну фуфайку. Юрба потягла його ту ж мить із собою, весь час підганяючи, щоб не спинявся. Катріна похапцем узула сабо, застєбнула на собі комір чоловічої куртки, що її вона носила, відколи вдарили морози, і побігла в нестямі за своїм коханням; вона не могла покинути його самого, бо ті заб'ють його, напевно заб'ють.

Дві хвилини — і «Жан-Бар» збезлюднів. Жанлен знайшов десь сигнальний ріжок і почав сурмити в нього, ніби скликаючи пронизливими цими звуками череду. Жінки — Проноза, Левачиха й Мукетта — бігли, попідтикавши спідниці; Левак вихопив десь сокиру й махав нею, як барабанщик своєю паличкою. З усіх усюдів збігалися нові товариші і всі разом, тепер уже мало не тисячною юрбою, посунули безладно на шосе, затопивши його, мов повіддю. Вихід з шахти був занадто вузький, і дошки барканів затріщали під натиском юрби.

— На шахти! Геть зрадників! Кінець роботі! Глибока тиша повила «Жан-Бар». Ніде нікого! Денелен вийшов з кімнати штейгерів, махнув рукою, щоб за ним не йшли, і тихою ходою сам подався оглядати свою шахту. Він був блідий і дуже

спокійний. Став біля шахтового колодязя, глянув угору на перепилені линви. Сталеві їхні кінці безпорадно звисали вниз; на їхньому чорному, обмащеному мастилом тілі блищала свіжа рана від зубів терпуга. Потім Денелен піднявся до машини, глянув на її нерухомий важіль, подібний до паралізованої кінцівки якогось величезного тіла, доторкнувся рукою до охололого вже металу й здригнувся, ніби торкнувшись мертвяка.

Від машини Денелен спустився в котельню, пройшов помалу повз роззявлені, залиті водою пащі погаслих печей, постукав ногою об генератори, і йому відповів лункий порожній дзвін. Так! Усьому кінець! Це вже остання крапля. Навіть як і налагодити линви, знову розпалити печі, то де ж узяти людей? Ще два тижні страйку — і він банкрут. І все ж таки, хоч він твердо зрозумів, що рятунку для нього вже немає, ненависть його до цих розбишак з Монсу раптом зникла; він почував, що всі, всі вони винні гуртом; це була спільна, віковична помилка. Грубі люди, безперечно, і темні, та ще й конають з голоду.

IV

Голою рівниною під блідим промінням зимового сонця юрба простувала вперед, розпливаючись по шосе між бурячниками.

За Фурш-о-Беф Етьєн став на чолі страйкарів, не зупиняючи їх, викрикував накази, організовував похід. Поперед усіх скакав з різком Жанлен, пронизуючи повітря дикими звуками. За ним у перших лавах простували жінки, деякі з ломаками в руках; серед них ішла Маедиха з затуманеним поглядом, немов перед нею вже проглядав з туману обіцяний край справедливості. Проноза, Левачиха й Мукетта чітко вибивали крок у своїм рам'ї, ніби солдати, маршируючи на бій; чи ж посміють жандарми, — якщо, чого доброго, здібються на дорозі, — вдарити на жінок? Чоловіки сунули в хвості невлад, чередою. Хвіст юрби набухав, наїжившись вістрями залізних штаб. Над усім виблискувала своїм лезом проти сонця Левакова сокира. Етьєн ішов у самій гущі й, ані на мить не спускаючи з Шаваля очей, примушував того весь час іти поперед себе. Мае йшов за ними і з часу до часу скидав похмурим оком на Катріну. Всі жінки виступали на чолі юрби, вона одна втиснулася між чоловіків і вперто тюпала біля свого коханця, щоб його, бува, не скривдили. Вітер куйовдив волосся на непокрытих головах; чути було тільки, як тупотять дерев'яні сабо по твердій землі, і здавалося, що то тупотить череда, підбурена дикими звуками пронизливого Жанленового різка.

Раптом новий зойк знявся до неба:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Був полудень. Шеститижневий голод дався взнаки порожнім шлункам, а свіже повітря й далека дорога ще дужче розпалили їх. Від сухих скорінок хліба та кількох Мукеттиних каштанів не

лишилося й гадки; шлунки криком кричали, і до гніву на зрадників прилучався ще й цей біль.

— На шахти! Кінець роботі! Хліба!

Етьєн відмовився вранці від свого сніданку, і тепер щось нестерпно ссало йому в грудях під серцем. Він не скаржився, тільки машинально виймав баклажку і від часу до часу пригублював з неї ялівцеву горілку. Холодний дроз проймав його, він почував, що без ковтка цього питва не зможе дійти до копалень. Щоки йому шаріли, очі розгоралися. Але ж розуму він не втрачав і все ще силкувався запобігти непотрібним руйнуванням.

Коли вийшли до Жуазельського шляху, один вандамський вибійник, що прилучився до страйкарів, щоб помститися своєму хазяїнові, скрикнув:

— До «Гастон-Марі»! Спинімо насоси! Затопімо водою «Жан-Бар»!

Люди піддалися цьому закликові й збочили за товаришем праворуч. Етьєн марно благав не чіпати насосів. Нащо нищити підземні галереї? Його серце робітника обурювали ці руїнницькі замахи, хоч гнів і душив його. Має згоджувався, що вилити свою злість на машину — несправедливо. Але вибійник закликав до помсти, на Етьєна ніхто не звертав уваги, і, щоб перекричати його, Етьєн гукнув що було сили:

— До «Міру!» Там засіли зрадники!.. До «Міру!» До «Міру»!

Він махнув рукою і направив людський потік ліворуч. А тим часом Жанлен знову вискочив наперед і засурмив ще голосніше. Зчинився страшенний тиск. На цей раз шахту «Гастон-Марі» було врятовано.

Звідси до «Міру» було чотири кілометри, і страйкарі дісталися туди за півгодини мало не бігцем безконечною рівниною. Канал перерізував її збоку довгою крижаною стрічкою. Тільки вкриті інеєм голі дерева уздовж високих його

берегів вирізнялися, наче якісь велетенські канделябри, на одноманітному тлі рівнини, що простяглася широко ген-ген у безвість, поринаючи в небі, як у морі, на далекому обрії. Ланцюг хвилястих пагорків заступав удалині Монсу й Марш'єнн, а навкруги був тільки голий безмежний простір.

На помості сортувальної в «Міру» стояв штейгер. Він вийшов назустріч юрбі. Всі добре знали діда Кандьє, найстарішого з усіх штейгерів у Монсу. Він був увесь білий, з білим волоссям, з білою шкірою. Дід Кандьє мав уже сімдесят років, але був ще зовсім здоровий і дужий — справжнє диво серед шахтарів.

— Гей, шибеники! Який це вас дідько сюди приніс? — крикнув він.

Юрба стала. Повага до цього старого робітника спинила її: це був не хазяїн, а свій, товариш.

— Під землею є люди. Накажи їм кинути роботу, — промовив Етьєн.

— Еге, під землею є люди, — відповів дід Кандьє, — мало не вісім десятків людей, — решта перелякалися вас, чортяк!.. Тільки попереджаю — ні один не вийде звідти, а то доведеться вам мати справу зі мною!

Юрба зашуміла, чоловіки натиснули ззаду, жінки посунули наперед. Штейгер хутко зійшов з помосту і став на дверях.

— Діду, ми маємо на це право, — спробував переконати його Має. — Ми домагаємося, щоб усі шахти застрайкували, тому й примушуємо товаришів держати нашу руку, бо як же інакше дійти свого? Га?

Якусь хвилину старий стояв мовчки; певне, на питаннях солідарності розумівся так само погано, як і Має.

— Нехай ви й маєте право, — відповів він нарешті. — Але я знаю своє — мені наказано, і я мушу слухатися... Я тут сам-один. Шахтарі працюють під землею до третьої години, і вони лишаться там до третьої години, хоч би що!

Слова старого поринули в скаженому галасі. Кулаки замаяли в повітрі. Жіночий галасливий крик залящав у нього над вухами, гаряче дихання дмухнуло в обличчя. Але дід Кандье стояв твердо на ногах, високо піднісши голову з сніжно-білим волоссям і борідкою. В голосі його було стільки завзяття, що він дзвінко пролунав над розбурханою юрбою.

— Сто чортів! Ні один з вас туди не ввійде!.. Слухайте! Це так само вірно, як вірно те, що сонце світить на небі!

Я краще здохну, а не дам вам доторкнутися до линв... Не штовхайтесь, а то я кинуся ось зараз перед усіма вами сторч головою в шахту!

Юрба здригнулася і відступила назад приголомшена, а старий дід казав далі:

— Треба бути свинотою, щоб не розчолопати цього!.. Я такий самий робітник, як і ви. Мені сказали глядіти шахти, і я гляджу.

Далі думка його не сягала; обмежений, старий, зі згаслими очима від безрадісної чорної тієї ночі під землею, що серед неї збігло п'ятдесят літ його життя, дід Кандье мов заляк в упертій свідомості свого військово-суворого обов'язку. Товариші з тривогою поглядали на нього, і десь глибоко в них луною озивалося те, що він казав, прокидався послух солдата, прокидалися почуття братерської єдності і готовності на самопожертву в хвилину небезпеки. Непевний, що переконав страйкарів, старий шахтар сказав удруге:

— Геть, а то я кинуся сторч головою в шахту! Юрба схвильовано відхлинула назад.

Страйкарі залишили «Міру». Скажена гонитва безконечною рівною дорогою серед голих полів почалася знову, і знову знявся крик:

— До «Мадлени»! До «Кревкеру»! Кінець роботі! Хліба! Хліба!

Раптом у самому натовпі почалася штовханина, — казали, ніби Шаваль хотів був утекти. Але Етьєн схопив його за лікоть і

крикнув, що ребра йому поперебиває, коли він знову надумає зрадити товаришів. Шаваль пручався і люто заперечував:

— Звідки на мене ця напасть? Чи вже тепер людині й дихати не вільно?.. Я мерзну ось уже цілу годину. Мені треба обмитися. Пусти!

Зрошений потом, вугляний порох зашкаруб на його тілі, і це справді страшенно дошкуляло йому, а фуфайка зовсім не гріла.

— Йди, йди! А то вже ми тебе обмиємо! — відповів Етьєн. — Було не лізти вчора поперед усіх та вимагати крові.

Юрба мчала вперед, не зупиняючись. Етьєн уперше глянув на Катріну. Та ані на крок не відставала. Йому було страшенно прикро, що вона так близько біля нього, така нужденна в своїх забрьоханих штанях і у витертій чоловічій куртці. Вона тремтіла з холоду, мабуть, смертельно втомилася, а проте все бігла.

— Ти... ти можеш іти геть, — сказав він нарешті. Катріна ніби й не чула; тільки, коли вона зустрічалася поглядом з Етьєном, в її очах спалахував німий докір. І вона бігла не затримуючись. Чому він хоче, щоб вона покинула свого чоловіка? Звичайно, Шаваль не був до неї ласкавий і навіть часом бив її, але ж це її чоловік, він перший її взяв; і її розлючувало, що вся ця згряя, ця тисяча людей повстали на нього одного. Навіть не кохаючи, вона б кинулася боронити його хоч би з самолюбства.

— Забирайся! — повторив гнівно Має.

Батьків наказ вплинув на Катріну, і дівчина пішла трохи тихше. Вона тремтіла, повіки їй набрякли від стримуваних сліз. Потім, незважаючи на страх, вона бігом вернулася назад на своє старе місце. Тоді їй дали спокій.

Юрба перерізала Жуазельський шлях, звернула на дорогу до Крона, а потім подалася на Куны. Тепер на рівному обрії виступили темні димарі заводів, а поздовж бруку вишикувалися дерев'яні сараї й майстерні з широкими запорошеними вікнами.

Вуглекопи поминули два шахтарські селища — селище Ста Вісімдесяти та селище Сімдесяти Шести; на заклик ріжка, на тисячовустий крик з присадкуватих домочків вибігали цілі родини — чоловіки, жінки та діти, всі прилучалися до товаришів, і хвіст юрби набухав. Поки дійшли до «Мадлени», шахтарів набралось вже з півтори тисячі. Дорога йшла трохи згористо, і бурхливий людський потік мусив обігнути відвал, щоб вийти на територію шахти.

Було не більше двох годин; але штейгерів уже повідомили про наступ страйкарів, і вони наказали негайно вивезти людей нагору. Коли юрба докотилася до «Мадлени», з клітей виходили останні два десятки робітників: вони відразу кинулися навтікача, і їм навздогін посипалося каміння. Двох хлопців відлупцювали, у третього відірвали від куртки рукав. Гонитва за людиною врятувала шахту, — ані линвам, ані паровим котлам не зробили ніякої шкоди. Живий потік покотився далі, до сусідньої шахти «Кревкер».

«Кревкер» була за п'ятсот метрів від «Мадлени». Туди страйкарі нахопилися теж у той час, коли робітники почали вже розходитися додому. Жінки піймали якусь відкатницю і, розпанахавши їй штани, відшмагали її по голому заду під гучний регіт чоловіків. Хлопчакам надавали ляпасів; вибійники тікали з нам'ятими боками та порозбиваними носами. Гнів юрби не знав упину, від давньої жадоби відплатити за споконвічну кривду хмілили голови, юрба звіріла, душилася криком; то кричала смертельна помста, ненависть до зрадників, ненависть до злиденно оплачуваної роботи, то ревли за хлібом голодні шлунки.

Страйкарі кинулися до линв, але терпуг чомусь не брав сталі; терпіння не вистачало, це було надто марудно, всіх охопив тепер один гарячковий порив — уперед, уперед, уперед! В

котельній зламали один кран; печі позаливали так щедро водою, що аж чавунові ґрати потріскалися.

З «Мадлени» вирішили йти на «Сен-Тома». Це була найкраще дисциплінована шахта, страйк не зачепив її зовсім, і тепер там мало бути під землею сім сотень шахтарів, — ця думка лютила страйкарів до нестями. Стривайте, стривайте — зустрінуть вас, голуб'ята, ломаками, буде справжня січа, от тоді побачимо, хто встоїть.

Але тут загомоніли, що на «Сен-Тома» є жандарми — ті самі жандарми, що з них нині вранці ще кепкували. Як про це дізналися — ніхто того сказати не міг. Хіба не однаково! Але чутка ця сполохала страйкарів. Не на «Сен-Тома», то на «Фетрі-Кантель» — байдуже!

Знову пішли обертом голови, люди знову затопили дорогу. На «Фетрі-Кантель»! На «Фетрі-Кантель»! Там ще набереться сотні чотири запроданців, — сміху буде доволі!

Шахта «Фетрі-Кантель» лежала в балці за пагорком над річкою Скарпою, за три кілометри звідсіль. Страйкарі сходили вже на горб Платрієр, минаючи шлях на Боньї, коли раптом над юрбою пролунав чийсь голос, що жандарми, може, засіли якраз у «Фетрі-Кантель». І вмить увесь похід облетіла від краю до краю чутка, що в «Фетрі-Кантель» справді-таки вартують жандарми. Юрба пішла нараз тихшим нетвердим кроком, і над безмежною рівниною, що мов заснула, відколи на шахтах спинилася робота, нараз дихнуло панікою і стало страшно. Чому ще досі не перестріляли їх солдати? Кара ще не прийшла, але неодмінно прийде, і ця думка всіх неприємно хвилювала. З юрби почувся новий заклик:

— На «Вікторію»! На «Вікторію»!

І цей заклик погнав людей на іншу шахту.

Виходить, у «Вікторії» немає ні драгунів, ані жандармів? Ніхто того докладно не знав. Страйкарі чомусь заспокоїлися й

повернули назад; вони проминули дорогу на Бомон і, щоб швидше вибитися на Жуазельський шлях, посунули навпростець, полями. Коло залізниці розламали загорожу й перейшли на той бік через насип. Звідси недалеко вже було й до Монсу; положисті пагорки зливалися поволі з низьким рівнем полів, а навкруги, на всю безмежну рівнину, далеко, аж по чорні силуети будинків Марш'єнна, розкинулися морем голі бурячники.

На цей раз довелося пройти добрих п'ять кілометрів, але людей поривала наперед така потужна сила, що вони навіть не помітили тяжкої втоми, не відчули, як ниють закривавлені ноги. Похід розростався; дорогою з усіх селищ приєднувалися нові товариші, і коли страйкарі перейшли на той бік каналу мостом Магаш і спинилися перед «Вікторією», їх було вже дві тисячі.

Але вибила вже третя година, робота скінчилась, і юрба не застала на шахті нікого. Це було страшенне розчарування; даремно кричали страйкарі й погрожували — помститися не було на кому, зате ремонтних робітників, що прийшли на свою зміну, зустріли камінням. Все пішло шкереберть — юрба захопила всю шахту; лютуючи, що не можна набити пики зрадникам, вона накинулася на устаткування. Помста, жорстока, отруйна помста наростала; безконечні роки голодування розпалювали жадобу нищити й убивати.

Під піддашком шопи кілька вантажників накладали вугілля на підводу, — Етьєн їх угледів.

— Ану, забирайтеся звідси під три чорти! — скрикнув він. — Ані грудочки не вивезете з шахти!

На його заклик підбігла сотня страйкарів, і вантажники ледве встигли втекти. Коні повипрягали, оперіщили їх батогами; налякані тварини помчали у поле, а тим часом інші страйкарі перекинули підводу догори колесами й поламали голоблі.

Левак кинувся рубати сокирою поміст, але підпори не піддавалися; тоді йому спало на думку розібрати колію, що йшла через усю копальню від краю до краю. Вся юрба взялася до цієї роботи. Має залізною штабою, замість лома, зривав чавунові подушки; а Проноза тим часом потягла жінок до приміщення з лампами; дрючки замахали в повітрі, і незабаром всю підлогу засипало побите скло. Маедиха була тепер так само несамовито, як і Левачиха. Усі пообмащувалися в масло; Мукетта витирала подолом руки й весело реготала з себе, що вона так забруднилася, а Жанлен вилив їй ще й за сорочку масла з лампи.

Але бешкет голоду не вгамував. Порожні шлунки волали голосніше, і знову знявся до неба страшний лемент:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Один колишній штейгер мав на шахті «Вікторія» маленьку крамничку; але тепер він утік, і крамничка стояла замкнена — мабуть, порожня. Коли жінки поперебивали всі лампи, а чоловіки остаточно зруйнували колію, всі гуртом обступили крамничку; за хвилину вилетіли двері й віконниці. Хліба там не було, знайшли тільки два шматки сирого м'яса та мішок картоплі; а потім натрапили ще й на півсотні пляшок ялівцевої горілки; горілка зникла вмить, наче пісок увібрав.

Етьєнова баклажка була вже порожня, і він налив її знову по шийку. Горілка розбирала, і від недоброго голодного хмелю до очей йому підступала кров, а з-поза побілілих губів хижо виблискували, як у вовка, ікла.

У тій метушні Шаваль раптом зник; помітивши це, Етьєн зчинив страшенний галас, кілька чоловіків кинулися шукати і зловили втікача, що сховався разом з Катріною за стосом дров.

— У, стерво, падлюка! Боїшся себе заплямити! — кричав Етьєн. — У лісі вимагав, щоб механіки кинули роботу, кричав, щоб спинити насоси, а тепер крутиш хвостом, хочеш сухий з

води вилізти?.. Не буде цього, сто чортів! Ми вернемося на шахту «Гастон-Марі», і я примушу тебе розтрити насос власними руками! Так, так, сто чортів! Ти його розтритиш!

Етьєн був п'яний і сам нацьковував тепер товаришів на той самий насос, що його був урятував усього кілька годин тому.

— На «Гастон-Марі»! На «Гастон-Марі»!

Юрба підхопила цей заклик і кинулася вперед. Шавалеві вчепилися в плечі, потягли його, штовхаючи з усіх боків, за собою, а він тільки белькотав, що йому треба будь-що обмитись.

— Та йди-бо геть! — крикнув Має на Катріну, що знову потюпала за ними.

На цей раз дівчина навіть не зупинилася, вона кинула на батька пекучий погляд і побігла далі.

Назад ішли тією самою дорогою. Ізнов простягся безмежний простір, перерізаний довгими одноманітними смугами шляхів. Була вже четверта година; сонце схиялося по обрію, і на замерзлу землю падали довгі хисткі тіні людей, що люто жестикулювали.

Монсу про всяк випадок поминули і, щоб не робити гака через Фурш-о-Беф, подалися на Жуазельський шлях повз Піолену.

Грегуарів не було вдома: щойно поїхали відвідати нотаря, а потім збиралися завітати на обід до Енбо, де мали зустрітись з Сесіль.

Садиба з самотньою алеєю безлистих лип, з голим городом та фруктовим садом ніби спала. В будинку теж ніщо не ворухилося; шибки в добре затушкованих вікнах заприли — там, усередині, було, мабуть, дуже тепло; від цієї глибокої тиші віяло добродушністю, добробутом, чимсь дуже затишним, патріархальним — м'якими постелями, ситими стравами і

взагалі тим спокійним щастям, серед якого збігало врівноважене життя Грегуарів.

Юрба мовчки йшла поздовж надійних мурів Піолени, обтиканих битим склом нагорі, не зупинялася і лише похмуро поглядала на садибу крізь залізні ґрати. Знову знявся галас:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Тільки два здоровезні руді пси — датські доги, зіп'явшись на задні лапи та пороззявлявши свої пащі, люто загавкали у відповідь. Галас почули також дві служниці Грегуарів — куховарка Мелані та покоївка Оноріна; жінки припали до вікна і з-за спущеної штори дивилися, попалотнілі, з холодним потом на чолі, на цей дикунський похід; а коли камінь, один єдиний камінь, що його шпурнули з юрби у вікно, пробив одну з сусідніх шибок, служниці попадали навколішки, певні, що прийшла вже смерть. Каменя кинув Жанлен; змайструвавши з мотузочка пращу, він послав мимохіть Грегуарам люб'язне привітання від себе, а потім знову засурмив у свій ріжок. Юрба пройшла і зникла, тільки здалеку долітало завмираючи:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Людська хвиля весь час зростала, і до «Гастон-Марі» докотилося вже дві з половиною тисячі розлючених людей, що нищили й змітали все на своєму шляху, мов буйний потік. Годину тому тут проїздили жандарми; селяни направили їх у протилежний бік, і ті подалися на «Сен-Тома»; вони так поспішали, що забули поставити в «Гастон-Марі» бодай хоч кількох вартових, щоб оберігати шахту.

Страйкарі розсипалися по всій шахті і за якихось чверть години загасили вогонь у печах, з парових котлів повипускали пару, будівлі зруйнували. Найбільшу ненависть викликав насос. З останнім віддихом пари він став і зацікавився, але цього було не досить, і на нього накинута, мов на живу істоту: їм треба було позбавити його життя.

— Перший удар тобі! — сказав Етьєн Шавалеві і втиснув йому в руки молотка. — Бий! Ти ж присягався разом з усіма!

Шаваль тремтів і відступав; його штовхали з усіх боків, і молоток випав йому з рук. Не довго думаючи, страйкарі заходилися самі трощити насос залізними штабами, уламками цегли, камінням — усім, що потрапляло під руку; гатили навіть дрюками, що аж тріски розліталися. Гайки вискакували, мідні й сталеві частини розхиталися, теліпаючись, мов перебиті кінцівки. Хтось з усієї сили загнав у чавунове тіло насоса кайло, вода ринула, побігла, а потім, наче передсмертний стогін, щось тихо, востаннє забулькотіло.

То був кінець. Скажений натовп кинувся надвір, натискаючи ззаду на Етьєна, що ані на мить не відпускав Шавалю.

— Запроданцеві смерть! У колодязь! У колодязь його!

Шавалю потягли, а він, посинілий, зацькований, белькотав тільки вперто, настирливо, як маніяк, щоб йому дали обмитися.

— Пожди, як тобі вже так хочеться... то тут і ряжка є! — скрикнула Левачиха.

З води, що витекла з насоса, на землі зібралася здоровезна калюжа, затягнена білим льодом, як корою. Лід пробили. Шавалю штовхнули наперед і примусили його встромити голову в холодну воду.

— Швидше, швидше, бий тебе лиха година! — примовляла Преноза. — А то самі тебе втовкмачимо... А тепер пий! Пий! Як скотина мордою з жолоба.

Шаваль мусив стати рачки й почав сьорбати воду. Всі реготали жорстоко й злісно. Одна жінка потягла його за вуха, друга підбрала на дорозі жменю свіжого конячого гною і шпурнула її йому межі очі. Пошматована стара фуфайка повисла на ньому лахміттям, і Шаваль помалу відсовувався далі; нишком, похмуро озираючись, напружував він останні сили, щоб утекти.

Має штовхнув його, Маєдиха теж скаженіла — обоє мстилися за стару образу; і навіть Мукетта, що взагалі лишалася доброю приятелькою до колишніх своїх кохуваних, лютувала на Шавалю, лаяла його як тільки вміла і нахвалялася здерти з нього штани, щоб поглянути, чи він же таки чоловік.

Етьєн гримнув на неї:

— Досить! Нема чого наскіпуватися всім... Слухай ти, коли хочеш, ми скінчимо цю справу. Сам на сам.

Кулаки йому стиснулися, очі спалахнули смертельною люттю; горілка збудила жадобу крові.

— Що ж, готовий ти чи ні? Один з нас мусить полягти тут... Дайте йому ножа! Я собі маю.

Знесилена Катріна дивилася з жахом на Етьєна. Пригадала, як він колись признався, що хміліє за третьою чаркою, — стільки тієї отрути перелили йому в кров його батьки-п'яниці, — що як вип'є, то непереможно починає прагнути вбивства.

І раптом вона кинулася вперед, дзвінко ляснула обома руками Етьєна по щоках і, душачися гнівом, крикнула йому в вічі:

— Падлюка! Падлюка! Падлюка!.. Мало тобі всієї цієї мерзоти? А тепер, коли він не встоїть на ногах, ти хочеш його уколошкати?

Вона повернулася лицем до батьків, до всіх:

— І ви, і ви, всі ви падлюки!.. Падлюки!.. Вбийте й мене разом з ним. Я вам очі повидираю, коли посмієте ще раз доторкнутися до нього! У-у, падлюки!

Вона заступила свого Шавалю і завзято обороняла його, забуваючи його побої, забуваючи злиденне своє життя з ним; тепер вона знала тільки одне, і це підносило її: вона належала йому, бо він її узяв, і тому сором їй, коли його так зганьбують.

Етьєн аж побілів, він мало не забив дівчину, що надавала йому ляпасів. Але потім, мов відганяючи від себе тяжкий хміль,

провів рукавом по чолу і серед раптової тиші промовив:

— Вона каже правду, досить уже... Забирайся к бісу!

Ту ж мить Шаваль кинувся бігти, а за ним і Катріна. Люди стояли їй, здивовані, дивилися їм услід; коли вони зникли за поворотом дороги, Маедиха тільки пробубоніла:

— Не гаразд зробили. Не треба було його відпускати. Він ще втне якесь паскудство. Згадаєте моє слово, — він нас видасть.

Але юрба вже посунула вперед. Вибила п'ята година. Низько над обрієм червоне, як жар, пізнє сонце залило загравою безмежну рівнину. Рознощик, що саме там проходив, сказав страйкарям, що солдати подалися на «Кревкер». Тоді юрба повернула назад, і новий наказ перебіг з уст до уст:

— На Монсу! До дирекції!.. Хліба! Хліба! Хліба!

V

Пан Енбо стояв край вікна свого кабінету й дивився, як коляска відвозила його дружину на сніданок до Марш'єнна. Якусь хвилину він стежив очима за Негрелем, що скакав верхи коло дверцят, а потім спокійно вернувся до письмового столу і сів.

Коли його дружини й небожа не бувало вдома, то великий будинок здавався зовсім порожнім. Кучер повіз пані Енбо; Розу, нову покоївку, відпустили гуляти до п'ятої години; на хазяйстві лишилися тільки лакей Іполит та куховарка. Іполит снував нечутно в м'яких пантофлях по кімнатах, а куховарка ще з самого ранку заклопотано поралася на кухні з своїми казанками та сковорідками, бо ввечері на обіді мали бути гості.

У самотньому будинку було зовсім тихо й спокійно, ніщо не заважало, і пан Енбо лагодився сьогодні як слід попрацювати. Він наказав нікого до себе не пускати, але о дев'ятій годині Іполит потурбував його — прийшов Дансар з новинами; і тільки від Дансара довідався директор про вчорашні збори в лісі. Штейгер оповідав усе так докладно й з такими подробицями, що, слухаючи, пан Енбо мимоволі згадував про його зальоти до П'єррониhi, такі вже всім відомі, що двічі, а то й тричі на тиждень до дирекції приходили анонімні листи, де говорилося про розпусні витівки головного штейгера. Очевидячки, сьогоднішні відомості про страйкарів ішли від самого П'єррона, а переказала їх Дансарові П'єррониha. Занадто вже тхнуло від них альковними плітками. Пан Енбо при цій нагоді дав зрозуміти Дансарові, що він усе знає і радить тому бути обережнішим і не доводити діла до скандалу. Ця несподівана догана серед ділової доповіді збентежила Дансара; він почав вибріхуватися, щось белькотати, та раптом здоровий ніс його

густо почервонів: очевидячки, сумління в штейгера було-таки й справді нечисте. Нарешті він перестав навіть заперечувати, радий, що так легко викрутився, бо взагалі директор, людина бездоганно чесна й цнотлива, був невблаганний до службовців, які дозволяли собі залицятися до гарненьких шахтарок. Розмова знову зайшла про страйк; звичайно, ці збори в лісі — просте зухвальство різних крикунів, насправді ніякої небезпеки немає. В кожному разі, жандарми з солдатами об'їхали вранці всю околицю і нагнали на робітників такого страху, що ті кілька днів напевно не посміють і носа вистромити.

Коли Дансар пішов, пан Енбо хотів був відразу послати депешу до префекта, але передумав: то був би зайвий доказ того, що він боїться. Він і так не міг простити собі своєї короткозорості, — роздзвонив усім, навіть до Правління написав, що найпізніше через два тижні на шахтах почнеться нормальна робота, а вийшло зовсім не те. На превелике його диво, страйк тривав уже мало не два місяці, а кінця йому ще не було видно. Пан Енбо з відчаєм почував, як кожен новий день підточує його авторитет як адміністратора, тільки щось надзвичайне, якась надзвичайна заслуга могла повернути йому колишню ласку начальства. Він саме надіслав до Правління листа, прохаючи дати вказівки, що йому робити в разі будь-яких ускладнень, але відповідь запізнилася, — мабуть, прибуде з кур'єром надвечір.

Директор заспокоював себе, що коли на те буде воля начальства, він встигне ще й тоді звернутися телеграфом куди слід, щоб на всі шахти вислати військову варту, хоч, на його власну думку, цього не слід було робити, бо це могло спричинитися лише до зайвого кровопролиття та колотнечі.

Він мав дуже енергійну вдачу, але така велика відповідальність непокоїла навіть його.

До одинадцятої години пан Енбо працював спокійно; серед мертвої тиші тільки й чути було, як десь далеко, на другому поверсі, Іполит натирає воском підлогу. Потім майже одночасно прибули дві депеші: в першій директора повідомляли про напад страйкарів з Монсу на «Жан-Бар», у другій детально сповіщалося про те, що перерізано линви, погашено топки — одне слово, справжній розгром. Пан Енбо нічого не розумів. Чого треба страйкарям від Денелена? Чому полізли вони до нього замість того, щоб напасти на яку шахту Компанії? Проте, якби вони зруйнували «Ван-дам», — це допомогло б йому здійснити його давно задуманий, улюблений план: прилучити «Вандам» до «Монсу».

О дванадцятій годині пан Енбо поснідав на самоті у великій порожній їдальні; слуга нечутно рухався і мовчки прислуговував йому. Ця самотність і тиша навівали ще тривожніші думки, і холод стискав серце.

Нараз до директорського будинку прибіг ще один штейгер, його провели до їдальні, і він оповів, що страйкарі посунули на «Міру». І не встиг пан Енбо ще допити своєї кави, як йому подали нову телеграму: «Мадлені» та «Кревкеру» загрожує та сама небезпека. Тоді він зовсім розгубився. Кур'єр мав прибути о другій годині... Що робити? Негайно викликати військо? Чи, може, не робити нічого на власний страх і зачекати трохи, поки буде наказ від Правління? Пан Енбо повернувся до свого кабінету, — хотів перечитати листа до префекта лілльської поліції, що його мав скласти вчора Негрель. Але листа на столі не було — небіж лишив його, мабуть, у себе в кімнаті, де вночі мав звичку працювати.

Думаючи лише про цей службовий лист, пан Енбо швидко пішов до Негреля нагору.

Він відчинив двері й здивований зупинився: кімнату ще й досі не прибрано; очевидно, Іполит забув або просто

полінувався це зробити. В кімнаті було занадто тепле, пріле, важке повітря, почувалося, що цілу ніч двері були щільно зачинені, а до того, ще й душник від калорифера забули зачинити. Враз панові Енбо вдарило в ніс якимись пронизливими пахощами: миска на умивальнику була повна туалетної води, — це, мабуть, від неї йшов такий дух. У кімнаті був страшений гармидер — одежа була порозкидувана, мокрі рушники порозвішувані на стільцях, постіль пом'ята, простирано звішувалося на килим.

Неуважно зиркнувши навколо себе, пан Енбо підійшов просто до столу з паперами, двічі переглянув усі папки, але потрібного йому листа не було ніде, — куди в біса запроторив його отой легковажний Поль?

Пан Енбо обійшов кімнату, оглядаючи уважно всі меблі, чи не валяється десь часом в іншому місці той папірець; коли це між ковдрою і простираном у незастеленій постелі йому впала в око якась блискуча цятка. Машинально підійшов він до ліжка, засунув руку і витяг маленький золотий флакон. Пан Енбо відразу пізнав його — це був флакон його дружини, флакон з ефіром, що його вона завжди носила при собі. Але він не міг збагнути, як, яким чином потрапив він сюди, до Поля в ліжко? І раптом директор зблід: його дружина спала тут.

— Перепрошую, я бачив, що пан пішли нагору... — почувся з-за дверей несміливий голос. Іполит увійшов до кімнати, і цей розгاردіаш страшенно його вразив.

— Господи! Ще й досі не прибрано! Роза собі повіялася і всю роботу лишила на мене!

Пан Енбо стиснув кулака з такою силою, ніби хотів роздушити тендітного флакона.

— Чого вам треба?

— Пане, там знову прийшов один чоловік... з «Кревкеру», листа приніс.

— Добре! Йдіть собі, хай почекає.

Його дружина спала тут! Замкнувши двері на защіпку, Енбо розтулив пальці й подивився на флакона, що лишив на його долоні червоний слід. І враз відчув, враз зрозумів усю ту гидоту, що кублилася в його господі стільки вже місяців. Згадав колишні свої підозріння, незрозумілий шелест попід дверима, кроки босих ніг серед нічної тиші мовчазного будинку. То його дружина прокрадалася сюди спати!

Пан Енбо упав на стілець, уп'явшись очима в зім'яте ліжко, і довго нерухомо сидів так, прибитий. За дверима щось зашаруділо, потім хтось постукав, поторгав двері, хотів увійти, — це вернуло його до пам'яті. Він пізнав голос слуги.

— Пане... Ах! Тут замкнено...

— Чого вам знову?

— Там щось непевне... Кажуть, робітники усе нищать... Прибігло ще двоє. І депеші є.

— Дайте спокій! Я зараз.

Адже пораючись у кімнаті, Іполит теж міг побачити цього флакона... З цієї думки в пана Енбо аж на серці похололо. А проте для слуги це ж не була, мабуть, таємниця: скільки разів заставав він це ліжко ще теплим після блуду, змітав з подушок жіноче волосся, бачив на білизні мерзенні плями. Чого цей Іполит сьогодні так докучає? Мабуть, навмисне? Певне, кепкує?.. Може, не раз підглядав він, підслухував під дверима, які паскудства робили його хазяї...

Пан Енбо мов скам'янів на своєму стільці, не зводячи очей з постелі, його минуле, повне безконечних страждань, ввижалося йому: шлюб з цією жінкою, потім відразу незрозуміла дисгармонія між тілами їхніми й між почуттями, не відомі для нього коханці його дружини і, нарешті, той останній роман у Парижі, що його він терпів цілих десять років, як терплять якісь прикрі примхи хворої людини... Потім переїзд до Монсу,

безумна надія на те, що одноманітне життя в цьому вигнанні, спокій, тиша і, нарешті, старість вилікують її — і вона вернеться до нього. Потім... потім цей небіж, цей Поль, якому вона хотіла стати ніби за матір, якому вона так часто говорила про своє мертве, навіки присипане попелом серце... А дурень чоловік нічого не бачив, нічого не розумів і безтямно кохав свою дружину... свою... яку мали хто знає скільки чоловіків і якої тільки він один мати не міг! Якою шаленою, ганебною пристрасстю кохав він її! Він ладен був упасти перед нею навколішки, щоб тільки вона згодилася віддати йому ті рештки, що лишилися ще після інших!.. А вона навіть і ті рештки віддавала цьому хлопчиськові.

Пан Енбо здригнувся — здалеку задзеленчав дзвінок. Це означало, що з Парижа прибула пошта. Він давно вже наказав сповіщати його дзвінком про прибуття кур'єра. Пан Енбо підвівся, щось болюче стиснуло йому горло, і він грубо скрикнув:

— Ет, к бісу, к бісу все! Начхати мені на всі їхні депеші, на всі їхні листи!

Дикий шал охопив його — втоптати, втоптати ногами всю цю мерзоту в смердючу помийну яму. Ця жінка просто шлюха. Він обзивав її найбрутальнішими словами, обпльовував самий її образ... Раптом він загадав про той майбутній шлюб Поля з Сесіллю, що його вона готувала з такою спокійною усмішкою. Це його вкрай обурило. Що ж це таке? То, виходить, у цієї жінки не лишилося вже навіть ані пристрассті, ані ревнощів, не лишилося нічого, крім плотської жадоби? Цей останній роман тільки розпуста, тільки звичка до самця, звична розвага, звичний десерт? Пан Енбо винуватив тільки свою дружину і майже зовсім виправдував Поля; це в неї прокинулося несите бажання, це вона в'їлася в цього юнака зубами, як у недостиглий плід, вкрадений десь при дорозі. Кого ж вона

візьме ще, ким ще не погидує, коли під боком більше не буде вельми гречних, практичних небожів, що знайшли собі в їхній сім'ї добру їжу, постіль і жінку?

В двері тихенько постукали, і Іполит прошепотів у замкову щілину:

— Пане, прибув кур'єр... Та й пан Дансар знову прийшов — каже, що дійшло вже до крові...

— Я йду вже, сто чортів!..

Що ж їм тепер зробити? Вигнати їх, коли вернуться з Марш'єнна, як смердючих тварюк, яким не місце під його дахом. Взяти б дрючка та гукнути, щоб вони забиралися геть звідси, дець пошукали собі іншого місця для парування. Від їхніх зітхань, від віддиху їхніх грудей стоїть у кімнаті це важке, задуже повітря; ці різкі пахощі, що вдарили йому в лице, коли він ввійшов сюди, — це запах мускусу. Мускусом пахло все тіло його жінки; хтива любов до міцних пахощів — це теж одна з нездорових її звичок. І в цих мисках з водою, у пом'ятих простиралах, у всьому цьому розгардіяші, у цій просякнутій гріхом кімнаті ввижались йому тепло та дух блуду. Безсила лють охопила його. Енбо кинувся на ліжко й почав бити кулаками по ньому, по тих місцях, де, йому здавалося, позначилися обриси тіла тієї жінки й того небожа; він поздирав і зім'яв ковдри й простирала, що так м'яко й безвладно піддавалися його скаженим ударам, ніби самі знеслилися від довгої ночі кохання.

Знову почулися Іполитові кроки на сходах. Енбо відразу опам'ятався, витер собі лоба і якусь хвилину важко відсапувався, силкуючись заспокоїтися. Він стояв перед дзеркалом і дивився на своє обличчя, — за цей короткий час воно так змінилося, що його не можна було й пізнати. Неймовірним зусиллям волі він узяв себе в руки і, помічаючи в дзеркалі, що обличчя йому стає спокійніше, вийшов з кімнати.

Внизу, окрім Дансара, ждало його нетерпляче п'ятеро посланців. Усі вони принесли дуже погані звістки: страйкарі бешкетують по шахтах; небезпека зростає щохвилини. Головний штейгер оповів йому докладно про подію в копальнях «Міру», врятованих завдяки мужності діда Кандьє. Директор слухав, хитав головою, але нічого не чув: думки його лишилися там, нагорі, в тій кімнаті. Він вислухав усе, сказав, що вживе потрібних заходів, і відіслав їх.

Залишившись на самоті перед своїм столом, директор стиснув руками голову, заплющив очі, наче заснув, і довго сидів так нерухомо. Пошта з Парижа лежала перед ним на столі; взявши себе в руки, пан Енбо вирішив нарешті пошукати, чи немає там сподіваної відповіді Правління. Спочатку рядки листа затанцювали в нього перед очима, але потім він зрозумів-таки, чого хоче начальство; в листі, звичайно, не було безпосереднього наказу загострити становище, але натяк був цілком виразний: заворушення серед шахтарів змусять адміністрацію вжити енергійних заходів і покласти цьому безконечному страйкові край. Отже, все зрозуміло, і, не вагаючись далі, директор негайно розіслав депеші до префекта лілльської поліції, до командира полку в Дуе, до марш'єннського жандармського управління. Це була принаймні якась полегкість; він міг замкнутися тепер сам-один, нікуди не виходити, послатися просто на подагру.

Цілий день пан Енбо нікого не приймав і мовчки сидів у своєму кабінеті серед листів та депеш, що сипалися на нього без упину. Здалеку стежив він, як наступали страйкарі з «Мадлени» на «Кревкер», з «Кревкеру» на «Вікторію», з «Вікторії» на «Гастон-Марі». Одночасно він діставав звістки про безпорадність жандармів та драгунів, про те, що вони ніяк не можуть натрапити на бешкетників, бо їх увесь час збивають з правдивого шляху, направляючи у протилежний бік від тих

шахт, які зазнають нападу. Хай перегризуться всі, хай гине все, хай все руйнують!.. І він знову стискав руками голову, прикривав пальцями очі й сидів так, безсилий, бездумний, серед глибокої тиші в порожньому будинкові. Іноді здалеку долітав до нього тільки брязкіт посуду — то куховарка старанно готувалася до обіду.

Сутінь уже захопила кімнату, смеркало: вибила п'ята година, а він усе сидів приголомшений, нерухомий, спершися ліктями на свої папери. Раптом почувся якийсь гамір. Пан Енбо підняв голову — це, певне, приїхали ті двоє негідників... Але гамір зростав, і коли він підійшов до вікна, знявся страшний лемент:

— Хліба! Хліба! Хліба!

То юрба страйкарів затопила Монсу; а жандарми на цей час понеслися в протилежний бік, до «Воре», захищати шахту, певні, що якраз там вибухла небезпека.

За два кілометри від перших будинків, недалеко того місця, де перехрещувалося велике шосе з Вандамським шляхом, пані Енбо й панночки натрапили на похід страйкарів.

День у Марш'енні пройшов дуже весело: приємно поснідавши в директора ливарні, товариство з цікавістю відвідало майстерні та сусідній скляний завод. Наприкінці цієї ясної зимової днини, коли вже верталися додому, Се-сіль угледіла при дорозі маленьку ферму і запропонувала випити по склянці свіжого молока на дозвіллі. Думка сподобалася, і дами повиходили з коляски, а Негрель галантно скочив з коня.

Пишні гості схвилювали фермершу, і та заметушилася: хотіла бодай застелити стіл чистою скатертиною, але Жанні й Люсі заманулося побачити, як доять корову; тоді всі з склянками в руках перейшли до хліва — це цілком пасувало до пікніка; ноги поринали в солом'яних підстільках, і товариство весело сміялося.

Пані Енбо поглядала на молодь з своєю ласкавою материнською усмішкою й кінчиками губів пила потрошку молоко з склянки... Аж ось іздалеку почувся якийсь незвичайний шум.

— Що це? — спитала вона стурбовано.

Хлів стояв при самій дорозі і мав широкі ворота, бо одночасно це був корівник і сінник. Панночки вистромилися з воріт і дуже здивувалися: з лівого боку, з Вандамського шляху, сунуло з великим галасом щось чорне, якийсь розбурханий потік.

— Сто чортів! — буркнув Негрель, виходячи. — Наші крикуни, здається, справді-таки розгнівалися.

— Певне, це знову вуглекопи, — сказала фермерша. — Вони вже двічі тут проходили. Щось недобре коїться; вони тут так хазяйнують...

Селянка говорила дуже обережно й придивлялася до своїх гостей, як вражає їх кожне її слово; помітивши, що перелякала їх, вона швиденько додала:

— Ой, голодранці які! Ой, голодранці!

Негрель, зрозумівши, що їхати до Монсу вже запізно, наказав кучерові завезти негайно коляску на подвір'я ферми і сховати її з кіньми за повіткою. Свого коня він дав був потримати хазяйському хлопчикові за повід, і тепер сам прив'язав його біля коляски. Вернувшись, застав він тітку й панночок на смерть переляканих; вони вже лагодилися йти за хазяйкою, — та мала їх десь переховати в себе. Але, на його думку, в цьому хліві було найбезпечніше, — ніхто не прийде шукати їх у сіні. Ворота, проте, замикалися погано, і крізь великі щілини поміж потрухлими дошками видно було все, що діється на дорозі.

— Мужайтеся! — сказав він. — Ми дорого продамо своє життя!

Цей жарт нагнав ще більшого страху. Гамір зростав, хоч і не видно було ще нічого; тільки здавалося, що на безлюдному шляху вже шугав наскоками буйний вітер, провісник урагану.

— Ні, ні, я не можу дивитися, — сказала відходячи Сесіль і сховалася в сіно.

Пані Енбо душила ненависть до цих людей, що зіпсували їй її приємну прогулянку, вона аж зблідла і, стоячи під стіною, поглядала з огидою навкруг себе. Люсі й Жанна тремтіли від страху, а все-таки припали очима до щілини, щоб бачити, що діється надворі. Таке ж бо цікаве видовище!

Гуркіт наближався, земля аж гула. Поперед усіх скакав Жанлен, сурмлячи в свій ріжок.

— Витягайте швидше ваші флакони, запахло потом народним! — тихо промовив Негрель; хоч переконання він мав і республіканські, а проте любив покепкувати з простого люду в жіночому товаристві.

Рев і вихор бурі покрив його дотеп. За хлопчиком, світячи крізь рам'я голим тілом, тілом самиць, що втомилися приводити на світ злидарів, виступали жінки — мало не тисяча розпатланих, розкуйовджених жінок. Деякі йшли з немовлятами на руках і підносили їх високо вгору, хилитаючи ними, мов якимсь прапором помсти й жалоби; молодші махали над головами палками, вип'явши войовничо груди; старі баби, бридкі, страшні, кричали так несамовито, що шкіра на їхніх висохлих шиях, здавалося, ось-ось трісне з напруги. За ними сунули чоловіки, тисяч зо дві збожеволілих людей: підручні, вибійники, ремонтні робітники; вся ця маса котилася одним суцільним клубком, таким щільним, що не можна було навіть розгледіти ні окремих постатей, ані збляклих штанів та пошматованих фуфайок — усе зливалося в одну землисту, одноманітну масу. Очі палали, з чорних роззявлених ротів

лунала «Марсельєза»^[30], але строфи пісні безладно потопали в страшному реві під цокання дерев'яних сабо об мерзлу землю. Понад головами, серед гострих залізних брусів, промайнуло рівно й високо лезо сокири; і ця єдина сокира вирізалася гострим профілем своїм на тлі вечірнього ясного неба як різак гільйотини, як стяг.

— Які люті обличчя! — пролепетала пані Енбо.

— Щоб я пропав, коли пізнаю хоч одне з них! — процідив крізь зуби Негрель. — Звідки вони взялися, ці бандити?

Та й справді, гнів, голод, страждання останніх двох місяців і цей шалений біг з шахти на шахту спотворили мирні обличчя вуглекопів, щоки їх опали і щелепи обтяглися, як у голодних звірів. Сонце заходило, останні промені заливали темним пурпуром безмежну рівнину. Тоді мов кривава річка затопила шлях, і здавалося, що тим шляхом несуться не жінки й чоловіки, а заляпані гарячою кров'ю різники з різниці.

— О, як чудесно! — тихо промовили разом Жанна й Люсі. Ця страшна, але велична картина збудила в них художній смак.

Але ж вони теж злякалися й відступили до пані Енбо, що стояла далеко в хліві, спершися на жолоб. Досить було комусь з цієї юрби зазирнути в щілину цих трухлявих воріт, і прийде смерть... Ця думка проймала її холодом. Негрель теж пополотнів. Взагалі він мав дуже сміливу вдачу, але тепер і він відчув, що насувається безмежний жах, жах, дужчий за його волю, і той жах, що дихав з безвісті невідомого, наче скував його. Сесіль закопалася в сіно і лежала там нерухомо, як мертва. Інші, незважаючи на бажання відвернути очі, не могли не дивитися.

То був червоний привид революції, який неминуче поведе за собою всіх одного з таких кривавих вечорів наприкінці цього століття. Так, прийде вечір, і полишений на самого себе

свавільний народ так само носитиметься битими шляхами і проливатиме кров буржуа, рубатиме їм голови і сипатиме золото з випорожнених скринь. Так само лементуватимуть жінки, а чоловіки клацатимуть вовчими щелепами. Таке саме рам'я, такий самий грім важких сабо, таке ж страшне місиво брудних тіл та чумного дихання зметуть старий світ нестримною своєю навалою. Спалахнуть заграви, каменя на камені не лишиться від міст, люди знову повернуться до життя лісових дикунів, і після вселюдної оргії та гульбощів, коли бідняки за одну ніч натішаться з жінок багатіїв і спорожнять їхні комори, не лишиться нічого — жодного су від колишнього багатства, жодного сліду колишніх прав і привілеїв, і так до дня, коли, можливо, народиться нова земля. Ось що неслося шляхом повз них, — то неслося стихія, і шаленим вітром шугало від неї в обличчя.

Могутній крик заглушив спів «Марсельези»:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Люсі з Жанною, майже непритомні, притулилися до пані Енбо, що вже й сама зомлівала. Негрель став перед ними, немов щоб оборонити їх своїм тілом. Невже настав той день, невже сьогодні ввечері затріщить старе суспільство? Те, що побачили вони через хвилину, зовсім добило їх. Юрба вже зникала, лише кілька чоловік пленталося позаду. Аж ось раптом з'явилася Мукетта. Вона весь час відставала, виглядаючи, чи не покажеться десь на воротах, на дверях, за вікном хтось із ненависних буржуа, і як плюнути їм межи очі вона не могла, то, загледівши когось ще здалеку, показувала йому те, що, на її думку, означало найбільшу зневагу. І зараз вона десь, певно, помітила знов якогось панка, бо раптом задерла свої спідниці й при останньому червоному виблиску сонця випнула свій величезний голий зад. І не було нічого непристойного в цьому

голому заді — це було щось таке дике й страшне, що ніхто навіть не засміявся.

Все зникло, потік ринув до Монсу довгою смугою шосе, поміж низьких будиночків, поцяцькованих барвистими фарбами. Коляску вивезли з подвір'я, але кучер не ручився, що доведе безпечно пані й панночок додому, якщо страйкарі ще бешкетують на шосе. Та, на біду, це була єдина дорога.

— Але ж вертатися треба, нас чекають з обідом, — промовила зовсім приголомшена пані Енбо. — Заманулося цим бридким робітникам бешкетувати саме тоді, коли в мене гості, — не могли вибрати іншого дня... І після цього роби їм добро!

Люсі з Жанною тим часом намагалися витягти з сіна Сесіль. Не знаючи, що дикунський похід уже пройшов, та пручалася і тільки твердила, що не хоче дивитися, не хоче дивитися ні на кого. Нарешті дами посідали в коляску, а Негрель скочив на коня. Йому спало на думку, що можна їхати заулками через Рекійяр.

— Їдьте помалу, дорога там жахлива, — сказав він кучерові. — Якщо юрба не дасть нам вибитися звідти на шосе, станете за старою шахтою, а ми підемо пішки садком. Коней і коляску відвезіть тоді до якого заїзду, чи що.

Поїхали. Далеко перед ними людський потік вже вливався в Монсу. Жандарми й драгуни, що двічі за день переїздили містечком, нагнали на жителів великого страху. Переказували панічні чутки про якісь писані відозви, де страйкарі буцімто нахвалялися повипускати тельбухи всім буржуа; ніхто тих відозв не читав, а проте з них наводили цілі цитати. А найгірша паніка зчинилася в нотаревій родині; він дістав анонімного листа, і в листі його попереджали, що в льоху в нього закопано барило з порохом і що його будинок висадять у повітря, як не оголосить він себе другом народу.

Грегуари саме були в нотаря, коли йому привезли цього листа, тому вони затрималися трохи. Їх ця вістка не налякала, вони запевняли, що це, певно, дурна витівка якогось місцевого жартуна, як раптом почувся гомін, і юрба шахтарів вдерлася до містечка.

У нотаря всі мов побожеволіли, тільки Грегуари всміхалися їй, відхиливши краєчок штори, спокійно виглядали на вулицю й доводили, що все буде гаразд і нічого страшного немає. Вибила п'ята година — був ще час переждати, поки юрба розійдеться, тоді вони зможуть перейти на той бік до Енбо на обід: Сесіль, напевно, давно вже приїхала й чекає на них. Але ніхто в Монсу, очевидячки, не поділяв їхнього довірливого настрою: люди збентежено бігали, замикали вікна й двері. По той бік дороги метушився біля своєї крамниці блідий як стіна Мегра, хапливо засовував віконниці залізними прогоничами і так тремтів, що його мала захарчована жінка мусила сама закручувати гайки.

Юрба спинилася перед директорським будинком, знявся галас:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Пан Енбо стояв коло вікна. Іполит увійшов зачинити віконниці, щоб часом яка каменяка не влучила в шибку; він зробив це по всіх кімнатах унизу й пішов тепер на другий поверх, — чути було, як нагорі рипіли засувки та стукотіли віконниці. На лихо, широке кухонне вікно в підвалі не можна було нічим затулити, а це було дуже небезпечне вікно, бо крізь нього занадто дражливо красувалися в червоних відблисках вогню мідні каструлі на плиті.

Пан Енбо хотів бачити все на власні очі й подався машинально на другий поверх, до кімнати Поля. Звідти було видніше, — дорога аж до майстерень Компанії простяглася мов на долоні. Енбо стояв і дивився з-за дерев'яних жалюзі на юрбу. Вигляд цієї кімнати знову болюче вразив його: туалетний стіл

був тепер сухий, все на ньому було акуратно порозставлюване, ліжко з чистими, охайно простеленими простиралами стояло таке холодне...

На зміну гніву, на зміну шаленій боротьбі з самим собою, серед глибокої тиші, прийшла до пана Енбо велика втома.

Сам він, як і ця кімната, вже охолов, вимів із своєї душі геть усе ранішнє сміття і скам'янів у своєму звичайному коректному спокої. Навіщо скандал? Хіба змінилося що від цієї зради в його житті? Його жінка просто взяла собі нового коханця, і те, що той належить до їхньої сім'ї, хіба лише трохи збільшує її провину... А проте, може, так навіть і краще, принаймні не впадатиме людям у очі. І йому стало шкода себе, коли згадав він безумні свої ревності. Яке безглуздя!.. Яке засліплення! Нащо було бити кулаками це ліжко? Терпів же він іншого коханця, то стерпить і цього. Просто ще одна крапля презирства до цієї жінки... Щось болюче, гірке скривило йому уста; все марне, все непотрібне... Перед собою він не бачив нічого, крім вічної знайомої вже муки, крім сорому за себе, сорому за свою любов до цієї завжди жаданої жінки: так, він любив її, любив, незважаючи на всю ту гидоту, що в ній він її залишав.

А під вікном тим часом дужчав лемент.

— Хліба! Хліба! Хліба!

— Йолопи! — процідив крізь зуби пан Енбо.

Він чув, як юрба лаяла його за великі його заробітки, взивала його пузатим ледарем, брудним кабанюгою, що тільки й думає, коли б наїстися смачного, тоді як робітники помирають з голоду. Жінки вгледіли розкішну кухню, і страшні прокльони посипалися на рум'яного фазана, що смажився на вогні, й на різні підливи, що своїм запашним духом шматували порожні шлунки. У-у, паскудні буржуа! Напхати б їхні утробы трюфелями та шампанським, щоб аж кишки їм луснули!

— Хліба! Хліба! Хліба!

— Йолопи! — промовив знову пан Енбо. — А я, хіба я щасливий?

Гнів на цих людей, що нічого, нічого не розуміли, охоплював його. З якою радістю проміняв би він свої великі заробітки на їхню товсту шкіру, на їхнє легке, безжурне кохання. Якби то міг він посадити їх до свого столу, напхати їх своїм фазаном, а сам піти тим часом повалити десь під барканом якусь дівку і м'яти її, начхавши на те, що хтось лапав її до нього! Він віддав би все: свою освіту, свій добробут, свою директорську владу, всі ці розкоші, якби міг хоч на один день стати останнім з оцих бешкетників, що вільні чинити свою волю, що вільні щодо свого тіла, що по-простацькому дають ляпаса своїм жінкам і ходять розважатися до сусідок. Він теж хотів би пропадати з голоду, хотів би, щоб його порожній шлунок шматували корчі, щоб обертом ішла голова, — аби погамувати свою невтихомирну журбу. Так! Жити, як звір, не мати ніякої власності, толочити пашню з найогидливішою, з найбруднішою відкатницею і радіти з цього.

— Хліба! Хліба! Хліба!

Пана Енбо роздратував до нестями цей галас, і він злісно крикнув до юрби, забувши, що вона його не чує:

— Хліба? Та хіба ж цього досить, йолопи?

Він мав що їсти, а проте корчився з болю не менше від них. Розтоптана сім'я, знівечене життя — все раптом піднялося і підступило йому до горла, як передсмертна ікавка. Ще далеко не все чудово, коли є хліб. І який це ідіот вважає, що як поділити багатства поміж усіма, то настане на світі щастя? Хай ті мрійники революціонери зруйнують суспільство і збудують нове, але, відкраявши кожному його пайку хліба, вони не дадуть людству жодної нової радості, не позбавлять його жодного страждання... ба навіть збільшать скорботу на землі, примусять навіть псів завити з відчаю, як позбавлять їх простого

задоволення інстинктів, і піднесуть їх до почуттів, до незадоволених почуттів. Ні, ні! Єдине благо — це небуття, а коли вже існуєш, будь деревом, будь каменем, чимсь іще мізернішим — піщинкою, що не може спливати кров'ю під п'ятою перехожого.

Це була безтямна, незмірна мука. Сльози підступили до очей панові Енбо і покотилися пекучими краплями по щоках. Сутіні повили дорогу, коли перший камінь стукнув об фасад директорського будинку.

Енбо не лютував уже на цих голодних людей, лише пекуча рана шматувала йому серце, і він тільки шепотів крізь сльози:

— Йолопи! Йолопи!

Але крик голодних шлунків лунав голосніше, стогоном бурі пронісся той крик і затопив усе:

— Хліба! Хліба! Хліба!

VI

Ляпаси Катріни розвіяли в Етьєна хміль, але хлопець лишився на чолі страйкарів і повів їх до Монсу; тільки тепер, даючи їм накази захриплим голосом, він чув одночасно в собі якийсь інший внутрішній голос, голос здорової думки, що дивувався і лютував — навіщо це все? Адже ж він, Етьєн, цього не хотів. Уранці, йдучи до «Жан-Бару», він твердо вирішив поводитися спокійно і не допускати всіма силами непорядків... а натомість цілий день минув тільки в насильстві і ось кінчається облогою директорського будинку.

Адже ж це він, Етьєн, а не хто інший, скрикнув: «Стій!» Правда, перша його думка була — врятувати майстерні Компанії від юрби, бо та вже хотіла кинутися на них і сплюндрувати все дощенту. Тепер же, коли каміння застукотіло по директорському будинку, Етьєн схвильовано шукав очима, на яку б іншу законну жертву скерувати гнів страйкарів, щоб не допуститися ще гіршого, може, лиха, і нічого не знаходив. Самотній і безвладний, стояв він посеред шляху, коли це хтось покликав його з порога пивнички «Тізон». Вгледівши ще здалеку страйкарів, хазяйка позачиняла віконниці і не замкнула тільки дверей на вулицю.

— Так, це я... Та послухай-бо!..

То був Расснер. Передчуваючи небезпеку, із три десятки чоловіків та жінок, переважно все з селища Двохсот Сорока, набилися до пивнички. Цілий день вони просиділи вдома, а надвечір прийшли до містечка по новини. За одним столиком сидів Захарі із своєю жінкою Філоменою, трохи далі, за другим, спиною до дверей, ховаючи обличчя, — П'єррон із П'єрронихою. А втім, ніхто нічого не пив, всі просто сховалися в цій пивничці, побачивши страйкарів, що наближалися.

— Ага, тобі неприємно зустрічатися зі мною?.. — казав Расснер. — А чи не вмовляв я тебе, не попереджав... Уже починається казна-що... Кричіть, вимагайте хліба, — свинець ви дістанете, а не хліб.

Етьєн підійшов до нього.

— Мені неприємно зустрічатися з мерзотниками, що дивляться, спокійно згорнувши руки, як ми свої голови підставляємо.

— То ти гадаєш перейти вже до грабунку?

— Я гадаю лишитися до кінця з моїми друзями і, як треба, загинути з ними.

З розпачем у серці кинувся Етьєн назад у натовп, готовий справді вмерти. Мимохідь штовхнув ногою трьох дітлахів, що теж шпурляли в будинок каміння, і гукнув товаришам, що вибиті шибки не зарадять їхньому лихові.

Бебер з Лідією вгледіли Жанлена, і той вчив їх, як орудувати пращею. Всі троє кидали каміння наввипередки — хто краще влучить, і кожне силкувалося наробити якнайбільшої шкоди. Лідія влучила ненароком якійсь шахтарці в голову, і хлопчаки аж за боки вхопилися. Безсмертний з Муком сиділи позаду на лавці й здалеку дивилися на них. Ноги старому опухли, а проте він дочвалав до містечка, не знаючи сам чого. Обличчя його було зовсім мертво й землисте, як у ті дні, коли з старого не можна було вирвати жодного слова.

Тепер уже ніхто не слухався Етьєна. Каміння гупало без упину, а він, здивований, наляканий, дивився на цих роз'ятрених людей, що їх він сам спустив з припону. Так важко було їх зрушити, а зрушені — вони стали страшні, запеклі в своєму гніві. Це була стара фламандська кров^[31] — важка, спокійна, скипала вона поволі, зате потім штовхала людей на

найстрашніші вчинки, мутила розум і дико буяла, аж доки звір не впивався власною жорстокістю.

На півдні, де народився Етьєн^[32], люди були жвавіші, спалахували швидше, але й швидше хололи, не здатні були на такий страшний бешкет. Йому довелося побитися з Леваком, щоб відібрати в нього сокиру, і він його втихомирив, але ніяк не міг втихомирити Має з Маєдихою, що шпурляли як навісні каміння обома руками.

Найбільше лякали його жінки — Левачиха, Мукетта й інші; з довгою, кощавою Пронозою на чолі, осатанілі, розпатлані, страшні, вони вишкіряли зуби, вистромлювали пазури й гарчали, мов ті суки.

Раптом гамір ущух, і вражена юрба примовкла. Те, чого не міг домогтися Етьєн, сталося несподівано саме по собі. Зробили це несвідомо для себе Грегуари, що вирішили, нарешті, перейти через вулицю від нотаря до директора. Вони йшли зовсім спокійно: адже ці такі чесні, такі роботящі шахтарі, що покірливо годували їх ось уже ціле століття, просто захотіли трохи пожартувати, чого ж турбуватися? А ті — здивовані, боячися зачепити старого пана й стару пані, що мов упали з неба їм на голову, справді перестали кидати каміння. Панів пропустили в садок, вони зійшли на ганок і подзвонили; але двері були замкнені на всі засувки, і відчиняти їм щось не дуже поспішали. Якраз на цей час, сміючися просто в вічі оскаженілим шахтарям, надійшла покоївка Роза — вона їх усіх добре знала, бо була сама з Монсу. Дівчина почала з усієї сили гатити кулаками в двері, і тільки тоді переляканий Іполит наважився впустити гостей, і було те саме вчасно, бо тільки-но вони переступили поріг, як знову каміння застукотіло об стіни. Опам'ятавшись, юрба кричала ще голосніше:

— Смерть буржуям! Хай живе соціальна Республіка!

Роза довго ще сміялася в передпокої і запевняла пополотнілого слугу, що шахтарі зовсім не лихі люди, що вона дуже добре їх знає.

Не хапаючись, пан Грегуар повісив капелюха і, допомагаючи пані Грегуар скинути тяжку драпову мантилю, теж промовив:

— Звичайно, в душі в них зла немає. Покричать, покричать, а схочуть їсти, то й підуть собі додому — смачніше повечеряють.

Пан Енбо з другого поверху бачив усю цю сцену й зійшов униз зустріти гостей, знову холодний і чемний, тільки дуже блідий від своїх гарячих сліз. Людину в собі він уже приборкав, залишився лише коректний адміністратор, готовий до кінця виконати свій обов'язок.

— Знаєте, а наші дами ще й досі не повернулися, — сказав він до гостей.

Це була перша звістка, що наче стурбувала Грегуарів. Сесіль ще не повернулася! Як же вона потрапить у будинок, якщо ці шахтарі жартуватимуть ще й далі?

— Я хотів був розігнати їх, — додав пан Енбо. — Та, на жаль, я тут сам і не знаю навіть, куди послати слугу по допомогу. Досить було б, щоб показалися четверо солдатів з капралом, і вся ця наволоч розбіжиться, і сліду від неї не буде.

Роза, що стояла в передпокої, знову несміливо сказала:

— О пане, вони зовсім не лихі.

Директор похитав головою. А надворі галас зростав, і каміння глухо гупало об стіну.

— Я на них зовсім не гніваюсь, я навіть їм прощаю — хіба вони знають, що роблять! Тільки такі дурні, як вони, можуть думати, що ми бажаємо їм зла. Але ж я відповідаю за загальний спокій... І подумати тільки, в околиці має бути повно жандармів, а я ще й досі, з самісінького ранку, не можу дістати жодного! Будь ласка, — звернувся він до пані Грегуар, — не стійте тут, заходьте до вітальні.

Але на цю хвилину з підвалу з'явилася схвильована куховарка й затримала їх ще трохи в передпокої. За сьогоднішній обід вона не відповідає: кондитер з Марш'енна мав прислати на четверту годину листкових пиріжків, але, певне, перелякався цих негідників, а може, просто вони відібрали в нього його пакунки по дорозі. І їй ввижалося вже, як ворог причаївся десь за кущем і забирає від кондитера ті пиріжки силою і як розпирають вони животи трьом тисячам бідаків, що просили хліба. В кожному разі вона попередила пана; краще вже кинути весь обід у вогонь, ніж знівечити його через революцію.

— Треба трохи потерпіти, — сказав пан Енбо, — кондитер ще, може, приїде. — Розчиняючи двері до вітальні, він повернувся до пані Грегуар, але тут йому впав у око якийсь чоловік, що сидів на лавці в передпокої. Було вже темно, і пан Енбо відразу не помітив його, а тепер дуже здивувався.

— Як? Це ви, Мегра? Що сталося?

Мегра встав. Товсте його обличчя було бліде, скривлене, він аж трусився з переляку, став ніби менший, худіший, це був уже не колишній гладкий, самовпевнений Мегра. Несміливо й смиренно пояснював він, що пробрався до пана директора шукати допомоги та захисту, коли ці грабіжники, може, заходяться грабувати його крамницю.

— Хіба ви не бачите, що мені так само загрожує небезпека і в мене нікого немає, — відповів пан Енбо. — Краще б ви нікуди не ходили та гляділи своєї крамниці.

— Е, я не боюся, в мене скрізь залізні засуви, та й жінка доглядає.

Директор нетерпляче знизав плечима, навіть не ховаючи свого презирства. Який, справді, надійний захист це хирляве, бите-перебите створіння!

— Але я нічим не можу вам допомогти, бороніть уже самі себе, як знаєте. І раджу вам — ідіть негайно додому, щоб потім не жалкувати... Чуєте? Ось вони вже знову завели: хліба, хліба...

На вулиці справді знявся знову галас, і Мегра здавалося, що серед розлютованих вигуків він почув і своє ім'я. Вертатися ніяк не можна — його роздеруть на шматки; але що ж робити, коли ці іроди все в нього пограбують? Він притиснувся лицем до шибки в дверях і з відчаєм дивився на вулицю, обливаючись холодним потом. Тим часом Грегуари перейшли до вітальні.

Пан Енбо силкувався бути якомога спокійним, запросив гостей сідати, але ті вже збентежилися. З кожним новим криком у цій затушкованій, напівтемній кімнаті з позачинюваними віконницями ставало страшніше, а жовте світло запалених ще за дня ламп нервувало — страх визирав з кожного кутка. Крізь стіни галас доходив у кімнати глухо, і ця невидима погроза лякала ще дужче. Гості й господар силкувалися, проте, розмовляти і розмовляли весь час про цей незрозумілий бунт. Директор дивувався, він ніколи не чекав такого бешкету. Справді, його шпиги подавали йому дуже неправдиві відомості, і він найдужче лютував на Расснера, певний, що саме той ніби підбурих шахтарів. Кінець кінцем, жандарми безперечно прибудуть, не кинуть же вони його напризволяще. А Грегуари думали тільки про свою дочку: бідолашна дитина, така тендітна, полохлива... А може, побачивши, що в Монсу діється щось непевне, пані Енбо сказала поганяти назад до Марш'єнна?.. Минуло ще напружених чверть години, галас на вулиці не втихав, каміння стукалося об віконниці — здавалося, б'ють барабани; становище було дуже неприємне; панові Енбо вривався терпець, і він скрикнув, що прожене сам-один тих горланів і піде назустріч колясці; аж раптом у вітальню вскочив переляканий Іполит:

— Пане, пане! Пані тут, пані вбивають! — закричав він. Сталося так, як казав Негрель: групи осатанілих шахтарів затопили вузький заулочек Рекійяр, і проїхати там коляска вже не змогла; отже, лишалося одне — пройти пішки сотню метрів до брами: садівник або хто інший у кожному разі відчинить. Пані Енбо з панночками дісталися щасливо до хвіртки і вже навіть постукали, але хтось устиг попередити про це шахтарок, і вони повернули у вуличку. Тоді почалося лихо — хвіртку чомусь не відчиняли, і Негрель даремно силкувався виперти її плечем. Жінки тиснулися, прибували, могли щохвилі збити його з ніг, треба було швидше пробратися до ганку. Проштовхуючи поперед себе крізь юрбу пані Енбо та панночок, Негрель почав пробиватися вперед. Але навкруг них зчинився ще гірший тиск та лемент; жінки сунули за ними слідом, а вся юрба, дивуючись, як це такі пишні пані встряли в саму гущу її, натискувала несамовито то з правого, то з лівого боку. Ніхто нічого не розумів, і раптом сталося щось дике, незбагненне. Дійшовши, нарешті, до ганку, Люсі з Жанною вскочили до передпокою, — побачивши їх, Роза прочинила їм трохи двері; за ними вскочила пані Енбо; останній увійшов Негрель; він був певен, що Сесіль проскочила перша і заклав за собою двері; але Сесілі не було; дорогою вона відстала, — так страшно їй стало, що вона зопалу кинулася від ганку просто в пащу юрбі. І знову знявся крик:

— Хай живе соціальна Республіка! Смерть буржуям! Смерть!..

На Сесіль була вуалетка, і її не пізнали відразу; одним здалося, що це пані Енбо; інші кричали, що це молода приятелька директорші, дружина одного сусіднього ненависного фабриканта. А зрештою байдуже було, хто вона така, не вона сама, шовкова її сукня, хутряне манто — все це дороге вбрання до найменших дрібниць, до білого пера на капелюшку — ось що дратувало юрбу. Ця пані пахла

парфумами, мала годинника, мала тендітну шкіру, що ніколи не доторкалася до вугілля.

— Стривай! — скрикнула Проноза. — Стривай, начепимо тобі мережива на зад.

— Звідки ці паскуди беруть свої ганчірки? Крадуть у нас, у нас... — заверещала Левачиха. — Бач, скільки звірячої шкіри на себе навертіла, а нам дубій з холоду... Ану геть усі ці витребеньки, хай посвітить голим тілом, навчимо її жити!

Мукетта кинулася до переляканої дівчини.

— Так, так, відшмагаймо її!

Осатанілі жінки простягали руки в брудному лахмітті, душили одна одну, лізли наввипередки, щоб урвати собі хоч клапоть одягу цієї випещеної дівчини. Зад у неї, звичайно, не кращий, як у інших; зверху — шовк, а насподі, може, й гниль. Аж п'ятдесят су за одну спідничку дають пралі. Та дзуськи ж! Тепер уже зась! Одягатимуться, шлюхи, так само, як і прості робітниці!

Осатанілі відьми наседали на Сесіль з усіх боків; ноги їй заніміли. Перелякана на смерть, вона тільки безпорадно лепетала:

— Прошу вас, прошу вас, пані, не бийте, не ображайте мене...

Раптом Сесіль хрипко зойкнула: чиїсь холодні руки вп'ялися їй у шию. Зробив це дід Безсмертний, — прибитий, розчавлений п'ятдесятилітніми злиднями й покорою, сп'янілий з голоду, він раптом прокинувся, щось невідоме, якась затамована стара ненависть збудила його. Не шкодуючи життя, цей самий чоловік кидався не раз назустріч і рудниковому газіві, і завалам у шахті без страху; на своєму віку врятував він від смерті чимало товаришів, а от щось — він би й сам сказати не міг що — щось примусило його кинутися до дівчини. Людська хвиля відтиснула її до нього, очі його вп'ялися в її білу-білу шию, і ця шия непереможно потягла його руки до себе. Того дня йому

відібрало мову, і він, старий каліка, мовчки стискав горло Сесіль своїми зашкарубленими пальцями, перетравлюючи, мабуть, якісь далекі спогади.

— Ні, ні, — галасували жінки. — Поставте її догори раком! Догори раком!

Вгледівши, що Сесілі нема, Негрель з паном Енбо, забувши все, кинулися її рятувати; але навкруги садка, за барканом, набралось стільки люду, що вискочити на вулицю не можна було, і вони даремно штовхалися, пробиваючи собі дорогу; перелякані на смерть Грегуари теж вискочили на ганок.

— Тату, пустіть її! Це ж панночка з Піолени! — скрикнула Маедиха старому, впізнавши Сесіль: якась жінка здерла тій з лиця вуалетку.

Етьєна теж обурило це знуцання над молоденькою дівчиною, але як визволити її? Раптом йому щось спало на думку.

— До Мегра, сто чортів!.. Там є хліб! Хлопці, трохи його крамницю! — закричав Етьєн, розмахуючи Леваковою сокирою. Ударив раз — сокира так і вгрузла в двері. Товариші — Левак, Мае та ще кілька інших — кинулися за ним, але жінки не слухали, і з зашкарублених пальців Безсмертного Сесіль перейшла до кощавих рук Прозози. Жанлен попереду, а Лідія з Бебером за ним підлізли рачки дівчині під спідницю поглянути, який то зад у панночки. Її сіпали, штовхали з усіх боків, одежа на ній тріщала. Коли це якийсь вершник врізався просто в юрбу, хльостаючи батогом по тих, хто відразу не уступався з дороги.

— У, каналії! Ви смієте бити наших дочок!

То приїхав запрошений на обід Денелен. Він швидко зіскочив з коня, однією рукою обняв Сесіль за стан, а другою схопив коня за вуздечку і, наче живим клином, почав ним пробивати собі дорогу крізь натовп. Люди кидалися геть від кінських копит, а він, не звертаючи на них жоднісінької уваги, протискувався

вперед і нарешті підійшов до брами. А тут боротьба не вгавала. На Негреля й Енбо сипалися прокльони й удари; становище їхнє було дуже небезпечне, і не знати, що сталося б, якби не підійшов Денелен. Негрель схопив на руки непритомну Сесіль, Денелен прикрив своїм кремезним тілом пана Енбо, і коли вони зійшли вже на ганок, важка каменяка попала раптом в Денелена і мало не розбила йому плече.

— Так, так, потрощили мої машини, а тепер хочете й кістки мені потрощити! — крикнув він і не встиг зачинити за собою двері, як знову загуркотіло каміння.

— Якісь скажені! — провадив він далі. — Ще хвилина, і були б розбили мені черепа, як порожній гарбуз... Та хіба з ними можна тепер говорити? Вони ж нічого не розуміють. Тепер одне тільки — перебити їх і край!

Побачивши, що Сесіль — її поклали на канапі у вітальні — приходить до пам'яті, Грегуари заплакали. Обійшлося щасливо: на тілі в неї не було ані синця, ані дряпинки, десь тільки вуалетка загубилася. Але ще дужче налякала їх їхня куховарка Мелані, що прибігла мов очманіла до директора сказати своїм панам про напад на Піолену. Вона вскочила непомітно до хати за іншими, і на неї тільки тепер звернули увагу. Налякана куховарка довго розповідала про те, як бешкетували в Піолені страйкарі; в її уяві один-єдиний камінь Жанлена, що пробив одну-єдину шибку, перетворився на справжню канонаду, що розвалила стіни. Тоді вже ясні думки пана Грегуара зовсім переплуталися — його дочку мало не задушили, його будинок ледве не зруйнували; та невже ж таки ці шахтарі й справді могли повстати на нього за те, що він чесно живе з їхньої праці, як годиться порядній людині?

Покоївка принесла рушника та одеколону й, стоячи тут, усе говорила:

— А все ж таки це дуже дивно, вони ж зовсім не лихі. Пані Енбо ще досі не отямилася, сиділа дуже бліда і на велику силу всміхнулася Негрелеві, коли всі почали вихваляти його відвагу. Особливо дякували молодому інженерові батьки Сесілі, — сьогоднішня пригода остаточно розв'язала питання про його шлюб з їхньою дочкою. Пан Енбо поглядав мовчки то на свою жінку, то на її коханця, що його ще вранці він хотів був забити, то на молоду дівчину... Що ж, незабаром вона забере з його дороги цього суперника. Він не поспішав; єдине, чого він боявся, — це що його жінка скотиться ще нижче, дійде, чого доброго, до лакея.

— А ви, мої дівчатка? Вам нічого не ушкодили? — спитав Денелен своїх дочок.

Люсі з Жанною таки добре перетрусилися, але були раді, що побачили таке диво, і тепер весело сміялись.

— Коли хочете мати посаг, то самі заробляйте тепер на нього, голубоньки, — казав він далі. — Пождіть, доведеться ще вам і батька старого годувати. Хай його чорт візьме! Нема що казати — хороша днина!

Денелен шуткував, але голос його тремтів, і коли дочки ніжно обняли його, до очей йому підступили сльози.

Пан Енбо уважно слухав, і обличчя йому проясніло. Денелен признався відверто, що він банкрут, — отже, «Вандам» перейде до «Монсу»; це та довго сподівана щаслива подія, що поверне директорові ласку Правління. Щоразу, коли панові Енбо траплялося якесь особисте горе, він з подвійним запалом брався до своїх службових справ і в суворій, військовій дисциплінованості свого життя знаходив хоч трохи того окраяного щастя.

Товариство потроху заспокоїлося; після великого напруження впала стомлена тиша, з ламп спокійно лилося світло в теплу кімнату, звуки потопали в спущених м'яких

портъерах. Що робилося надворі? Галас замовк, каміння не стукотіло більше об стіни, тільки здалеку було чути якісь глухі удари, ніби хтось гупав сокирою об дерево. Цікаво було, що воно таке?.. Чоловіки перейшли до передпокою і наважилися глянути крізь засклені двері. Навіть пані й панночки набралися духу і з першого поверху виглядали з-за віконниць на вулицю.

— Бачите того негідника Расснера, он там, навпроти, на порозі своєї пивнички? — звернувся пан Енбо до Денелена. — Я так і знав, що тут без нього не обійшлося.

Але ж він помилявся: не Расснер, а Етьєн трощив сокирою двері крамниці й кликав до себе інших товаришів. Кому, як не вуглекопам, належить усе, що є в тій крамниці? Хіба вони не мають права відібрати своє добро від того злодюги, що на одне слово від Компанії радий був замучити їх голодом?

Потроху юрба відхлинула від директорського будинку й кинулася до крамниці, і знову заgrimіло:

— Хліба! Хліба! Хліба!

О! За цими дверима знайдеться досить хліба. Від голодної люті шуміло в голові; люди, здавалося, не могли довше терпіти. Хліба, швидше хліба, а то вони подохнуть. Отут зараз, на дорозі. Юрба напирала так скажено на двері, що Етьєн боявся, — міг поранити когось своєю сокирою.

З директорського передпокою Мегра пішов спочатку на кухню, але звідти не було нічого чути. Йому весь час ввижалося, що страйкарі грабують його крамницю: тоді він вирішив заховатися десь на подвір'ї; коли це зовсім виразно десь затріщали двері, і серед страшного лементу та прокльонів він почув своє ім'я. То це не страшний сон? То це правда?

В голові його загуло, заgrimіло, він нічого не бачив, тільки чув безперестанний гвалт, галас і все зрозумів. Кожен удар сокири врізувався йому в саме серце. Знов щось брязнуло, мабуть, зіскочив гак — ще п'ять хвилин, і вони будуть в

крамниці. Думкою він бачив жахливі картини: грабіжники вдерлися в крамницю, розчиняють шафи, розбивають ящики, витрушують усе з мішків, все пожирають, все випивають, навіть самий будинок руйнують, нищать усе, так що й ціпка не лишиться, щоб піти потім з торбою по світах. Ні, не діждуть вони, краще він пропаде з власною шкурою! Звідси Мегра бачив нужденну постать своєї жінки; бліда, на смерть перелякана, вона стояла нерухомо й дивилася безпорадно на вулицю крізь замутнену шибку в бічному вікні і, мабуть, покірливо чекала нових побоїв. Під цим вікном, поруч з крамницею, зараз за муром, що відділяв її від директорської садиби, стояв хлівець. Треба тільки видряпатися на мур і пролізти трохи дахом до цього вікна. Мегра страшенно мучився, що покинув напризволяще свою крамницю. Долізти можна, чому ж не спробувати? Може, він встигне ще закласти двері столом і стільцями; йому ввижались навіть інші героїчні можливості — він вилле згори на голови цій мерзоті гарячу олію або запалений гас... Помститься, прожене... Страх за життя боровся з страхом за майно, і Мегра аж харчав з люті. Сокира гупнула ще дужче об дерево, і це враз натхнуло Мегра завзяттям. Жадність поборолася: вони з жінкою прикриють мішки своїм тілом і не дадуть цим іродам ані одного буханця. Тільки-но він показався на даху, як внизу знявся галас:

— Дивіться! Дивіться!.. Он кіт на даху! Бий kota! Бий kota!

Дарма що гладке тіло тягло Мегра донизу, він легко виліз на мур, не помічаючи в своєму гарячковому запалі, як тріщить під ним дерево. Але дах був крутий, нігті ламалися, гладке черево заважало йому плазувати; проте він був би таки виліз, якби не перелякався: а що, коли каменяка влучить у нього? Сам він не бачив юрби, але чув, як вона гуде десь унизу.

— Бий kota! Бий kota!.. Треба вибити з нього дух! Раптом руки Мегра безсило обвисли, і він покотився, як куля, вниз,

перекотився через ринву, упав на мур директорської садиби і звідти просто на брук. Він ударився головою об стовп, череп тріснув, і мозок вивалився на землю. Мегра вмер. Жінка його стояла вгорі за запорошеним вікном, бліда, приголомшена, і мовчки дивилася на вулицю.

Спочатку всі зацікавилися. Етьєн сторопів, сокира випала йому з рук. Має, Левак — усі забули про крамницю й прикипіли очима до тоненької червоної цівки, що бігла з муру на землю. Галас затих. Глибока тиша повила сутінь.

Але ось знявся знову крик, то кинулися наперед сп'янілі від крові жінки.

— Є на світі Бог! У-у, свиното, здохла нарешті!

Тісним колом обступили жінки теплий ще труп і з реготом і прокльонами, помщаючись над мертвим, почали виливати на нього всю свою ненависть за все своє голодне життя.

— Я була тобі винна шістдесят франків, злодюго, а що, взяв? Бери! — кричала, скаженіючи, Маєдиха. — Більше вже не відмовлятимеш давати нам набір... Пожди! Пожди! Я ще тебе трохи почастую! На! На! Ось тобі! Ось тобі!

Вона нашкрябала дві жмені землі й набила нею повен рот Мегра.

— На, їж, їж!.. Жери тепер сам, як жер ти нас! Жінки щодалі лаялися лютіше, голосніше, а мертвяк лежав горілиць на бруку й своїми нерухомими очима пильно дивився в безмежне небо, а звідти тихо спадала вже ніч.

Ця земля в його роті — це був той хліб, що його не хотів він давати шахтарям. Відтепер не їстиме він вже іншого хліба, — знущання над бідним людом не пішло йому на користь, ні!

Але жінкам було цього мало; мов голодні вовчиці, кружляли вони навколо нього, обнюхували, шукали гіршої, лютішої наруги, щоб розважити душу.

— Вихолостити його, як kota! — пронизливо крикнула Проноза.

— Так, так його! Як kota! Як kota!.. До живих печінок упікся нам, паскуда!

Мукетта вже стягала з мертвого штани, Левачиха задирає його догори ноги, а Проноза підлізла знизу й своїми сухими старечими руками вчепилася в його мертве голе тіло й тягла так, що аж кістки їй тріщали, а хребет вигнувся дугою; але дрябла шкіра не піддавалася, вислизала з рук; тоді стара вп'ялася дужче своїми кощавими пальцями і таки вирвала те, що хотіла.

— Ось він! Ось він! — переможно зареготала вона і замахала над головою шматком волохатого кривавого м'яса.

Пронизливі крики зустріли її жахливу здобич.

— Стерво прокляте! Не будеш більше байстрюків плодити нашим дівкам!

— Не будемо більше тобі підставляти зади за буханець хліба! Годі! Годі!

— Стривай! Я тобі винна шість франків, — хочеш, трохи віддам! Я не від того, якщо ти ще можеш!

Розлігся дикий регіт. Жінки тикали одна одній цей скривавлений шматок м'яса, мов пахло якого клятого звіра. Скільки перестраждали вони через нього. Але тепер він був мертвий, розчавлений; вони взяли, нарешті, над ним силу. З презирством, з огидою плювали вони на нього й злісно вищиряли зуби, повторюючи з лютим презирством:

— Він уже не може! Він уже не може! Не може! Він більше не мужчина, він уже негодящий... Так його і в землю закопають... Гний там, гний, нікчемо!

Проноза настромила все на дрюк і, гойдаючи ним у повітрі, наче прапором, кинулася на дорогу, а за нею осатаніла згряя жінок. Розшарпаний, кривавий клапоть тіла теліпався, мов

шматок м'яса на гачку в різника, і кров капала з нього на землю великими краплями.

Жінка Мегра прикипіла до вікна й не ворухнулася; шибки, що горіли в останніх блисках вечірнього сонця, спотворювали її бліде обличчя, — здавалося, що вона сміється. Завжди бита, завжди зраджувана, свій вік вікувала вона, не розгинаючи спини над рахунковими книжками, і, може, й справді сміялася, коли повз вікно промчала юрба жінок, несучи на кінці дрючка розчавленого хтивого звіра.

Ця дика наруга над мертвим скувала холодним жахом чоловіків. І Етьєн, і Має не встигли нічого зробити й мовчки, скам'янілі, дивилися на цю зграю фурій, що з ревом пронеслася повз них. З дверей пивнички «Тізон» вистромилося кілька голів. Обурений Расснер аж пополотнів з огиди, Захарі з Філоменою стояли німі. Старі Мук з Безсмертним суворо хитали головами. Тільки Жанленові це, очевидячки, дуже сподобалось, бо він весело підштовхував Бебера й примушував Лідію теж дивитися вгору. А жінки вже повернули назад і бігли тепер попід директорськими вікнами. Пані й панночки дивилися крізь щілини віконниць, витягаючи шиї; з-поза муру не видно було добре, що діялося на вулиці, та й було вже майже зовсім темно.

— Що вони несуть на дрючку? — спитала Сесіль — вона вже посмілішала і навіть не боялася дивитись на ту юрбу.

Люсі й Жанна відповіли, що то, мабуть, кроляча шкурка.

— Ні, ні, — прошепотіла пані Енбо, — очевидячки, вони вдерлися до ковбасні, це скидається на шматок свинини.

І раптом вона здригнулася й замовкла. Пані Грегуар штовхнула її коліном, і обидві мов скам'яніли. Панночки зблідли й, не розпитуючи більше ні про що, мовчки вдивлялися широко розплющеними очима в червоний привид, що посувався наперед серед густих сутінів.

Етьєн загнав знову сокиру в двері; але всіх обійняло якесь гнітюче тривожне почуття: труп лежав на сторожі перед своєю крамницею і не пускав до неї. Багато шахтарів відступило. Всі немов переситилися й заспокоїлись. Має стояв похмурий; коли це хтось прошепотів йому на вухо: «Тікай!» Він хутко обернувся. Перед ним стояла, важко відсапуючись, чорна, брудна Катріна в тій самій старій чоловічій куртці. Батько відштовхнув дочку від себе, не хотів її слухати, крикнув, щоб ішла, а то вдарить. Тоді вона, безнадійно сплеснувши руками, відступила, хвилинку вагалася, а потім підбігла до Етьєна.

— Тікай, тікай, — жандарми!

Кров підступила йому до обличчя, він згадав про ляпаси і теж відігнав її, лаючись. Але Катріна не відійшла, вона примусила Етьєна кинути сокиру, вчепилася в нього обома руками і з непереможною силою потягла за собою.

— Кажу ж тобі, жандарми вже близько!.. Та послухай-бо! Шаваль бігав по них і веде їх сюди, щоб ти знав. Мені стало гидко, я прибігла до вас... Тікай, я не хочу, щоб тебе заарештували.

І Катріна потягла його; якраз на цей час здалеку вже застукотіли по бруку бистрі важкі копита. Хтось крикнув: «Жандарми, жандарми!» Всі кинулися врозтіч, стрімголов, хто куди, і за дві хвилини на вулиці не лишилося нікого; ніби борвій пронісся над нею, змітаючи все по дорозі. Тільки труп Мегра лежав темною плямою на білій землі.

Біля пивниці «Тізон» стояв лише Расснер і, задоволений, всміхнувся: як легко перемогла збройна сила.

Монсу мов вимерло: позамикувані будинки стояли темні, мовчазні, а обивателі, обливаючись холодним потом і цокаючи з переляку зубами, нишком сиділи по своїх домівках, не наважувалися визирнути на вулицю.

Безмежна рівнина злилася з густою темрявою ночі; тільки домни та коксові печі ясно палали на зловісному обрії.

Важкий галоп жандармів наближався. Темною, суцільною масою в'їхали вони в містечко; а слідом за ними, під їхньою охороною, прибув, нарешті, візок марш'єннського кондитера. Візок став, кухарчук скочив на землю і спокійнісінько почав розпаковувати кошика з листковими пиріжками.

ЧАСТИНА ШОСТА

I

Минула перша половина лютого; зима стояла сувора, холод немилосердно дошкуляв бідакам. До Монсу знову наїхала сила різного начальства: префект лілльської поліції, прокурор, генерал. Жандармів було, очевидячки, замало, пригнали ще цілий полк солдатів, і він розташувався по всій околиці, від Бонї аж до Марш'енна. На шахтах порозставляли збройну варту, кожну машину охороняли солдати. Біля директорської садиби, біля майстерень і складів Компанії та навіть перед приватними будинками деяких заможних людей стирчали багнети. На вулицях було зовсім тихо, тільки чітко лунали кроки патрулів. На відвалі у «Воре» під рвучкими наскоками вітру день і ніч, як сторож над пустельною рівниною, стояв вартовий; кожні дві години, мов на ворожій землі під час облоги, лунали вигуки вартових:

— Хто йде?.. Пароль!

Робота не відновилася ніде. Навпаки, страйк ще поширився на інші шахти: в «Кревкері», в «Міру», в «Мадлені» перестали зовсім працювати, як і в «Воре»; у «Фетрі-Кантель» та «Вікторії» виходило на роботу щоразу менше людей, і навіть у досі спокійному «Сен-Тома» почало бракувати людей. Збройна сила, що охороняла рідні шахти, пригноблювала почуття власної гідності в страйкарів; вони мов закликали і вперто мовчали. Серед бурячників селища, здавалося, зовсім повимирали. Шахтарі майже не виходили на вулицю, лише інколи можна було випадково зустріти якусь самотню постать, що, вгледівши здалеку червоні штани солдата, зиркне вовком спідлоба й нахилить голову.

І в цій похмурій тиші, в цьому пасивному опорі перед зброєю відчувалася облудна покірність, вимушена й терпляча слухняність дикого звіра в клітці, що напружено дивиться у вічі своєму приборкувачеві і готовий першої-ліпшої хвилини кинутися на нього й уп'ястися йому зубами в шию, тільки-но той поверне спину.

Компанія зазнавала величезних збитків і пускала чутки, що має найняти в Борінажі^[33] кілька партій робітників-бельгійців, але зробити цього не наважувалася. Боротьба завмерла. Шахтарі поховалися по своїх норах, шахти стояли мертві під охороною солдатів.

Цей спокій упав несподівано, відразу ж на другий день після тієї страшної днини; за ним притаїлася така паніка, що намагалися якнайменше говорити про шкоди та втрати і про жорстокість. Слідство встановило, що смерть Мегра сталася сама собою через те, що він упав з даху; що ж до жахливої наруги над трупом, то про це ходили тільки різні непевні чутки, повиті таємничою легендою. Компанія з свого боку не подавала відомостей про ті збитки, що їх наробили на шахтах страйкарі,

та й Грегуарам зовсім не хотілося, щоб дочка їхня компрометувала себе, виступаючи в скандальному процесі як свідок. Але ж серед страйкарів декого заарештували і, як часто буває в таких випадках, якраз якихось безвинних статистів, що ніякої участі в заколоті не брали. Між іншим, через якесь фатальне непорозуміння довелося прочимчикувати й П'єрронові до Марш'єнна з кайданами на руках, і потім шахтарі ще довго реготали з цього, як згадували. Расснера теж мало не повели до в'язниці під конвоєм з двома жандармами. Але надто великих утисків не було. Дирекція тільки наказала скласти відповідні списки і звільнила кількох робітників: Має, Левак та тридцять чотири інших шахтарі з самого лише селища Двохсот Сорока одержали з контори на руки свої розрахункові книжки. Все звернули на Етьєна, але той кудись безслідно зник і, хоч як його шукали, а знайти не могли. На Етьєна показав Шаваль, що надто вже ненавидів його, щоб мовчати, але більше не зрадив нікого; боячись за батьків, Катріна таки вблагала його.

Минали дні, люди почували, що кінець ще не прийшов, і чекали того кінця, а щось важке гнітило груди.

З того часу обивателі в Монсу з переляку схоплювалися щоночі з своїх ліжок: то ввижалося їм, що десь дзвонять на гвалт, то чувся їм в'їдливий дух порошу. Але вкінці спантеличила їх проповідь абата Ранв'є, худого священника з жаринами-очима, що заступив у парафії колишнього абата Жуара. Гладкий абат Жуар був дуже тактовний, ввічливий і мав спокійну вдачу ситої людини, що знає одним одне бажання — з усім світом жити в злагоді! Абат Ранв'є був зовсім не такий. Адже він дозволив собі виступити на оборону цих жахливих розбійників, що замірялися збезчестити всю округу! Він виправдував злочинство страйкарів, палко нападав на буржуазію і винуватив за все її, її одну. Позбавивши церкву споконвічних її привілеїв, казав він, буржуазія сама негідно

зловживає своїми правами і перетворила світ у пекло, повне кривди, повне нестерпної муки; через неї тривають усі непорозуміння; це вона, не віруючи в Бога, відкинувшись від колишніх добродесних заповітів, від тих братніх взаємин, що були в перших християн, сіє чвари та лихо на землі, втягає світ у жахливу катастрофу.

Цей абат насмілювався навіть погрожувати багатіям, що коли вони, засліплені, не схотять учувати голос Божий, то Бог стане на оборону бідним, відбере добро у небоговірних блудодіїв і віддасть його смиренним та вбогим світу цього на знак тріумфу своєї слави. Святоші тремтіли, нотар заявив, що це чистісінький соціалізм; і всім ввижалося, що абат стоїть на чолі зграї, потрясаючи хрестом і знищуючи буржуазне суспільство, породжене революцією 89-го року^[34], одним ударом.

Пан Енбо, попереджений про ту промову, тільки знизав плечима і сказав:

— Що ж, коли він нам аж надто надокучить, єпископ звільнить нас від нього.

А тим часом як сліпий той жах обіймав від краю до краю безмежну рівнину, Етьєн жив під землею, у шахті «Рекійяр», у сховищі Жанлена. Ніхто й подумати не міг, що він переховується так близько, в старому стовбурі цієї шахти, і ця спокійна сміливість усіх обдурила.

Терен та глід, що густо розрослися поміж заваленими балками старої башти, загородили колючою заслоною жерло шахтового колодязя. Стороння людина не могла б навіть туди зазирнути, бо для того треба було вхопитися рукою за коріння горобини, повиснути над безоднею і висіти так, поки нога не намацає ще міцного щабля. А хто ж міг знати, що він там є? Були ще й інші перешкоди, що робили з шахти безпечну схованку для Етьєна, а саме: там стояла страшна задуха, треба

було спускатися з височини ста двадцяти метрів, а потім плазувати здушеною з усіх боків вузькою галереєю з чверть льє — ось які труднощі доводилося перемогти, щоб дістатися до печери злочинника, повної краденого припасу. У цій печері Етьєн знайшов багато награбованого добра: ялівцеву горілку, недоїдки сушеної тріски та ще всяку всячину. Широка постіль з сіна була м'яка й простора, в печері було затишно й тепло, ані протягу, ані подиху вітру. Одного тільки бракувало — світла. Жанлен став тепер Етьєнові за справжнього постачальника: радий, що може дурити жандармів, з якоюсь дикунською обережністю зносив він до печери все, що тільки де натрапить, навіть помади приніс, тільки свічок не міг ніяк украсти.

З п'ятого дня свого перебування під землею Етьєн почав присвічувати собі тільки тоді, як сідав їсти, бо в цій темряві якось шматок не ліз у горло. Безконечна, густа, завжди однаково чорна ніч страшенно мучила Етьєна. Він міг спати спокійно, не турбуючись, що його тут знайдуть, мав хліб, тепло, але, неважаючи на все це, ніколи ще ніч не нависала так тяжко над його головою. Здавалося, що темрява от-от скрутить його думку. До чого він докотився? З краденого живе... Всупереч його комуністичним теоріям, старі поняття підносили в ньому свій голос, сумління гризло, і з усього того, що здобував Жанлен, Етьєн їв тільки черствий хліб. Що ж будеш робити? Адже жити треба, справи своєї він ще не скінчив. До того ще мучив Етьєна пекучий сором та каяття, що був напився він тоді ялівцевої горілки на голодний шлунок у великий мороз і кинувся з ножом на Шавалю; страшно було за себе, за свою прокляту спадщину — досить йому випити одну краплю алкоголю, і він відразу шаліє так, що може вбити людину. Невже ж він справді когось заб'є?

Опинившись в цьому затишку, серед непорушної тиші, у надрах землі, після стількох бурхливих подій, після такого насильства, Етьєн проспав підряд два дні, як знеможена

тварина; але огида не проходила, увесь час він почував на устах щось гидке, гірке й нудьгував серед цього мороку з обважнілою головою, прибитий, приголомшений, наче на похмілля після доброї гулянки.

Минув тиждень. Етьєн повідомив Має, де він є, але ті не могли переслати йому бодай однієї свічки, — довелося їсти в темряві. Цілі години лежав він тепер, випроставшись на своєму сіні. Якись нові, ще досі не знані думки почали роїтися в його голові. Він почував свою перевагу над товаришами, почував, як далеко відійшов від них, як високо піднесло його нове, набуте знання. Ніколи в житті не думав він стільки, як тепер. Звідки взялося в нього це почуття огиди на другий день після скаженої біганини по шахтах? Але Етьєн не насмілювався відповісти собі, чимсь гидким тхнуло від тих спогадів: низькі пристрасті, грубі інстинкти, сморід розвіяних по вітру злиднів. Морок гнітив його, але ще страшніше здавалося повернутись тепер до селища. Який жах — те злиденне життя цих нещасних істот, звалених в одну смердючу купу! Ні з ким про політику серйозно поговорити... звіряче існування... і скрізь, скрізь цей в'їдливий дух смаженої цибулі! Етьєн хотів поширити їхній кругозір, підняти їх до людського життя, до доброго виховання, не гірше від буржуазії, зробити з них хазяїв; але як до того ще далеко! І колишне завзяття зникало; ні, ні, це голодне, каторжне існування не дасть йому досягти перемоги. Його влада над товаришами, що нею він так пишався, звичка завжди думати про них замість них самих — все це з певного часу вже не цікавило його; несвідомо переймався він духом і смаками тих буржуа, яких він так ненавидів.

Одного вечора Жанлен украв з ліхтаря у візника недогарок і приніс його до печери. Для Етьєна це була велика радість, бо вічна ніч починала вже доводити його до нестями; він запалював тепер свічку на хвилину і, розігнавши страшні

привиди, зараз гасив її, дрижав над кожною іскрою світла, бо без світла він не міг жити, як і без хліба. Від мертвої тиші у вухах стояв дзвін; іноді пробіжить зграя сполоханих пацюків, затріщать десь старі підпори, ледве чутно зашелестить павук у своїй павутині... І вдивляючись широко розплющеними очима в цю чорну порожняву, Етьєн думав, уперто думав увесь час про одне: що то роблять його товариші там, нагорі? Відцуратися їх він не міг, то була б нечувана підлота. Він переховувався тут тільки на те, щоб бути вільним, щоб мати змогу вільно керувати ними звідсіль і діяти. Довгі міркування на самоті ще дужче розпалили Етьєнові гонористі мрії: сподіваючись на краще, він хотів би бути на місці Плюшара, покинути роботу, віддатися тільки політиці, але жити самому десь у ясній, окремій кімнаті, бо розумова праця, мовляв, забирає всю увагу людини і потребує цілковитого спокою.

Жандарми, казав Жанлен, були певні, що ватажок страйкарів утік до Бельгії, і на початку другого тижня Етьєн зважився вийти вночі зі своєї схованки. Він хотів побачити, як стоять шахтарські справи, з'ясувати, чи варто далі боротися. На його думку, шахтарі програли; перед страйком він теж не був певен перемоги і взяв у ньому участь тільки тому, що того вимагали обставини, а тепер, коли бунтарський хміль розвіявся, знову почалися колишні сумніви, і не було вже жодної надії, що Компанія поступиться. Етьєн хотів вірити, що боротися ще можна, йому ставало страшно, коли він думав про те, що буде після поразки, про тяжку свою відповідальність за всі ті страждання, за даремні жертви. Скінчиться страйк — скінчиться і роль його як ватажка; його честолюбні мрії, його слава — розтопані, розбиті... Знову він стане бидлом, знову шахта, тяжка праця, знову огидне життя у селищі! І цілком щиро й чесно, без усякого лукавства Етьєн намагався збудити в собі колишню віру, намагався переконати себе, що боротися ще

можна, що капітал сам собою розсиплеться, як порох, що він не встоїть перед працею, яка готова на все, навіть на героїчну самопожертву.

Та й справді, по всій околиці луною озивалася руїна. Блукаючи ночами по чорних полях, наче вовк, що йшов на здобич з рідного лісу, Етьєн, здавалося, чув, як від краю до краю безмежної рівнини валиться з громом капітал. Фабрики та заводи стояли позамикувані, мертві; будівлі гнили на вітрі під блідим небом. Але найбільше постраждали цукроварні; спочатку і в Отона, і в Фовелля скоротили кількість робітників, а недавно обидва заводи один по одному стали. На млині Дютійоля наприкінці першої половини лютого стало останнє жорно, а завод Блеза, що виробляв линви для шахт, страйк убив остаточно. Та й навколо Марш'єнна становище з кожним днем ставало гірше: на скляному заводі Гажбуа загасили всі вогні, в машинобудівних майстернях Сонневілля мало не щодня звільняли робітників, на чавуноливарному заводі замість трьох домен горіла тільки одна, і коксові печі не палали вже червоними зорями на далекому обрії.

Промислова криза, що тривала ось уже два роки, призвела до страйку місцевих шахтарів, а страйк ще дужче загострив кризу. Криза виникла з багатьох причин: Америка припинила свої замовлення, в усіх виробництвах почалося страшенне надвиробництво, капітали, вкладені в підприємства, не оберталися, вільних грошей не було, а тепер не стало вугілля навіть і для окремих тих підприємств, що ще животіли. Це було передсмертне конання — шахта перестала давати щоденний хліб машинам. Налякана загальним занепадом, Компанія вирішила менше добувати вугілля й примушувала голодувати своїх робітників і таким чином наприкінці грудня опинилася без жодних запасів. Здалеку насувалася буря. Підприємства одне

з одним були тісно зв'язані, і коли занепадало одне, то мусило підупасти й друге.

Засипаючи одне одного своїми уламками, підприємства завалювалися з такою катастрофічною послідовністю, що й по сусідніх містах — у Ліллі, в Дуе, у Валансьєнні — чути було грізні відгуки руїни. Банкрути банкіри кидали напризволяще своїх клієнтів і тікали світ за очі.

Часто блукаючи так темними, холодними ночами, Етьєн ставав десь на дорозі, прислухався до мертвої тиші; йому здавалося, що він чує, як падають на землю ті уламки. Він дихав на повні груди — руїна ця його звеселяла; він плекав надію, що прийде день, коли, зійшовши, сонце освітить згарище старого світу; тоді не буде більше багатих, велетенська коса пройде по поверхні землі, і всі стануть рівні. Але серед загальної загибелі найдужче цікавила його доля копалень, що належали Компанії. В чорному мороці ночі Етьєн ішов усе вперед, зазирає по черзі до кожної шахти і шалено радів з кожної нової прикмети, що свідчила про ще глибший, більший занепад. Завали в занедбаних штреках дедалі набували грізних розмірів. Над північною галереєю «Міру» ґрунт осів так, що дорога в Жуазель завалилася на протязі ста метрів, мов від землетрусу. По всій околиці пішла, звичайно, прикра тривожна поголоска про це, і Компанія негайно, не торгуючись, заплатила землевласникам за знівечені поля. «Кревкер» та «Мадлена», видовбані серед дуже сипучих ґрунтових шарів, зовсім завалилися. Казали, що у «Вікторії» задушило землею двох штейгерів. «Фетрі-Кантель» затопило водою; у «Сен-Тома» треба було негайно підмурувати штрек на протязі цілого кілометра, бо через брак робочих рук дерев'яні підпори геть поламалися. Кожна година приносила величезні збитки; дивіденди акціонерів танули; руїна по шахтах йшла шалено швидко, загрожуючи поглинути славетні деньє «Монсу», що за одне тільки століття збільшилися в сто разів.

Усе навкруги занепало, і це збуджувало надію. Етьєн почав щиро вірити, що третій місяць боротьби доконає гидку потвору, цього ідола, це вже знеможене ненажерливе страховище, що причаїлося у своїй таємній божниці. На заколот серед шахтарів Монсу відгукнулася паризька преса; почалася навіть гостра полеміка між офіційними та опозиційними газетами; щодня подавалися жахливі подробиці про всі події, але, правду сказати, використовували найбільше їх на боротьбу з Інтернаціоналом, що з часом почав уже лякати уряд, хоч спочатку він сам йому сприяв.

Правління Компанії не зважувалося довше вдавати, що не знає й не чує нічого, і кінець кінцем двоє з членів Правління зробили ласку — відвідали Монсу, щоб самим побачити, як стоять справи, але великого зацікавлення до страйку не виявили, поводитися дуже спокійно і, здавалося, навіть шкодували, що взагалі приїхали сюди. Через три дні повернулися вони до Парижа і заявили, що справи йдуть як не треба краще. А тим часом Етьєн дізнався стороною, що, перебуваючи в Монсу, обидва добродії раз у раз скликали наради й гарячково працювали, поринувши з головою у якісь дуже таємні справи. Етьєн казав собі, що вони брешуть, говорять, що все гаразд, лише про людське око, і вважав, що їхній хапливий від'їзд — не що інше, як безумна втеча; тепер, коли ці страшні люди покинули все і так ганебно втекли, він був певен, що шахтарі переможуть.

Але настала нова ніч, і нові сумніви посіли Етьєна. Надто вже міцний хребет у Компанії, і не так-то легко його перебити. Хай навіть будуть мільйони збитків, але відбуватимуть за все робітники. Компанія свого не подарує, урве їм зайвий шматок хліба й поверне собі всі витрати.

Нарешті Етьєн зрозумів, через що то пани так швидко від'їхали. Якимось уночі дійшов він до «Жан-Бару» і від наглядача

почув останню новину: Вандамська шахта буцімто має перейти до «Монсу». Ходили чутки, що Денеленів посіли страшні злидні; батько постарів через повсякчасні турботи і занедужав, бачачи, що несила вже боротися, а дочки шалено відбиваються від крамарів-постачальників, щоб відвоювати бодай останню сорочку. По голодних шахтарських селищах страждали менше, ніж у цьому буржуазному домі, де мусили ховатися від людського ока, щоб люди не бачили, як вони бідують і воду водою запивають.

Роботи на «Жан-Барі» ще досі не відновили; насос у «Гастон-Марі» страйкарі зруйнували вщент, і хоч негайно було вжито всіх потрібних заходів, але ж повідь затопила вже шахту і накоїла величезної шкоди. Набравшись нарешті духу, Денелен таки попрохав у Грегуарів позичити йому сто тисяч франків, але, як і передбачав, ті відмовили, і це його остаточно добило. Грегуари запевняли, що вони відмовляють з прихильності до нього, бо що дасть йому ця нерівна боротьба? Єдиний порятунок — продати «Жан-Бар». Але Денелен уперто кричав: «Ні!» Він скаженів з самої думки, що йому доводиться розплачуватися за збитки від страйку; він сподівався, що помре раніше і та раптова смерть врятує його від цієї ганьби... Але смерть не приходила — що ж було робити? Довелося вислухати умови членів Правління. Вони глузували з нього!.. За цю розкішну, несподівану здобич, за його відремонтовану шахту з найновішим устаткуванням, що не могла розвиватися тільки через брак коштів, йому давали якусь дрібницю. Цими грішми можна було ледве-ледве сплатити борги... Два дні люто змагався Денелен з членами Правління, що приїхали в Монсу, і на всі їхні слова кричав гучним своїм голосом: «Ні, нізащо!» На цей раз не скінчивши справи і вирішивши спокійно дождити передсмертної агонії «Жан-Бару», члени Правління повернулися до Парижа.

На руїні одного буде свій добробут другий... І знову Етьєна обійняв розпач перед непереможною силою великих капіталів... Боротьба тільки зміцнює їх, і вони ще більше розбухають, поглинаючи трупи дрібніших, що гинуть у них під ногами.

На щастя, другого дня Жанлен приніс йому добрі новини. Обшивка в шахті «Воре» геть-чисто порозвалювалася; з усіх шпар просякає вода, і дирекції довелося похапцем закликати теслярів, щоб запобігти можливій катастрофі.

Досі Етьєн обминав «Воре»; чорний силует вартового, що вічно стирчав на відвалі над безмежною рівниною, непокоїв його. Скрізь, звідки не глянь, його було видно; він панував над усім, він скидався на військовий стяг, що маяв у повітрі. Близько третьої години ранку небо затьмарилося, і Етьєн подався на шахту. Від товаришів почув він про те, що обшивка справді-таки розвалилася: доведеться, мабуть, цілком її переробляти, і раніше, як за три місяці роботи в копальні взагалі не розпочнуть. Етьєн довго блукав по околиці, прислухаючись, як важко гупають сокири в шахті, і солодко, і радісно ставало йому на серці від тих звуків. Ще одна роз'ятрена рана, що її Компанії доводиться лікувати.

Повертаючись перед світом до своєї схованки, Етьєн знову побачив вартового, що, як і завжди, стояв на відвалі. На цей раз вартовий його помітить напевно; але це не спинило Етьєна, і він ішов своєю дорогою, міркуючи сам з собою про долю цих солдатів: їх набирали з народу і озброювали проти того ж таки народу... Як легко перемогла б революція, коли б армія відразу перейшла на бік робочого люду! Для цього досить було б робітникам і селянам пам'ятати, сидячи в казармі, звідки вони походять. Розклад у війську — найстрашніша загроза, і недурно ж буржуа аж трусяться від самої цієї думки. Якби армія повстала, тоді буржуазію з усіма її привілеями, з її злочинствами, з її брехнею вимели б на смітник, знищили б

доценту за дві години. Вже й так ходили чутки, що цілі полки затруєно ідеями соціалізму. Невже тому правда? Чи настане, нарешті, час справедливості у відповідь на патрони, що їх буржуазія сама дала народові в руки? Ці думки збудили в Етьєна нові сподівання: а що, коли цей полк, що охороняє шахти, прилучиться до страйкарів, розстріляє всю Компанію в повному складі і передасть копальні в руки шахтарям.

В голові його аж гуло з усіх тих пекучих думок, і він незчувся, як непомітно почав сходити на відвал. Чому б йому не поговорити з цим солдатом? Можна буде принаймні з'ясувати собі, які в нього думки; і Етьєн ішов спокійнісінько вперед, вдаючи, що підбирає з землі старі оцупки на дрова.

Вартовий не ворухився.

— А що, товаришу, клята погода, га? — озвався Етьєн до солдата. — Певне, проти снігу.

Солдат був невеличкий на зріст білявий хлопчина з добродушним блідим обличчям у рясному ластовинні. Він почував себе, очевидно, досить незручно в своїй солдатській шинелі. Видно було, що новобранець.

— Еге... атож... мабуть, таки проти снігу, — пробубонів він і звів догори свої блакитні очі й довго вдивлявся в похмуре, мов затягнене сажею небо, що починало сіріти над безмежною рівниною.

— Ото блазні, нащо вони поставили вас мерзнути на такому морозі? — провадив далі Етьєн. — Можна подумати, що чекають ворогів!.. А до того ще й клятий вітрюга дме та й дме тут безперестанку!

Маленький солдатик цокав зубами, але не скаржився.

Поблизу, правда, була зложена з каменю будка, де старий Безсмертний ховався від вітру; але солдатам було наказано не сходити з відвалу, і вартовий стояв непорушно, хоч пальці йому так подубіли, що він не почував навіть рушниці.

«Воре» охороняло всього шістдесят солдатів, вартувати доводилося дуже часто, і цей хлопчина вже одного разу мало не відморозив собі ноги; але служба цього вимагала, і він покірно стояв. Пасивна покора скувала його, і на всі Етьєнові питання він тільки мимрив щось невиразне, мов сонна дитина.

З чверть години вже Етьєн наводив його на якусь політичну розмову, але даремно: солдат відповідав тільки «так» і «ні», очевидячки, нічого не розуміючи; товариші розповідали, що їхній капітан — республіканець; що ж до нього, то він у цьому нічогісінько не тямить, йому байдуже. Як накажуть йому стріляти, він стрілятиме, щоб не покарали...

Робітник слухав його, і властива народові ненависть до армії поволі закипала в ньому. Брати!.. Тільки натягли йому червоні штани, як у нього вже й серце зашкарубло.

— Як вас звати?

— Жюль.

— А звідки ви?

— Звідти, з Плогофа.

Солдатик показав рукою кудись у далечінь. То було десь у Бретані^[35], більше він нічого не знав. Його бліде обличчя враз проясніло, він підбадьорився і весело додав:

— У мене там мати й сестра. Мабуть, он як мене виглядають. Та тільки ще довго чекати... Як я від'їздив, вони провели мене вдвох аж до самого Пон-л'Аббе. Ми взяли коня у Лепальмеків, він мало не поламав собі ноги на косогорі біля Одьерна. Кузен Шарль частував нас ковбасками, та тільки вони застрягли нам у горлі, так ті баби голосили... Ой Боженьку, Боженьку, як же воно до нас звідси далеко!

На очах йому показалися сльози, але він сміявся.

Сумні Плогофські ланди, дикий ріг Раз, де шугали тільки люті вітри, ввижалися йому тепер осяяні ясним сонцем, залиті

рожевим цвітом вересу.

— А скажіть, — спитав він, — коли я не проштрафлюся, то як, по-вашому, через два роки відпустять мене додому на місяць чи ні?

Тоді Етьєн почав говорити про Прованс, звідки його вивезли ще за дитячих літ.

Світало. З землистого неба почав падати лапатий сніг. Вгледівши між кущами тернини оторопілого Жанлена, — хлопчик ніяк не міг зрозуміти, як це вигнанець опинився поруч з вартовим на відвалі, — Етьєн трохи занепокоївся. Жанлен кивав йому пальцем. Ет, навіщо ці дурні мрії про братання з солдатами? Скільки тих років мине, поки це здійсниться! Ця невдала спроба так розчарувала Етьєна, нібито він справді покладав був на неї якісь надії. Раптом він зрозумів Жанленові знаки, — очевидячки, надходила зміна вартового.

Етьєн спустився з відвалу, а звідти подався бігцем до «Рекійяру» знову з розпачем у серці, без віри в перемогу; поруч з ним біг Жанлен і на чому світ стоїть кляв паскудного цього солдатюгу, що буцімто викликав навмисно варту, щоб у них стріляти.

А Жюль стояв так само нерухомо високо на відвалі, втопивши очі в сніг, що падав, падав без упину. Наближався сержант з вартовими; пролунав звичний оклик:

— Хто йде!.. Пароль!

А потім, мов у переможеній країні під час облоги, рушили, важко крокуючи, солдати. Варта пішла назад.

Розвиднялося; селища лежали тихі, мертві. Під військовим чоботом вуглекопи скаженіли з люті, але мовчали.

II

Два дні підряд падав сніг; на третій уранці перестав, але мороз скував землю, і чорна країна з чорнильно-чорними смугами шляхів, присипаними чорним вугляним порошком, будівлями й деревами, стала нараз біла-біла, простяглася широким білим обрусом у безмежну далечінь. Селище Двохсот Сорока наче зникло з лиця землі під сніжним завоєм; з коминів до неба не звивався димок — нетоплені будинки стояли холодні, німі, мов каміння при дорозі, і товстий шар снігу не танув на дахах. Здалеку купка низьких будинків серед білої рівнини здавалася каменоломнею з наваленими купами білого каміння, якимсь привидом мертвого селища, повитого білим покривцем. Усе було біле навколо, і тільки солдатські чоботи лишали брудні сліди на незаймано-білих пішоходах.

Напередодні Має спалили останню жменю вугляної потерушки; ходити на відвал по вугілля була марна річ: під завальним снігом навіть горобець не знайшов би собі й соломинки. А проте Альзіра вперто ходила всі ці дні на відвал по вугілля і, шпортаючись у снігу, кінець кінцем тяжко застудилася. Загорнувши дочку в подерту ковдру, Маєдиха нетерпляче чекала на лікаря Вандерхагена; вже двічі ходила вона до нього сьогодні і ніяк не могла застати його вдома; але служниця обіцяла, що пан лікар обов'язково зайде в селище ще до смерку, і мати не відходила від вікна, чекаючи на нього. Тим часом хворе дівчатко тремтіло на стільці — йому здавалося чомусь, що тут, біля захололого каміна, мусить бути тепліше, ніж нагорі, і воно схотіло, щоб його перенесли сюди. Напроти дівчинки сидів дід Безсмертний і наче спав; ревматизм знов скрутив йому ноги. Ні Ленора, ні Анрі ще й досі не вернулися додому, — жебрали десь на шляхах разом із Жанленом. Тільки

Має снував назад і вперед по кімнаті, натикаючись щоразу на стіну, мов очманілий звір, що вже не помічає ґратів своєї клітки. Гасу вже теж не лишилося, але відблиск сліпучо-білого снігового килима падав у кімнату і сповнював її молочно-сірими сутінками, дарма що вже смеркало.

На пішоході затупотіли дерев'яні сабо, наче вітер налетів, щось шарпонуло двері, й до хати вскочила розлючена Левачиха.

— Ага, то це ти говориш, що я вимантачую по двадцять су з мого пожилця за кожен раз, що він спить зі мною! — гукнула вона ще з порога.

Маєдиха знизала плечима.

— Відчепись, нічого я не говорила... А хто ж це тобі сказав?

— Не твоє діло! Сказав — хто сказав, люди казали, що ти це говорила... Ти навіть запевняла, немов добре чула через стіну, як ми витворяли різні паскудства і що в нас такий бруд розвівся через те, що я з ранку й до смерку на ліжку горілиць валяюся... Ану, скажи, скажи, що ти цього не говорила? Га?

Через плітки язикатих бабів сварки взагалі не вгавали в селищі, а близькі сусіди, то ті вже гризлися й мирилися щоденно; але ніколи ще не в'їдалися вони одне одному так люто, як тепер, відколи почався страйк. Голод роз'ятрював злість, непереможно хотілося бити, нищити, однаково кого й що, і часто сварка двох жінок кінчалася лютою бійкою поміж чоловіками.

Слідом за Левачихою увійшов і Левак, тягнучи за собою Бутлу.

— Ось він, кумасик... Ану, хай лишень скаже, чи давав він по двадцять су моїй жінці за те, щоб спати з нею.

Пожилець, зніяковіло всміхаючись у свою густу бороду, відкручувався, як міг, і, затинаючись, бубонів:

— Ні, ні, де там... не давав, ні в світі не давав!.. Нараз Левак почервонів і злісно ткнув Має кулаком під самісінький ніс.

— Я цього не допущу!.. Таким жінкам, як твоя, мало ребра поперебивати... То ти віриш тому, що вона сказала?

— Та йдіть ви собі під три чорти! — гаркнув Має, розлючений, що порушили його спокій. — Нащо шпортатися в отих плітках? Мало ще всякого лиха? Іди к бісу, а то як затоплю у вухо!.. Перш за все хто пустив поголоску, ніби моя жінка це говорила?

— Хто?.. П'єррониха, он хто.

Маєдиха пронизливо зареготала і, підскочивши до Левачихи, випалила:

— Ага, ось воно хто! П'єррониха!.. Гарзд! То й я тобі скажу, що вона мені про тебе говорила. Так! Вона говорила — ха-ха-ха! — що ти спиш відразу з обома своїми чоловіками, — одного кладеш під себе, а другого на себе!

Після цього почалося вже казна-що. Усі разом лаялися й верещали. Леваки кричали, що П'єррониха й про Має казала теж хороші речі: ач, які святі та божі, а самі продали Катріну і всі, вся їхня сім'я, аж до малечі, стала пранцювата через Етьєна, що заніс їм це щастя з «Вулкана».

— Ага, то вона це сказала, то вона це сказала? — ричав Має. — Добре! Зажди, ось я сам до неї піду, і як вона признається, що базікала, то я їй хутко заткну пельку.

Має вискочив на вулицю; Леваки за ним як свідки, а Бутлу, що ненавидів усякі сварки, крадькома чкурнув додому. Розпалена Маєдиха теж кинулася була за чоловіком, але якраз хвора тихенько застогнала; мати вернулася, щільніше обгорнула ковдрою її тремтяче тільце і знову стала на старому місці біля вікна, втопивши очі в темну вулицю. А лікар усе не йшов!

Перед П'єрроновими дверима тупала по снігу Лідія. Все було замкнено, тільки крізь щілину в віконниці просмикувалася смужка світла. Має з Леваками підійшли до дівчинки й почали розпитувати; спочатку дівчинка відповідала дуже несміливо: ні,

батька вдома нема, він пішов до пральні назустріч старій Пронозі допомогти їй донести клунок з білизною. Потім Лідія зовсім стерялася, почервоніла, замовкла, не хотіла, очевидячки, сказати, що робить мачуха; але раптом чогось злісно засміялася й розцвенькала все: мачуха вигнала її надвір, щоб не заважала їй розмовляти з гостем, паном Дансаром.

Справді, Дансар цілий день тинявся з двома жандармами по селищу; він вербував робітників, впливав на слабкіших і казав скрізь, що коли в понеділок вуглекопи не стануть до роботи у «Воре», Компанія найме бельгійців. А надвечір, побачивши, що П'єррониха вдома сама, Дансар відіслав жандармів і подався до неї та там і лишився випити скляночку ялівцевої горілки, сидячи біля жаркого каміна.

— Цить, треба поглянути, що вони там роблять, — прошепотів, хтиво посміхаючись, Левак. — Ми тутечки все й вияснимо... А ти, посмітюхо, геть звідси!

Лідія трохи відійшла, а Левак припав оком до щілини й вигнув спину; плечі йому здригалися від сміху, і він щось тихенько скрикував, кусаючи губи. Левачиха глянула й собі, але зараз же відійшла, відпльовуючись, — дивитися гидко на таке паскудство. Має було теж цікаво побачити, що там діється, і він відштовхнув набік сусідку, — за таке диво варто було б навіть заплатити. І всі троє притуляли один по одному око до віконниці, наче за нею справді відбувалося якесь цікаве видовище.

Яскраве полум'я каміна весело освітлювало чисту, як лялечка, кімнату; на столі стояв полумисок з пиріжками, пляшка та склянки — одне слово, справжній бенкет. Колись Має й Левак просто попосміялися б з такої картинки та й реготали б ще з добрих півроку, згадуючи про неї, але тепер розскаженіли. Хай би собі виверталася скільки влізе, позадиравши спідниці, біс їй, цій бабі, але яка паскуда!.. У товаришів ані скоринки

хліба, ані жменьки вугілля не лишилося, а вона, ач, перед яким вогнем розкошує та ще й пиріжками підживляється!

— Тато йде! — скрикнула Лідія й зникла.

П'єррон з клунком білизни на плечах вертався спокійнісінький додому. Має відразу його зачепив:

— Ану, стривай, стривай, голубе! Мені переказали, що твоя жінка говорила, ніби я Катріну свою продав і ніби ми всі, всі, як є, пранцюваті!.. А ти сам який? Га? Скільки платить твоїй бабі отой панок за те, що треться об неї?

Ошелешений П'єррон кліпав беспорядно очима, нічого не розуміючи. Галас під дверима збентежив П'єрронику, і вона так стерялася, що вистромила навіть голову в двері — червона, розхристана, з задертою спідницею, що її було заткнено за пояс.

У глибині кімнати Дансар хапливо натягував собі тремтячими руками штани й відразу, не довго думаючи, чкурнув геть звідтіл, — ото рахуба буде, коли пан директор довідається про все! Зчинився страшенний скандал; услід головному штейгерові посипалися лайка, регіт, свист.

— Ти завжди лаєш усіх нетіпахами! Не диво й чистою бути, як начальство тебе поре! — визвірилася Левачиха на П'єрронику.

— Чия б гарчала, а чия б і мовчала! — гукнув і Левак. — А ще сміє, шлюха, говорити, що моя жінка спить відразу і зі мною, і з пожилцем, ніби вона кладе одного під себе, а другого на себе!.. Еге, еге, не викрутишся — мені казали люди, що ти це говорила.

Але П'єррониха вже прийшла до пам'яті і сміливо, й оком не зморгнувши, почала огризатися, самовпевнено та гордо; вона з презирством ставилася до всіх, добре знаючи, що вона тут найгарніша і найбагатша.

— Дайте мені спокій, я сказала те, що сказала, — і край! Яке вам діло до того, що я роблю!.. Вас завидьки беруть, що ми з чоловіком гроші до ощадної каси носимо, то ви раді нас у ложці

води втопити!.. Забирайтесь, забирайтесь! Кричіть, репетуйте, мій чоловік добре знає, чого пан Дансар до нас завітав.

П'єррон справді обурився й почав палко боронити жінку. Тоді всі напосіли на нього, почали лаяти його запродавцем, шпигом, підбрехачем Компанії, ненажерою, що трощить нишком у себе вдома різні ласощі, якими йому платить начальство за його паскудні нашепти. П'єррон вибріхувався, що Має буцімто погрожував його вбити і навіть підсунув під двері записку з страшним малюнком — двома кістками навхрест та кинджалом.

Сварка між двома жінками кінчилася, як це завжди тепер бувало, лютою бійкою поміж чоловіками: голод доводив навіть найсмирніших до нестями. Має з Леваком кинулися на П'єррона з кулаками, ледве їх розборонили.

Коли з пральні надійшла Проноза, у зятя її вже з носа юшила кров. Почувши, що тут сталося, стара зневажливо кинула:

— Тільки сором від людей через цю свиноту!

Потроху всі порозходилися, на вулиці стало тихо й порожньо; чорні тіні порозлазилися на всі боки. Селище знову затихло у своєму мертвому спокої, скуте холодом і голодом.

— Лікаря не було? — спитав Має, зачиняючи за собою двері.

— Не було, — відповіла Маєдиха; вона весь час не відходила від вікна.

— Діти повернулися?

— Ні, не повернулисьь.

І знов Має почав ходити важкими кроками від стіни до стіни, мов загнаний бик. Дід Безсмертний заляк на своєму стільці й навіть не підвів голови. Альзіра теж нічого більше не казала і мужньо терпіла свій біль, силкуючись не тремтіти, щоб не завдавати гіршого жалю батькам, а проте іноді її починало так страшенно трусити, що чути було, як б'ється в ковдрі маленьке скалічене тільце. Дівчинка сиділа мовчки й дивилася великими очима на стелю, де блідими плямами відсвічував білосніжний

завій садків; бліді відблиски кидали в кімнату сріблясте світло, немов проміння місячної ночі.

Це була агонія — наближався кінець. У кімнаті не лишилося вже нічого. За вовною з матраців пішли й мішки, за мішками настала черга й простиралам, білизні — всьому, що тільки можна було продати. Якось увечері Має продали за два су хустинку старого Безсмертного. Слізьми проводжали вони кожну річ, — так мало було тих речей, таке вбоге було те господарство. Маедиха ще й досі не могла згадати без сліз, як віддала тандитникові рожеву картонну коробку — давній чоловіків подарунок... Вона несла її потайки, прикривши спідницею, наче мати, що несе підкидати під чужі двері рідну дитину. Вони були тепер голі до нитки — лишилося тільки шкуру свою продати, та й та була така вимучена й нужденна, що ніхто б за неї і ліарда одного не дав. Має вже й не шукали нічого, знали, що настав усьому кінець, що нема надії здобути ані недогарка, ані жмені вугілля, ані картоплини; вони це знали і мовчки ждали смерті — тільки жаль брав за дітей; навіщо ця зайва жорстокість, навіщо ця хвороба — адже й так дівчатко померло б з голоду.

— Нарешті й він! — зітхнула Маедиха.

Повз вікно пройшла якась чорна постать. Відчинилися двері. Але це був не лікар Вандерхаген; вони пізнали нового священника, абата Ранв'є. Його наче й зовсім не здивувала ця мертва господа без світла, без вогню, без хліба. Він уже відвідав три сусідні шахтарські будинки й уперто переходив від сім'ї до сім'ї, вербуючи собі вірних так само, як Дансар вербував уранці вкупі з двома жандармами робітників; тільки-но переступивши поріг, абат почав піднесено, гарячково, фанатично:

— Діти мої, чому ви не були в неділю на службі божій? Ви не гаразд чините, діти мої! Тільки церква одна може вас урятувати... Обіцяйте ж мені, що ви прийдете наступної неділі.

Має спинився на мить, глянув на абата і знову почав мовчки міряти важкими кроками кімнату. Абатіві відповіла Маедиха:

— На службу божу йти, пане кюре? А чого? Хіба Господь Бог не сміється з нас?.. Скажіть, що зробила йому моя дівчинка? Бачите, як її трясє пропасниця? Чи й без цього в нас горя мало? Так ні! Бог послав іще й недугу на неї... А що я їй дам? Навіть теплим чимсь напоїти не можу.

Тоді абат почав говорити, він говорив не присідаючи, палко, довго, з запалом місіонера, що повертає до Христа дикунів на славу своєї віри... Страйк, злидні, голодний розпач — це все сприяло його справі. Він казав, що церква стоїть за бідних, що вона поверне на землю справедливість і скерує божий гнів на беззаконня багатирів; і день цей незабаром засяє в своїй силі й славі, бо багатирі дорівнюють себе до Бога і в нечестивій гонитві за владою правлять світом без божої допомоги. Але коли робітники прагнуть справедливого поділу земних достатків, вони мусять зараз же згуртуватися навколо духівництва так само, як по Ісусовій смерті вбогі й смиренні згуртувалися навколо апостолів. Яку величну силу мав би папа, яку потужну армію мало б духівництво, коли б до нього пристали незчисленні маси трудівників! За один тиждень світ очистився б від лиходіїв, негідних володарів було б вигнано, і нарешті настало б справжнє Царство Боже на землі; кожному було б віддано по заслuzі, закон праці встановив би всесвітнє щастя.

Маедиха слухала, і їй здавалося, що це говорить Етьєн, — скільки разів провіщав він так довгими осінніми вечорами близький кінець їхніх страждань... Тільки вона якось ніколи не вірила сутанам.

— Те все, що ви оце розказуєте, пане кюре, дуже добре, дуже добре, — мовила вона. — Та це, мабуть, від того, що ви не

ладнаєте з буржуа... Всі наші колишні священики обідали в директора і страхали нас дияволом щоразу, як ми просили хліба.

Тоді абат Ранв'є заговорив про прикре непорозуміння, що постало поміж церквою і народом. А потім поволі, дуже обережно почав накидати натяками на міських священиків, на єпископів, на все високе духівництво... Всі вони порозпасалися — далися на спокусу земним утіхам, стали надто зарозумілі й спокійненько домовляються з ліберальною буржуазією, — засліплені, безтямні, не розуміючи, що саме ця буржуазія позбавляє їх влади над світом. Але врятують землю не вони, а бідне сільське духівництво; всі повстануть і разом із злидарями відновлять Христове царство на землі. Абатові здавалося, що він уже стоїть на чолі їх як ватажок-революціонер від Євангелія; його кощава довга постать випросталася, очі запалали вогнем, і від цього в темній кімнаті стало наче ясніше. У своєму пророчому запалі абат забув усе навколо, містичні слова лилися йому з уст, і бідні люди давно вже перестали його розуміти.

— Немає до чого витрачати стільки слів, — буркнув раптом Має. — Краще були б принесли нам спочатку хліба.

— Приходьте в неділю на службу божу, — вигукнув священик, — Бог подбає про все! — І абат пішов наvertати на праведну путь Леваків.

Він так високо заносився думками, так палко вірив у остаточну перемогу церкви і з такою неувагою ставився до дійсності, що обходив оселі голодуючої пастви без милостині, з порожніми руками; він-бо сам нічого не мав, а земні муки вважав за найвірніший шлях для спасіння.

Має все ходив, і серед цілковитої тиші тільки глухо й важко падали на підлогу його кроки. Нараз щось зарипіло — наче поточений іржею блок заскрипів, — то дід Безсмертний сплюнув у холодний камін. І знову залунали рівномірні кроки. Гарячка приспала Альзіру, і хвора дівчинка почала тихенько маячити й

сміятися крізь сон, — їй ввижалося, що настало літо і що вона бавиться на сонечку.

— Ой лишенько! — мовила тихо Маедиха, помацавши їй щічку. — Тепер вона вся палає... Годі чекати на цю свиноту... Іроди, вони, мабуть, заборонили йому ходити до нас!

Маедиха говорила про лікаря і про Правління. Коли це щось знову штовхнуло двері; вона радісно скрикнула, але ту ж мить руки їй безсило впали, і вона знову скам'яніла край свого вікна, рівна-рівна й похмура.

— Добри вечір! — тихо сказав Етьєн, зачинивши щільно за собою двері.

Він часто заходив сюди темної ночі. На другий день після того як він зник, Мае вже знали, де він переховується, але нікому не сказали про це, і тому ніхто в селищі не знав докладно, що з Етьєном сталося. Навкруг його особи заплелася вже легенда; в нього ще вірили, про нього переказували різні таємні чутки: незабаром він з'явиться з цілою армією, із скринями, повними золота. Це було те саме побожне чекання чуда, віра, що ідеал таки здійсниться, що зненацька настане царство справедливості, яке він їм обіцяв. Одні присягалися, що буцімто бачили Етьєна в колясці з якимись трьома панами на Марш'єннському шляху; інші казали, що через два дні він має вернутися з Англії... Але з часом віра згасала, дехто глузував навіть, що Етьєн просто переховується в льоху, де його гріє гладка Мукетта, — йому справді дуже пошкодило те, що він зійшовся з нею. Популярність його ще не закотилася, але прихильність до нього шахтарів потроху холола, глухе невдоволення почало западати в серця подоланих, понятих відчаєм, і що далі, то все дужче і глибше.

— От клята година! — додав він. — А як у вас? Нічого нового? Що день, то гірше й гірше!.. Мені казали, нібито малий Негрель

подався до Бельгії наймати робітників. Хай йому чорт! Коли цьому правда, то нам усім каюк!

Аж холодно стало Етьєнові, коли він увійшов до цієї темної, вогкої кімнати; очі його повинні були спочатку звикнути до темряви, щоб розгледіти нещасних, що про їх присутність він тільки догадувався, потроху пізнаючи їх у пільмі. Він відчував огиду, зняковіння робітника, відірваного від свого класу, людини більш витонченої через на-булі знання, пойнятої честолюбством.

Які злидні, який сморід, як тісно тут! Ці тіла навалені в одну купу... Тяжкий жаль болісно стиснув йому груди. Ця агонія так вразила його, що він хотів порадити їм скоритися й почав добирати відповідні слова. Але Мае спинився перед ним і гнівно скрикнув:

— Бельгійців! Вони не посміють цього зробити, сволота!.. Хай тільки спробують найняти бельгійців — ми їм усі шахти потрощимо!

Плутаючись, Етьєн почав пояснювати, що то річ неможлива, що бельгійські шахтарі спустяться в шахти під охороною солдатів. Мае люто стискав кулаки; найбільше дратували його, як він казав, ті багнети: скрізь, скрізь вони, скрізь почуваш, як вони ніби впиваються тобі в спину, і нікуди від них не втечеш. Виходить, вуглекопи вже не вільні бути хазяями у себе? Каторжники вони, чи що? Невже їх примусять узятися до роботи збройною силою? Мае любив свою шахту, і його дуже мучив цей вимушений двомісячний відпочинок, він просто скучав за своєю шахтою, і від думки про цю зневагу, про те, що туди впустять якихось чужинців, він аж скаженів. Потім він згадав, що йому повернули його розрахункову книжку, і в нього стиснулося серце.

— І чого це я лютую? — пробубонів він. — Що мені тепер до тутешніх справ? Я вже не їхній робітник. Коли вони мене ще

звідси виженуть — тоді вже просто лягай і помирай.

— Облиш! — скрикнув Етьєн. — Скажи слово, і вони завтра візьмуть назад твою книжку. Добрих робітників не звільняють.

Етьєн урвався на слові — Альзіра тихенько засміялася крізь гарячковий сон. Досі у густих сутінях він розгледів тільки задубілу постать діда Безсмертного, дівчинки він не помітив, і цей несподіваний хворий сміх його злякав. Ні, досить, так далі бути не може... Коли вже діти починають мерти, цього не можна терпіти. І тремтячим голосом він нарешті промовив:

— Терпіти довше несила... ми загинемо... Треба здаватися...

Маедиха, що досі стояла мовчки, раптом скипіла і, вилаявшись по-чоловічому, накинулася на Етьєна.

— І це кажеш ти? — спересердя вона називала його на «ти». — Це кажеш ти, бий тебе лиха година!

Етьєн хотів був щось пояснити, але та не дала.

— Не смій, не смій цього казати, хай йому чорт! Мовчи, а ні, то розіб'ю тобі пику, дарма що я жінка... На якого біса конали ми з голоду два місяці, на якого біса поспродувала я все до останньої нитки, нащо я діти свої попереводила? З дурного розуму, знічев'я? То ніщо в світі не зміниться, і знову настане неправда? Душно мені, душно стає, як про це згадаю! Ні, ні! Тепер я все спалю, все знищу, а не скорюся!

І вона з погрозою ткнула рукою в темряву, туди, де стояв Мае.

— Слухай сюди... Хай тільки мій чоловік посміє повернутися в шахту, я перша піймаю його на дорозі, плюну йому межі очі і вилаю падлюкою!

Етьєн не бачив жінки, але він відчував її гаряче дихання, наче воно виривалося з пащі звіра; він зблід і відступив перед цією люттю, перед цим ділом його власних рук. Як ця Маедиха перемінилася! Де та колишня спокійна, розсудлива жінка? Колись вона дорікала йому, що занадто він гарячий, казала, що

не можна бажати смерті нікому, а тепер... тепер не хоче слухати ніяких міркувань і готова сама йти всіх убивати. Тепер уже не він, а вона говорить про політику, про те, що треба знищити відразу за одним махом усю буржуазію... Республіки і гільйотини треба їй, щоб звільнити землю від грабіжників багатирів, що викохують своє сало на гіркій праці бідноти.

— Так, так, я з них усіх оцими обома руками шкуру злуплю!.. Годі, годі вже, кажу тобі, годі! Тепер настала наша черга — чи ж не ти це казав?.. Батько, дід, дідів батько

і всі, всі ті, що жили до нас, терпіли так, як ми... сини наші... й сини наших синів ще терпітимуть те саме... Так? Як здумаю я про це, то аж дурію, ножа готова вхопити... Ми тоді мало зробили... Треба було підпалити Монсу, все доценту сплюндрувати, каменя на камені не лишити... І знаєш, мені шкода тільки за одним... Чому я не дала тоді старому задушити піоленську дівку... Адже ж моїх дітей вони душать голодом!..

Слова її падали в темряві ночі, як удари сокири. Тісне коло не хотіло розірватися, недосяжна мрія світосяйного щастя труїла пекучою отрутою її стуманілу з горя голову.

— Ви мене не так зрозуміли, — змігся нарешті промовити Етьєн. — Треба було б дійти якоїсь згоди з Компанією: простій дошкуляє їй страшенно, шахти руйнуються, тепер вона, безперечно, пристане на деякі наші вимоги.

— Ні, ані кроку назад! — несамовито скрикнула Маедиха.

За дверима знову щось зашаруділо — прийшли Анрі з Ленорою, але з порожніми руками. Один пан таки дав їм два су, але сестра всю дорогу штурхала ногою меншого брата, і гроші кінець кінцем упали в сніг... Жанлен почав з ними разом шукати їх, шукав, шукав, та так і не знайшов, гроші кудись поділися.

— А Жанлен де?

— Сказав, мамо, що йому ніколи, і десь побіг.

Етьєн з болем слухав цю розмову. Колись Маедиха хвалилася подушити своїх дітей, коли вони посміють вийти на вулицю з довгою рукою. Тепер сама посилає їх жебрати і каже, що врешті вони всі, всі десять тисяч вуглекопів Монсу, візьмуть ціпки в руки, торби на плечі й підуть з довгою рукою несходимими шляхами по нещасній країні.

В темній кімнаті стало ще моторошніше. Малі прийшли голодні, просили їсти... Чому це й досі не вечеряють? Вони рюмсали, тинялися без діла по кімнаті і наостанку стоптали ноги своїй смертельно хворій сестричці, та болісно застогнала. Роздратована Маедиха кинулася туди і навмання, не бачачи нічого в темряві, набила дітей, а діти ще дужче заскиглили — просили хліба. Тоді мати впала знесилена на підлогу, біля Альзіриноного стільця, пригорнула до себе Ленору й Анрі і гірко, гірко заплакала. І довго котилися сльози їй по щоках. Нервово напруження дійшло до найвищої точки й урвалося. Вона сиділа розм'якла, приголомшена, прибита, вперто проказуючи весь час одні слова, призиваючи смерть: «Господи, Боже мій, чом ти нас не візьмеш до себе? Господи, Боже мій, візьми ж нас, зглянься, хай уже буде кінець!»

Дід так і заляк, як сидів, мов старе, зашкарубле на дощі й на вітрі дерево, а батько, дивлячись просто перед себе й не повертаючи голови, так само міряв без упину кімнату від буфета до каміна і назад.

Знову відчинилися двері. На цей раз це був-таки справді лікар Вандерхаген.

— Ет, хай його чорт візьме! — сказав він. — З однієї свічки, здається, не посліпли б... Швидше, мені ніколи.

Перевантажений надмірною працею, лікар бурчав, як і завжди. На щастя, в нього в кишені була коробочка з сірниками, і Мае присвічував йому. З дівчинки скинули ковдру, сірнички спалахували хисткими вогниками, і Альзірине нужденне тільце,

тільце пташини, що замерзає в снігу, безвладно тріпотіло й здавалося ще меншим, ще нужденнішим. Тільки великий горб чітко виступав на ньому, і за цим горбом ніби зникало й саме тіло. А проте дівчинка всміхалася безтямною, передсмертною усмішкою. Очі їй розплющилися широко, а худенькі рученята міцно сплелися на запалих грудях.

Мати з розпачем голосно тужила: чи то ж добре, чи то ж справедливо забирати в неї єдину дитину, що помагає їй у хазяйстві, таку любу, таку розумну дитину? Чом не взяв він спершу її самої?

Це роздратовало лікаря.

— Цить! Вона доходить... Твоє дитя вмерло з голоду, щоб ти знала. І не воно одне. Я бачив тут поруч те ж саме... Всі ви мене кличете, а що я можу зробити? Вам не ліків треба, а м'яса, щоб звести вас на ноги. Он що!

Вогник припік батькові пальці, і той кинув сірника; темрява впала на ще теплий маленький труп. Лікар поквапливо вийшов, знову побіг кудись. У темній кімнаті лунало тільки безконечне тужливе голосіння: то ридала Маедиха й не перестаючи кликала, кликала смерть. Етьєн чув тільки цю неугавну гірку скаргу:

— Господи, Боже мій, час і мені за нею, візьми, візьми мене!.. Господи, Боже мій, візьми й мого чоловіка, візьми всіх, зглянься на нас, хай уже буде кінець!..

III

Надійшла неділя. З восьмої години Суварін мовчки сидів сам-один у залі пивниці «Авантаж» на своєму звичайному місці, спершися головою об стінку. Ні в кого з шахтарів не знайшлося б тепер і двох су на кухню пива — пивниця ніколи ще не була така порожня. Пані Расснер мов скам'яніла за своєю стойкою і похмуро мовчала; а сам Расснер стояв замислений перед чавунним каміном і дивився на рудуватий димок, що звивався вгору над купкою кам'яного вугілля.

В кімнаті стояла важка задуха і якась гнітюча тиша. Раптом у шибку хтось тричі постукав сухим, коротким стуком.

Суварін повернув голову на знайоме гасло: Етьєн викликав його так уже кілька разів, коли, проходячи повз «Авантаж», бачив через вікно, що Суварін сидить за порожнім столиком і палить цигарку. Але машиніст не встиг ще дійти до дверей, як Расснер уже розчинив їх. З вікна падала на вулицю смуга світла, і той відразу пізнав Етьєна.

— Боїшся, що я тебе викажу? — сказав Расснер, звертаючись до нього. — Вам безпечніше поговорити тут, аніж десь на дорозі.

Етьєн зайшов; пані Расснер чемно запропонувала йому кухню пива, але він тільки рукою махнув. Расснер додав:

— Я вже давно вгадав, де ти переховуєшся. Якби я був шпиг, як плещуть про мене твої друзі, то вже з тиждень тому підіслав би до тебе жандармів.

— Ти міг цього й зовсім не говорити, — відповів Етьєн. — Я знаю, що ти цим ніколи не промишляв... Можна мати різні погляди, а проте ставитися з повагою одне до одного.

Знову запала тяжка тиша. Суварін сів на свого стільця спиною до стіни, втопивши погляд у цівку диму з цигарки; нервові пальці його весь час неспокійно ворушилися, мацали по

колінах, шукали теплої кролячої шкурки, але Польща десь зникла сьогодні. Якесь несвідоме, прикре почуття опанувало його, йому бракувало чогось, але чого, він і сам як слід сказати не міг.

— Завтра у «Воре» починається робота, — сказав нарешті Етьєн, сівши проти нього. — Малий Негрель привіз бельгійців.

— Так, вони прибули сюди смерком, — тихо промовив Расснер, не відходячи від каміна. — Якби тільки бійки не було! Ні, ні, я й на думці не маю починати знову суперечки, — додав він голосніше. — Тільки, згадай моє слово, — лихо буде, коли ви й далі стоятимете на своєму... З вашим страйком сталося точнісінько те саме, що із твоїм Інтернаціоналом. Позавчора я був у своїх справах в Ліллі, зустрів там Плюшара. Його машина, видно, стала.

І Расснер розповів докладніше про спілку трудящих: захопивши спершу своєю пропагандою робітників усього світу й нагнавши холодного жаху на буржуазію, вона почала поволі підупадати через внутрішні суперечки та через боротьбу заздності й дрібного честолюбства. Відколи анархісти взяли в ній гору й усунули колишніх еволюціоністів, усе пішло шкереберть. Основна мета спілки — реформа системи найманої праці — потонула серед партійних суперечок; противники дисципліни внесли дезорганізацію в лави досвідчених керівників. Очевидячки, як не сьогодні, то завтра цей масовий рух, що загрожував був змести одним своїм подихом усе старе, гниле суспільство, тепер сам остаточно загине.

— Плюшар аж змарнів через усі ці неприємності, — казав далі Расснер. — До того ще й зовсім спав з голосу, а все-таки говорить, виступає, лагодиться до Парижа їхати... Аж тричі казав мені, що страйкові нашому каюк.

Етьєн мовчки слухав його, спустивши додолу очі. Вчора, балакаючи з товаришами, він уперше відчув у їхніх словах

заховану неприязнь до себе й недовіру, відчув, що вплив його похитнувся, а це була перша ознака краху. Він сидів похмурий, мовчазний, не хотів визнати своєї поразки перед Расснером, який сказав наперед, що юрба сама освище його в той день, коли почне мститися за свої несправджені сподівання.

— Звичайно, страйкові каюк, я й сам знаю це не гірше за Плюшара, — відповів Етьєн. — Але це можна було передбачити. Ми прийняли страйк проти волі і зовсім не сподівалися впоратися таким способом з Компанією... Але ж річ у тім, що як закрутить, закрутить тебе, то якимось мимоволі починаєш п'яніти, сподіватися всякої всячини... мріяти... ну, а коли виходить на зле, то забуваєш, що так воно й мусило бути; тоді починаються сварки та нарікання, і люди лементують так, нібито нещастя впало на них несподівано, не знати й звідки.

— Гаразд, якщо ти вважаєш, що гру програно, — спитав Расснер, — то чому ж не навернеш на розум товаришів? Чому?

Етьєн глянув пильно Расснерові в вічі.

— Слухай, Расснере, годі... В тебе одні погляди, а в мене інші. Я зайшов до тебе, щоб показати, що я все-таки тебе поважаю. Але я все ж думаю, що як ми й загинемо в боротьбі, то кістки наші зроблять більше для народної справи, аніж уся твоя політика розсудливості... Ох, коли б котрий із цих падлюк солдатів всадив мені кулю просто в серце, який би це був блискучий для мене кінець!

Очі йому зволожилися; в цьому крикові прорвалося те одне, про що він мріяв тепер, — остання надія переможеного борця: для переможеного смерть — це єдине пристановище, де можна втопити всі свої жалі.

— Ловко! — сказала пані Расснер, кинувши на свого чоловіка погляд, сповнений презирства справжньої радикалки.

Суварін начебто й не чув цієї розмови й увесь час нервово перебирав пальцями. Його бліде дівоче обличчя з тонким носом

і дрібними гострими зубами стало якесь запекле й жорстоке, очі дивилися кудись у далечінь, немов бачили там якісь криваві містичні привиди. Він почав міркувати вголос, відповідаючи на якесь випадково схоплене Расснерове слово про Інтернаціонал.

— Усі вони боягузи, тільки один чоловік міг би зробити з їхньої машини страшне знаряддя руйнування. Але для того потрібна воля, а її ні в кого немає — ось чому революція ще раз зазнає невдачі.

Серед густих сутінів голос його ще довго лунав, мов голос сновиди. Він говорив з огидою про безглуздя людське, і Етьєн з Расснером збентежено вислухували його маячні признання, признання людини, що блукає в темряві. В Росії справи не йдуть улад; звістки, що він їх дістав, доводили його до розпачу. Колишні його товариші обернулися на політиканів, славнозвісні нігілісти, що від них потерпала Європа^[36], — усі ці різночинці, попівські, міщанські та купецькі синки не підносилися понад ідеєю визволення свого народу; вони переконані, що досить забити деспота, і буде визволено цілий світ. Досить було йому сказати їм, що старе людство, мов достиглий хліб, треба підтяти на корені, досить було тільки пустити дитяче слово «республіка», і він почував, що його вже перестають розуміти, що він стає далекий, чужий, декласований, що його вже мають за одного з безталанних ватажків революційного космополітизму^[37]. А проте його серце патріота повставало проти цього обвинувачення, і він повторював з гірким болем своє улюблене слово:

— Дурниці!.. Все це дурниці, нічого вони не зроблять!

Суварін заговорив ще тихше. Тепер він з болем згадував про свою давню мрію — вселюдне братерство. Він відмовився від свого становища і своїх достатків, він став у лави робітників тільки тому, що сподівався побачити народження цього нового

трудового суспільства, збудованого на принципі колективної праці. Усі свої злиденні су він залюбки роздавав тутешній малечі; до шахтарів ставився дружньо, як брат, на їхні вовкуваті погляди відповідав ласкавою усмішкою, сподіваючись привернути їх до себе своєю працьовитістю й серйозністю. Він був такий самий, як і вони, путящий, справний робітник. Але де там! Їм він був так само чужий, і вони не розуміли його ненависті до будь-яких кайданів, не розуміли його твердої волі лишитися незалежним, вільним від усіх почуттів, від радості, від чистолюбних мрій. Ще сьогодні вранці він вичитав у газеті одну ганебну річ, і це вкрай його роздратовало.

Голос його раптом змінився, очі спалахнули, вп'ялися в Етьєна; він заговорив тепер просто до нього:

— Розумієш, розумієш ти це? Що ти скажеш про тих марсельських шапкарів? Випав їм у лотереї головний виграш — сто тисяч франків; вони ту ж мить купили ренту і заявили, що нічого вже не робитимуть, тепер проживуть з процентів!.. Так, оце ваша мрія, мрія всіх французьких робітників — знайти де-небудь скарб і висмоктати його нишком, заховавшись егоїстично десь у затишку від людей. Ви надаремне галасуєте, розпинаєтесь проти багатіїв — вам самим бракує мужності віддати бідним гроші, що їх посилає вам фортуна... Ні, доти, доки ви цілком не переродитеся, доки ви ненавидітимете буржуа тільки тому, що заздрите їм і хочете стати на їхнє місце й зробитися такими самими буржуа, ви будете негідні великого вселюдного щастя.

Раснер голосно зареготав — яке безглуздя, невже ж таки двоє марсельських робітників мали б відмовитися від свого виграшу? Суварін зблід, обличчя йому скривилося

і стало страшне: гнів, той фанатичний гнів, що здатен нищити цілі народи, охопив його, і він скрикнув:

— Усіх вас викосять, виметуть, викинуть, як гнилизну на смітник. Народиться людина, що знищить у корені всю вашу породу боягузів та гультаїв. Слухайте ж! Бачите мої руки? Якби цим рукам сила, вони б ухопили всю землю і трясли б її, аж доки вона не розсипалася б на порох і не засипала вас уламками, не задушила з насінням!

— Ловко! — сказала знову, як завжди, чемно і переконано пані Расснер.

Якийсь час помовчали. Потім Етьєн заговорив про бельгійських шахтарів з Борінажа і почав розпитувати Суваріна про те, які накази дано з цього приводу у «Воре». Але машиніст уже знову поринув у звичайну свою задуму й ледве відповів: чув, що солдатам, які охороняють копальні, видали набої, а більше нічого не знає.

І поки Суварін говорив, пальці його весь час чогось нервово шукали, і нарешті він зрозумів, чого їм бракує, — їм бракувало ніжної, теплої шкурки прирученої кролиці, що завжди так заспокоювала його.

— А де ж Польща?

Расснер зиркнув на жінку, знову всміхнувся і зникнув на хвилю, але потім набрався духу:

— Польща? В печі.

Після пригоди з Жанленом скалічена кролиця приводила тільки мертвих кроленят і, щоб не годувати непотрібну тварину, Расснери вирішили засмажити її саме сьогодні з картоплею.

— Ти ж сам на вечерю з'їв її задню ніжку... Не пам'ятаєш? Ще й пальці собі пооблизував!

Суварін спершу не зрозумів; потім страшенно зблід, підборіддя йому скривилося, його мов занудило, і дві великі сльози покотилися йому з очей, неважаючи на стоїчне зусилля волі.

Але ніхто не встиг цього помітити. Раптом знадвору хтось шарпонував двері, і до кімнати ввалився Шаваль, штовхаючи поперед себе Катріну. Налигавшись пива та начванившись досхочу по всіх пивницях Монсу, Шаваль надумався зазирнути й до «Авантажу» — показати колишнім друзям, що він нічого не боїться і що йому на всіх начхати. Увіходячи до зали, він сказав своїй подрузі:

— Сто чортів! Кажу тобі — пий! Випий зі мною тут кухоль пива! Не турбуйся, першому, хто косо гляне на мене, зуби разом з щелепами повибиваю!

Вгледівши Етьєна, Катріна пополотніла, а Шаваль засміявся недобрим сміхом.

— Пані Расснер, два кухлі! Ми покропляємо початок роботи.

Трактирниця мовчки наточила пива: пива-бо свого вона нікому не відмовляла. В кімнаті стало тихо; ані Расснер, ані Суварін з Етьєном не ворухнулися.

— Я знаю, що дехто взивав мене донощиком, — зухвало говорив Шаваль. — Хотів би я, щоб мені сказали це в вічі, — нарешті поквитувався б.

Ніхто йому не відповів, чоловіки відвернулися від нього й дивилися в стіну.

— Є на світі ледарі, є й трудящі люди, — казав далі Шаваль ще голосніше. — Мені критися ні з чим не треба; я покинув Денеленову паскудну яму й спускаюся взавтра на роботу у «Воре» з дванадцятьма підручними бельгійцями; я їх поведу, начальство звіряється на мене, бо поважає... А як це комусь не до вподоби, хай скаже, можна й побалакати.

Ніхто знову йому не відповів. Тоді Шаваль присікався до Катріни.

— Ну, пий, пий, бий тебе лиха година!.. Вип'ємо за те, щоб усі паскуди-ледацюги повиздыхали к бісовому батькові.

Катріна цокнулася — склянка тремтіла в її руці.

Шаваль витяг з кишені жменю дрібняків і з п'яним зухвальством висипав їх перед собою на стіл, приказуючи, що гроші ці заробив він кривавим потом і не боїться показати цим ледарям десять су. Холодна байдужість колишніх товаришів дратувала його, і він почав чіплятися вже до Етьєна.

— Кроти, очевидячки, тільки вночі вилазять з своїх нір? Мабуть, жандарми міцно хропуть, коли розбійникам вільно по вулицях тиняться?

Етьєн устав, цілком спокійний, повний рішучості.

— Слухай, ти мені вже остобісів... Так — ти донощик! Від твоїх грошей тхне якимсь новим зрадництвом, і мені гидко руки об твою запродану шкуру бруднити. А проте нехай! Я готовий! Давно пора! Один з нас мусить пропасти.

— Ого, довго ж треба тебе, стерво, лаяти, щоб за печінки вхопило!.. Сам на сам з тобою хоч зараз. Ти мені заплатиш за всі свинства, що я через тебе витерпів.

Катріна кинулася була поміж них і простягла з благанням руки, але зараз відступила назад, зрозуміла, що вони мусили зчепитися, інакше не могло бути.

Притулившись до стіни, мовчки дивилася Катріна переляканими очима на цих двох чоловіків, що ось зараз битимуться за неї на смерть; її поймав такий жах, що вона навіть тремтіти перестала — заніміла.

Пані Расснер тільки поприбирала з шинквасу кухлі, щоб їх, бува, не зачепили, і знову мовчки сіла на лавку, не виявляючи, боронь боже, нетактовної цікавості. Расснер не міг спокійно дивитися, як два колишні товариші перегризуть один одному горло, і спробував був їх заспокоїти, але Суварін узяв його за плече й відвів до столу, кажучи:

— Це тебе не обходить... Їм удвох тісно, і той, хто подужає, залишиться серед живих.

Не дожидаючися нападу, Шаваль уже розмахував кулаками. Він був вищий за Етьєна, незграбний і, вигнувшись наперед, націлявся тому просто в обличчя обома руками, ніби мав у кожній по шаблюці. Він ні на хвилю не замовкав, увесь час гороїжився перед глядачами і лаявся без упину, щоб розпалити себе.

— У-у, паршук, доберусь я до твого носа!.. Розквашу так, що тільки мокре зостанеться... Ну, ну, давай сюди свою мармизу — я з неї замішку свиням зроблю... З шлюхами лизатися любиш... А ось як я тобі її мазкою вмю, то побачимо, як вони тоді за тобою бігатимуть!

Мовчки, стиснувши зуби, прикриваючи руками обличчя й груди, Етьєн напружив усі сили свого невеличкого тіла до правильної боротьби; він не спускав очей з ворога, маневрував кулаками так, ніби вони були в нього на пружинах, і сипав страшні удари.

Спочатку вони один одному не робили великої шкоди. Шаваль занадто телесувався й бундючився, Етьєн спокійно вичікував, і боротьба затягалася. Тільки стілець гупнув на підлогу, і білий пісок, натрушений на кам'яні плитки, заскрипів під грубезними черевиками.

Але з часом вони обоє засапалися і дихали дедалі важче й голосніше. Обличчя стали червоні від внутрішнього полум'я, що ніби клекотіло в них і виривалося вогненними язиками крізь примружені очі.

— Ей! — заревів Шаваль. — Тепер держись!

І справді, на цей раз кулак його гупнув, мов ціп, по Етьєновому плечу, але той стримав крик від пекучого болю — почувся тільки глухий удар кістки об м'яке тіло. На відповідь Етьєн зацідив Шавалеві просто в груди і був би повалив його на землю, але той увесь час стрибав, як цап, і встиг відскочити. Проте Етьєн так боляче потрапив йому в лівий бік, що йому аж

дух забило, і він похитнувся. Шаваль, почувавши, що руки йому слабнуть з болю, оскаженів і, як звірюка, кинувся наперед, націлившись підбором Етьєнові в живіт.

— Кишки тобі випущу! Побачимо, які то вони! — прохрипів він задиханим голосом.

Етьєн вчасно відхилився, але цей нечесний вчинок у боротьбі так обурило його, що він не міг уже стримувати довше свого гніву і скрикнув:

— Мовчи, тварюко! Геть з ногами, а то я тебе ослоном приб'ю!

Вони билися несамовито. Обурений Расснер хотів був розборонити їх, але суворим поглядом жінка спинила його: хіба ж гостям не вільно звести рахунки в їхній пивниці? Нема чого їм заважати. Тоді Расснер перейшов на другий бік, став перед каміном, щоб хлопці, бува, не попадали у вогонь ненароком. Суварін, як завжди спокійний, скрутив собі цигарку, але забув її запалити. Катріна вся скам'яніла коло стіни, тільки руки їй несвідомо сплелися на грудях і конвульсивно шарпали кофтину. З усієї сили стримувала вона себе, щоб не крикнути, щоб не показати, хто з цих двох чоловіків їй миліший, щоб не вбити одного з них. Вона так розгубилася, що вже й сама не знала, за кого боїться дужче.

Шаваль скоро знесилився: піт обливав його, і він бився, навмання розмахуючи кулаками. Хоча й дуже розлючений, Етьєн більше оборонявся, ніж нападав, і відбивав щасливо майже всі удари. Шаваль розбив йому вже вухо, а тепер здер з шиї клопоть шкіри. Етьєн підскочив, мов опечений, і кинувся з лайкою просто на нього. Шаваль ще раз захистив свої груди від цього страшного прямого удару, стрибнув, необережно нахилився, і кулак влучив йому в обличчя — розбив носа й підбив око. Кров ринула з ніздрів, віко спухло, набрякло, посиніло, засліплений червоною мазкою, ошелешений,

мерзотник безпорадно замахав руками. Етьєн ударив ще раз, тепер уже в груди. Щось хряснуло, і Шаваль важко плюхнувся на підлогу, мов лантух з глиною.

Етьєн постояв над ним.

— Ну, вставай! Коли тобі мало, то можемо почати знову. Шаваль нічого не відповів. Йому зовсім забило памороки, і він мовчки перевернувся на підлозі, випростуючи ноги й руки, і пролежав так з хвилину. Потім звівся на превелику силу на коліна й почав непомітно нишпорити рукою в кишені. Зірвавшись на рівні ноги, він дико гаркнув і знову кинувся на Етьєна.

Катріна бачила все, і страшний крик мимоволі вирвався їй з самого серця. Вражена, вона завмерла — цей крик їй самій показав, за кого вона дужче боїться.

— Начувайся! У нього в руці ніж!

Етьєн ледве встиг відбити рукою перший удар, і широке лезо ножа з букшпановою колодочкою розпанахало йому тільки рукав. Він схопив Шавалю за руку. Закипіла скажена боротьба. Етьєн знав, що пропав, як випустить руку, а Шаваль борсався з усієї сили, щоб визволити її й ударити. Лезо нахилилося щоразу нижче, стомлені м'язи ворогів знесилилися з напруження, і двічі Етьєн почув на своїй шкірі холодну сталь; нарешті він зробив останнє зусилля і так люто стиснув руку Шавалеві, що безсилі пальці того пустили ножа, і ніж упав на підлогу. Обидва кинулися за ножем, але перший його захопив Етьєн. Ще мить, і він підібрав під себе Шавалю, вперся йому коліном у груди, і гостре лезо грізно блиснуло в того біля горла.

— Ну, клятий зраднику, тепер уже не втечеш! Якийсь огидний внутрішній голос глушив Етьєна. Цей голос здіймався з самої глибини його істоти і бився йому молотком у голову. Це було якесь раптове божевілля, непереможна потреба пролити кров. Ніколи ще не пекло його так це почуття, а проте він не був

п'яний. Він боровся із спадковою своєю недугою і тремтів усім тілом, як доведений до нестями закоханий, що всіма силами відбивається від свого бажання і не може вже боротися з собою, готовий згвалтувати свою кохану. Але на превелику силу Етьєн поборов себе й кинув ножа через голову.

— Вставай! Забирайся! — прошепотів він хрипко.

На цей раз Расснер кинувся-таки до них, але досить обережно — боявся, щоб і йому не попало. Він не міг дозволити вбивства в себе в господі і так розходився, що його жінка зауважила йому з-за шинквасу, що він завжди кричить занадто рано.

Суварін, якому ніж мало не вгруз у ногу, згадав нарешті, що треба запалити цигарку. Виходить, уже кінець? Не відходячи від стіни, Катріна дивилася безтямно на чоловіків: обидва були живі.

— Забирайся! — прошепотів знову Етьєн. — Забирайся, або я тебе тут і рішу!

Шаваль підвівся, обтер рукою кров, що досі ще юшила йому з носа, і з закривавленою щелепою та підбитим оком пішов, тягнучи ноги, розлючений своєю поразкою.

Катріна машинально ступила кілька кроків за ним. Шаваль обернувся, і вся його лють вирвалася потоком гідкої лайки.

— Геть, геть, тобі треба його, то й спи з ним, паскудна шкапо! І не смій порога мого переступати, а то шкуру спущу!

Шаваль злісно грюкнув дверима. В задушній кімнаті стало зовсім тихо, тільки вугілля в каміні тріщало. Долі валявся перекинений стілець та червоніла пляма крові, — білий пісок поволі вбирив її в себе.

IV

Етьєн і Катріна вийшли мовчки з «Авантажу» і мовчки пішли вперед. Мороз пересівся, почалася відлига, холодна, повільна. Сніг тільки почорнів, але не танув. На олов'яному небі крізь чорні розпанахані хмари, що неслися за шаленим вітром десь недосяжно високо, іноді пробивався тьмяною плямою повний місяць; внизу на землі було тихо-тихо, тільки коли-не-коли плюхало з дахів біле груддя крихкого снігу.

Етьєн не знав, що йому робити з цією жінкою, що раптом опинилася в нього на руках, не знав, що сказати. На душі в нього було якось недобре. Взяти її з собою до «Рекійяру»? Але це ж цілковите безглуздя. Він хотів був відвести її у селище до її батьків, та вона з жахом захитала головою: ні, ні, що хоче, тільки не це, не може вона сісти на шию батькам після того, як покинула їх так ганебно!

Обоє не говорили більше і мовчки йшли навмання чорними дорогами в непролазній грязюці. Мовчки спустилися вони до «Воре», взяли праворуч і попростували поміж відвалом і каналом.

— Але ж треба тобі десь ночувати, — сказав нарешті Етьєн. — Якби я мав кімнату, то, звичайно, повів би тебе до себе...

І відразу йому стало якось чудно, ніяково; дихнуло минулим, наче знов прокинулося те велике, непереможне бажання, що колись поривало їх одне до одного з такою силою; встала в думці та чулість, ніжність і сором, що не давав їм зійтися. Чому він такий схвильований, чому стало ніби тепліше на серці — невже він досі хоче цієї жінки?

Етьєн згадав, як Катріна наляскала йому в «Гастон-Марі», але, замість збудити злість, ця згадка тільки розпалила його. А

чому ж і не взяти Катріну до «Рекійяру»? Тепер це вже здавалося йому цілком природним і можливим.

— То кажи, куди мені тебе відвести?.. Мабуть, ти мене дуже ненавидиш, коли так цураєшся?

Катріна ледве пленталася за ним, весь час відставала: важкі сабо не давали йти, сковзалися по баюрах.

— Господи, з мене й так уже досить, не завдавай ще гіршого жалю, — прошепотіла вона, не зводячи голови. — Нащо нам тепер те, об чім ти говориш? Адже ж я вже маю хлопця, та й ти знайшов собі дівчину...

Катріна говорила про Мукетту — була певна, що Етьєн з нею живе, бо вже з півмісяця всі про те говорили. Етьєн запевняв, присягався, що то неправда, але Катріна тільки головою похитала, згадала, як вони палко цілувалися на дорозі від Монсу, — це ж вона сама на власні очі бачила.

— Ну, що ж, великий клопіт! — сказав він тихо, спиняючись. — Нам було б так хороше вкупі!..

— Облиш, нема за чим шкодувати... — відповіла Катріна, здригнувшись. — Ти не багато втрачаєш. Коли б ти знав, яка я квола стала, ні до чого вже не придатна!.. Тіла в мені не більше, ніж масла на два су, та я ще й так погано збудована, що, мабуть, справжньої жінки з мене ніколи не буде.

І вона говорила далі просто, відверто, докоряючи собі, що не розвинулася ще фізично. Це її якимось принижувало, робило з неї дівчатко, дарма що вона вже знала чоловіка.

Коли ще дитину можеш породити, тоді ти хоч яка не яка, а все-таки жінка, а то таке дрантя!

— Бідна моя крихітко! — сказав зовсім тихо Етьєн, такий його жаль узяв.

Вони стояли під відвалом, оповиті величезною його чорною тінню. Чорна, як чорнило, хмара набігла саме на місяць, і вони не бачили вже одне одного, подихи їхні злилися, уста шукали

уст, щоб нарешті з'єднатися — так давно і так дуже не давало їм спокою це бажання... І раптом місяць виринув з-за хмари, облив білим світлом високий відвал, і вгорі, просто над головою в себе, вони побачили рівну постать вартового, що його було поставлено для нагляду за «Воре». Уста їхні не з'єдналися — якесь дивне почуття, почуття сорому, давнього сорому, в якому був і гнів, і якась невиразна огида, і велика, велика приязнь, лягло знову між ними, і вони важко попростували далі по грязюці.

— То це твоє останнє слово? Не хочеш? — спитав Етьєн.

— Не хочу, — відказала вона. — Шаваль, потім ти, а потім після тебе ще хтось... Не треба, мені гидко, втіхи я ніякої не почуваю, то навіщо ж це робити?

Вони замовкли і пройшли з сотню кроків, не промовивши й слова.

— Ну, а чи хоч знаєш ти, куди підеш? — почав знову Етьєн. — Я не можу покинути тебе саму під голим небом такої ночі.

Катріна спокійно відповіла:

— Піду додому. Шаваль мені однаково що чоловік, то де ж мені й ночувати, як не в нього?

— Та він же тебе на смерть приб'є!

Вони знову замовкли. Катріна покірливо знизала плечима. Так, Шаваль її поб'є, а як утомиться бити, то перестане, що ж, це все-таки краще, аніж волочитися шляхами, як повія. Та вона вже й звикла до побоїв і навіть потішала себе тим, що на десять дівчат вісьмом випадає доля не краща за її власну. Ну, а як полюбовник коли-небудь оженився з нею, то це вже й зовсім добре буде з його боку.

Етьєн з Катріною подалися до Монсу, і що ближче підходили до містечка, то рідше промовляли одне до одного, поміж ними знову зростала прірва. Етьєн не знав, що сказати, йому було страшенно тяжко, що вона повертається до Шавалю, а проте він

не знаходив слів, щоб утримати її коло себе, і з великим бодем думав: що міг він їй дати? Злиденне існування, неминучу потребу вічно переховуватися, а коли ще солдатська куля проб'є йому голову, — непроглядну ніч? Може, воно й справді краще нести свою тяжку долю, може, й справді краще мати те, що вже маєш, ніж іти назустріч новим мукам, новим невідомим стражданням? І мовчки, понуривши голову, він повів дівчину до її кохавника і не сказав і слова, коли вона спинилася на шосе біля рогу, де містилися склади й майстерні Компанії, метрів за двадцять від кав'ярні «Пікет».

— Далі не йди... Не треба, щоб він тебе бачив, а то мені ще гірше нагорить... — сказала тихо Катріна.

На дзвіниці вибила одинадцята година. Кав'ярня була вже зачинена, але крізь щілини пробивалося світло.

— Прощай! — прошепотіла Катріна і простягла йому руку; Етьєн довго тримав її в своїй, і щоб піти від нього, Катріні довелося легким зусиллям звільнити руку. Вона підійшла до дверей, відсунула засув і увійшла не обертаючись; проте Етьєн наче прикипів до землі й не зводив очей з будинку. Що там діється? Він насторожував вухо й тремтів, що ось почує жіночий лемент.

Але будинок стояв темний, німотний, тільки на другому поверсі засвітилося одно вікно; потім вікно розчинилося, знайома худенька постать визирнула з нього, і Етьєн підійшов ближче.

Дуже тихо, зовсім тихо, Катріна промовила:

— Він ще не повернувся, я зараз лягаю... Благаю тебе, йди собі!

Етьєн пішов. Надворі стало ще мокріше; з дахів бігла вода, на стінах, на барканах, на всій цій темній масі будівель промислового передмістя повиступала, мов піт, великими краплями волога. Спочатку Етьєн подався на «Ре-кійяр»;

знеможений, змучений, він хотів тільки одного — заховатися під землю, забути все навіки... Але потім згадав про «Воре», про бельгійських робітників, що мають удосвіта спуститися в копальню, про товаришів, готових на все, аби тільки не пустити на шахту чужинців, і знову пішов поздовж каналу через величезні баюри з талого снігу.

Коли Етьєн підійшов до відвалу, з-за хмари вийшов місяць і ясным світлом освітив рівнину. Етьєн глянув угору, там шугав рвучкий вітер, гнав хмари наче велетенським батогом по небу. Темні хмари яснішали, тоншали, танули прозорим маревом, і здавалося, що то розбурхані хвилі переливаються через місяць. Вони перелітали одна по одній шалено швидко, на одну коротку мить затуманюючи ясне коло, і воно знову виринали, чисте й блискуче.

Напоївши очі цим прозорим сяйвом, Етьєн глянув несвідомо на відвал і побачив щось незвичайне. Задубілий вартовий ходив вперед і назад по шпилю, двадцять п'ять кроків в напрямку до Марш'єнна і знов двадцять п'ять кроків назад. На тлі блідого неба чітко вирізнявся чорний його силует, а над ним виблискувала біла смужка багнета. Але Етьєна зацікавило інше: з-за будки, де холодними ночами дід Безсмертний ховався звичайно від вітру, вилізла якась рухлива тінь — тінь звіра, що чатує на здобич; по хижій, довгій, наче безкостій спині Етьєн відразу пізнав Жанлена. Вартовий не міг його бачити — цей капосний хлопчина, мабуть, надумав утнути якусь шкоду, він-бо ненавидів солдатів і все питав, коли ж нарешті підуть під три чорти оті душогуби?

Етьєн вагався: гукнути чи ні на хлопця, щоб той, бува, не зробив якоїсь дурниці. Місяць знову сховався за хмару; чорна тінь вигнулася, наче щоб плигнути вперед; знову визирнув з-за хмари місяць — хлопець сидів, так само причаївшись, напочіпки. Вартовий доходив до будки, повертався і йшов

назад. І ось, коли тінь від хмари знову набігла на місяць, Жанлен раптом скочив, мов дика кицька, солдатові на плечі, уп'явся в нього нігтями й загнав у горло ножа. Комір не пускав лева, і хлопець, стиснувши колодку обома руками, навалився на неї всім своїм тілом. Він не раз різав так курчат, що відбивалися необережно від хазяйського двору. Все це сталося так несподівано і швидко, що тільки один здушений зойк пролунав у нічній тиші і дзвінко вдарився об землю багнет. Хмара пролетіла, і знову білий місяць залив усе ясним сяйвом.

Етьєн скам'янів на своєму місці, уп'явши очі у відвал. Крик завмер в його грудях. На вершечку нікого не було, чорний силует не вирізнявся вже на тлі летючих хмар. Миттю кинувся Етьєн на відвал. Труп лежав горілиць з широко розкиненими по землі руками, а над ним стояв рачки Жанлен. Під сліпучо-ясним світлом місяця на білому снігу чіткою плямою виступали червоні штани й сіра шинеля. Ані одна крапля крові не заплямила білого снігу; ніж стримів у рані щільно по саму колодку. Етьєн підскочив до хлопця, люто ударив його кулаком, і той упав обіч трупа.

— Нащо ти це зробив? — прошипів у нестямі Етьєн. Хлопець відліз від трупа, випнувши по-котячому свій кощавий хребет, його великі вуха й хижі щелепи тремтіли, а зелені очі горіли, — він був до краю вражений своїм власним злочинством.

— Сто чортів! Нащо ти це зробив?

— Не знаю, мені схотілося.

Оце й усе, що він відповів. Останні три дні він не міг здержати непереможного бажання вбити солдата. Ця думка не давала йому спокою, аж голова ось тут за вухами боліла, так він з нею носився. Невеликий жаль!.. Нащо пань-катися з цією свинотою, що прийшла сюди і не дає дихати шахтарям у власній їхній господі!.. Кілька слів з вогненних промов, що чув він там, у лісі, кілька слів з шалених закликів до вбивства й руїни, що

вхопив він того дня, коли вуглекопи носилися мов несамовиті від шахти до шахти по всій рівнині, запали хлопцеві в голову, і він повторював їх, граючись у революцію. Більше Жанлен нічого не знав; ніхто його на такий вчинок не настренчував, йому просто спало на думку, вбити солдата, так само як спадало на думку нарвати часом з грядки чужої цибулі.

Страшна злочинність, що пустила вже так глибоко коріння в цій дитячій душі, вжахнула Етьєна, і він знову відштовхнув від себе хлопця ногою, мов гидку тварюку.

А що, коли крик вартового долетів до «Воре», де стояв патруль? І Етьєн кидав тривожним оком на шахту щоразу, коли місяць виринав на хвилинку з-за хмари. Але навкруги було тихо; тоді Етьєн нахилився до вбитого, обмацав його вже похололі руки, припав вухом до шинелі — під нею вже не билося серце. Ніж стирчав глибоко в горлі, видно було тільки костяну колодку з викарбуваним на ній чорними літерами вишуканим девізом «Любов».

Від горла Етьєн перевів погляд на обличчя; і раптом він пізнав солдата: це був той самий новобранець Жюль, що з ним він колись балакав на світанку. Він глянув на це лагідне, обсіпане ластовинням, бліде обличчя, і жаль, великий жаль підступив йому до грудей. Широко розплющені блакитні очі, здавалося, дивилися пильно в небо; так само пильно шукали тоді вони удосвіта десь на далекому обрії рідної сторони. Де то стоїть отой Плогоф, що ввижався солдатикові осяяним блискучим сонцем? Десь там, десь там... Море там, напевно, б'ється об берег цієї бурхливої ночі. Борвій, що шугає над ними, залетів, може, звідти, з-понад тих далеких ланд. Дві жінки — мати й сестра — стоять там і, тримаючи міцно свої чепчики, щоб вітер не зірвав їх, вдивляються теж у далечінь і немов бачать з-за безконечних далеких льє те, що діється в цей час, в цю хвилю з їхнім хлопчиком. Віднині вони дождатимуть його

вічно... Який жах, що бідакам доводиться нищити один одного через багатіїв!

Але треба було швидше сховати кудись цей труп. Спершу Етьєн хотів був кинути його просто в канал, але то було небезпечно: труп випливе, його можуть знайти... Тривога Етьєнова дійшла до краю: що робити? Щохвилини міг статися переполох... І раптом у нього блиснула щаслива думка: треба тільки дотягти труп до «Рекійяру», а там вони вже його закопають навіки.

— Ходи сюди! — покликав він Жанлена. Хлопець глянув недовіжливо.

— Не піду, ти мене поб'єш. А до того, в мене є свої справи. Прощавай!

Та й справді, Жанлен звелів Лідії й Беберові чекати на себе у «Воре» між колоддям. Він сам знайшов ту затишну схованку й надумав цілий план. Діти вирішили не ночувати нині вдома: вранці, напевне, буде бійка, бельгійцям трощитимуть кістки камінням — не можна ж було прогавити такого цікавого видовища.

— Чуєш, — сказав удруге Етьєн, — іди сюди, а ні, то я покличу солдатів, і вони відрубують тобі голову.

Хлопчик, нарешті, підійшов. Тоді, не витягаючи з горла ножа, щоб не пустити крові з рани, Етьєн щільно обв'язав хустиною мертвому солдатові шию. Сніг танув під ним. На землі не видно було жодних слідів боротьби, жодної краплини крові.

— Бери за ноги!

Закинувши за спину рушницю, Етьєн узяв забитого за плечі, а Жанлен за ноги, і обоє почали спускатися з відвалу якомога обережніше, тихше, щоб не зачепити, бува, якого камінця. На щастя, місяць знову сховався за хмари; але коли вони зійшли

вниз і подалися вздовж каналу, він визирнув знову — патруль не побачив їх якимсь чудом.

Етьєн і Жанлен мовчки посувалися вперед і дуже поспішали, але труп хитався в руках і заважав їм іти; раз у раз доводилося класти його на землю, щоб звести дух. На повороті до «Рекійяру» почулися чийсь кроки; Етьєн з хлопцем так і захололи — ледве встигли сховатися за барканом; то пройшов патруль. Потім вони здибали якогось чоловіка, але він був п'янісінький і тільки вилаяв їх мимохідь. Нарешті, вкриті холодним потом, налякані, засапані, дійшли вони до зруйнованої шахти.

Етьєн передчував, що спустити труп вузькими драбинами шахтового колодязя буде нелегко; та й справді, вони ледве вправилися. Жанлен лишився нагорі і звисив мерця ногами донизу, а Етьєн, вчепившись однією рукою за коріння, мусив підтримувати його другою, бо на перших двох драбинах були зламані щаблі. І так щоразу, щоразу доводилося Етьєнові лізти попереду й приймати в свої обійми мертвого солдата. Так поминули вони тридцять драбин — двісті десять метрів, і весь час труп падав просто на Етьєна; рушниця намуляла йому спину, але він не хотів, щоб Жанлен пішов уперед і взяв недогарок, що ще лишився в їхній печері. Він дрижав над своєю свічкою. Нащо їм світло? Свічка тільки заважатиме їм у цьому вузькому переході. Але, діставшись на превелику силу до вантажної, Етьєн таки послав хлопця по недогарок. Сам він сів знесилений серед непросвітлого мороку біля трупа; серце йому калатало несамовито.

Жанлен приніс, нарешті, запалену свічку, Етьєн почав з ним радитися, де б краще заховати труп: хлопчик-бо знав досконально всі переходи заваленої шахти і нишпорив по таких розколинах, кудю ніяк не могла пролізти доросла людина. Вони знову поволокли мерця лабіринтом напівзасипаних вузьких галерей і пройшли так з кілометр. Далі йти не можна

вже було, і вони поставали навколішки. У цьому місці крихке склепіння нависло зовсім низько на поточені дерев'яні підпори, утворюючи довгий вузький зазубень; сюди, наче в чорну труну, вони поклали маленького солдатика з рушницею при боці, а потім поперебивали підборами трухляві балки кріплення, ризкуючи самі накласти життям, — дерево затріщало, земля осіла, і вони ледве встигли відлізти назад.

Щось примусило Етьєна озирнутися: склепіння осідало щораз нижче, навалюючись помалу всім своїм тягарем на мертво тіло. Ще мить — і вже не лишилося нічого, крім суцільної маси землі.

Діставшись до своєї розбишацької печери, Жанлен простягся знеможений в кутку на сіні й прошепотів:

— Уф! Малюки собі подождуть, а я трохи подрімаю.

Етьєн загасив свічку; він теж був зовсім знесилений, але сон не брав його; болючі, жахливі думки стукали йому молотком у голову, і з усіх найглибше впивалася одна — свердлила мозок до втоми, до нестями: чому він не встромив ножа в горло Шавалеві, коли підібгав його під себе? І чому цей хлопчик забив цього невідомого, зовсім чужого солдата? Все це зовсім плутало всі його революційні переконання — де ж тоді взагалі право вбивати до себе подібних? Хіба він боягуз тому лише, що не забив того негідника?

Обіч нього хропів Жанлен, начебто справді п'яний від пролітої крові. Огида до цього хлопця, що лежав так близько від нього, і гнів душили Етьєна; і раптом він задрижав — у лице йому дихнув холодний жах. Йому здалося, ніби десь глибоко в надрах землі щось ледве чутно зашелестіло й захлипало. Перед очима в нього встав страшний образ: маленький солдатик з рушницею при боці у чорній розколині — і Етьєна обсипало морозом, і волосся заворушилося на голові. Яке безглуздя! Яке безглуздя... Але вся шахта загула гомоном якихось дивних

голосів. Етьєн запалив свічку і заспокоївся тільки тоді, коли блідий вогник освітив підземну галерею. Вона була порожня. Навкруги нікого не було.

Збігло ще чверть години. Прикипівши очима до тьмяної смужки світла, Етьєн все думав, знемагаючи від внутрішньої боротьби. Але гніт тихенько затріщав і погас, і знову все поринуло в чорний морок. Етьєн здригнувся, він готовий був ударити Жанлена — чого той так хропе. Довше почувати коло себе цього хлопця так близько він не міг і кинувся геть — швидше, швидше дихнути свіжим повітрям!.. Він поспішав темними галереями так хапливо, ніби якась невидима тінь неслася за ним слідком, ніби вона дихала над ним...

Нагорі, серед рекійярських руїн, Етьєн зітхнув, нарешті, вільніше. Коли вбивати він не може, то мусить умерти сам. Так, так, умерти... Думка про смерть ще й раніше підкрадалася до нього, а тепер виринала знову і захопила його цілком. Це була остання надія.

Вмерти мужньо, вмерти за революцію, тоді був би кінець, кінець життю, всьому доброму й поганому, і не треба було б думати більше. Якщо товариші нападуть на бельгійців, він кинеється поперед усіх, і, напевно, вже не мине його куля.

Ця думка натхнула Етьєна, і до «Воре» він пішов уже твердішим кроком. Вибила друга година. Блукаючи навколо, він почув схвильований гомін з кімнати штейгерів, де тепер перебували солдати, що охороняли шахту. Вони, довідавшись, що вартовий зник, зчинили гвалт, збудили капітана, але не знайшли ніякого сліду в усій околиці і вирішили, що новобранець просто втік, дезертирував...

Етьєн, причаївшись у темряві, думав про того капітана з республіканськими переконаннями, що про нього розповідав йому маленький солдатик. Хто зна? А що, коли прихилити його на бік народу?.. Солдати візьмуть рушниці прикладами вгору, і,

може, це буде гаслом до кривавого повстання проти буржуазії. Захоплений своєю новою мрією, Етьєн не думав більше про смерть; надія на можливу ще перемогу натхнула його гарячковим запалом, і він простояв кілька годин на болоті під промерзлою мрякою, не помічаючи холоду й сльоти.

До п'ятої години ранку Етьєн виглядав бельгійців; але хитра Компанія розмістила їх на ніч у самому «Воре». На шахті заходилися спускати кліті; кілька страйкарів з селища Двохсот Сорока, що стояли на варті для розвідки, не знали, що робити — чи сповіщати товаришів, чи ні. Тоді Етьєн сам пояснив їм, до якого хитромудрого заходу вдалася Компанія, і вони кинулися бігом до селища, а він лишився під відвалом.

Вибила шоста година; землисте небо проясніло, зайнялося червоним світанком. На стежці з-за повороту виринула довга постать абата Ранв'є у високо підіткнутій сутані, з-під якої визирали його довгі кощаві ноги. Він швидко тьопав по грязюці. Щопонеділка ходив він правити ранню службу божу в капличці сусіднього монастиря по той бік шахти.

— Добридень, друже! — голосно крикнув абат, скинувши на Етьєна своїми вогненними очима.

Але той не відповів. Удалині, під помостом «Воре», промайнула якась жіноча постать. Етьєнові здалося, що то Катріна, і, збентежений, він кинувся за нею.

Уже від півночі блукала Катріна по бездоріжжю.

Повернувшись додому й заставши дівчину в своєму ліжку, Шаваль страшним ударом в лице примусив її зірватися на рівні ноги. Він кричав, щоб вона забиралася негайно геть, а ні, то він викине її у вікно. Обливаючись слізьми, ледве натягши на плечі діряву одежину, уся в синцях, зійшла Катріна вниз. Шаваль підганяв її стусанами і, штовхнувши востаннє ногою в зад, викинув на вулицю.

Цей раптовий розрив зовсім приголомшив Катріну, вона присіла знесилена на стовпчик перед пивницею. Ні, не може цього бути, він підглядає, напевно, за нею, бачить, як вона тремтить одним одна на вулиці, бачить, що їй нікуди подітися, що нікого біля неї нема, і покличе її. Але вона даремно поглядала на будинок, сподіваючись, що Шаваль її покличе, — він її не кликав.

Дубіючи з холоду, Катріна просиділа нерухомо дві години; ось до чого дійшло — її вже вигнали на вулицю, як нікчемну собаку. Нарешті встала й подалася геть з Монсу, не посміла озватися, не посміла постукати в двері.

Дівчина пішла просто по шосе до селища, до батьківської домівки, але вже перед самими знайомими дверима їй стало так болюче соромно, так соромно, що вона метнулася назад уздовж садків. Шахтарські будинки спали важким сном, віконниці були щільно позачинювані, але що буде, коли хтось її побачить? І вона пішла навмання, прислухаючись до кожного шелесту, тремтячи з думки, що її десь підберуть на шляху й затягнуть, як повію, до дому розпусти в Марш'енні, — привид цього дому невідступно переслідував її вже стільки місяців грізним кошмаром. Двічі підходила вона до «Воре», але грубий окрик солдатів лякав її, і вона кидалася стрімголов геть, увесь час озираючись, чи не біжить їй хто навздогін? На дорозі до «Рекійяру» завжди вешталися п'яні, але Катріна ходила й туди, — може, зустріне там того, кого відштовхнула від себе лише кілька годин тому?

Сьогодні ранком Шаваль мав спуститися в шахту. Ця думка знову погнала Катріну назад до «Воре», хоча вона й почувала, що говорити з ним тепер — марна річ: між ними вже все скінчено.

У шахті «Жан-Бар» більше не працювали, і Шаваль запрягнувся, що задушить її, коли вона поткнеться до «Воре», — її присутність, мовляв, могла йому чимсь пошкодити... Що ж

їй тепер робити? Йти в інше місце, подихати з голоду, терпіти побої всіх чоловіків, що здибаються на її шляху?

І вона хлюпала хилитаючись по баюрах, падаючи з утоми, задрипана по пояс. Сніг швидко танув, дороги вкрилися цілими потоками грязюки, і Катріна потопала в ній, але йшла вперед, не насмілюючись присісти десь на камені.

Розвидніло. Катріна пізнала здалеку Шавалеву спину — він обережно повертав за відвал. З-під стосу деревин та дощок висунулися голови Бебера й Лідії. Вони просиділи цілу ніч у своїй схованці, не насмілюючись повернутися додому, — адже Жанлен наказав їм тут вартувати, і поки він висипався, захмілівши з свого злочину, дітлахи нишком обнялися, щоб хоч трохи було тепліше.

Вітер завивав поміж дубовим та каштановим колоддям, а вони сиділи, зібгавшись клубочком, у своїй норі, мов у хатині дроворуба. Лідія не сміла вилити вголос усі свої жалі маленької, не раз битої жіночки; у Бебера теж не вистачало мужності нарікати на отамана за його рясні ляпаса, але тепер їм урвався терпець! Жанлен надто вже зловживав їхньою покорою, настренчував на різні капосні штуки, відбирав у них все, а потім ще й бив. Сьогодні обурення переповнило їхні серця ущерть, і вони нарешті посміли поцілуватися, дарма що Жанлен це їм суворо заборонив, — поцілувалися й зацілувалися. Вони чекали, що з темряви вирине раптом, як загрожував Жанлен, незрима рука і лясне їх по щоці; але рука не виринала, і вони потихеньку цілувалися й цілувалися без інших якихось думок, виливаючи в цих поцілунках усю свою ніжну, глибоко сховану любов, усе те чуле й наболіле, що було в їхніх серцях. Цілу ніч вони зігрівали так одне одного, радісні й щасливі, в своїй схованці поміж колоддям. Ніколи ще, навіть на святу Варвару, коли їдять оладки й п'ють вино, не були вони такі щасливі, як сьогодні.

Зненацька дзвінко засурмила сурма. Катріна здригнулася. Вона випросталася й побачила, що солдати, які охороняли «Воре», шикувалися з рушницями в ряди.

Етьєн понісся, як стріла, до входу в шахту; Бебер з Лідією вискочили прожогом з своєї схованки; а вдалині з селища, люто махаючи кулаками, біг великий гурт чоловіків і жінок.

V

Всі ходи у «Воре» позамикали; шістдесят солдатів з рушницями стояли на варті й охороняли єдині незамкнені двері, звідки вузенькими східцями можна було дістатися до приймальної, а там до барака й до приміщення для штейгерів. Капітан вишикував солдатів у два ряди попід мурами, щоб ніхто не напав на них ззаду.

Шахтарі, що прибігли з селища, стояли спочатку здалеку; їх було всього десятків зо три, і вони поки що тільки сердито про щось гомоніли.

Запнувши на бігу розпатлану голову хусткою, з Естеллою на руках, Маедиха прибігла перша й схвильовано все приказувала:

— Не входьте туди й нікого не випускайте! Треба захопити їх усіх там, усередині!

Має підтакував жінці. Якраз із «Рекійяру» прийшов старий Мук. Шахтарі не хотіли його пускати, але він пробивався, говорячи, що мусить дати коням вівса, бо коні хочуть їсти і їм начхати на революцію. Крім того, в шахті здохла коняка, і треба її негайно вивезти нагору. Етьєн допоміг старому конюхові пройти, і солдати пропустили того до шахти. За чверть години, коли юрба страйкарів помалу збільшилася і набрала загрозливого вигляду, внизу розчинилися широкі ворота, і робітники вивезли на візку мертву коняку. То було жалюгідне видовище: тушу, обплутану вірьовками, скинули просто на подвір'ї, серед калюж талого снігу. Це так вразило юрбу, що ніхто не зачепив тих робітників, і вони спокійно вернулися назад і спокійно замкнули за собою широкі ворота.

— Це Тромпет! Адже правда, це Тромпет!.. Так, це вона... — перебіг юрбою шепіт.

То дійсно була Тромпет. Вона ніяк не могла звикнути до шахти, ходила завжди понура під землею, працювала абияк, ніби нудьгуючи за сонцем. І даремно старожилка шахти Батай лагідно терлася об неї своїми боками, лоскотала їй губами шию, щоб трохи підбадьорити молоду свою подругу, навчити її коритися — адже сама вона прожила під землею цілих десять років і звикла до всього. Та це тільки збільшувало сум Тромпет. Вона здригалася всім тілом від дотику своєї товаришки, що посивіла серед вічної темряви. Кожного разу, коли коні зустрічалися й починали форкати, вони ніби скаржилися одна одній: стара на те, що нічого не може згадати, молода — що не має сили забути.

У стайні коні стояли поруч, похиливши голови, і дихання їхнє змішувалося; здавалося, ніби вони ділилися своїми мріями про зелені трави, про білі шляхи, про сонцем залиту далечінь. А коли вкрита холодним потом Тромпет лежала на соломі в передсмертній агонії, Батай у розпачі почала обнюхувати її, тихенько попірхуючи, немов схлипуючи. Вона почувала, як та поволі холодіє; шахта забирала в неї останню радість, подругу, що так несподівано прийшла сюди звідти, з землі, овіяної свіжими чудовими пахощами, які нагадували їй її молодість там, на вільному запашному повітрі. І коли Тромпет перестала вже ворухитися, Батай, охоплена жахом, зірвалася з припону і дико заржала.

Мук уже тиждень тому попереджав головного штейгера, що коняка захворіла; але ж не такий час був тепер, щоб про коня подбати! Та й спускати коней в шахту і витягати їх нагору завдавало чимало клопоту, і начальство того не любило; але коли коняка здохла, то вже мушили поморочитися з нею. Напередодні Мук з двома робітниками цілу годину обв'язували вірьовками тіло Тромпет. Потім запрягли Батай, щоб відвезти її до шахтового колодязя. Стара коняка повагом везла свою

подругу вузькою галереєю, такою вузькою, що мертво тіло ледве пролазило між тісними стінами; знеможена Батай пробивалася з зусиллям наперед і понуро хитала головою, слухаючи, як волочиться за нею по землі ця важка маса тіла, що на неї вже чекали в шкуродерні. У вантажній Батай розпрягли, і вона похмуро дивилася на те, що робили люди. Тромпет перетягли на поміст над водозливною ямою, а потім прив'язали вірьовками під спід кліті. Нарешті робітники дали сигнал «на м'ясо». Батай задерла голову — кліть звилася, спочатку помалу, а потім нараз зникла навіки в чорній дірі, оповита непроглядним мороком. І Батай довго стояла з витягнутою наперед шиєю — може, в пам'яті тварини перебігали якісь невиразні, далекі згадки про землю. Але для її товаришки все скінчилося; Тромпет уже нічого не побачить там, та й саму її так само колись обв'яжуть вірьовками і потягнуть нагору, як жалюгідний вантаж. Ноги їй тремтіли, свіже повітря, що вривалося з далеких просторів крізь шахтовий колодязь, забивало їй дух, і, тяжко ступаючи, помалу, наче п'яна, пішла вона назад у стайню.

Надворі стояли шахтарі й похмуро дивилися на мертво Тромпет, що лежала серед калюж на мокрому снігу. Раптом якась жінка промовила нишком:

— А ось іще одного спустили в шахту! Хто хоче, той і спускається!

А з селища бігла нова юрма: Левак вів перед, за ним його жінка та Бутлу; Левак кричав:

— Смерть бельгійцям! Геть чужинців! Смерть! Смерть!

Усі кинулися наперед; Етьєн їх ледве стримав. Він підійшов до капітана — високого, худорлявого чоловіка років двадцяти восьми, не більше; на обличчі йому застиг вираз запеклої рішучості. Етьєн почав йому з'ясовувати, в чому річ, намагаючись повернути його до робітників, одночасно пильно

придивляючись, яке враження справляють на капітана його слова. Нащо призводить людей до безглуздої різанини? Хіба правда не на боці шахтарів? Усі люди — брати, треба тільки дійти згоди, жити по-братерському. Коли Етьєн кинув мимохіть слово «республіка», капітан махнув нервово рукою; але він не втрачав військової виправки і раптом скрикнув:

— Відійдіть! Не примушуйте мене вдатися до сили. Етьєн тричі підходив, щоб умовити капітана. А за його спиною грізно гомоніла юрба. Хтось пустив чутку, що на шахті є пан Енбо, і шахтарі нахвалялися кинути його сторч головою в колодязь, щоб побачити, як-то він сам вибиватиме вугілля. Але чутка та була неправдива: на шахту прийшли тільки Негрель з Дансаром; їхні обличчя показалися на мить за вікном приймальної. Після пригоди з П'єрронихою головний штейгер почував себе дуже ніяково і тепер стояв віддала, боячись наvertатися на очі вуглекопам; але інженер сміливо поглядав на юрбу своїми маленькими жвавими очима, глумливо всміхаючись, — він-бо ставився зневажливо взагалі до всіх і до всього.

В юрбі знявся галас, і обоє зникли. А замість них за вікном з'явилася білява голова Суваріна. Саме сьогодні він чергував: протягом усього страйку він не кидав своєї машини ні на один день, ні з ким не говорив, поринувши цілком у якусь одну невідступну думку, що блищала сталевими цвяшками в глибині його ясних гострих очей.

— Відійдіть! — сказав знову голосно капітан. — Нічого не буду слухати. Мені наказано охороняти шахту, і я її охоронятиму... І не напосідайте на моїх людей, а ні, то я зумію примусити вас відступити.

Голос його лунав твердо, але перед цим натовпом людей, що розростався у нього перед очима, він зблід і збентежився. Опівдні мала прийти нова зміна, але він боявся, що не

продержиться доти, і тому послав підручного з шахти до Монсу по підмогу.

У відповідь на його слова розкотилися вигуки:

— Смерть чужинцям! Смерть бельгійцям!.. Ми хочемо бути хазяями в себе!

Етьєн відійшов у розпуці. Кінець, усьому кінець. Лишалось тільки битися і вмерти. Він перестав стримувати товаришів; юрба близько підступала до невеличкого загону солдатів. Страйкарів набралось з чотири сотні; з усіх селищ робітники поспішали на допомогу товаришам. Усі вигукували одне; Має й Левак люто кричали солдатам:

— Забирайтеся геть! Ми на вас зла не маємо! Забирайтеся геть!

— Не втручайтеся, куди не слід, не заважайте нам робити наше діло, — кричала Маєдиха.

А з-за її спини Левачиха гукала сердито:

— Чи вас з'їсти треба, щоб пройти на шахту? Га! Честю вас просять, забирайтеся к бісу!

Навіть Лідія, що залізла разом з Бебером аж у саму юрбу, кричала своїм гострим, тоненьким голоском:

— Ач, які ковбаси, червононогі!

Приголомшена новими страшними подіями, Катріна стояла трохи віддалік страшенно перелякана й дивилася мовчки на солдатів. Невже ще мало було того лиха? Який гріх страшний заподіяла вона, що нещастя не дають їй дихнути? Ще вчора вона не могла зрозуміти, чому так лютують страйкарі, і гадала, що коли людина має вже від долі свою пайку горя та стусанів, то нема нащо шукати нових. А ось сьогодні їй самій серце розривалося з гніву, вона почувала, що ненавидіти треба, треба... І Катріна пригадувала те, що осінніми вечорами оповідав їм Етьєн, вона прислухалася до того, що він казав тепер солдатам: він називав їх товаришами, нагадував їм, що

вони теж з народу і що вони мають іти з народом проти тих, хто його визискує.

Юрба зворухнулася, і якась стара жінка скочила наперед. То була Преноза. Страшна, довга, кощава, з голими руками й шиєю, вона прибігла сюди одним духом, і пасма сивого скуйовдженого волосся звисали їй клоччям на очі.

— Ага, хай йому чорт, ось і я! — кинула вона, засапавшись. — Цей клятий запроданець П'єррон замкнув мене в льоху.

І не звівши ще духу, стара накинулася люто на солдатів:

— Наволоч! Боягузи! Панські підбрехачі! Чоботи начальству лижете! Тільки перед бідним людом сміливі!

Юрба підхопила її крик, і несамовита лайка посипалася з усіх боків. Дехто кричав ще: «Хай живуть солдати! Кинути в шахту офіцера!» Але за хвилину все злилося в загальний галас: «Геть червоні штани!»

Мовчки, байдуже, із скам'янілими обличчями слухали солдати всі заклики до братання і тепер так само байдуже зустріли крик та лайку; капітан, що стояв за ними, витягнув шпагу: юрба напосідала щоразу більше, загрожуючи притиснути солдатів зовсім до стіни, і він скомандував:

— Рушниці напоготів!

Наказ пролунав, і в груди страйкарів глянув подвійний ряд сталевих багнетів.

— Ой мерзотники! — вискнула Преноза й відскочила.

Але за мить, кепкуючи з смерті, розпалена юрба посунула знову до шахти. Жінки вихоплювалися наперед. Маєдиха й Левачиха кричали:

— Ну, вбийте, вбийте нас! Ми вимагаємо свого права!

Осатанілий Левак схопив голірuch три багнети й почав їх сіпати, видирати солдатам з рук. Гнів надав йому величезної сили, і він їх зігнув; поки він борікався, Бутлу,

шкодуючи, що прийшов сюди з товаришем, стояв здалеку й спокійно дивився, як той лютує.

— Ану, встроміть його сюди, ану встроміть, коли хочете побачити, що там є, добрі люди... — І, говорячи це, Має розпанахав свою сорочку й показував свої голі, волохаті груди з витруєними вугляним порохом чорними цятками. Він ліз просто на багнети, примушував солдатів відступати, страшний у своєму зухвалому завзятті. Один багнет дістав йому в груди. Має мов остовпів і почав натискувати дужче, ніби хотів, щоб багнет увійшов йому глибше в тіло, ніби хотів почути, як затріщать його власні ребра.

— Не насміліться... Не насміліться, боягузи... За нами стоять десятки тисяч!.. Так, так, ви можете нас убити, але доведеться вам убити ще десять тисяч!

Становище солдатів було критичне, бо їм суворо наказали братися до зброї лише в разі неминучої небезпеки. Як було спинити цих знавіснілих людей, що самі лізуть на багнети? А до того юрба обступала солдатів щоразу щільнішим півколом і нарешті притиснула їх до стіни, і відступати далі було вже нікуди. Проте жменька солдатів трималася непохитно перед розбурханим морем шахтарів і спокійно виконувала уривчасті накази свого капітана. Капітанові очі блищали, тонкі губи щільно стиснулися, він боявся лише одного — що солдатам урветься нарешті терпець. Він уже помітив, як один молодий сержант, високий і худий, із закрученими вусами, почав неспокійно кліпати очима. Обіч нього старий засмаглий солдат з багатьма нашивками, загартований у багатьох походах, аж зблід, коли чужі руки скрутили його багнет, як билинку. Ще один солдат, — мабуть, новобранець, що від нього ще тхнуло чорноземлею, — страшенно червонів щоразу, коли шахтарі лаяли його сволотою та ледацюгою. Але юрба не вгавала; кулаки стискалися над головами; лайка, погрози, докори

сипалися солдатам у вічі, і тільки могутня сила наказу стримувала їх і примушувала стояти мовчки й нерухомо. Вони стояли погордливо й похмуро, скоряючись військовій дисципліні.

Сутичка була, здавалось, неминуча; коли це з-за шеренги солдатів виступив наперед схвильований сивоголовий штейгер Рішомм, що так скидався на старого жандарма.

— Сто чортів! Це ж нарешті казна-що! — почав він дуже голосно. — Не можна дозволяти собі робити такі дурниці.

І він кинувся поміж багнетами й робітниками.

— Товариші, послухайте-но мене... Ви знаєте, що я сам старий робітник і був завжди з вами заодно. Ну то ось що, сто чортів! Обіцяю вам, що коли вас посміють скривдити, то я перший скажу начальству всю правду в вічі... Тільки те, що ви оце тут виробляєте, теж ні до чого! Чи ж вам легше стане з того, що ви лаєте поганими словами цих хлопців і дратуєте їх, щоб вони вам животи порозпорювали...

Юрба слухала і наче трохи завагалася. Але, на горе, вгорі у вікні промайнув Негрелів гострий профіль. Він, певне, боявся, коли б йому не закинули, немов він підіслав штейгера, не насмілюючись вийти сам, і він зробив спробу переговорити з робітниками. Але голос його поринув у жахливому галасі. Тоді, низавши плечима, він удруге відійшов від вікна. З цієї хвилини ніхто вже не слухав Рішомма, і той даремно волав до шахтарів, благав і доводив, що вони мусять полагодити справу миром. Його вже підозрівали, що він хоче прислужитися перед начальством, не слухали, відштовхували. Проте він теж завзявся і стояв на своєму.

— Ет, достобіса! Хай мені розтрощать голову разом з вами, але я вас не покину, доки ви робитимете дурниці!

Рішомм благав Етьєна допомогти йому заспокоїти шахтарів, але той тільки безнадійно махнув рукою. Занадто пізно,

шаhtarів уже набралось сот із п'ять. Тут були не тільки знавіснілі, несамовиті, що прибігли сюди з однією думкою — вигнати бельгійців; знайшлися й такі, що прийшли просто половити гав та попосміятись і натішитися бійкою; ті скупчилися трохи осторонь. Між ними в одній із груп стояли Захарі з Філоменою й дивилися на все спокійно — для них це було просто цікаве видовище, навіть Ахілла й Дезіре з собою взяли.

З Рекійяру наспів новий натовп, між ними й Муке з Мукеттою. Хлопець відразу підійшов регочучи до Захарі і весело лягнув його по плечу; а схвильована, розпатлана дівчина кинулася в перші ряди, туди, де були найзапекліші шибайголови.

Тим часом капітан щоразу поглядав на шлях у бік до Монсу. Підмога десь забарилася, солдатам несла вже була витримувати натиск. Нарешті він вирішив подіяти на уяву юрби — налякати її — і наказав набивати рушниці в усіх перед очима. Солдати виконали наказ, але галас ще збільшився, глум та зухвалі вигуки посипалися ще дужче.

— Гляньте! Гляньте! Ото ледацюги! Вони, либонь, збираються у ціль стріляти, — глузували жінки: Преноза, Левачиха та інші.

Прикриваючи груди тільцем Естелли, що вже прокинулася й почала плакати, Маедиха підійшла так близько до солдатів, що сержант спитав її, куди вона лізе з немовлятком.

— А тобі яке діло? — кинула вона. — Стрільай і в неї, як посмієш.

Чоловіки зневажливо хитали головами. Ніхто не вірив, що можна стріляти в робітників.

— В їхніх патронах немає куль, — сказав Левак.

— Хіба ж ми вороги? — крикнув Мае. — Хіба ж стрілятиме француз у француза, сто чортів!

Інші кричали, що тим, хто був у Кримській кампанії^[38], кулі не страшні, і все продовжували наступати на солдатів. Якби на цю хвилину grimнув наказ «Стріляй!», то так би всю юрбу й скосило.

Мукетта продерлася наперед, злість аж душила її: вона поклала собі в голову, що солдати збираються колоти багнетами жінок. Вона облила їх усіма своїми лайками і, не знаходячи вже відповідних слів для цієї мерзоти, раптом кинула солдатам свою найстрашнішу, смертельну зневагу: задерла обома руками спідницю, випнулася й показала воякам свій величезний круглий зад.

— Ось, дивіться, ось вам! Він ще для вас, паскудників, занадто чистий!

Мукетта присідала, вигиналася перед кожним, поверталася задом на всі боки, ніби роздаючи кожному його пайку, щоб нікого не скривдити, і кожного разу примовляла:

— Оце для офіцера! Оце для сержанта! Оце для солдатів!

Знявся скажений регіт; Бебер з Лідією аж боки собі рвали; навіть Етьєн, хоч і сумно було на серці, засміявся, така зухвала була та наруга. Ті, що стояли осторонь і тільки дивилися, кепкували з солдатів тепер разом із оскаженілою юрбою, ніби й справді дівка обляпала тих поміями. Тільки Катріна, що дивилася здалеку, з купи старих колод, мовчала, почувуючи, як до грудей їй підступає гаряча, пекуча хвиля ненависті.

Раптом юрба заворушилася. Щоб заспокоїти солдатів, капітан наказав узяти кількох з юрби. Мукетта відскочила й відразу зникла, прослизнувши в натовп. Трьох шахтарів, Левака та ще двох, що найдужче бешкетували, солдати вхопили і відвели їх до приміщення для штейгерів. Негрель і Дансар кричали згори капітанові, щоб він піднявся до них, — мовляв, нагорі безпечніше. Але він відмовився, розуміючи, що будинок,

у якому двері не замикаються, відразу можуть захопити робітники; тоді вони його обеззброять голірuch, а це вкриє його ганьбою. Вже й так солдатам його вривався терпець; не могли ж вони й справді відступати перед мізерною купкою людей у дерев'яних черевиках. І шістдесят солдатів з набитими рушницями стояли непорушно біля самісінького муру лицем до лица з юрбою.

Нараз стало зовсім тихо. Збройна сила приголомшила страйкарів, і вони мовчки відхлинули назад; але за мить знявся гвалт, натовп кричав, вимагав, щоб випустили товаришів негайно на волю. Хтось гукнув, що їх там катують всередині. І, не порадившись між собою, захоплені одним поривом, однією непереможною жадобою помсти, всі, як один, кинулися до цегли, що лежала тут великою купою. Діти тягали по одній цеглині, жінки накладали собі повні подоли. Незабаром біля кожного лежав запас цегли, і тоді почалася баталія.

Проноза почала перша. Вона переламувала цеглини об своє гостре, худе коліно і шпурляла разом обидві половинки: одну правою, другу лівою рукою. Товста слабосила Левачиха мало не скрутила собі плечі, — вона була така незграбна, що мусила підходити зовсім близько до солдатів, щоб улучити. Бутлу, сподіваючись, що тепер, коли Левак добре застряг у певному місці, легше буде заспокоїти Левачиху, тягнув її за спідницю, благав припинити бійку і умовляв як тільки міг.

Жінки мов показалися. Мукетті набридло збивати цеглою до крові свої товсті коліна, і вона почала шпурляти у солдатів цілими цеглинами. Навіть діти захопилися, і Бебер показував Лідії, як найкраще влучати. Цегла сипалася, як важкий град, і глухо стукала. І раптом серед цих фурій опинилася й Катріна; стиснувши кулаки, вона махала ними над головою, а потім почала теж ламати цеглини й шпурляти ними з усієї сили своїх малих рученят. Вона не могла б пояснити, навіщо це зробила;

але вона задихалася, вона гинула з жадоби знищити весь світ. Коли ж, нарешті, скінчиться це кляте, нещасне життя? Досить уже, годі! Досить уже з неї цього: любовник набив і вигнав її на сльоту, як безпритульного собаку, цілу ніч блукала вона по грязюці, мов неприкаяна, не сміючи попрохати в рідного батька мисочку юшки, бо в нього й самого нічого їсти. Досить, досить уже з неї цього... І ніколи не буде нічого кращого; навпаки, відколи вона себе пам'ятала, з кожним разом ставало все гірше й тяжче; і вона ламала цеглини й кидала їх кудись перед себе з єдиною лише думкою в голові — знищити, змести все на світі. Кривава заслона засліпила їй очі, і дівчина навіть не бачила, кому трощать щелепи її цеглини.

Етьєнові — він все ще стояв перед солдатами — влучили у вухо, і воно відразу спухло; він глянув назад і затремтів — цеглину, що мало не пробила йому голови, кинули Катрініні руки. Рискуючи своїм життям, Етьєн все ж не рухався з місця і дивився на неї.

Запалені бійкою, дехто з шахтарів забули про все на світі й стояли, пороззявлявши роти, повитріщавши очі на цікаве видовище. Муке критикував удари, немов то була якась гра: «Оце ловко! Оце так! Туди його к бісу! А отой промазав!» Він базікав і штовхав ліктем під бік Захарі, що сварився тим часом з Філоменою, — жінка докоряла йому за те, що він дав ляпаса Ахіллові й Дезіре і не схотів посадити їх собі на плечі, щоб їм було видніше. Віддалік на дорозі зібралося вже чимало глядачів. Угорі, на горбку, за яким лежало селище, показався на тлі жовто-рожевого неба дід Безсмертний; він ледве дочвалав сюди, спираючись на ціпок, а тепер мов скам'янів.

Тільки-но засвистіли в повітрі перші цеглини, як штейгер Рішомм став знову між солдатами та шахтарями. Не турбуючись ні про що, забуваючи про небезпеку, він з відчаєм благав одних, умовляв других, і сльози котилися рясно із старечих очей. Серед

галасу не чути було слів, видно було тільки, як тремтять його густі сиві вуса.

Важкий град посипався рясніше, тепер уже й чоловіки кидали в солдатів каміння.

Маедиха помітила, що Має відійшов назад, похмурий, з порожніми руками.

— Що це таке, чоловіче? Га? — скрикнула вона. — То ти боягуз? Та невже тобі байдуже, що товаришів потягнуть до в'язниці?.. Якби мені не дитина, я б тобі показала!

Посиніла з крику Естелла вчепилася рученятами матері в шию і не давала тій пристати до Прозози та інших жінок. Має наче не почув жінчиних слів; тоді вона підкинула йому ногою кілька цеглин.

— А хай йому дідько! Візьмеш ти їх чи ні? Чуєш?.. Хочеш, щоб я тобі на людях межи очі плюнула, може, хоч тоді духу наберешся?

Має страшенно почервонів, переламав кілька цеглин і почав їх шпурляти. Жінка підбурювала його, несамовито вигукуючи люті прокльони за його спиною, і мало не задушила Естеллу, конвульсивно притискаючи до грудей немовлятко; а він підступав щоразу ближче до солдатів і раптом опинився перед рушницями.

Каміння засипало невеличкий загін, але, на щастя, воно влучало багато вище, в стіну, перелітаючи через голови солдатів. Що робити? Сховатися, відступити? Капітанове бліде обличчя спалахнуло на мить, коли він подумав про це, але ж це була вже тепер річ неможлива: хай вони тільки повернуть спину, і юрба пошматує їх на клоччя. Раптом одна цеглина зачепила козирок його кепі, і з чола йому впало кілька крапель крові. Декого з солдатів поранило, їх охопив уже інстинкт самооборони, і ніякі накази начальства не могли б їх тепер утримати — він це розумів. Сержант злісно вилаявся: цеглина

глухо вдарила об його плече, мов прач об шмаття. Новобранцеві розтрощило великий палець на руці і влучено в коліно; він знестямився з болю — чи довго ще терпіти їм це знущання? Одна цеглина влучила рікошетом старому ветеранові під живіт, він позеленів, і рушниця витяглася в його кощавих тремтячих руках. Капітан тричі готовий був крикнути: «Вогонь!» Жах стискав йому горло; за кілька коротких, безконечних секунд він пережив страшну внутрішню боротьбу; почуття обов'язку, погляди, переконання людини й солдата — все кричало й боролось в ньому. Але град каміння гупав рясніше й голосніше; капітан розкрив рота і вже мало не крикнув: «Вогонь!», коли раптом рушниці пальнули самі, без його наказу, спочатку три постріли, потім п'ять, потім загриміло кілька вряд, а потім, уже значно пізніше, серед глибокої тиші, пролунав один, останній, самотній постріл.

Юрба остовпіла з жаху, завмерла, немов не вірячи тому, що коїться. То солдати справді стріляли? І раптом розлігся рвучкий, шалений крик і стогін. Трубач засурмив. Стрілянина вщухла.

Страшна паніка охопила людей, і вони кинулися тікати, як та сполохана череда, що на неї стріляють.

Три перші постріли звалили Бебера й Лідію, — діти впали одне на одного; дівчинці куля влучила просто в груди, а хлопчикові під ліве плече. Лідію вбило на смерть, і вона лежала вже нерухома; а Бебер ще конав, обнімаючи її тіло обома руками так, як обнімав її в темній схованці між колодами, де вони перебули свою останню ніч. Заспаний Жанлен саме прибіг на цей час із «Рекійяру» і, шкутильгаючи серед диму, побачив, як товариш обняв востаннє його маленьку подругу й помер.

П'ять інших пострілів забили Прозозу й Рішомма. Куля влучила штейгерові в спину, якраз коли він повернувся до шахтарів, благаючи їх заспокоїтися; він упав навколішки, а потім повалився на бік і захрипів; очі його повні були

невиплаканих сліз. Старій Пронозі пробило горло; вона хруснула кістками, наче оберемок сухих дров упав, і, пробубонівши, захлинаючися кров'ю, останній прокльон, впала мертва.

Постріли вмить розігнали юрбу; кулі підтяли кількох із мирних глядачів, що зі сміхом дивилися на бійку здалеку, кроків за сто від бойовища. Одна куля влетіла в рот Муке, і він упав під ноги Захарі й Філомені, оббризкавши їхніх малюків червоними краплями. Одночасно дві кулі влучили Мукетті в живіт. Помітивши, що солдати беруть на приціл, добра дівчина кинулася інстинктивно вперед до Катріни, крикнувши, щоб та була на осторозі, але, голосно застогнавши, захиталася і впала безсила на землю. Етьєн підбіг до неї, хотів підняти її, віднести, але Мукетта похитала головою — це вже був кінець; у горлі їй щось хрипко забулькотіло, але вона всміхнулася і весь час тихо всміхалася Етьєнові й Катріні, ніби радіючи, що бачить їх укупі тепер, коли сама вже відходить.

Все начебто пройшло; ураган куль пронісся дуже далеко, аж до самих будиночків селища, і враз несподівано вдарив ще один постріл, самотній і запізнений.

Остання куля пробила серце Має, він крутнувся на місці й упав лицем у чорну калюжу.

Маєдиха сторопіла й нахилилася, безтямна, до нього:

— Ну, старий, уставай!.. Адже ж тебе не поранено, кажи? Естелла заважала їй, вона притиснула її під пахву однією рукою, а другою повернула чоловікове обличчя до себе.

— Та кажи-бо, що тобі болить?

Очі його були вже неживі, з рота пливла кривава піна. Маєдиха зрозуміла — він помер. Тримаючи дитину, мов клунок, під пахвою, сіла вона просто в болото поруч свого чоловіка й дивилася на нього стуманілими очима.

Шахту було звільнено. Капітан нервово скинув з голови перебите каменякою кепі й знову одягнув; він був дуже блідий і

стояв непорушно — життя його було знівечено. А солдати мовчки набивали знову рушниці. З вікна приймальної визирнули налякані обличчя Негреля й Дансара. За ними стояв Суварін; глибока зморшка лягла йому на чоло, немов відбиток його грізної, невідступної думки.

По той бік, на горбку, Безсмертний мов прикипів до місця, спершися однією рукою на ціпок, а другу притуливши до очей, щоб краще бачити, як винищують там, у долині, його близьких. Поранені стогнали, мертві холонули, лежачи скорчившись, хто як упав, у розплюсканих калюжах і в чорних ямах, повних вугілля, що визирали подекуди з-під брудного талого снігу. І тут же таки, серед цих малесеньких трупів людей, що ціле життя своє ниділи й терпіли злидні і здавалися тепер надміру худими, лежав труп Тромпет — величезна туша, потворна і жалюгідна.

Етьєна не вбило. Він стояв нерухомо біля Катріни, що зомлівши з жаху й з утоми, впала на землю непритомна, коли раптом над його вухом пролунав чийсь палкий голос. Етьєн мимоволі здригнувся. То говорив абат Ранв'є, що йшов додому після ранішньої відправи. Знявши догори обидві руки, з пророчим запалом кликав він божий гнів на голови убійників. Він віщував майбутнє царство справедливості — вогонь небесний пожере незабаром буржуазію, що докотилася вже до наймерзеннішого злочинства, звелівши вбивати струджених та нужденних світу цього.

ЧАСТИНА СЬОМА

I

Постріли, що прогрімилі в Монсу, докотилися голосною луною до Парижа. Вже чотири дні опозиційні газети обурено кричали про криваві ворезькі події і подавали на перших сторінках жахливі подробиці тієї розправи: двадцять п'ять поранених, чотирнадцять забитих, між ними двоє дітей та три жінки; а до того, було ще й кілька в'язнів. З Левака зробили героя; писали, що судовому слідчому він буцімто дав відповідь, гідну античної величі. Ці кілька випадкових куль страшенно вразили уряд, але він сам не зрозумів ваги цих подій і удавав, що все гаразд, що це анітрохи його не турбує. Просто сталося приkre непорозуміння, але ж воно сталося так далеко, серед недосяжних просторів чорної, вугляної країни, так далеко від паризьких вулиць, що творили громадську думку. Галас стихне, а там про все й забудуть. Компанія дістала офіційний наказ зам'яти цю справу і взагалі покласти кінець цьому

безконечному страйкові, що загрожував перетворитися на соціально небезпечний.

Отже, в середу рано в Монсу прибули троє адміністраторів. Маленьке місто, що до цього не насмілювалося виявляти свою радість з приводу останніх кривавих подій і до нестями залякане й приголомшене, зітхнуло нарешті з полегшенням, — буря прокотилася, воно не загинуло. Та й надворі стало краще. Настали перші погожі лютневі дні, і під теплим сонячним промінням зазеленіли пуп'янки на кущах бузку. В будинку Правління повідчиняли віконниці, і він увесь наче ожив. Звідти йшли тепер приємніші чутки: казали, ніби членів Правління страшенно засмутили ці катастрофічні події і вони прилетіли на крилах з Парижа, щоб прийняти в свої отецькі обійми бідних заблудлих шахтарів з робітничого селища. Тепер, коли цих заблудлих людей настрахали і, до того, настрахали значно дужче, аніж того навіть хотіла Компанія, члени Правління аж з шкіри вилазили, граючи свою роль рятівників, і вживали безліч дуже корисних, дуже доцільних, але, на жаль, уже запізнілих заходів. По-перше, звільнили бельгійців, підкреслюючи, що ідуть навіть на це, щоб задовольнити місцевих робітників. Далі зняли з копалень військову охорону — приборкані страйкарі були тепер уже нестрашні. Нарешті, справу про вартового, що так таємниче зник з «Воре», теж зам'яли: найпильніший огляд не дав жодних наслідків — ніде в околиці не знайшли ані рушниці, ані трупа, і кінець кінцем військово начальство визнало маленького солдатика за дезертира, хоча й підозрівало, що тут не обійшлося без насильства. В кожному разі, всіма силами намагалися приглушити відгомони вarezьких подій і якомога полагодити справи, тремтячи за завтрашній день і взагалі вважаючи за краще про дещо не згадувати зовсім; адже ж то небезпечна річ — признатися в непереможності роз'ятреної юрби, що кинулася штурмувати трухляві підпори старого світу.

А проте ця примиренська діяльність не заважала паризьким гостям провадити за одним заходом дуже влучно суто адміністративні справи. У місті знали, що Денелен знову ходить до Правління і зустрічається там з паном Енбо. Переговори про придбання Вандамської копальні не припинялися; ходили чутки, що тепер Денелен безперечно пристане на всі вимоги панів з Парижа.

Найбільше враження на всіх справили великі жовті відозви, що їх рясно порозліплювали адміністратори по всіх усядах. Великими чіткими літерами на цих відозвах стояло кілька дуже важливих рядків: «Робітники Монсу! Ми не хочемо, щоб деякі помилки, що їх сумні наслідки вам довелося побачити останніми днями, позбавили засобів до життя розсудливих та сумлінних робітників. У понеділок вранці ми відкриємо всі шахти, і коли робота знову скрізь розпочнеться, ознайомимося якнайпильніше зі станом речей і з'ясуємо, які поліпшення можна буде запровадити на вашу користь. Загалом, бажаючи вам добра, ми зробимо все те, чого вимагатиме справедливість і що буде можливо зробити».

За один ранок десять тисяч вуглекопів пройшло перед цими відозвами. Ніхто й слова не промовив, багато хто хитав головою, інші мляво відходили перехильцем — помалу, понуро, не ворухнувши й однією зморшкою скам'янілих облич.

Досі селище Двохсот Сорока стояло опором уперто і твердо. Здавалося, що кров товаришів, зачервонивши грязюку навколо «Воре», заступила й іншим дорогу на шахту. На роботу вийшло з десяток чоловік: П'єррон та інші такі ж, як і він, лицеміри. Шахтарі провели й зустріли їх похмурими поглядами, але ні один кулак не стиснувся, ані одна погроза не вирвалася їм навздогін. Наліплена на церкві відозва викликала тільки глухе недовір'я; в ній не говорилося ані слова про віддані шахтарям розрахункові книжки: то Компанія не хоче їх брати назад, чи

що? І острах перед репресіями, ідея братерського солідарного протесту проти звільнення найбільш скромпрометованих примушували всіх шахтарів чинити опір. Усе це було підозріло, треба почекати, — на шахту можна буде повернутися тоді, коли добродії з Правління заговорять цілком відверто. Гнітюча тиша тяжіла над низькими будинками. Тепер, коли смерть пронеслася над ними, навіть сам голод перестав бути страшним... Тепер уже всі могли помирати... Тепер уже все було байдуже...

Але з усіх будинків найсумніший і найсамотніший був будинок Має, ніби розчавлений тягарем своєї чорної жалоби. Як зціпила Маєдиха зуби, проводжаючи свого чоловіка на кладовище, так з того часу більше й не говорила. Після сутички з солдатами вона дала Етьєнові відвести до них додому забрьохану, напівмертву Катріну; і дома вже, роздягаючи дочку при хлопцеві, щоб покласти її в ліжку, вона раптом побачила на її сорочці великі криваві плями — невже ж і цій загнали кулю в живіт?.. Але за хвилину Маєдиха зрозуміла, в чому справа: страшне зворушення цього дня викликало нарешті в дівчини запізнену статеву дозрілість. До речі з'явилася ця рана — нема що казати! Хороший гостинець! Тепер зможе родити дітей жандармам на поталу!.. Але мати не сказала й слова ані Етьєнові, ані Катріні.

Етьєн залишився жити в Має і спав знову з Жанленом, — хай його арештують, в'яжуть, беруть — тепер йому було вже все однаково; сама лише думка про повернення у морок «Рекійяру» проймала його холодом... Ні, ні, краще в'язниця! Його всипало морозом, понімав жах перед темрявою, що повивала всі ці вбивства, і до тих сумних думок домішувався ще й несвідомий страх: адже там, глибоко під землею, лежав маленький солдатик, причавлений камінням.

Ганебна поразка так мучила Етьєна, що в'язниця здавалася йому єдиним пристановищем, єдиним порятунком; але ніхто

Його не зачіпав. Години тяглися довгі, мляві, безконечні, і він тинявся без діла, не знаючи, якою роботою хоч би тіло своє втомити. Від часу до часу Маедиха тільки злісно поглядала на них обох, на Катріну й Етьєна, ніби питала, що вони тут роблять у її хаті.

І знову всі хропли разом у одній купі; дід Безсмертний спав на ліжку, що до того належало двом маляткам; вони спали тепер з Катріною, бо нещасна Альзіра вже не впивалася своїм горбом у бік своїй старшій сестрі.

Найбільше відчувала Маедиха, як спустіла її оселя, коли лягала спати: ліжко її стало занадто просторе й таке холодне... Надаремне клала вона собі під бік малу Естеллу, щоб заповнити цю порожнечу; дівчинка не могла їй замінити покійного чоловіка, і цілими ночами Маедиха нишком безгучно плакала.

Життя увіходило в береги. Дні минали за днями, як і раніш. Хліба так само не було, але вмерти відразу з голоду не довелося: то з одного, то з другого боку все ж набігало то те, то се й робило бідакам кепську послугу — таки підтримувало їхнє злиденне існування. Ніщо не змінилося в житті Маедихи, — тільки чоловіка її не було вже з нею.

Етьєн жив у Мае чотири дні. Мовчання цієї жінки шарпало йому серце, і якось на п'ятий день, не маючи сили довше терпіти, він вийшов з хати й подався помалу вулицею. Хоч би яка робота, а то ця бездіяльність гнітила його страшенно. Він часто виходив тепер так гуляти й ходив, похиливши безвладно голову, звисивши безсило руки, з однією-єдиною думкою, що мучила його невідступно.

З півгодини Етьєн ішов так замислений, коли це якесь неприємне почуття почало несвідомо опановувати його; він підніс голову й помітив, що шахтарі висипають перед ним на вулицю і якось занадто пильно дивляться на нього. Ту невеличку його популярність, що ще лишилася під кінець

страйку, наче вітром розвіяли постріли солдатів; і тепер скрізь, хоч де б він був, його проводжали тільки пекучі злісні погляди. Чоловіки похмуро дивилися на нього, жінки сердито визирали з-за вузеньких завісок. Цей німий докір, затамований гнів цих поглядів, цих очей, розпалених голодом і слізьми, страшенно хвилювали Етьєна — він почув себе ніяково, і йому немов відбирало ноги. А мовчазний докір ішов за ним невідступно, і Етьєнові стало страшно. Невже всі ці люди вийшли на вулицю, щоб вилити на його голову всі свої болі, всі свої жалі... І, здригаючись, він хутко повернувся додому.

Але те, що застав Етьєн у Має вдома, вразило його найтяжче.

З того самого кривавого дня, коли двоє сусідів підібрали діда Безсмертного на пагорку з перебитим на шматки ціпком, зваленого, мов старе дерево, Безсмертний сидів прикутий до свого стільця коло погаслого каміна й нікуди не ходив — не міг ходити. Так він сидів і тепер. Ленора й Анрі, щоб задурити голод, шкрябали долі порожній казанок, в якому вчора варили юшку з капусти. Естеллу поклали на столі, а Маєдиха стояла посеред кімнати і погрожувала, випроставшись на весь зріст, Катріні кулаком.

— Ану скажи ще раз, хай тобі чорт! Скажи ще раз те, що ти казала!

Катріна насмілилася була сказати, що хоче вже йти на роботу в «Воре». Її страшенно засмучувало, що вона нічого не заробляє й сидить у матері, мов яка нікому не потрібна, докучлива тварина; вона не могла довше так жити; коли б не боялася, що Шаваль прибує, то пішла б на роботу ще у вівторок.

— Чого ж ти хочеш? — пролепетала дівчина. — Не можна ж так жити згорнувши руки... Принаймні хоч хліб матимемо.

Маєдиха не дала дочці договорити.

— Слухай же! Першого з вас, хто піде на роботу, власними руками задушу... Ні, то було б уже занадто!.. Вбити батька, а

після того експлуатувати його дітей!.. Ні, цього не буде... Годі! Краще мені, щоб вас усіх винесли з хати в чотирьох дошках, як і того, що його вже винесли.

Маедиха довго мовчала, але далі мовчати вже не могла. Велике щастя — Катрініні заробітки! Ледве якихось тридцять су, ну та ще й з двадцять су Жанленових, якщо начальство захоче дати цьому бандитові якусь роботу. П'ятдесят су, а годувати треба сім ротів! Малі поки що знають тільки жерти, та й годі. А щодо діда, то в нього, мабуть, щось тріснуло в голові, як падав, бо тепер він наче здурів; а може, він і зовсім з глузду з'їхав, коли побачив, що солдати стріляють у товаришів.

— Правда, старий, вони вас доконали? Хоч руки у вас ще дужі, та однаково вам тепер каюк.

Безсмертний дивився на Маедиху згаслим безтямним поглядом. Цілі години сидів він тепер, уп'явши очі в куток, і вся його свідомість виявлялася лише тим, що плював він не просто на підлогу, а в миску з попелом, поставлену біля його стільця.

— Вони ще досі не призначили йому пенсії, — казала далі Маедиха, — і, згадайте моє слово, не дадуть її зовсім за те, що ми такі... Ні, кажу вам, досить уже! Занадто багато горя завдали нам ті люди!

— Але ж, — насмілилася сказати Катріна, — але ж у відозвах вони обіцяють...

— Ет, дай ти мені спокій з тими відозвами!.. Відозви, відозви... Відозви їхні — то просто принада, щоб знову піймати нас у пастку. Тепер, коли вони попробували нам шкуру, не штука й хвостом покрутити...

Маедиха махнула з відчаєм рукою. Куди вони всі подінуться? Вона й сама не знала, та намагалася й не думати — ці думки зводили її з розуму. Куди?.. Підуть кудись у інше місце. А тим часом Анрі з Ленорою все шкрябали ложками по дну казанка; настирливий звук той дратував, в'їдався у вуха, і спересердя

Маедиха добре налупцювала обох малят: а тут ще й Естелла гепнулася і заверещала. Мати втихомирила її здоровим ляпасом — ото добре було б, якби й ця була разом карк собі вломила!.. Потім згадала про Альзіру, — коли б то всім її дітям таке щастя, нічого кращого й не треба!.. А потім нараз притулилася головою до стіни і тяжко заголосила.

Етьєн стояв увесь час віддаля і не наслідювався заговорити. У Мае ніхто вже більше не зважав на нього, навіть діти дивилися на нього вовком; але сльози цієї нещасної жінки вхопили його за живе, і він тихо мовив:

— Не побивайтеся, не побивайтеся так... Якось уже буде.

Маедиха наче й не почула його і приказувала тепер тихо й гірко:

— Чи ж хто думав, чи ж хто гадав! До всієї цієї напасті ще якось жилось... Жували черствий хліб, та все ж були всі вкупі. І що ж воно на світі сталося, Господи милосердний? Що ж ми вчинили, що таке лихо на нас впало? Одні вже під землею, а другі тільки й думають, коли б швидше й собі посунути туди. Що й казати, запрягали нас у роботу, як бидло... Не по правді судила нас доля — ми багатіям грошки горбом виробляли, не сподіваючись навіть на краще життя, а вони нас за це киями, киями!.. А яка ж радість жити, коли сподіватися нічого... Довше так не могло тривати, треба було хоч трохи дихнути... Ех, якби ж то знаття! Хотіли люди справедливості добитися, а до чого дожилися! Чи ж міг хто подумати, що таке горе тяжке на нас упаде!

Зітхання розривали їй груди, безмірна скорбота здушувала голос.

— І завжди знайдуться пройдисвіти, що наплетуть тобі всякої всячини, ніби все це може бути, аби тільки захотіти... А в тебе вже й голова обертом піде... так остогидне все навколо, що починаєш хотіти того, чого немає. А я, дурна, й послухала та

такого, такого собі вже надумала... Що всі люди почнуть жити, мовляв, мирно, дружно, в злагоді одні з одними — он як високо залетіла, аж під самісінькі хмари... А як упадеш потім звідти, з неба, та в саму багнюку, то, звичайна річ, ребра попереламуєш... І все те брехня, все те тільки нам приверзлося... Було завжди тільки одне — злидні! Коли хочеш, то подався ними, тими злиднями, та ще й куль дістанеш добрячу пайку на додачу!

Етьєн мовчки слухав ці скарги, і кожна її сльоза проймала його пекучим докором. Чим міг він заспокоїти Маєдиху, що несподівано так страшно впала на землю з височини своїх мрій?.. А вона тим часом відійшла від стіни, глянула йому просто в вічі й почала картати, називаючи на «ти», як завжди, коли була люта.

— Може, після того, як нас усіх занастив, ти теж скажеш, що треба йти на роботу?.. Я тобі не докоряю, тільки на твоєму місці була б давно вже вмерла з туги, що заподіяла стільки злого товаришам.

Етьєн хотів був щось відповісти, але тільки з відчаєм знизав плечима. Що їй скажеш — адже в своєму горі вона нічого не зрозуміє. І так тяжко стало йому на серці, що він знову вийшов з дому й подався, розгублений, блукати.

А селище ніби чекало на появу Етьєна — чоловіки на воротах, жінки край вікон. Тільки-но він вийшов, як на вулиці залунав сердитий гомін, і всі повисипали з домівок.

Чотири дні вже про Етьєна ходили різні недобрі перешепти, а тепер відразу прорвалися. З усіх боків замаячили кулаки; матері злісно показували на нього пальцями дітям, старі плювали йому вслід. Це був наслідок поразки, відворотний бік медалі, неминуча доля переможеного ватажка. Його ненавиділи тепер за всі марно пережиті страждання, за голод, за холод, за смерть товаришів — за все розплачувався він один.

Захарі, що саме йшов з Філоменою мимо батьківського будинку, штовхнув Етьєна, коли той виходив, і злісно всміхнувся:

— Ач, як його розперло! Видати, чужа шкура найкраща на пожиток.

Левачиха теж вийшла на вулицю, а за нею Бутлу. В неї забили сина, малого Бебера, і вона мала право кричати.

— Так, є такі падлюки, що вбивають дітей. Хай віддасть він мені мого хлопця, хай з-під землі мені його добуде!

Про свого ув'язненого чоловіка вона зовсім не говорила, — в неї ж був пожилець, Бутлу, і хата без робітника не лишилася. Проте вона згадала й про Левака і ще дужче заверещала:

— Авжеж! Є негідники, що походжають собі на волі, а порядні люди нидіють казна-де!

Щоб розминутися з сусідкою, Етьєн звернув з дороги, але тут на нього наскочила П'єррониха. Через свій скажений язик покійниці Проноза могла занастити колись П'єрронів, і смерть її врятувала їх справді від можливих великих неприємностей, та й за Лідією ніхто не побивався — ота мала хльорка теж не давала мачусі своїй жити. Але, запобігаючи ласки в сусідок, хитра баба визвірилася й собі на Етьєна.

— А моя мати, кажи? А дівчатко?.. Всі бачили, як ти тулився за їхніми спинами, випирав їх наперед, і довелося їм проковтнути оті кулі, що мали б цокнути тебе!

Що було робити? Задушити П'єррониху і всіх оцих людей, побитися з усім селищем?.. На одну мить в Етьєна з'явилося саме таке бажання. Кров ударила йому до голови; тепер він ставився до товаришів, як до бидла. Які дурні, які дикуни... За що винуватять вони його, за що?.. За те, що події йшли так, як вони мусили йти. Яке безглуздя!.. Він почував, що безсилий тепер угамувати цю юрбу, і, намагаючись не прислухатися до образ, мов глухий, прискорив ходу; але незабаром йому

довелося вже просто тікати: з кожного будинку назустріч йому вискакували люди, кричали, лаяли, бігли йому навздогін, проклинали його... Ненависть кипіла навколо. Тепер для них Етьєн був експлуататор, убивця, ворог, єдина причина всіх злигоднів.

Блідий, обурений добіг Етьєн до краю селища. Більшість шахтарів повідставала дорогою, але дехто ще гнався за ним. Внизу, вже коло «Авантажу», назустріч йому нахопився новий гурт людей, що виходили з «Воре». Між ними були старий Мук і Шаваль.

Після смерті дочки Мукетти й сина Муке старий конюх ходив, як і досі, на роботу, не скаржився, не нарікав, ніхто від нього й слова лихого не почув, але, вгледівши Етьєна, він раптом осатанів, сльози ринули йому з очей, і він злісно почав кричати, роззявляючи свого зчорнілого рота зі скривавленими від тютюну яснами — він завжди жував тютюн.

— Падлюка!.. Свиня! Мурло паршиве!.. Стривай! Ти мені тепер заплатиш за моїх бідолашних дітей... Не викрутишся тепер, ні!..

Мук ухопив цеглину, переламав її надвоє й жбурнув у Етьєна.

— Так, так, обпатраймо його! — зареготав на все горло Шаваль, страшенно радіючи, що може, нарешті, помститися за всі образи. — Кожному свій час... А що, гаде, приперли тебе до стінки!

Цей теж кинувся на Етьєна з камінням. Знявся дикий галас, кожне хапало цеглину й кидало її в Етьєна, готове роздерти його на шматки, як ще недавно солдатів. Ця ненависть приголомшила Етьєна. Він обернувся лицем до юрби, хотів щось сказати... Уривки колишніх його промов, що були колись так захоплювали цю саму юрбу, спадали йому на думку, він казав ті самі слова, що колись п'янили цих самих людей, коли він тримав їх ще в своїх руках, мов ту покірну череду; але тепер

владі його прийшов кінець — йому відповідало саме лише каміння.

Одна цеглина боляче вдарила Етьєна в ліву руку. Становище було зовсім небезпечне. Ухиляючись від ударів, Етьєн помалу відступав і опинився нарешті перед «Авантажем».

Раснер стояв уже кілька хвилин на порозі.

— Заходь, — сказав він просто.

Етьєн вагався: ховатися тут було йому дуже тяжко.

— Та заходь-бо, я з ними сам побалакаю.

Тоді Етьєн набрався духу і увійшов до зали, а тим часом трактирник загородив своїми широкими плечима двері.

— Та годі-бо, друзяки, нащо бешкетувати? Ви ж самі знаєте, що я вас ніколи не дурив. Я завжди стояв за спокій, і якби ви були послухали мене, то, вірте слову, не докотилися б до такого лиха.

Двигтячи товстим животом і плечима, він говорив довго, красномовно, і медові слова його дзюрчали, як тепла водичка. Увесь колишній його вплив відразу воскрес, колишню свою популярність він відвойовував так легко, вільно, природно, ніби ще місяць тому товариші й у голові не мали взивати його зрадником та падлюкою. З юрби почулися схвальні вигуки: «Правда! Добре! Згода! Он як треба говорити!» Гучні оплески покрили його слова.

Гірке почуття вхопило Етьєна за серце; він сидів знесилений, прибитий. Правду казав тоді в лісі Раснер про невдячність юрби... Темнота, дикунство! Слепа сила, що не знає, що робить, і сама поглинає себе. Як швидко забули ці люди те, що він для них зробив! Але за обуренням на цих дикунів, що самі знівечили свою справу, крилося ще й інше почуття — особисте: як низько впав він зі свого п'єдесталу, як трагічно увірвалися всі його гордовиті мрії... Невже ж це кінець? Тоді, в лісі, три тисячі сердець озивалися луною на удари його серця; того вечора він

почував, що влада його необмежена, що всі ці люди неподільно належать йому, що він їхній ватажок. З безумних мрій ішла йому тоді обертом голова — Монсу скорилося йому, а там Париж, може, депутатство, і він, Етьєн, перший робітник в парламенті, виголошує з трибуни грізну промову, проймаючи жахом кволу буржуазію. А тепер — усьому кінець!.. Сон минув, і він прокинувся — нікчемний, усім осоружний, побитий камінням.

Раснер заговорив голосніше:

— Насильство ніколи ні до чого доброго не доводило. За один день не можна переробити світу. Ті, хто обіцяв вам змінити все одним махом, — або балакуни, або шахраї!

— Так! Так! — кричала юрба.

Хто ж, нарешті, винен? Це питання шматувало Етьєнові серце. Невже ж уся ця скорбота, що доводить його до розпачу, ці злидні, смерть, страждання, всі ці голодні діти й жінки — це все через нього? Якось увечері, ще перед катастрофою, всі ці картини майбутнього горя привиддям стали в нього перед очима. Але за мить інша потужна сила підхопила його й понесла разом з товаришами! А проте він їх ніколи не вів — вони самі вели його за собою, примушували робити те, чого б він ніколи сам не зробив, якби на нього не напірала ззаду розбурхана юрба. Кожне насильство гнітило його, бо жодного з них він і не міг передбачити, і не хотів. Чи ж міг він, приміром, подумати, що його вірні поплічники з селища будуть цькувати його, будуть побивати його камінням? Брешуть ці божевільні — він ніколи не обіцяв їм ситого гулящого життя.

Етьєн виправдував себе, як міг, перед собою, силкувався побороти докори сумління, але за тим усім крилася тривога, крилася давня зневіра, що вже давно гризла його: може, він справді взяв на себе надто велику відповідальність, може, якби йому більше знання та досвіду, то він би довів справу до

кращого кінця? Але ж він дійшов до краю, він навіть не згоджувався з товаришами, він злякався їх, злякався цієї важкої, сліпої маси, що стихійно змітає все на своєму шляху всупереч усім теоріям та законам. І якась огида наростала в ньому й ставала стіною між ним і товаришами; йому було неприємно з ними, вони вражали його витонченіші смаки, і все його єство тяглося вгору до вищого класу.

Захоплені вигуки покрили Расснерові слова.

— Хай живе Расснер! Нікого іншого нам не треба! Так!Так!

Юрба почала розходитися. Расснер увійшов до трактиру, де сидів Етьєн. Мовчки глянули вони один одному в вічі, знизали плечима і випили по кухлю пива.

Того самого дня в Піолені був урочистий обід — святкували заручини Сесілі з Негрелем. Ще напередодні почалася метушня в господі — в їдальні натирали воском підлогу, у вітальні витрушували й чистили все. На кухні неподільно царювала Мелані й, не шкодуючи сил, ревно доглядала різних печень та сколочувала підливи, від яких приємний дух ішов аж на горище. На родинній нараді вирішили, що кучер Франсіс допомагатиме Оноріні прислуговувати до столу. Садівник відчинятиме гостям двері, а його жінка митиме посуд. Старий будинок ніколи ще не бачив такої метушні й таких розкошів, що перевертом перевернули увесь його патріархальний спокій.

Усе було чудесно. Пані Енбо була надзвичайно ласкава до Сесілі й лагідно всміхнулася Негрелеві, коли нотар з Монсу галантно запропонував випити за щастя майбутнього подружжя. Пан Енбо був теж дуже привітний. Його веселість навіть здивувала гостей; ходили чутки, що він повернув собі ласку Правління, а за те, що так енергійно приборкав страйк, мав одержати незабаром орден Почесного легіону. Про останні події уникали згадувати взагалі, у жвавому настрої гостей і хазяїв бриніла радість надзвичайна, і родинне свято обернулося

на офіційне святкування перемоги. Нарешті прийшло вже визволення, нарешті можна буде спокійно їсти й спати! Хтось обережно згадав про забитих, що їхню кров ледве встигла всмоктати ворезька грязюка, — що ж, це наука, конче потрібна наука. На це пан Грегуар сказав, що тепер обов'язок кожної порядної людини гоїти рани знедоленим шахтарям. Це всіх страшенно зворушило. Господарі Піолени знову знайшли свою щасливу душевну рівновагу і тепер навіть добродушно виправдували своїх чесних вуглекопів, що ось-ось мали вже знову спуститися під землю на роботу, подаючи іншим добрий приклад вікової покори. Значні громадяни Монсу, що вже перестали тремтіти за власну шкіру, погодилися, що питання про найману працю треба пильно розглянути. Загальний радісний настрій дійшов до найвищої точки, коли за печенею пан Енбо прочитав листа від єпископа про те, що абата Ранв'є переведено до іншої парафії. Вся місцева буржуазія кипіла, обговорюючи історію з цим священиком, що взивав солдатів убивцями. За десертом нотар дуже рішуче заявив, що він вільнодумець.

Денелен з дочками був теж на обіді й силкувався не псувати загального святкового настрою своїм особистим смутком. Сьогодні вранці він підписав нарешті купчу, що передавала вандамську концесію Компанії кам'яновугільних копалень у Монсу. Справи його були в такому скрутному стані, що він мусив віддати Компанії цю довго сподівану здобич і пристати на всі вимоги; а вимоги ті були для нього такі не вигідні, що він тільки ледве-ледве видер гроші, потрібні на те, щоб розплатитися з усіма своїми численними кредиторами. Також погодився Денелен з великою радістю в останню хвилину на пропозицію взяти посаду окружного інженера; отже, він міг бути бодай за звичайного службовця при тій шахті, що поглинула всі його достатки. Наступала загибель дрібних,

одноосібних підприємств: неситий людожер — капітал — неминуче пожирав окремих хазяїв одного за одним; усі вони потонуть незабаром у великих промислових об'єднаннях, як у морі. Цей страйк окошився на самому лише Денеленові; Денелен це знав і знав, що, випиваючи за новий орден пана Енбо, гості п'ють за його, Денеленів, крах. Тішили його тільки завжди бадьорі й веселі Люсі та Жанна. Не раз перероблювані сукні личили їм не гірше за нові, і обидві веселі, жваві панночки безжурно щебетали, анітрохи не побиваючись за втраченими грішми.

Коли панство перейшло до вітальні пити каву, пан Грегуар відвів свого кузена набік і похвалив його за те, що він нарешті зважився продати свою шахту.

— Бачиш, мій друже, ти зробив єдину помилку, рискнувши у «Вандамі» мільйоном, що ти його одержав за твою акцію «Монсу». То було цілковите безглуздя. Ти працював, як віл, набрався страшного клопоту, ну, і що ж тобі це дало? Твої гроші пішли за водою, а моя акція спокійнісінько лежала собі в шухляді і годувала мене, хоч я нічого не робив, та ще годуватиме моїх дітей і внуків.

II

У неділю, тільки-но стемніло, Етьєн вийшов з селища. З ясного неба, поцвяхованого зорями, падали на землю блакитні сутіні. Етьєн зійшов униз до каналу і тихо подався берегом до Марш'єнна. Він любив гуляти цією стежечкою, що простяглася рівна-рівна на два льє понад геометрично правильною водяною стягою, блискучою, наче безконечна смуга розтопленого срібла.

На цій відлюдній стежечці Етьєн ніколи нікого не здибав, але на цей раз помітив з досадою якусь чоловічу постать, що йшла йому назустріч. Зірки миготіли блідим сяйвом, і перехожі впізнали один одного не зразу.

— А, це ти? — вирвалося в Етьєна.

Суварін мовчки хитнув головою. Вони постояли трохи, а потім пішли разом далі в напрямі до Марш'єнна.

— Ти читав у газеті про Плюшарів успіх у Парижі? — спитав нарешті Етьєн. — Після бельвільських зборів на нього на вулиці чекала величезна юрба, йому зробили овацію... Ач, як далеко пішов, незважаючи на свій нежить! І піде ще далі, щоб ти знав, піде тепер, куди схоче!

Суварін знизав плечима. Він зневажав усіх тих красномовних балакунів, що бралися до політики, як інші до адвокатури, щоб заробити собі гучними фразами грубі гроші.

Тепер Етьєн зачитувався Дарвіном^[39] — точніше тоненькою брошуркою за п'ять су з популяризованих уривків і переказів Дарвінових творів. Гаразд цієї книжки Етьєн не зрозумів, але склав собі революційну теорію про боротьбу за існування, про те, що худі пожеруть гладких і дужий народ неминуче поглине анемічну буржуазію.

Суварін обурився: які йолопи ті соціалісти, що приймають дарвінізм. Дарвін, цей апостол наукової теорії нерівності з його

славнозвісним природним добором, придатний лише для філософів-аристократів. Етьєн заперечував, змагався і виставив таку гіпотезу: припустімо, старе суспільство знищене, зметене остаточно з землі — гаразд, а що, коли й нове, зростаючи, почне набувати знову тих самих хиб та вад?.. Одні люди, сильніші, спритніші, розумніші, захоплять собі все, а другі — слабші, ледачіші, дурніші — стануть їхніми рабами, що тоді? Ця думка — цей привид вічних злиднів — болюче вразив Суваріна, і він дико скрикнув, що коли для людини справедливість — річ нездійсненна, то краще, щоб людина взагалі перестала існувати. Раз той чи інший суспільний лад не виправдує себе, виходить, його треба знищувати, і так до останньої живої істоти.

Вони замовкли. Задуманий, з похиленою головою, Суварін ішов по траві над самим берегом, як сновиди; потім раптом, без жодної причини, затремтів, ніби наткнувся на чийсь тінь. Він глянув угору, обличчя його було дуже бліде, і він тихо сказав, звертаючись до товариша:

— Я тобі ніколи не розповідав, як вона померла?

— Хто?

— Дружина моя, там, у Росії.

Етьєн похитав головою, здивований тремтячим голосом Суваріна: чому цього чоловіка, такого безстрасного, такого стоїчно-байдужого до інших і до себе самого, раптом охопило бажання розважити душу? Про Суварінову жінку Етьєн тільки й знав, що вона була з ним невінчана і що її повісили в Москві.

— Наші справи стояли зовсім кепсько, — казав Суварін, утопивши очі в блискучу безконечну смугу каналу, що зникала десь далеко поміж синявою колонадою широковітових дерев. — Два тижні сиділи ми невилазно в норі — підкопували землю, підкладали динаміт під залізничну колію. Але сталося непорозуміння — замість царського поїзда наш динаміт висадив у повітря поїзд пасажирський... Тоді заарештували Аннушку.

Щовечора, перебравшись за селянку, вона приносила нам їсти. Гніт запалила теж вона — їй це було безпечніше, бо чоловіча постать могла впасти комусь в око... Я сховався у юрбі в судовій залі і стежив здалеку, як її судили; а процес тривав шість довгих днів...

Голос його затремтів, лютий кашель здушив горло.

— Двічі я був готовий крикнути, кинутися через юрбу до неї... Але нащо?.. Однією людиною менше — виходить, менше одним бійцем. І я знав, що коли її великі пильні очі ззирнулися з моїми, вона мені сказала теж: «Не йди...»

Суварін знову закашлявся.

— І останнього дня я теж був на майдані... Злива не давала катам-незграбам робити своє діло, вони розгубилися... Чотирьох інших товаришів вони вішали аж двадцять хвилин; віршовка рвалася, і вони ніяк не могли повісити четвертого... Аннушка стояла рівно, спокійно поруч і чекала своєї черги. Не бачила мене, шукала поглядом у юрбі... Я зліз на тумбу, і вона мене вгледіла, і відтоді ми не спускали більше одне з одного очей, навіть тоді, коли вона була вже мертва... Я помахав шапкою і пішов...

Суварін замовк.

Біла смуга каналу зникала десь у безконечній далині; обоє йшли важко, помалу; кожен, здавалося, знову поринув у свої думки. Срібляста поверхня води мов проривала маленькою ясною цяткою далекий обрій.

— Це нам кара за те, що ми любилися... — казав далі різким, суворим голосом Суварін. — Так, добре, що вона померла. З її крові народяться герої, а я вже нічого не боюсь, в мене змужніло серце... Нікого в мене немає — ані батьків, ані жінки, ані друга! Немає нічого, щоб могло втримати руку, коли настане день і треба буде взяти чуже життя або віддати своє.

Етьєн спинився, здригаючись від нічного холоду; він не суперечив, а просто промовив:

— Ми далеко зайшли; хочеш, вернемось? Вони повернули помалу до «Воре».

— Ти бачив нові відозви? — сказав Етьєн через кілька хвилин.

Уранці порозклеювали скрізь великі жовті плакати. В них Компанія висловлювалася ще прихильніше й точніше: обіцяла прийняти назад розрахункові книжки від тих шахтарів, що вийдуть завтра на роботу, обіцяла все забути, обіцяла простити навіть тих, хто найбільше завинив проти неї.

— Так, бачив, — відповів Суварін.

— Ну, і що ж ти думаєш?

— Думаю, що це кінець... Бидло знову стане до роботи. Усі ви нікчемні боягузи.

Схвильовано й палко почав обстоювати Етьєн товаришів: окрема людина може бути відважна, але голодний, знесилений загал нічого вдіяти не може.

Поволі дійшли вони так до «Воре» і стали перед чорним масивом шахти, а Етьєн усе говорив, пояснював, присягався; він сам ні за що в світі не вийде працювати, але ладен пробачити тим, що стануть до роботи. Ходили чутки, що теслярі не встигли полагодити ще як слід обшивку, він спитав Суваріна, чи тому правда. Невже під тиском землі дошки в шахтовому колодязі повипиналися на протязі п'ятьох метрів так, що кліть завжди треться об них одним боком? Суварін знову вже замислився і відповідав тепер неухважно, неохоче. Коли він учора працював, кліть справді чіплялася об стіну, і машиністи давали вдвоє швидший хід, щоб вона хутчіш проскакувала повз те місце. На всі перестороги начальство сердито відповідало, що насамперед треба вугілля, вугілля і тільки вугілля, а що полагодити обшивку можна буде й потім.

— Обшивка трісне, буде їм тоді рахуба... — тихо сказав Етьєн.

Суварін глянув пильно на невиразний силует шахти й спокійно відповів:

— Коли вона трісне, товариші відчують це перші на своїй шкурі, — ти-бо сам їм радиш спустатися на роботу.

На дзвіниці в Монсу вибила дев'ята година. Етьєн сказав, що піде додому спати. Не простягнувши йому навіть руки, Суварін промовив:

— Ну, прощай! Я йду.

— Як-то йдеш?

— Так, я забрав мою розрахункову книжку; йду в інше місце.

Етьєна дуже вразили ці слова, і він здивовано глянув на товариша; дві години гуляли вони разом, і тільки тепер повідомив його той про цю важливу річ і, до того, так просто, так спокійно, тоді як йому, Етьєнові, ця звістка боляче кольнула в серце. Стільки часу зналися вони, разом страждали, терпіли, і раптом така несподівана розлука. Думка, що ось уже ніколи більше не зустрінешся з людиною, завжди наганяє сум.

— Ти йдеш... Куди?

— Туди, не знаю й сам...

— Але ж ми ще побачимося?..

— Ні, не думаю.

Вони замовкли й стояли так якусь хвилину, дивлячись один одному в вічі, не знаючи, що сказати.

— Ну, то прощай.

— Прощай.

Етьєн пішов до селища, а Суварін повернув назад до каналу і почав ходити сам-один над водою, не спиняючись, довго, замислено. Блакитні сутіні почорніли, і тепер він здавався якоюсь нічною примарою. Іноді тільки спинявся він і рахував

далекі удари на дзвіниці, а коли вибила північ, пішов назад до «Воре».

На шахті ще нікого не було, і Суварін зустрів лише одного штейгера з запухлим зі сну лицем. Уранці мала початися робота, але печі розпалюватимуть тільки о другій годині.

Суварін пішов нагору й витяг з шафи заховану там глибоко в кутку свою куртку, що її він буцімто забув напередодні, повертаючись з роботи додому; в ній були різні інструменти — коловорот, коротка, але дуже міцна пилочка, молоток і долото. Замість пройти назад баракком, він пішов навшпиньках вузьким проходом, що вів до шахтових драбин. З курткою під пахвою, без лампочки, він почав обережно сходити в шахту, уважно рахуючи щаблі, щоб знати, як глибоко спускатися. Він знав, що кліть чіпляється за обшивку на триста сімдесят четвертому метрі від земної поверхні. Поминувши п'ятдесят чотири драбини, Суварін помацав рукою стіну — саме в цьому місці вона випнулася; отже, тут.

Уважно й спокійно, як добрий робітник, що довго обмірковував своє завдання, узявся він негайно до роботи. Спершу випиляв дошку в дерев'яній перегородці галереї, щоб з'єднатися із сусіднім приміщенням; потім при хисткому світлі сірників — Суварін запалював їх на одну тільки мить і відразу ж гасив — оглянув ближче обшивку шахти та її недавно полагоджені частини.

Між Кале та Валансьенном проривати шахту взагалі надзвичайно важко, бо на одному рівні з найнижчими рівнинами в цій місцевості є сила підземних вод. Навкруги плещуть глибокі чорні хвилі неосяжних підземних озер, і щоб утримати потужний їхній натиск, дощану обшивку в шахті збивають так щільно, як клепки в діжці. В колодязі «Воре» було зроблено обшивку в двох місцях — угорі, де він перерізував хистке, як губка, набрякле водою підґрунтя — сипкі піски та

білу глину, й унизу, над самим вугляним пластом, де теж проходили шари сипкого, як борошно, дрібного жовтого піску. Саме в цьому місці й клетотів «Потік» — бич північних кам'яновугільних копалень, незмірне підземне море, море з своїми підземними бурями та штормами, що котило свої чорні хвилі в надрах землі за триста метрів від сонячного світла. Стіни в колодязі добре витримують тиск; небезпека постає тільки тоді, коли в старих галереях починає осідати склепіння й викликає таким чином пересув шарів землі. Осідаючи, вони випирають своєю масою дощані стіни шахтового колодязя, і тоді повстає найстрашніша загроза: вода й земля можуть прорватися крізь тонке дерево й затопити, завалити копальню.

Сидячи верхи на перепилянній перегородці, Суварін оглянув обшивку і переконався, що вона справді дуже попсована: дошки геть-чисто повигиналися, а деякі й зовсім повискакували з гарів^[40]. Із позашпакльованих просмоленим клоччям щілин буйно просякала вода. Теслярі не встигли ще полагодити як слід обшивки, і тільки поскріплювали її абияк залізними скобами. Там, за стіною, в пісках, відбувалася, мабуть, грізна робота.

Тоді Суварін розкрутив коловоротом гвинти настільки, щоб від найменшого тиску вони могли вмить повискакувати. Це було одчайдушне діло — кілька разів він мало не ввірвався з свого хисткого сідала за сто вісімдесят метрів від дна шахти. Тримаючись за дубові дошки, що між ними вгору й вниз снувалися кліті, Суварін перелазив над безоднею по поперечних брусах, присідав, лягав на живіт, на спину, ставав навколішки, перехилявся, не боячися смерті. Досить було одного подиху вітру, щоб він полетів униз сторч головою; тричі нога його зривалася з бруса в безодню, але він навіть не зблід. Спочатку він уважно обмацував обшивку, а тоді вже брався до роботи і

присвічував собі сірником дуже рідко — тільки тоді, як між липкими брусами не знаходив того, що було йому потрібне.

Відкрутивши гвинти, Суварін взявся до самої обшивки. Це було ще небезпечніше. Намацавши те місце, що держало дошки, він починав пиляти, довбати дерево, а тим часом крізь щілини в стінах пробивалися цівки крижаної води й обливали його з голови до п'ят. Два сірники погасли один за одним, решту підмочила вода. Усе поринуло в чорний морок.

З цієї хвилини Суваріна охопила якась лють. Таємний подих незримого п'янив його: ця страшна чорна нора з її чорними потоками крижаного дощу викликала в ньому дикі бажання — все знищити, все зруйнувати. Хиžo накинувся Суварін на дощані стіни й трощив їх навмання, де попало, впиваючись пилкою і коловоротом у дерево, немов ножем у тіло живої істоти. Він уб'є її нарешті, цю люту потвору «Воре» з неситою, завжди роззявленою пащею, що поглинула вже стільки людського м'яса! Металеві інструменти вищали серед глибокої тиші, а людина з хиžo вигнутим хребтом плазувала, злазила вниз, дряпалася нагору, шугала невтомно над безоднею, немов якийсь нічний птах, що літає поміж бантинами^[41] дзвіниці.

Але нарешті Суварін розсердився сам на себе. Нащо ця горячковість? Невже не можна працювати спокійно? Віддихавшись, він переліз помалу до драбин, затулив дірку в перегородці, знову приставивши до неї випиляний щит. Цього було досить, а то хтось може передчасно помітити те, що він зробив: почнуть негайно лагодити — і всі його зусилля згинуть марно. Звіра поранено в саме черево, — там видно буде, чи проживе він до ранку! Суварін лишив свій знак; світ пополотніє з жаху, довідавшись, що шахта вмерла не своєю прекрасною смертю.

Суварін дбайливо загорнув інструменти в куртку й поліз помалу вгору по драбинах. Ніхто його не бачив, ніхто не перестрів. Не думаючи навіть переодягти мокру одягу, він вийшов з шахти і став замислений посеред дороги. Вибила третя година. Суварін чекав.

У цей самий час якесь тихеньке шарудіння в кутку в темній кімнаті занепокоїло Етьєна, він не спав і насторожився. Чути було важкий хропіт Маєдиhi й Безсмертного, уривчасте тоненьке дихання дітей, а поруч, під самим його боком, Жанлен висвистував на одній ноті, наче на дудочку грав. Етьєн подумав, що це йому, певне, приснилося, і знову ліг; коли це в темряві знову зашаруділо. Солом'яний матрац хруснув — хтось силкувався нечутно встати. Може, це Катріна, може, вона нездужає?

— Це ти? Що тобі? — спитав він тихо.

Але ніхто не озвався, тільки хропіт відповів йому. Хвилин з п'ять у будинку було зовсім тихо, а потім знову почувся шелест. Так, це Катріна. Етьєн устав, перейшов помацки, з випростаними руками через хату і здивований спинився: дівчина сиділа на ліжку, боячись дихнути й прислухаючись.

— Ну! Чому ти мені не відповідаєш? Що ти робиш? Нарешті вона сказала:

— Встаю.

— Встаєш — так рано?

— Так, я йду працювати в шахту.

Етьєн присів схвильовано біля Катріни на ліжку, а вона почала говорити йому, що її примусило до цього. Їй уже несла довше терпіти це злиденне життя, несла терпіти материн німий докір, що тяжить над нею завжди, скрізь; в очі матері глянути сором. Краще вже хай Шаваль у шахті поб'є, ніж оце. Ну, а коли мати не схоче від неї грошей, то що ж!.. Вона вже доросла, може жити окремо й сама варити собі обід.

— Іди собі, я вже вдягатимусь. Тільки, будь ласка, будь добренький, нічого нікому не кажи.

Але Етьєн не пішов і з великим смутком і жалем ніжно обняв Катріну за стан. Вони обнялися й сиділи так на краєчку ще й досі теплого ліжка, відчуваючи крізь сорочки тепло голого тіла. Спочатку Катріна була відштовхнула Етьєна, але потім обняла його рукою за шию, притулилася до нього з відчаєм і тихенько заплакала. Вони сиділи так мовчки, спокійно, без жадоби, згадуючи своє колишнє безрадісне невдоволене кохання. Невже ж усьому кінець? Невже тепер, коли вони вже вільні, не вистачить їм сміливості належати одне одному? Треба було тільки крихти, маленької крихти щастя, і сором розвіється, зникне те незрозуміле для них самих почуття, що не давало їм зійтися досі.

— Іди собі, лягай, — прошепотіла Катріна. — Я не хочу світити, щоб мати не прокинулася... Вже час, пусти мене.

Етьєн не слухав і стискав, стискав її шалено з безмежною нудьгою, йому так захотілося раптом тиші, спокою, так захотілося щастя. Він уже бачив маленький чистий будиночок; вони одружені й живуть собі тихо, не заносячись у хмари, і не хочуть нічого в світі, як тільки жити й умерти вкупі. І нічого більше не треба, аби хліб був, і навіть коли вони матимуть один лише осушок, і його він віддасть Катріні. Чого ж їм іще треба? Хіба життя варте більшого?

Катріна відсунулася трохи, намагаючись випручати свої голі руки.

— Прошу тебе, пусти.

Щось схопило Етьєна за серце, і він прошепотів їй на вухо:

— Стривай, я теж піду з тобою.

І сам аж занімів. Невже це сказав він? Адже ж він щиро присягався ще вчора, що не спуститься в шахту, й іншої думки навіть не мав. Звідки ж це дивне слово, як зірвалося воно йому з

уст? І раптом на душі в Етьєна стало так спокійно, зникли всі сумніви — він гинув, його врятовано, і всіма силами він учепився тепер у цю думку — це був єдиний вихід.

Катріна й слухати його не хотіла — не треба, не треба, він це робить заради неї... На шахті його зустрінуть лайкою, образами... Але тепер Етьєнові було все байдуже; у відозвах обіцяно прощення — і цього було досить.

— Я хочу працювати, я так собі вирішив... Швидше одягаймося, тільки без шуму.

Тихенько, обережно вдяглися вони серед цілковитої темряви. Катріна ще звечора потайки наготувала своє шахтарське вбрання; Етьєн вийняв з шафи куртку й штани. Вони навіть не вмивалися, щоб, бува, не збудити кого. Ніхто й не поворухнувся — всі міцно спали. Але треба було ще пройти вузькі сіни, де спала мати; і якраз тут вони зачепили ненароком стільця. Маедиха розплющила очі.

— Га? Хто там? — пробубоніла вона спросоння. Катріна здригнулася й міцно стиснула Етьєнові руку.

— Не турбуйтеся, це я, — відказав той. — Мені душно, хочу вийти дихнути свіжим повітрям.

— Гарзд, гарзд.

І Маедиха знову заснула. Катріна ще довго не сміла поворухнутися. Нарешті, через якусь часину, зійшла навшпиньках униз і розламала заховану ще звечора скибку хліба — якась пані з Монсу подарувала їм учора буханець.

Замкнувши обережно двері, обоє вийшли на вулицю.

А Суварін усе стояв на дорозі недалеко «Авантажу» і мовчки дивився вперед. Уже з півгодини, важко тупаючи дерев'яними сабо, йшли вуглекопи до «Воре» понурою чередою. Він рахував їх одного по одному, наче різник волів, пригнаних до різниці. Скільки їх ішло?.. Незважаючи на весь свій песимізм, він ніколи не думав, що цих нікчем набереться така сила... Чорний ключ

зростав без упину, і, зціпивши зуби й випроставшись, Суварін дивився на той ключ ясними очима.

Раптом Суварін здригнувся. Серед потоку людей угледів когось знайомого — було так темно, що обличчя не видно було; він упізнав товариша по ході. Підійшов. Спитав:

— Куди ти йдеш?

Етьєн розгубився і замість відповіді промимрив:

— Он як, ти ще й досі тут?

Проте він признався, що йде на роботу. Звичайно, він присягався, що не вернеться в шахту, але ж не можна так жити — згорнувши руки, сподіваючись на кращі часи, що прийдуть, може, через якусь ще сотню літ... А крім того, він має ще й свої особисті міркування.

Суварін слухав Етьєна, і легкий дроз перебігав йому по тілу: потім він схопив товариша за плече й відштовхнув від себе назад до селища.

— Вернись додому, я так хочу, чуєш!

На цей час надійшла й Катріна. Суварін упізнав її, а тим часом Етьєн усе змагався, доводив, казав, що нікому не дозволить втручатися в свої справи. Машиніст глянув на дівчину, потім на Етьєна і, махнувши байдуже рукою, відступив від них. Коли чоловік полюбив жінку, то пропав, тоді його не жаль — хай умирає. Може, в цю мить перед очима в Суваріна промайнув образ тієї повішеної в Москві, що одна лише в'язала колись його тіло, — але віршовку зашморгнули, і він тепер знову вільний, вільний жертвувати своїм і чужим життям. І він тільки промовив:

— Іди.

Етьєнові було ніяково, він не йшов, не хотів розлучатися так, хотів сказати щось тепліше на прощання.

— То ти все-таки кидаєш «Воре»?

— Так.

— Ну що ж, дай руку, старий. Щасливо — і не згадуй лихом.
Той простягнув йому свою холодну як лід руку. Ні друга, ні жінки...

— Прощай, на цей раз уже зовсім.

— Так, прощай.

Суварін стояв нерухомо й дивився з темряви Катріні й Етьєнові вслід. Вони ввіходили до «Воре».

III

О четвертій годині ранку вуглекопів почали спускати в шахту. Сьогодні їх особисто перевіряв Дансар і сам, своєю власною персоною, записував прізвище кожного, і тільки тоді лампівник видавав лампочки на руки. Досі він не відмовив ще нікому з шахтарів, нікому й слова не сказав, — отже, всіх прощено, як обіцяли відозви. Але коли до віконця підійшли Етьєн з Катріною, Дансар аж підскочив на своєму місці, страшенно почервонів і вже навіть роззявив був рота — хотів прогнати їх геть, — та стримав себе вчасно і тільки злорадно засміявся: ага, ось уже й найзавзятіші схилили голови? Виходить, Компанія таки стоїть міцно, коли навіть страшний бунтар Монсу вертається просити в нього хліба?

Етьєн мовчки взяв свою лампочку й пішов з відкатницею до шахтового колодязя.

Катріну найдужче лякала якраз ця хвилина: у приймальній стільки шахтарів, вони можуть зробити Етьєнові якусь прикрість, якусь образу.

У гурті чоловіків, що скупчився біля шахтового колодязя, чекаючи на вільну кліть, Катріна ще здалеку побачила Шавалю. Той злісно ступив кілька кроків до неї, але, вгледівши Етьєна, відразу відійшов і з нещирим сміхом зневажливо знизав плечима. Чудесно!.. То й начхати йому на неї! З богом, коли трапляються охочі на ще тепле місце. Баба з воза! Як на чий смак, — є й такі, що не гидують недоїдками... Але за цим зневажливим сміхом крилися шалені ревності. Шаваль увесь аж здригався, а очі спалахнули недобрим вогнем.

Ніхто з інших вуглекопів не ворухнувся — всі стояли мовчки, понуро, з лампочками в руках на лютому протязі і тільки

глянули скоса на Етьєна й Катріну, коли ті підійшли, а потім знову, понуро й без гніву, вп'яли очі в роззявлену пащу шахти.

Нарешті кліть спинилася на залізних гальмах, і шахтарям крикнули, що вони можуть сідати. Етьєн з Катріною примостилися у вагонетці, де вже стояли П'єррон з двома вибійниками. Поруч, у сусідню вагонетку, вліз Шаваль і почав голосно говорити старому Мукові, що, на його думку, Правління робить велику помилку: нащо приймати всіх, хто прийшов, незважаючи на старі провини, треба було б скористуватися з доброї нагоди й повикидати з шахти різних пройдисвітів, що тільки паскудять її. Але старий конюх уже примирився зі своїм собачим існуванням, із смертю своїх дітей і тільки байдуже махнув рукою.

Кліть здригнулася й полетіла в прірву. Всі мовчали. Пролетівши зо дві третини дороги, кліть раптом страшенно вдарилася об стіну колодязя; залізо тряслось і лящало, і люди попадали одне на одного.

— Сто чортів! — вилаявся Етьєн. — Вони, мабуть, хочуть нас усіх тут передушити. Через оцю їхню обшивку позалишаємося там, на дні, як руді миші. А ще кажуть, що її полагодили!

Але кліть проскочила щасливо повз небезпечне місце. На голови шахтарям лило тепер як з відра, і вони стурбовано прислухалися, як дзюрчить по стінах вода. Певне, таки дуже попсувалася обшивка й гари геть-чисто порозлазилися.

П'єррон працював на шахті вже кілька днів, і збентежені робітники почали його розпитувати, в чому справді річ; але, щоб хтось, бува, не подумав, що він гудить дирекцію, той удавав, що все гаразд, і заспокоював товаришів, відповідаючи:

— Пусте! Нічого небезпечного нема! Всі останні дні було так само. Мабуть, не встигли ще як слід її зашпарувати.

Потік клекодав над самісінькою їхньою головою; а під кінець, уже недалеко самого дна шахти, почалася справжня

злива. Ніхто із штейгерів не догадався полізти нагору по драбинах оглянути, що там таке. Насос вибере воду, а в нічну зміну теслярі подивляться й полагождать. За час страйку галереї дуже підупали. Інженер наказав чисто всім шахтарям вугілля поки що не вибивати й перших п'ять днів лагодити спільними силами шахту — вичищати, кріпити, розкопувати. Не можна було гаяти жодного дня, становище було дуже небезпечне. Скрізь осідало склепіння, скрізь могло ось-ось завалитися; в деяких галереях треба було лагодити підпори на протязі кількох сот метрів.

У вантажній шахтарів поділяли на окремі команди — по десять чоловік у кожній з штейгером на чолі — і відсилали їх працювати в ті галереї, що вимагали негайної допомоги. Коли спускання було закінчено, виявилось, що всього на роботу прийшло триста двадцять два шахтарі, тобто приблизно половина тієї кількості робітників, що працювали на шахті, коли робота йшла нормально.

Шаваль опинився в одній команді з Катріною та Етьєном; і то не випадково. Спочатку він заховався був за товаришами, а потім, коли штейгер почав формувати цю команду, зробив тому знак, що хоче працювати якраз у ній. Цю команду послали аж у самий кінець північної галереї, за три кілометри від вантажної; там склепіння завалилося й заступило хід до жили Дізюї-Пус.

Чоловіки — Етьєн, Шаваль і ще п'ятеро інших — заходилися розгрібати завал лопатами, розбивати його кайлами, а Катріна й два хлопчаки згрібали грудки до похилого штреку. Штейгер не відходив, розмовляли мало, а проте обидва Катрініні кавалери мало не побилися. Бубонячи собі під ніс, що йому не треба різних там посмітюх, Шаваль не зводив з дівчини очей і нишком увесь час штовхав її й зачіпав. Нарешті Етьєн це помітив і скрикнув, що розіб'є йому пику, якщо він не дасть спокою

Катріні. Вони впилися один в одного очима і, здавалося, кинуться зараз кусатися — та товариші розборонили.

О восьмій годині надійшов Дансар глянути, як іде робота. Він був, видимо, в препоганому настрої й визвірився на штейгера: ледарі! Працюють, як мокро горить! Розчистивши шматок галереї, треба негайно її кріпити, а то — робота як з клоччя батіг! Нагримав, нагримав і пішов, обіцявши зазирнути ще з інженером. Негрель мав прийти рано-вранці, але досі його ще не було... Дансар не міг зрозуміти, де це той так забарився.

Минула ще година. Штейгер наказав шахтарям покидати кайла й лопати і братися до кріплення галереї, а дівчині та хлопчикам звелів подавати наготовані дерев'яні бруси. Тут, у глибині галереї, їхня команда ніби працювала на аванпостах, загубившись у найдальшому зазубні шахти, відрізана від інших товаришів. Кілька разів здалеку чути було якісь непевні звуки, що нагадували швидке тупотіння багатьох ніг — і робітники насторожилися: що воно таке? Можна було подумати, ніби з усіх галерей тікають люди, а до того ще й притьмом. Але тривожний гук потопав у глибокій тиші підземних переходів, і робітники знову бралися до роботи, оглушаючи себе ударами молотів, що важко гупали по дереву.

Полагодивши стелю, чоловіки почали розкопувати далі завал, а дівчина з хлопчиками знову рушили з вагонетками.

Тільки-но відкотивши першу вагонетку до похилого штреку, Катріна прибігла назад перелякана і сказала, що там немає ні духа.

— Я кликала — ніхто не озивається... Усі повтікали...

І вмить усі десятеро кинулись стрімголов геть... Самі на дні шахти, так далеко від вантажної... Вони покидали всі інструменти на землю й побігли з самими лише лампочками в руках один за одним — чоловіки, хлопчики, відкатниця і сам нестямний штейгер, що весь час намагався кричати, наляканий

глибоким мовчанням безконечних чорних галерей. Що сталося, чому не зустрічають вони жодної душі? Куди раптом позникали всі вуглекопи? Сталося щось неймовірне, але що... І страшне невідоме холодом проймало всіх.

Уже недалеко вантажної буйний потік заступив їм дорогу; вода піднялася по коліно, бігти вже не можна було, і, змагаючись із хвилями, вони важко брели навпроти виру; всіх гнітила думка, що кожна прогаяна мить — це смерть!

— Хай йому чорт! Та це ж обшивку прорвало! — скрикнув Етьєн. — Я ж казав, що нас тут усіх передушить!

Ще з самого ранку П'єррон помітив щось непевне — підземний дощ лив без упину, такого ще ніколи не було. Заганяючи з двома іншими робітниками вагонетки в кліть, він раз у раз задирав збентежено голову вгору, і очі йому сліпили рясні краплі, а у вухах аж гуло. Там, над ним, шугав справжній борвій. Але найдужче злякався П'єррон, коли у водозливній ямі, під помостом, де він стояв, почала прибувати вода, підійматися все вгору та вгору; ось уже вона просмокталася крізь щілини між дошками, розлилася по чавунових плитах підлоги; це доводило, що насос не вправляється з роботою, не встигає її вибирати. П'єррон чув, як машина важко дихає, неначе засапавшись з втоми та напруги. П'єррон попередив про це Данса-ра, але той вилаявся і крикнув, що треба будь-що почекати на інженера. П'єррон не заспокоївся, пішов ще і ще раз; але від Дансара не можна було нічого добитися: він тільки знизував плечима. Вода прибуває, то що ж! Що він може зробити?..

На цей раз Мук вивів Батай із стайні — тепер була її черга везти валку. Раптом стара коняка стала на диби, задерла голову вгору і заіржала із смертельним жахом. Довелося вхопити повід обома руками.

— Що тобі, філософе? Чого ти тривожишся?... Ага, дощ не до вподоби! Нічого, нічого, йди зі мною, це тебе не обходить.

Але коняка тремтіла, і Мукові довелося тягти її силою від шахтового колодязя.

Тільки-но Мук і Батай зникли в темній галереї, як угорі щось затріщало, загуркотіло — то ввірвалася частина обшивки й, чіпляючись за стіни колодязя, летіла вниз на дно шахти. П'єррон та інші вантажники встигли відскочити вбік, і дубова дошка розстроцила лише порожню вагонетку. Слідом за нею, немов крізь прорвану загату, ринув потік води. Дансар хотів полізти на драбини поглянути, в чому там річ, але не встиг він скінчити фрази, як згори ввірвалася ще одна дошка. Годі було думати. Дансар зрозумів, що катастрофа неминуча, і довше не вагався; він дав наказ підійматися, розіславши штейгерів по вибоях попередити шахтарів.

Тоді почалося щось страшне. З темних нір вискакували до вантажної десятки очманілих людей і штурмували кліті, душили, топтали одне одного, щоб тільки піднятися першими. Одні кинулися було до каналу з драбинами, але ту ж мить відскочили, кричачи, що і цей вихід уже завалило.

Щоразу, коли переобтяжена людськими тілами кліть звивалася вгору, тих, що лишалися ще внизу, охоплював дикий страх: ця кліть ще проскочила, але хто знає, може, друга через хвилину вже не проскочить? А вгорі весь час тріщали дошки й ревла, котячись водоспадом, річка. Незабаром одна кліть перестала працювати — мабуть, підломилися бічні бруси підйомника. Друга так чіплялася за стіни, що аж линва ось-ось перетреться. А в шахті на дні чекала ще мало не сотня людей. Вода заливала їх, і, захлинаючись, вони хапалися скривавленими руками за кліть, стогнали, хрипіли й марно кликали на допомогу. Двох забило на смерть дошками, третій —

він ухопився був за дно кліті — упав з височини п'ятдесяти метрів і зник у водозливній ямі.

Дансар робив, що міг: силкувався хоч трохи втихомирити, погамувати шахтарів, поставити їх один за одним у ряд. Махаючи кайлом, він кричав, що проб'є голову першому, хто не послухає його, кричав, що вантажники вийдуть останні, після того як піднімуть усіх товаришів. Його не слухали; пополотнілий П'єррон хотів був ускочити в кліть поперед усіх, але Дансар не пустив і щоразу, коли з'являлася знову кліть, мусив відганяти того ляпасами. Та й у нього самого цокотіли вже зуби з переляку, ще мить — і сам він загине: все валилося на голову, вода клекотіла нестримно, виступала з берегів, волочила за собою розламану дерев'яну обшивку. В галереях тупотіло ще кілька пар ніг, але Дансар не міг уже довше боротися з собою і вскочив у вагонетку, дозволивши й П'єрронові влізти за собою. Кліть звилася вгору.

Якраз на цю хвилину Етьєн, Шаваль і вся їхня команда добігли до підйомника. Кліть підносилася в них перед очима вгору; вони кинулися до неї, але мусили в ту ж мить відскочити: раптом уся обшивка затріщала, щось гупнуло, і прохід завалило остаточно, — кліть не могла вже спуститися по них. Катріна ридала, Шавалеві спирали дух прокльони, їх було тут із два десятки. Невже ці свині начальники так і покинуть їх отут? Старий Мук, що не поспішаючи привів сюди Батай, тримав її за повід. Обоє вони — і старий, і коняка — дивилися перелякано на воду, що прибувала без упину й сягала вже по стегна людям. Мовчки, зціпивши зуби, Етьєн узяв Катріну на руки. Кліть не могла вже повернутися, а проте всі двадцяттеро кричали, як навісні, позадиравши голови вгору, всі уперто дивилися в шахтовий колодязь, в це чорне жерло, що випльовувало на них без упину уламки дерева й воду і звідки вже не могло прийти ніякого порятунку.

Вилазячи з кліті, Дансар уледів Негреля, що біг прожогом до шахти. Як на лихо, пані Енбо затримала його нині вранці; збираючись купувати весільний дарунок, вона примусила його переглянути преїскуранти. Була вже десята година.

— Ну! Що сталося? — крикнув ще здалеку Негрель.

— Шахта загинула, — відповів головний штейгер. Запинаючись, плутаючи слова, Дансар оповів інженерові про катастрофу, але той не повірив, знизав плечима: це щось не те, обшивка так не може завалитися. Мабуть, він дуже перебільшує, треба самому поглянути.

— Сподіваюся, в шахті немає людей? Усі вже нагорі? Дансар зніяковів — ні, звичайно, всі нагорі; а втім, може... може, дехто й відстав.

— То як же сміли ви піднятися, хай вам чорт? — скрикнув Негрель. — Хіба ж можна кидати так своїх робітників?..

Він негайно наказав перерахувати кількість ламп. Уранці шахтарі розібрали триста двадцять дві штуки, а зараз є в наявності тільки двісті п'ятдесят п'ять. Правда, деякі робітники заявили, що лампочки загубилися дорогою, коли біля клітей зчинився такий тиск і гвалт. Хотіли перекликати всіх присутніх, з'ясувати, скільки ламп покинули в шахті й дізнатися таким способом, хто лишився під землею, але це була річ неможлива: багато шахтарів порозбігалися додому, інші з переляку не відповідали. Все переплуталося, ніхто не міг нічого певного сказати; хтозна, скільки товаришів лишилося в шахті, — може, два, а то й чотири десятки... Інженер зрозумів тільки одне: під землею є люди — він перехилився над шахтовим колодязем і виразно почув розпачливі несамовиті людські крики.

Перш за все Негрель послав по пана Енбо і наказав позамикати всі виходи з копальні, але було вже запізно; дехто кинувся в нестямі геть до селища Двохсот Сорока, ніби чуючи, як за спиною ще й досі гуркотить земля, і в шахтарських

родинах уже зчинився переполох. Жінки, старі та діти — все кинулося з плачем і криком до «Воре». Треба було оточити шахту низкою наглядачів, бо схвильована юрба напирала й могла перешкодити взяти потрібних заходів. Шахтарі обступили колодязь, як були, в мокрій як хлющ одежі і дивилися безтямно, скуті жахом, у зловісну діру, що в ній вони всі мало не лишилися навіки. Жінки тиснулися до них, благали, кричали, питали ймення — хто, хто не встиг добігти до кліті? Може, цей, а може, той?.. Хто?.. Хто?.. Але шахтарі нічого не знали, нічого не могли сказати й бубоніли щось незрозуміле, як безумні махали руками, ніби відганяючи від себе геть якесь страшне привиддя. Юрба все прибувала, безладний лемент нісся з шляху. А вгорі, на відвалі, в будці Безсмертного, сиділа долі людина. Це був Суварін. Він не пішов і пильно дивився вперед на «Воре».

— Ймення! Ймення! — кричали, заливаючися слізьми, жінки. Негрель вийшов на мить до юрби й кинув:

— Коли ми дізнаємося ймення — то негайно оголосимо їх. Але нічого страшного нема, — всіх буде врятовано... Я спускаюся сам.

Перелякана юрба зацікавилася. Інженер давав спокійно накази: кліть зняли з линви і натомість причепили цебер; щоб вода не загасила його лампочки, Негрель звелів прив'язати ще одну попід дно цебра — це було безпечніше.

Бліді штейгери з перекривленими з жаху обличчями допомагали йому й тремтіли.

— Ви спуститесь зі мною, Дансаре, — наказав Негрель.

Але, помітивши, що всі вони бояться, що головний штейгер зблід, немов сп'янів з переляку, він відштовхнув його з презирством.

— Ні, ви тільки заважатимете мені... Я впораюся краще сам.

З цими словами Негрель сів у хисткий цебер, що хилитався дуже непевно на кінці линви, сіпнув за сигнальну віршовку й крикнув машиністові:

— Поволі!

Машина зворухнулася, і цебер зник у чорній безодні, звідки ще й досі чути було рев нещасних.

Угорі все було як слід, горішня частина обшивки була ще зовсім ціла. Гойдаючись у цебрі посеред колодязя, Негрель уважно оглядав стіни, освітлював усі закутки; теча тут була така незначна, що гніт його лампочки блимав зовсім спокійно. Але коли цебер спустився нижче, на триста метрів, раптом коло спідньої частини обшивки лампа погасла, як і передбачав Негрель, і вода почала заливати цебер. Тепер тільки тьмяний вогник тієї лампи, що висіла під цебром, освітлював морок. І, хоч який він був відважний, Негрель здригнувся й пополотнів, коли опинився лицем в лице із страшною катастрофою. Кілька окремих дощок ще стриміли по стінах, та більшість повипадала разом з рамами, а на їхніх місцях чорніли вже глибокі западини, і жовтий, дрібний, як борошно, пісок без упину сипався звідти; а вода з Потоку, з того підземного моря з його небувалими бурями та штормами, лилася невпинно, неначе крізь прорвані шлюзи.

Негрель спустився ще нижче в хисткому своєму цебрі, такий малий і нікчемний серед цієї чорної неосяжної порожняви, що роззявляла щоразу ширше свою пащу. Під холодним дощем цебер крутився в різні боки, лампочка ледве вже блимала під ним червоною зіркою. Великі рухливі тіні танцювали по стінах, і часом Негрелеві ввижались десь там, глибоко внизу, довгі темні вулиці і темні перехрестя якогось зруйнованого міста.

Людські руки не могли вже нічого тут вдіяти; і в Негреля лишилася одна остання надія — бодай хоч визволити людей. Що нижче спускався він, то виразніше чути було їхні крики, але

раптом він мусив спинитися — щось не пускало цебер далі: купа дерева, дощок, землі, вирвані частини насоса й дерев'яних перегородок галерей завалили шахтовий колодязь. Серце Негрелеві боляче стиснулося, і він довго дивився в чорну діру. Раптом людський лемент там, унизу, затих. Вода прогнала, мабуть, тих нещасних геть від колодязя в дальші галереї, може, й зовсім уже позаливала їм роти.

Нарешті Негрель набрався духу й сіпнув за сигнальну вірвовку, щоб піднімали нагору; але за мить подав інший знак — ні, він не міг залишити так цієї справи; ця несподівана катастрофа не могла статися без жодної причини, якась причина була, і він мусив її собі з'ясувати.

Обдивившись іще раз цілі частини обшивки, Негрель здивувався — звідки взялися в дереві ці симетричні дірки та шпари? Лампа погасла. Тоді Негрель почав обмацувати в темряві дошки, — сліди пилки, сліди коловороту, жахливі сліди зловмисної роботи було виразно знати на дереві. Хтось хотів, очевидно, цієї катастрофи... Негрель зацікавився, а тим часом дошки знову затріщали, почали падати разом з рамами вниз і мало не потягли й цебер за собою. Мужність покинула Негреля, і стало страшно — волосся заворушилося в нього на голові. Містичний страх перед всежерущим злом пройняв його холодом, ніби людина, людина страшна й величезна, як і те неосяжне зло, що його вона вчинила, була тут, біля нього, в цьому непроглядному мороці. Негрель закричав і скажено сіпнув за сигнальну вірвовку. Та й час було тікати, бо, піднявшись на сто метрів угору, він побачив, що горішня обшивка вже теж похитнулася, гари геть порозлазилися, просмолене клоччя повипадало з них, і вода просякала крізь щілини рясними струмками. Отже, вся обшивка розпадається, і колодязь загине неминуче через кілька годин.

На Негреля чекав нагорі стурбований пан Енбо.

— Ну що? Як? — спитав він.

Але інженер не міг відповісти, йому стискало горло; він зомлівав.

— Не може бути! Це щось нечуване... Ти оглянув усе?

Негрель ствердно хитнув головою і скося зирнув навкруг себе; він не хотів говорити перед штейгерами, що слухали його, і відвів дядька в куток за кільканадцять кроків; але й це здалося йому занадто близьким, і він відійшов ще далі; потім тихо, дуже тихо прошепотів тому на вухо, що це не проста катастрофа, що дошки пробито й попідпилювано навмисне, що шахту поранено в саме горло і поранено на смерть. Директор зблід і заговорив тихше й собі, — перед несвітним жахом великих злочинів і великої підлоти мовчання приходить несвідомо саме. Але десятком тисячам вуглекопів Монсу не можна було показувати свого переляку, потім видно буде. І обидва шепотілися далі, приголомшені цією страшною новиною: якої холодної мужності треба було, щоб залізти туди, повиснути над безоднею і, ризкуючи власним життям, уперто робити своє страшне діло. Вони ніяк не могли зрозуміти цієї шаленої руйнацької відваги; вони не хотіли тому вірити, — хоч сумніву бути не могло, — як не вірять різним легендам про славнозвісні втечі в'язнів, що зникають крізь вікно, яке міститься на тридцять метрів над землею.

Коли пан Енбо підійшов до штейгерів, обличчя йому почало нервово сіпатися. Махнувши з відчаєм рукою, він звелів негайно всім залишити копальню. Мовчки, похмуро озираючись на великі порожні, поки ще цілі будівлі, які вже ніщо не могло врятувати, люди виходили геть із шахти похоронним походом.

Коли директор та інженер вийшли останні з приймальної, юрба зустріла їх довгим, одностайним криком:

— Ймення! Ймення! Скажіть нам ймення!

В юрбі жінок була тепер і Маедиха. Вона згадала про підозрілий шелест, що був збудив її серед ночі, — Катріна з Етьєном, напевне, пішли разом на роботу... Їх завалило в шахті... Накричавшись, що так їм, падлюкам, і треба, вона прибігла до «Воре» і, тремтячи з жаху, протиснулася наперед. Так, так, їх засипало, засипало... В юрбі почали пригадувати ймення тих, що лишилися в шахті. Катріна була між ними, Етьєн також: один товариш бачив їх обох, але про інших ніхто нічого певного сказати не міг. Ні, ні, не той, того там не було. Може, Шаваль?.. Але один хлопчик присягався, що Шаваль їхав разом з ним в одній кліті. Левачисі й П'єрронисі не було чого побиватися, але вони голосили не менше за інших. Захарі опинився нагорі один з перших, — цей штукакар, що вмів тільки з усього насміхатися, кинувся плачучи до жінки й матері, обійняв їх і більше вже не відходив. Він тремтів з жаху так само, як і Маедиха; в ньому раптом прокинулася братня любов до сестри, і він не хотів вірити, що вона там, на дні, доки цього офіційно не скаже начальство.

— Ймення! Ймення! На Бога, ймення!..

Негрель знервовано голосно крикнув наглядачам:

— Примусьте ж їх нарешті замовкнути! Тут серце з горя рветься... Ми самі ще не знаємо йменнів...

Минуло вже дві години. Всі так розгубилися, що спочатку забули зовсім про інші шахти, про стару шахту «Рекійяр». Пан Енбо сказав, що спробує врятувати засипаних з того боку; коли це пронеслася чутка, що п'ятеро робітників урятувалися саме тудою — вилізли старою шахтою по завалених драбинах. Між ними був начебто й старий Мук, і це дуже всіх здивувало, бо ніхто не думав, що й він теж під землею. Розповіді цих п'ятьох ще тяжче засмутили присутніх: п'ятнадцятеро товаришів не змогли піти за ними, — заблудилися десь під землею, засипані, замуровані, і врятувати їх неможливо, бо в «Рекійярі» вода

піднялася вже на десять метрів угору. Тепер були відомі вже всі ймення, і придушений стогін розлігся над юрбою.

— Та примусьте ж ви їх нарешті замовкнути! — скрикнув ще раз роздратовано Негрель. — І хай відійдуть далі! Так, так, хай відійдуть на сто метрів! Тут небезпечно! Відженіть їх, відженіть!

Силою довелося відганяти бідолашних людей від шахти, їм ввижались ще гірші нещастя, їх женуть, щоб вони не бачили трупів, щоб затаїти щось від них; штейгери мусили пояснити їм, що всім шахтам загрожує небезпека. Ці слова, мов обухом, ударили по юрбі, вона замовкла відразу і дала себе покійно відтиснути назад; але довелося подвоїти кількість сторожі, що стримувала натовп, бо люди напосідали на неї мимоволі, немов якась несвідома, непереможна сила тягла їх до шахтового колодязя.

З усіх селищ, навіть з самого Монсу збігалися налякані люди і скупчувалися на шосе, — тут зібралося їх мало не тисяча. А вгорі, на відвалі, білявий чоловік з дівочим обличчям палив цигарку за цигаркою, щоб швидше збігав час, не зводячи з шахти своїх ясних очей.

І знову почалося безконечне чекання.

Вибила вже дванадцята година. Ніхто ще не їв, ніхто не зрушив з місця. По брудно-сірому небі помалу сунули важкі іржаві хмари. Расснерів здоровий пес скажено гавкав за барканом — його дратувала ця жива рухлива хвиля людей. Тим часом юрба розлізлася по всій околиці, сплелася суцільним колом метрів за сто навкруги шахти «Воре», що стриміла самотня посередині. Тут усе наче повимирало: нікого, нічого — ані звуку, ані шелесту... пуста. У порозчинювані вікна й двері видно було спорожнілі будівлі. Забутий рудий кіт почув небезпеку, скочив із сходів і десь зник. Вогонь під паровими котлами, мабуть, поволі загасав, з цегляного димаря в похмурі хмари звивався тоненький димок. На башті тихо скрипів від

вітру флюгер, порушуючи своїм сумним гострим скрипом тишу величезної, засудженої на смерть будівлі.

Вибила друга година, але досі ще ніщо не ворухнулося. Пан Енбо, Негрель і ще кілька інших інженерів, що збіглися сюди на гвалт, стояли окремим гуртком у чорних сюртуках та капелюхах перед юрбою; стояли вперто й теж не хотіли йти, — схвильовані, стомлені, прибиті своїм безсиллям перед цим незмірним стихійним горем; інколи тільки нишком шепотіли щось на вухо один одному, немов у головах мерущої людини.

Горішня обшивка, мабуть, уже остаточно завалилася; від часу до часу щось важко гупало кудись у глибіню, і луна довго завмирала в шахтовому колодязі, а потім надовго, на дуже довго ставало знову зовсім тихо. Рана ятрилася, зростала: обвал, що почався внизу, почав ширитися вгору, наближатися до земної поверхні.

Негрель горів гарячковим нетерпінням, він хотів бачити, в чому справа, і все підходив сам щоразу ближче до шахти, — хотів глянути в жахливу безодню; в цю мить його схопили за плечі. Нащо йти? Адже ж допомогти він уже нічим не може. Тим часом один старий шахтар, обдуривши пильність сторожі, таки проскочив і кинувся до барака; але зараз же спокійнісінько вийшов звідти, несучи свої старі сабо — по них він і ходив туди.

Вибила третя година. Досі нічого. Почалася злива. Юрба змокла до нитки, але ні на ступінь не відійшла від шахти. Расснерів пес знову загавкав. Лише о пів на четверту почувся перший підземний поштовх. «Воре» здригнулося, але встояло, — стояло міцно на своїх підвалинах. Зараз же по тому стався другий поштовх, і з усіх уст вирвався протяжний крик. Чорний корпус сортувальної похитнувся двічі і з страшним гуркотом завалився. Балки тріщали, терлися одна об одну з такою силою, що аж іскри снопом летіли. З цієї хвилини земля не переставала

двигтіти, підземні поштовхи йшли один за одним; а там, на дні, чути було, немов клекотів якийсь незримий вулкан.

Пес жалібно скиглив перед кожним новим поштовхом; а жінки, діти — уся ця юрба, що зібралася навколо шахти, не могли стримати розпачливого крику, і з кожним вибухом болісний зойк розлягався навколо.

За якихось десять хвилин завалився дах башти, приймальна і машинний корпус осіли. Потім гуркіт замовк, завалювання припинилось, і знову стало тихо-тихо.

Мов після нападу армії варварів, «Воре» лежало так з годину побите, зруйноване, розвалене. Ніхто вже більше не кричав, мовчазне коло людей розступилося ще ширше, затамувало дух і тільки дивилося. З-під завалених балок сортувальної стриміли погнуті, покручені жолоби; найбільше постраждала приймальна: груз, купи цегли, потрощені стіни — більше від неї нічого не лишилося. Залізні крокви погнулися, бантина зі шківками^[42] напівугрузла в шахту; одна кліть повисла в повітрі, кінець обірваної линви безпорадно теліпався біля неї; вагонетки, драбини, чавунові плити — все збилося в одну купу. Лампівні якимось чудом не зачепило, і лампочки стояли рівною блискучою шерогою поздовж стін. З роззявленої пащі в стіні виглядала міцна на своєму кам'яному фундаменті машина; мідна її поверхня виблискувала червоним з глибини її, масивні сталеві частини лежали непорушно, немов незламні м'язи, а величезний зігнутий у повітрі важіль здавався міцним коліном якогось велетня, що лежав спокійно горілиць, свідомий своєї непереможної сили.

За цю годину тимчасової тиші надія знову воскресла в пана Енбо. Пересув ґрунту, мабуть, скінчився, машину й решту будівель можна буде врятувати. Проте підходити до шахти ближче він суворо заборонив — хай почекають ще з півгодини.

Чекати довше була несила, раптова надія наганяла ще гіршого жаху, болісно стискала серця. Темна хмара заступила обрій, вкорочувала цей страшний день; похмурі сутіні спускалися поволі на купу уламків — сліди підземної бурі. Протягом семи годин не відходила юрба від шахти, не мавши й ріски в роті, але ніхто не йшов додому.

Раптом, у ту саму мить, коли інженери почали обережно рухатися вперед, нове страшної сили двигтіння ґрунту примусило їх кинутися втікати. Підземні вибухи лунали, немов канонада страхітливої артилерії, що обстрілює чорну безодню. А на землі затремтіла й похитнулася решта будівель. Спочатку вихор підхопив уламки сортувальної й приймальної. Потім тріснула котельна; впала на землю за нею, мов підтята кулею жива істота, чотирикутна башта, де ще хрипів, умираючи, насос. І, нарешті, перед очима наляканої юрби розгорнулося жахливе видовище: кам'яний фундамент під машиною похитнувся, сталеві частини її розлізлись, а вона ще вперто змагалася зі смертю: посунула наперед, випростала своє велетенське коліно-важіль, ніби щоб устати, але не витримала напруги й упала розбита, потрощена вщент, зникаючи в безодні. Над руїнами стримів іще тільки велетенський димар і хитався, як та щогла під час урагану. Ось-ось розкришиться на порох... Раптом і під ним усе задрожало, і він заповся в землю. Здавалось, розтанула відразу до самого кінця величезна воскова свічка. Ані сліду, ані згадки, навіть шпиль громовідводу зник. Кінець, кінець... Хижий звір, пересичений людським м'ясом, що причаївся десь там, на дні, глибоко в своєму лігві, не дихатиме вже важко й потужно. «Воре», усе «Воре» зникло в безодні.

Юрба з криком кинулася врозтіч. Жінки бігли, затуляючи очі руками. Жах гнав людей в усі боки, неначе борвій сухий лист. Люди не хотіли кричати, і все-таки всі кричали криком, напружуючи горло, а руки самі здіймалися вгору. Чорна діра,

наче кратер згаслого вулкана, роззявивши свою пащу, метрів з п'ятнадцять завглибшки, метрів із сорок завширшки, простяглася від дороги до самого каналу. Увесь чотирикутник шахти — величезні підпори, помости з рейками, валка вагонеток, три вагони — усе зникло слідом за будівлями, не рахуючи запасу дров; довгі стовбури старих дерев земля поглинула, мов настрямок соломи. Із дна цієї ями стриміли поламані балки, цегла, залізні штаби, покорчені, зім'яті страшні уламки, вкриті ворезькою грязюкою після катастрофи. Діра ширшала, земля кололася далі, щілини розійшлися далеко ген-ген по сусідніх полях. Одна розколина дійшла аж до будинку Расснера, що аж причілок тріснув. Невже й шахтарське селище загине під землею? Куди тікати, де шукати притулку? А жахливий день блякнув під свинцевою хмарою, що наче теж хотіла розчавити собою увесь світ.

Раптом Негрель розпачливо скрикнув. Пан Енбо, що відступив разом з усіма, зарідав. Мало ще горя... Катастрофа ще не скінчилася; берег каналу прорвався, і вода з клекотом ринула в одну з розколин, а звідти водоспадом у безодню. Шахта несито всмоктувала в себе воду з каналу; тепер уже галереї затоплено хтозна на скільки років. Рівень води в кратері швидко підіймався, і незабаром на тому місці, де було колись «Воре», стало велике брудне озеро — під такими озерами сплять, мабуть, вічним сном прокляті грішні міста. Настала моторошна тиша, тільки в надрах землі важко клекотів водоспад.

Суварін, що й досі ще сидів на відвалі, — тут земля теж похитнулася, — підвівся. В юрбі він упізнав Захарі та Маєдиху — вони безсило ридали. Як тяжіла ця незмірна незбагненна товща землі над тими безщасними, що лишилися в шахті на дні... Суварін кинув останню цигарку і пішов не озираючись геть у чорну ніч. Постать його злилася з темрявою. Він ішов далеко, у безвість. Ішов спокійно, як завжди, йшов нищити, руйнувати,

Йшов туди, де тільки буде динаміт, де можна буде висаджувати в повітря міста і нищити людей. І коли під ногами в розчавленої буржуазії затріщить брук, це зробить він.

IV

Наступної ночі після обвалу в «Воре» пан Енбо поїхав до Парижа, щоб особисто повідомити адміністраторів про катастрофу, перше ніж у газетах з'явиться звістка про неї. Повернувся він другого дня дуже спокійний, і, як завжди, тон його був холодний і начальницький. Очевидно, блискуче довів хазяям, що нещастя сталося не з його вини, і прихильність до нього Правління, таким чином, анітрохи не зменшилася, навпаки, через двадцять чотири години по тому було підписано постанову про нагородження його орденом Почесного легіону.

Але хоч директор вийшов сухий з води, зате становище самої Компанії дуже похитнулося. Не стільки важили ті втрачені мільйони, як сама невігойна рана, як той глухий невідступний страх. Сьогодні зруйнували одну шахту, а що буде завтра... Це був такий тяжкий удар, що Компанія вирішила знову про все мовчати. Нащо виносити на люди це страхіття? Хай навіть злочинця буде знайдено, але нащо робити з нього мученика ідеї?.. Його неймовірний героїзм може закрутити ще й іншим голови, штовхнути й інших на нові злочинства, народити нових паліїв та убивців. А до того Компанія навіть не мала підозри проти когось певного, не могла припустити, щоб в якоїсь окремої людини вистачило сили та відваги на таке страшне діло; це зробила, мабуть, ціла змовницька зграя, і то було якраз найгірше: коли є змовники, то шахтам загрожують вічні замаху, вічна небезпека. Директорові було наказано утворити широку систему таємного догляду, а потім тихо, без галасу, позвільнювати одного по одному всіх підозрілих робітників, що могли, на його думку, брати участь у злочині. Поки що цієї чистки було досить — так диктувала висока політична мудрість.

Негайно звільнили лише одного — головного штейгера Дансара. Надто вже брудна пригода з П'єрронихою його і так украй скомпрометувала; і тепер дирекція скористалася з його негідної поведінки під час катастрофи — поганий той капітан, що кидає напризволяще своїх матросів; але була на це ще й інша причина — начальство знало, як ненавидять шахтарі Дансара, і, звільняючи його, хотіло непомітно, тишком-нишком трохи їм попустити.

Проте різні тривожні чутки збентежили громадську думку, і Правлінню довелося навіть посилати спростовання до однієї газети, де з'явилася звістка про те, що страйкарі буцімто підкопалися під «Воре» й висадили його в повітря бочкою пороху.

Оглянувши побіжно місце катастрофи, надісланий від уряду інженер зробив свій висновок: обшивка прорвалася сама собою просто через те, що над шахтою осів ґрунт. Компанія знову мовчала — воліла взяти на себе навіть відповідальність за злочинне недбальство, аніж викрити правдиву причину катастрофи. На третій день у паризькій пресі зчинився страшенний галас, нещастя у «Воре» дало величезний матеріал газетам, а надто відділові «Пригод і злочинів». Тепер тільки й мови було, що про робітників, похованих живими під землею; щоранку випускали телеграфні бюлетені, і їх наввипередки розкуповували. Навіть у Монсу жителі блідли й німіли, тількино почувши саме слово «Воре». Навкруг зруйнованої шахти спліталася ціла легенда, і навіть найсміливіші переказували її тільки нишком одне одному на вухо.

Вся округа виявляла велике співчуття до нещасних жертв; на зруйновану шахту почали їздити, як на прощу, відвідували її цілими сім'ями і побивалися над страшними руїнами, що тяжіли своєю незмірною масою над головами живих мерців.

Якраз на цей час Денелена наставили на окружного інженера, і він негайно почав виконувати свої обов'язки. Передусім треба було повернути канал назад у його русло, бо вода просякала в шахту і робила там ще більшу шкоду. Це вимагало великих заходів, і до роботи притягли з сотню робітників. Почали гатити греблю. Бурхливий потік двічі зривав загати; тоді поставили насоси, і вперта боротьба за кожний крок затопленої землі почалася.

Найдужче турбували всіх, звичайно, засипані в шахті люди. Негрелеві доручили зробити все можливе й неможливе, а охочих рук не бракувало. Охоплені одним братерським поривом, вуглекопи раді були працювати день і ніч, не шкодуючи сили. Про страйк, про плату вже не згадували і не вимагали нічого — тільки прагнули швидше підставити власні голови під небезпеку — адже товаришам загрожувала смерть. Усі позбігалися з інструментами в руках і нетерпляче чекали тільки наказу, звідки починати. Багато шахтарів занедужали після пережитого страхіття, нервовий дроз проймав їх, обливав холодний піт, страшні сни не давали спокою, але й вони вставали з ліжок і поривалися до боротьби, чи не з найбільшим завзяттям — до боротьби з землею, ніби щоб помститися їй за все, за все; але ж копати навмання не можна було, і поставало настирливе питання: що робити? Як спуститися в шахту? З якого боку пробивати кам'яні брили?

Негрель був певен, що ні один з п'ятнадцятьох нещасних не виживе; всіх їх досі, напевне, затопило водою, задушило отруйними газами; але на шахті існує свій закон — завжди вважати замуrowаних у землі товаришів за живих, — отже, Негрель і робив, що тільки міг. Перше завдання було з'ясувати, куди вони могли заховатися. Штейгери й старі досвідчені шахтарі — він довго радився з ними — стали на одному: вода гнала товаришів угору, загнала їх, мабуть, у найвищі галереї і

тепер приперла їх десь у найдальший зазубень. Це відповідало також і словам старого Мука: з його плутаної розповіді можна було навіть подумати, що шахтарі розбилися в паніці на окремі групи, шатнулися по всіх галереях. Але далі, коли мова зайшла про те, звідки починати, дійти згоди стало дуже важко. Найвищі галереї лежали за сто п'ятдесят метрів від землі, — отже, годі було й думати про це — такої товщі не прокопати. Лишався «Рекійяр» — єдине місце, кудю можна було дістатися до затоплених галерей. Та тільки, на жаль, і стару шахту теж залило водою й відрізало цілком від «Воре». Тільки вгорі, на першому поверсі, лишилося кілька незатоплених переходів. Воду довелося б викачувати цілі роки; отже, єдине, що можна було зробити, — це якнайшвидше оглянути ці місця, може, десь поблизу, в найвищих зазубнях сусідніх галерей, заховалися в розпуці нещасні товариші. Але логічного цього висновку дійшли не зразу, — довелося чимало пополамати голову, відкинути чимало нездійснених проєктів.

Тоді Негрель перерив запорошені архіви і, знайшовши старі плани обох шахт — «Воре» та «Рекійяру» — докладно ознайомився з ними і позначав місця, звідки треба було починати. Помалу це шукання захопило його цілком, і він почав ставитися до роботи дуже сумлінно, незважаючи на свою іронічну безтурботність щодо людей і обставин.

З самого початку натрапили на перешкоди: довелося розчищати гирло колодязя шахти «Рекійяр», повирубувати дерева, повиривати куші, що заступали дорогу, полагодити сходи. Потім почали шукати, шукати навмання. Інженер спустився в шахту з десятьма робітниками, показував їм певні місця, і вони стукали кайлами по жилі; а потім припадали вухом до неї, прислухаючись, чи не залунає на відповідь серед глибокої тиші далекий удар. Так вони пройшли всі закутки приступних галерей, але на їхній стук ніхто не озивався. З якого

ж кінця копати шахту? До кого пробиватися, коли там начебто нікого й не було? А проте шахтарі не кидали кайл і шукали, шукали всі — напружено, вперто, підкоряючись тривозі, що весь час зростала.

Уранці, тільки-но Негрель з шахтарями прийшов до «Рекійяру» на роботу, Маедиха прийшла й собі і приходила тепер щодня, сідала на колоді біля шахти й сиділа так до самого вечора. Коли хтось вилазив з шахти нагору, вона вставала й запитувала його очима: нічого? Немає нічого? І вона знову сідала і знову мовчки чекала, непохитна, зі скам'янілим обличчям.

Жанлен теж збентежився і неспокійно блукав навколо, немов те хиже звіря: чужинці вдерлися в його володіння, можуть натрапити на його лігво і викрити всі його злочинства; і він боязко згадував про маленького солдатика, що спав тихим сном глибоко в землі: а що, коли люди потурбують його сон? Тільки якраз цю частину шахти за топило водою, і розшуки провадили трохи лівіше, у західних галереях.

Спочатку Філомена приходила до «Рекійяру» разом з чоловіком, — він теж пробивав завзято землю з іншими товаришами; але потім їй набридло мерзнути даремно надворі, і вона перестала ходити. Квола, до всього байдужа, вона сиділа собі вдома, бухикаючи з ранку й до смерку. Захарі, навпаки, весь горів і готовий був зубами прогризти стіни шахти, щоб тільки знайти сестру. Вона ввижалася йому, як жива, — худа, кощава, голодна; він чув її захриплий голос, що кликав, кликав марно на допомогу. Двічі Захарі був поривався копати просто навмання, всупереч наказам, твердячи, що Катріну треба шукати саме там, що він знає, почуває... Інженер заборонив йому спускатися вниз, але відігнати його від шахти було зовсім неможливо; він навіть не міг сидіти й чекати згорнувши руки, як мати, мусив

будь-що робити щось, мусив рухатися і ходив, ходив без упину навкруг «Рекійяру» мов неприкаяний.

Минуло два дні. На третій день Негрель, втративши останню надію, вирішив припинити ввечері дальші розшуки. Опівдні він прийшов з робітниками до старої шахти зробити останню спробу, — коли це назустріч йому з колодязя вихопився Захарі — червоний, схвильований.

— Вона там! Вона мені відповіла! Ідіть мерщій, ідіть же! — кричав він, махаючи руками.

Незважаючи на заборону, Захарі таки проскочив був нишком у шахту і присягався тепер, що чув, як під землею постукали — у першій штольні Гійомової жили.

Негрель не повірив.

— Та ми ж там, де ви кажете, пройшли вже двічі, — кинув недовірливо Негрель. — А проте спробуймо ще раз. Побачимо!

Маедиха встала — хотіла теж іти за ними, але її не пустили; тоді вона мов прикипіла до шахти і знову почала мовчки чекати, втопивши очі в чорне жерло.

Зійшовши вниз, Негрель постукав перший, постукав тричі — раз, потім трохи згодом два, три; потім, зробивши робітникам знак затамувати дух, він притулив вухо до стіни, — ані звуку, ані шелесту, і він сумно похитав головою: мабуть, бідоласі Захарі це просто причулося. Захарі постукав розлютовано й собі, і очі йому заблищали, він затремтів увесь з радощів — почув! Тоді й інші робітники почали вистукувати один за одним і слухати — і враз мов ожили. Здалеку чути було дуже тихі, але виразні удари. Негрель не повірив і знову припав вухом до стіни. Нарешті почув і він тоненький, ледве помітний звук, наче дзюрчання повітряного струменя, ритмічний стук об камінь — тривожний сигнал шахтарів. Кам'яне вугілля передає навіть дуже далекі звуки так чисто й чітко, як кришталь, і в небезпеці шахтарі завжди кличуть таким стуком товаришів на допомогу. Один з

присутніх тут штейгерів сказав, що це дуже далекий стук — між ними й засипаними товаришами щонайменше п'ятдесят метрів земної товщі. Проте ці п'ятдесят метрів здавалися тепер дурницею — тільки руку простягти. Всі мов на світ народилися, і Негрель звелів негайно приступати до роботи.

Коли Захарі виліз нагору й побачив Маедиху, вони міцно обнялися.

— Краще даремно не сподіватися, — жорстоко сказала П'єррониха, що прийшла сюди сьогодні на проходку — подивитися, що люди роблять. — Якщо Катріни там немає, вам буде ще тяжче.

Справді, Катріна могла бути десь у іншому місці.

— Іди к бісу! — скрикнув люто Захарі. — Вона там, я знаю.

Маедиха знову сіла — мовчазна, нерухома, зі скам'янілим обличчям. Вона знову почала чекати.

Чутка, що засипані шахтарі ще живі, вмить облетіла Монсу, і люди ринули юрбою до «Рекійяру». Ніхто нічого не бачив, але кожне лізло до шахти — доводилося силою відганяти, щоб не заважали. А під землею робота кипіла вдень і вночі. Боячись, щоб якась непередбачена перешкода раптом не заступила дороги, інженер наказав пробивати відразу три галереї, що мали зійтися в одному місці, — там, де сподівалися знайти нещасних. Тут, унизу, було так страшенно тісно, що в кожному хіднику було місце тільки для однієї людини, отже, разом у трьох цих розколинах могло працювати троє вибійників. Що дві години на їхнє місце ставали свіжі товариші — довше працювати була несила. Вибите вугілля кидали в кошики і передавали з рук до рук далі живим ланцюгом людей, і що глибше в землю закопувалися вибійники, то довший ставав цей ланцюг. Спочатку працювали шпарко, за перший день прокопали шість метрів.

Захарі дозволили взяти участь у цій відповідальній роботі разом з найкращими вибійниками. Це була почесна робота, і люди щиро змагалися за неї. Коли після покладених двох годин праці приходила нова зміна, Захарі доводилося раз у раз силою витягати з його хідника — не пускав нікого, не хотів кидати кайла. Незабаром він випередив інших, його галерея прорізувала пласт найглибше, і він бився в ній з непохитним вугіллям дико, завзято, як з лютим ворогом, — груди його ходили ходором, мов ковальські міхи, і здавалося, що там, у темних надрах землі, гуде підземна кузня. Вилавив Захарі чорний, брудний, п'яний з втоми і падав безсилий на землю; товариші прикривали його ковдрою, і якийсь час він лежав так нерухомо, а потім знову, ще хитаючись, ішов нетвердими ногами назад у свій хідник, і знову закипала боротьба, чулися глухі удари, здушені стогони й переможні войовничі вигуки, — він подуває запеклого ворога...

Але щодалі вугілля твердішало, і кайло Захарі вже двічі ламалося. Нестерпуча задуха теж гнітила, з кожним метром припікало дужче, — у вузький хідник свіже повітря не доходило зовсім і нічим було дихати. Ручний вентилятор був, щоправда, справний, але провітрював хідник так кепсько й помалу, що вибійники там раз у раз зомлівали, і їх витягали звідти непритомних, ледве живих.

Негрель жив невилазно в шахті разом з робітниками; сюди йому приносили їжу, тут він і засинав на якусь часину, зібгавшись на соломі під плащем. Найдужче підносив дух шахтарів поклик нещасних; ті благали, благали весь час, кликали без упину і що далі, то настирливіше — хай поспішають товариші їх визволяти... Тепер звук був зовсім ясний, майже музикальний, немов цокали по бляшках гармоніки. Ці кришталеві звуки показували дорогу вуглекопам, як під час бою вибухи гармат показують солдатам, куди стріляти. Що дві

години перед тим, як вибійники мали заступати один одного, Негрель залазив у хідники, припадав вухом до пласта і стукав, і щоразу йому відповідав короткий настирливий стук: поспішайте, швидше, швидше... Вони посувалися вірною дорогою, але як страшенно помалу!.. Не встигнуть, запізняться... За перших два дні пробрили тринадцять метрів, на третій день тільки п'ять, на четвертий вже тільки три. Вугляний шар щодалі грубшав, твердішав, тепер уже за день можна було пройти ледве два метри. За дев'ять день після надлюдських зусиль стіну пробрили лише на тридцять два метри, — отже, лишалося ще з добрих двадцять.

Для нещасних ув'язнених почався дванадцятий день — дванадцять діб без хліба й води, серед холодного, як лід, мороку! Сльози підступали людям до очей з цієї страшної думки, і руки напружувалися до останнього зусилля. Здавалося — то неможлива річ, щоб люди могли ще животіти в таких жахливих умовах; від учора стук долітав наче слабше, і всіх морозом всипало, що ось-ось він може зовсім урватись.

А Маедиха приходила так само день у день до «Рекійяру» і мовчки сідала край шахтового колодязя. Приходила з Естеллою на руках, — не можна ж було кидати дитину з ранку до смерку саму. Крок за кроком стежила мати за тим, як іде робота, переживала разом з шахтарями кожну іскру надії, кожне нове розчарування. Навкруги «Рекійяру» купчилися тепер ненастанно групи людей, і всі вони, як і жителі Монсу, гарячково чекали: не було в них іншої мови, не було інших думок; здавалося, всі серця їхні билися там, під землею.

На дев'ятий день, опівдні, Захарі не обізвався, коли його покликали, і, мов очманілий, гупав далі своїм кайлом, проклинаючи всіх і все. Негрель не міг примусити його послухатись і на час вийшов із шахти; під землею були тільки один штейгер та троє робітників, а вони не могли нічого

подіяти з Захарі. У хіднику було майже темно, це гальмувало роботу, і роздратований Захарі, мабуть, відкрив спересердя свою лампочку, хоч це було суворо заборонено: рудниковий газ скупчувався в шахті величезними масами, бо у вузьких проходах не було ніякої вентиляції.

Раптом ударила блискавиця, і з чорного хідника, неначе з жерла гармати, вирвалося полум'я. Все запалало, повітря зайнялося, як порох, від краю до краю галереї. Цей вогненний потік підхопив штейгера й трьох робітників і вирвався вихором з шахтового колодязя на світло денне, немов вибух вулкана, що викидає нагору уламки скель та колоддя. Глядачі порозбігалися вмить. Маедиха підвелася, притискаючи до грудей перелякану Естеллу.

Коли Негрель і робітники повернулися, дика лють охопила їх. Вони почали скажено топтати ногами землю, цю злу мачуху, що безглуздо, з жорстокої примхи занастила своїх дітей. Люди сили не жалували, готові були на все, щоб тільки врятувати товаришів, — і раптом нові жертви!..

Через три години з неймовірними зусиллями, з загрозою для власного життя шахтарі добилися, нарешті, до місця катастрофи. Ані штейгера, ані трьох робітників не забило на смерть, тільки страшенно покалічило: від них тхнуло смалятиною, тіло їхнє було — одна роз'ятрена рана; вони ковтнули вогню, і їм опекло все горло; вони криком кричали, щоб їх не мучили довше, вбили хутчіш... Один з поранених шахтарів був той самий, що під час страйку пробив останнім ударом кайла насос у «Гастон-Марі»; на руках у двох інших було ще знати виразки, задри, синці — свіжі сліди від того каміння, що ним вони хотіли прогнати геть солдатів. І перед похмурим походом бліда тремтяча юрба мовчки поскидала шапки.

Мов із каменю висічена, стояла Маедиха й чекала. Нарешті винесла й Захарі. Одежа на ньому згоріла дощенту, покалічений,

чорний, він здавався уламком вугілля, — його не можна було навіть пізнати. Голови не було, її розчерепив вибух. Страшні останки людини поклали на мари, і Маедиха машинально пішла за ними вслід до селища; очі їй були сухі й запалені, вітер шматував її розпатлане волосся; ця трагічна постать ішла рівна, мовчазна, з заснулою Естеллою на руках. Філомена, що лишилася в селищі, остовпіла перед трупом, але ненадовго; з очей їй полилися сльози рясними струмками, і від цього стало відразу легше на серці. А мати вже знову йшла тихою дорогою назад до «Рекійяру»: сина провела, тепер верталася по дочку.

Минуло ще три дні. Серед неймовірних труднощів робота почалася знову. На щастя, вибух рудникового газу не зруйнував прокопаних хідників; але повітря стало таке гаряче й важке, що довелося поставити нові вентилятори. Що двадцять хвилин заступали тепер вибійники один одного — довше ніяк не можна було вдержатися. Було вже близько, зовсім близько, до товаришів лишалося всього зо два метри, але холод стискав серця, і люди били землю тепер лише з помсти, щоб віддячити їй за всю її кривду... Там, у замурованому зазубні, завмерли вже всі звуки, і кришталеві тоненькі удари не кликали більше товаришів на допомогу.

Шахтарі копали вже дванадцятий день — п'ятнадцять днів минуло з того дня, як сталася катастрофа. З самого ранку по той бік у засипаній галереї було тихо, як у могилі.

Останній нещасний випадок знову схвилював Монсу, і всі місцеві буржуа почали наввипередки відвідувати руїни. Нарешті і в Піолені зацікавились. Вирішили так: Грегуари поїдуть до «Воре» в своєму екіпажі, а пані Енбо візьме Жанну й Люсі. Денелен покаже їм свою шахту, а потім вони пройдуть у «Рекійяр», дізнаються від Негреля про останні новини — чи глибоко вже пробили землю і чи є ще надія врятувати нещасних; а ввечері всі разом пообідають.

Небо було ясне, тепле, весняне. Грегуари з дочкою приїхали на руїни о третій годині. Пані Енбо в убранні кольору морської хвилі вже чекала на них, затуляючи своє ніжне обличчя від сонця тендітною парасолькою, і неухважно слухала Денелена, що оповідав їй про пророблену працю, про надлюдські зусилля робітників зробити загату.

Жанна взяла з собою свій альбом — він був завжди з нею. Руїни «Воре» захопили її своєю суворою величчю, і вона почала їх старанно змальовувати. Люсі сіла обіч сестри на уламкові вагонетки і теж зітхала з захопленням: «Надзвичайно...»

Через незакінчену греблю проривалися піняві струмки і спадали у величезний кратер зруйнованої шахти водоспадом. Кратер поволі всихав, земля поволі вбирала в себе озеро, і з-під нього виступало страшне потрощене дно. Під ясно-блакитним небом погожого дня те дно здавалося руїнами якогось покинутого міста, затопленого багном.

— Таке!.. — скрикнув розчаровано пан Грегуар. — Не варто було себе для цієї дрібниці й турбувати!

Рум'яна розквітла Сесіль вдихала на всі груди чисте повітря й увесь час весело жартувала.

— В кожному разі, в цьому немає нічого красивого... — надула гидливо губи пані Енбо.

Обидва інженери засміялися. Вони все-таки хотіли зацікавити хоч трохи своїх гостей, повели їх, показали різні прилади, насоси тощо. Але гостей тільки нервували всі ті речі — вони аж здригнулися, коли почули, що воду доведеться викачувати так довго, може, навіть цілі роки, — п'ять, сім років минуть, поки почнуть відбудовувати шахту. Ні, ні, це не для жіночих нервів, з цього жаху тільки вночі щось присниться; пані воліли думати про щось приємніше.

— Ідьмо, — сказала пані Енбо й пішла до своєї коляски.

Жанна й Люсі замахали руками. Як, уже? Ні, ні, ще рано! Ще й малюнка не скінчено! Вони хотіли побути тут ще трохи, — батько відвезе їх увечері до Монсу.

В коляску поруч з жінкою сів тільки пан Енбо; йому треба було теж поговорити з Негрелем.

— Гарзд... Їдьте вперед, а ми за вами, — сказав пан Грегуар. — Заїдемо тільки на п'ять хвилин до селища... Ось побачите, наженемо вас коло «Рекійяру».

З цими словами він сів у коляску разом з дружиною і дочкою. Директорська коляска покотилася вздовж каналу, а їхня почала поволі виїздити на пагорок.

Грегуари поклали зробити сьогодні, крім гулянки, ще й добрий вчинок. Смерть Захарі їх дуже вразила. Про трагічну сім'ю Мае говорила вже вся округа. Які, справді, безталанні люди! Батька, цього вбивцю, душогуба, що підняв руку на солдатів, не було шкода зовсім; він вартий був смерті, як хижий вовк; але нещасна мати викликала загальне співчуття. Втерля чоловіка, потім сина, старша дочка теж, мабуть, десь трупом лежить під землею, а до того ще й німічний дід на руках, менший синок закривів на шахті під завалом, а середульше дівчатко з голоду померло під час страйку. Так, справді нещасна жінка. Щоправда, ця сім'я з її отруйними негідними думками заробила почасти на кару, а проте Грегуари хотіли показати, що милосердю їхньому немає меж, що вони готові все забути й простити... Тому вони власноручно повезли свою милостиню. Під лавкою в колясці лежали два акуратно запаковані пакунки.

Якась стара жінка показала кучерові будинок Мае — номер 16, другий квартал. Грегуари вийшли з коляски зі своїми пакунками й постукали, але ніхто не відкликався. Тоді вони почали гатити в двері кулаками; їм відповіла тільки похмура луна. Здавалося, що горе вигнало з цього будинку все живе, і він стоїть чорною холодною пусткою.

— Нікого вдома нема, — зітхнула розчаровано Сесіль. — Який жаль!.. І куди ми тепер подінемо все це?

Коли це з сусідніх дверей вийшла Левачиха.

— Ой, простіть, мої пані й пане, будьте такі ласкаві! Вибачте, панночко!.. Ви, певне, до сусідки? Її вдома немає, вона в «Рекійярі».

Левачиха зацокотіла, як сорока, — звичайно, звичайно, треба завжди одне одному допомагати; отож, і вона бере до себе сусідчиних дітей — Ленору та Анрі, — щоб мати могла до шахти ходити. Очі їй заздро заблищали — вона помітила панські пакунки й почала ще дужче нарікати на чужі й свої жалі. А дочка її, бідолаха, вдовою з двома дітьми зосталася, а вона сама, — ох, таке горе, таке горе, що й не переговориш!

— Я маю ключа, — промовила вона нерішуче. — Якщо пан і пані так уже бажають, то можна й зайти... Там тільки дід.

Грегуари глянули на неї здивовано. Як-то? Дід удома! Але ж їм ніхто не відповів! Певне, він спить?

За хвилину Левачиха відімкнула двері, і всі троє — батько, мати й дочка — зааніміли на порозі.

На стільці перед холодним каміном сидів, уп'явши великі пильні очі в одну точку, старий Безсмертний. В кімнаті не було вже ані годинника з кукавкою, ані полакованих соснових меблів... Кімната обголіла й стала наче більша, а з вогких зеленкуватих її стін усміхалися тільки офіційно-ласкавою усмішкою імператор та імператриця. Крізь розкриті двері впав сніп сонячного світла, але старий не поворухнувся, оком не зморгнув. На обличчі його не було ніякої думки, він ніби й не побачив, що до кімнати ввійшли чужі люди. Долі, коло нього, стояла миска з попелом — зовсім наче котові поставлена.

— Не вважайте на нього, він може зробити щось нечемне, — запобігливо попередила Левачиха. — Куди вже йому! Кажуть, у

голові в нього щось тріснуло. Ось уже два тижні сидить, як вовкулака, і все мовчить.

Раптом Безсмертний скорчився, захрипів — цей хрип ішов наче з самого його живота — і змочив чорним густим харкотинням попіл у мисці, не харкотинням, а вугіллям, вугіллям з усієї шахти, що сиділо йому каменем у грудях. Напад пройшов, і дід знову скам'янів на своєму стільці, тільки коли-не-коли нахилився і спльовував.

Це видовище схвилювало Грегуарів, але разом з тим викликало мимоволі й огиду. Вони хотіли сказати кілька бадьорих ласкавих слів, щоб розвіяти це неприємне враження, піднести трохи дух цього старого.

— Еге, дідусю, ач, як застудилися! — сказав батько. Безсмертний не поворухнув навіть голови, не відвів відстіни очей. Усі знову ніяково замовкли.

— Треба було б наварити вам чогось тепленького, — додала мати.

Безсмертний і на цей раз нічого не сказав.

— Адже нам оповідали, татусю, що він хворий, а ми й забули, — нагадала тихо Сесіль і замовкла; вона почувала себе дуже ніяково, не знала, що робити.

Поставивши на стіл горнятко з їжею та дві пляшки вина, дівчина витягла з другого пакунка пару здоровезних черевиків. Цей подарунок Грегуари призначали старому Мае. Сесіль тримала по черевіку в кожній руці і стурбовано дивилася на розпухлі ноги Безсмертного, що вже ніколи не зможе ними ходити.

— Черевики є, та тільки трохи запізно, правда, дідусю? — почав пан Грегуар, — становище було досить незручне. — Дарма, черевики їсти не просять, завжди здадуться.

Старий Безсмертний не почув, не відповів, його страшне обличчя було холодне й тверде, як камінь.

Сесіль поставила похапцем черевики на підлогу; хотіла зробити це дуже обережно, але залізні цвяхи дзвінко вдарилися об підлогу; величезні черевики були якось не до речі в цій голій кімнаті.

— Не чекайте від нього подяки! — скрикнула Левачиха заздрісно й глянула скося на принадний подарунок. — Це однаково, вибачте на слові, що качці окуляри подарувати.

І вона зацокотіла знову, силкувалася, як могла, затягти Грегуарів до себе, розчулити їх своїми злиднями. На щастя, вона згадала про Анрі й Ленору: а які ж хороші любі крихітки і такі розумні, ну просто янголятка та й годі! Хоч що спитай, усе знають і так любо відказують. Розпишуть панові й пані про все краще за неї, старої.

— Зайдемо, доню, на хвилинку? — спитав батько, радий, що може нарешті вийти з цього неприємного будинку.

— Добре, я зараз, — відповіла та.

Сесіль лишилася на самоті з Безсмертним. Щось незрозуміле не пускало її йти; вона тремтіла, але не йшла і вдивлялася в цього старого чоловіка: де вона вже бачила це саме широке обличчя, червоне, присипане чорним порохом?.. І враз пригадала. Ревучий потік людей, галас, крики і холодні руки, що вп'ялися їй залізом у горло... Так, це він, це той самий чоловік, і вона прикипіла очима до його величезних робочих рук, що лежали нерухомо в нього на колінах. Уся сила старого шахтаря, що весь свій вік прожив, зігнувшись дугою в темній шахті, крилася в цих руках, і вони були ще міцні, дарма що він сам уже постарів.

Дід Безсмертний, здавалося, почав поволі оживати; він помітив нарешті Сесіль і розглядав її тупими безтямними очима. Кров підступила йому до обличчя, рот нервово перекинувся, і з губи на підборіддя задзюрчала тоненька цівка чорної слини. Мов загіпнотизовані, дивилися вони одне на

одного: вона — здорова, свіжа, повненька, випечена дитина цілого покоління ситих людей, що ніколи не знали роботи, а він — розпухлий від водянки, бридкий, як виснажений звір, якого сотню літ підточували від батька до сина голод та тяжка праця.

Через десять хвилин Грегуари, здивовані, що Сесіль так довго не йде, зазирнули назад до Має, і страшний крик вирвався їм з грудей: на підлозі лежала їхня дочка — посиніла, задущена. На її білій шиї видно було червоні сліди десятих величезних пальців.

Не встоявши на своїх хворих ногах, дід Безсмертний упав обіч неї і не мав уже сили підвестися. Руки його ще й досі були скарлючені, і він дивився на всіх безтямними, широко розплющеними очима. Падаючи, він розбив миску з попелом, і чорне харкотиння розплескалося по всій підлозі; а під стіною стояли чисті нові черевики.

Як усе це сталося — цього так і не з'ясували. Чому Сесіль підійшла так близько до старого? Яким чином прикутий до свого стільця Безсмертний міг ухопити її за горло? Коли руки його дотяглися до дівчини, він, мабуть, раптом озвірів і, вп'явшись їй у горло пальцями, не дав їй скрикнути, впав на підлогу разом з нею і душив, душив її, аж доки вона не перестала хрипіти. Ані шелесту, ані стогону не почули батьки крізь тонку стіну сусіднього будинку. Мабуть, раптове божевілля, непереможна потреба вбити вдарили в голову старому, коли той побачив цю білу дівочу шию. Тільки божевіллям можна було пояснити цей дикий вчинок хворого нужденного діда, що весь свій вік прожив чесною покірливою худобиною і ніколи не поділяв різних новітніх ідей. Яка страшна ненависть, що її він навіть сам не був свідомий, виросла помалу з глибини його ества й дотяглася до мозку? Хто міг те знати? То було щось таке страшне, таке незбагненне, що Безсмертного

визнали просто за ідіота, а вбивство його — за несвідомий злочин.

Розчавлені горем Грегуари ридали над трупом улюбленої дочки, дочки єдиної, довго сподіваної. Як вони пестили її, як доглядали, навшпиньках ходили, щоб не потурбувати її сну! Вітрові дихнути на неї не давали, не знали, чим годувати й милувати любу дитину! Всього було замало для неї, завжди здавалося, що можна ще більше зробити, краще доглянути. Немає Сесілі — померли й вони, нащо тепер життя без неї...

Левачиха в нестямі кричала:

— Ах, старий бовдур, старий чортяка! Ач, що він наробив! Чи ж можна було такого чекати!.. А Маедиха тільки ввечері повернеться! Що його робити, чи не побігти по неї?

Батько й мати нічого не відповіли.

— Ну, то як? Мабуть, буде краще... Побіжу!

Але, перше ніж вийти, Левачиха глянула ще раз у куток на принадні черевики. Усе селище вже загомонило, до дверей Мае тиснулася ціла юрба, однаково хтось може поцупити черевики. До того ж, у Мае вже й нікому їх носити, а Бутлу якраз прийдуться до міри... І Левачиха тихенько винесла їх під полою.

Пани Енбо довго чекали в Рекійярі на Грегуарів. З шахти до них вийшов Негрель і розповідав їм докладно про останні новини. Сьогодні ввечері проб'ють-таки, нарешті, стіну, але знайдуть, мабуть, самі лише трупи, бо давно вже ніхто не озивається звідти. Маедиха сиділа на колоді за спиною в Негреля біла, як крейда, і мовчки слухала; коли це прибігла Левачиха і розповіла їй, яку штуку втнув її дідуган. Маедиха тільки нетерпляче махнула рукою, але ж пішла за сусідкою.

Пані Енбо зомліла. Яка мерзота! Безталанна Сесіль! Бідне дівчатко, нещасне, нещасне дівчатко — таке жваве, веселе ще тільки одну годину тому.

Пан Енбо відвів дружину до Мукової халупи. Незграбними тремтячими руками заходився він розстібати їй корсаж, схвильований дразливим духом мускусу, що пахнув на нього від її голих грудей.

Заливаючися слізьми, пані Енбо ніжно обвила руками шию Негрелеві, приголомшеному раптовою смертю нареченої, — вони разом переживали втрату.

Пан Енбо глянув на них, і мов гора з плечей йому впала. Що ж, ця смерть розв'язувала справу якнайкраще. Він вирішив залишити біля себе небожа, щоб можна було не боятися, що на зміну йому прийде кучер.

V

А на дні шахти покинуті вили з жаху. Вода дійшла вже їм по живіт. Вона ревла, глушила їх, останні дошки обшивки гуркотіли над головою — здавалося, валиться весь світ; але гірш за все було дике іржання коней, що несло з замкненої стайні, — то був страшний, незабутній крик, передсмертний хрип тварин, яких ріжуть.

Мук пустив повід; але Батай не пішла, а стояла на місці; стара коняка трусилася на старечих ногах і пильно дивилась на воду; а вода підходила все вище, затоплювала поволі всю вантажну, напівосвітлену червонастими вогнями трьох ламп, що блимали ще вгорі, під склепінням. Але коли ця зеленкувата хвиля пройняла холодом шкуру коняці, та раптом метнулася скаженим галопом і зникла в темряві чорної галереї. Люди в нестямі кинулися слідом за Батай.

— Тут уже нема що робити! — скрикнув Мук. — До «Рекійяру!»

Блиснула надія. Якщо встигнуть добігти до сусідньої шахти, поки вода не перетне дороги, то вони врятовані. Всі двадцяттеро шахтарів побігли один за одним, високо тримаючи в руках лампочки, щоб їх не загасила вода. На щастя, галерея йшла трохи вгору, і вода стояла весь час більш-менш на одному рівні. В охоплених жахом головах прокидалися приспані старі забобони; в розпачі люди волали до землі, — земля-бо мстилася над ними і заливала їх своєю кров'ю за те, що вони перетяли їй жилу. Якийсь старий шахтар шепотів забуті молитви і вивертав назад обидва великі пальці, щоб відігнати злих духів шахти.

Але на першому перехресті вже виникла суперечка. Куди бігти? Мук хотів повернути ліворуч, решта закричала, що праворуч буде ближче. Так згаяли цілу хвилину.

— Ет, пропадайте тут усі к бісовому батькові! Мені начхати! Я побіжу тудою! — гаркнув Шаваль.

Він метнувся праворуч, а за ним ще двоє. Інші побігли за старим Муком, — він-бо зріс у «Рекійярі» і знав дорогу краще за всіх; але й він сам вагався, не знаючи, куди повертати. Всім голова йшла обертом, навіть найстаріші вуглекопи не пізнавали своєї шахти, — темні галереї переплуталися, неначе клубок ниток. На кожному перехресті шахтарі зупинялися, не знали, куди далі бігти; але ж довго думати не було коли.

З жаху, з утоми Катріні відбирало ноги, і вона не встигала за іншими. Щоб не кидати її саму, Етьєн біг теж позаду. Він би кинувся був, власне, за Шавалем, — той біг, на його думку, вірнішою дорогою; але за Шавалем Етьєн не побіг, — краще загинути під землею. Тим часом гурт меншав, багато робітників порозбігалися дорогою в бічні галереї, і за старим Муком бігло тепер тільки семеро.

— Обійми мене за шию, я понесу тебе, — сказав Етьєн Катріні, побачивши, що дівчина зовсім знесилася.

— Ні, облиш мене, — прошепотіла вона, — я не можу більше, краще вже відразу померти.

Вони відстали від інших метрів на п'ятдесят. Катріна пручалася, але Етьєн силою схопив її на руки, коли зненацька величезна брила землі ввірвалася згори й відрізала їх від передущих товаришів. Вода почала вже розмивати ґрунт, шахта завалювалася з усіх боків. Етьєн з Катріною кинулися назад, убік, наперед, заплуталися, заблудили, не знали вже, куди йти... Кінець. Годі було й думати про «Рекійяр». Єдиний порятунок був дістатися якось у горішні галереї; коли вода спаде, їх, може, визволять звідти.

Нарешті Етьєн пізнав ту галерею, де вони опинилися, — це була Гійомова жила.

— Ага, тепер я знаю, де ми! — сказав він. — Сто чортів! Були бігли вірним шляхом... Тепер уже нема що робити!.. Слухай-но, ходімо прямо, ми виліземо через стовбур.

Вода була їх у груди, і вони йшли дуже помалу; доки в них був вогонь, була й надія. Етьєн одну лампочку загасив, щоб заощадити масло і перелити його потім у другу. Вже недалеко стовбура вони почули якийсь дивний шум і обернулися. Що це? Невже й інші товариші біжать сюди... Невже і їм перегородило дорогу? Щось хрипіло далеко в галереї, піна клекотіла, до них наближалось щось велике, важке, і вони злякано скрикнули: з темряви виринуло якесь величезне біле тіло, воно гналося весь час за ними і тепер застрягло у вузькому переході, здушене стінами.

То була Батай. З вантажної вона кинулася була наосліп геть чорними галереями. Здавалося, вона добре знає дорогу в цьому підземному місті, де прожила вона одинадцять років свого життя; очі її звикли до віковичної непросвітної ночі і бачили все, як удень. Згинаючи голову й підбираючи ноги, Батай мчала кудись вузькими переходами, мало не чіпляючись своїм величезним тулубом об стіни. Розбігалися в різні боки галереї, минали перехрестя, але коняка не вагалась. Куди вона скакала? Може, туди, далеко, до рідного млина на березі Скарпи, де вона народилася, до великого ясного кола, що горіло над головою, немов ясна лампа, до далеких затуманених видінь своєї юності. Батай хотіла жити, забуті спогади прокидалися, бажання побачити ще раз зелені простори, ще раз дихнути на повні груди свіжим повітрям штовхало її вперед, вперед, — вона мусила знайти десь вихід на волю, мусила вирватися з цієї могили до світла й тепла. Досить німої покори. Шахта відібрала від неї сонячне світло, а тепер хоче ще й добити... Досить німої покори... І тварина бігла, а вода котилася слідом за нею, була її по ногах, лоскотала боки. Щодалі галереї вужчали, стіни

обступали її щільніше, склепіння нависало низько-низько, а Батай усе пробивалася наперед і лишала на дерев'яній обшивці криваві сліди. Здавалося, що шахта наступає на неї, стискає її з усіх боків, хоче задушити.

Коли Етьєн з Катріною вгледіли Батай, вона вже зовсім застрягла поміж стінами з переламаними передніми ногами; напружилася, зробила останнє зусилля, пролізла ще кілька метрів наперед, але далі земля не пускала, земля обвила, здушила, закувала її. Батай простягла свою скривавлену голову, шукаючи великими наляканими очима порятунку. Вода заливала її, і вона заіржала, заіржала дико, протяжно, як іржали й ті коні, що вже загинули у стайні. Агонія її була жахлива. Стара, скалічена тварина із сил вибивалась, щоб врятувати себе від цієї чорної могили, — і з розпачем іржала... Вода поняла вже їй гриву, а з її роззявленої, задертої догори пащі ще досі виривалося хрипке іржання.

Батай востаннє захрипіла, потім щось глухо булькнуло, ніби лили в порожню діжку воду, а потім стало тихо, зовсім тихо.

— О Боже мій! Виведи мене! — ридала Катріна. — О Боже мій! Я боюсь, я не хочу вмирати... Виведи мене!.. Виведи мене звідси!

Катріна бачила смерть. Ані гуркіт обвалу, ані чорна холодна повідь — ніщо не навіяло на неї такого жаху, як передсмертне іржання Батай. Вона ще й досі чула його. Воно дзвеніло їй у вухах, все тіло їй здригалось.

— Виведи мене! Виведи мене звідси!..

Етьєн схопив Катріну на руки й поніс. То було саме в пору. Промоклі аж по самі плечі, вони полізли у стовбур. Катріна не мала вже сили чіплятися за дошки, і Етьєн весь час підтримував її. Тричі непритомна дівчина вислизала йому з рук, здавалося, падала вже в чорне бездонне море, а море те ревло й уперто котилося слідом за ними.

Нарешті вони дісталися до першої незатопленої галереї і перевели дух, та тільки на одну лише хвилину. Вода докотилася й сюди, треба було лізти ще вгору і так кілька годин; вода гнала їх з однієї галереї в другу, все вгору та вгору. На шостому поверсі пласта в них спалахнула була на мить надія: вода лишилася начебто на тому самому рівні, начебто не піднімалася більше; але знов це була тільки коротка мить, і вода знову почала прибувати. І вони полізли ще вище: на сьомий, а потім на восьмий поверх. Тепер лишився останній, дев'ятий, і там, затамувавши дух, вони стали, дивлячись перелякано на кожен сантиметр землі, що зникав під чорною хвилею. Якщо вода прибуватиме й далі, то, значить, смерть... Вони вмруть, як та стара коняка... хвиля притисне їх до склепіння, залле ніс, вуха, горлянку, — задушить.

Навколо гриміли обвали, вся шахта, помережена хисткими переходами, валилася під величезним напором води. Здушене водою повітря скупчувалося в зазубнях галерей, стискалося й вибухало, розриваючи стіни, вириваючи землю навколо. Це була стихійна катастрофа, привид колишньої боротьби стихій, коли потопи бушували над землею і злизували з неї найвищі гори.

Дикий грім і гук приголомшували Катріну, доводили до нестями. Вона згорнула руки й лепетала одні слова:

— Я не хочу вмирати... я не хочу вмирати...

Щоб заспокоїти її, Етьєн присягався, що вода стоїть на тому самому рівні, а до того минуло вже, мабуть, годин із шість, як вони блукають, — незабаром товариші прийдуть їх рятувати. Він казав «шість годин», аби щось сказати, а скільки тих годин минуло, він не знав. Насправді вода гнала їх угору в жилі Гійома вже цілісінький день.

Вони промокли до рубця й тремтіли з холоду. Не соромлячись Етьєна, Катріна скинула з себе куртку й штани,

викрутила їх, а потім одягла знов, щоб швидше висохли на тілі. Вона була боса, Етьєн силою примусив її взяти його сабо. Лишалось одне — чекати. Вони прикрутили лампочку, вогник ледве блимав у темряві, наче той каганець. Тільки тепер відчули вони лютий голод, відчули, що шлунки їхні корчаться від болю; біль шматував їх. Досі був самий лише жах, через нього вони забули на якийсь час про все, навіть про власне тіло. Ані Етьєн, ані Катріна не встигли поснідати тоді, ще вранці, перед катастрофою. Хліба свого вони не загубили, тільки він зовсім розкис у воді. Катріна аж розсердилася на Етьєна, що той не хотів брати своєї пайки. Підживившись, вона заснула з утоми на холодній землі. Етьєна мучило безсоння і, стиснувши голову руками, вп'явши очі в темряву, він сидів нерухомий коло неї.

Скільки годин збігло так? Він того не знав. Він тільки знав, що перед ним у чорній дірі стовбура знову показалася чорна хвиля. Хвиля вигинала спину, немов якийсь гад, і лізла невпинно слідом з ними. Спочатку це була тоненька довгаста смужка-гадючка, але вона не лишилася на одному місці, вона полізла далі, вигинаючи хребет, розлазячись по галереї, долізла до них, лизнула вже Катрініні ноги. Етьєн дивився в розпуці на дівчину і не насмілювався її будити. Яка жорстокість — нащо розвіювати її забуття? Може, їй сниться тепер простір зелений і ясне сонце? А потім — куди ж тікати? Куди? Раптом він згадав. Похилий штрек цієї галереї сполучався зі скатом горішньої вантажної; отже, рятунок ще є. Доки можна було ще чекати, Етьєн чекав і не будив Катріни, але коли холодна смужка пролізла вже попід них, він обережно взяв дівчину на руки.

Катріна здригнулася.

— О Боже мій!.. То це правда!.. Знову починається, Боже мій! Катріна все пригадала й скрикнула — почула подих смерті.

— Заспокойся, — прошепотів Етьєн. — Я певен, що можна вибратись.

Вони зігнулися мало не вдвоє і знову промокли до рубця. Так вони долізли до похилого штреку й подряпалися вгору вузьким переходом, метрів із сто завдовжки. Спочатку вони хотіли потягнути линву, що проходила тут, щоб закріпити внизу одну з вагонеток, бо, якби тим часом згори почала спускатися друга, горішня вагонетка, вона б розчавила їх. Але, мабуть, у механізмі щось заскочило, бо линва не поворухнулася. Триматися за неї все ж було небезпечно, і вони хапалися нігтями тільки за слизькі бруси та дошки. Етьєн ліз позаду й увесь час підтримував Катріну головою, бо вона геть розкривавила собі руки й раз у раз підсковзувалася, мало не падала. Раптом вони спіткнулися — купа уламків та землі перегородила їм дорогу: цей штрек теж обвалився. На щастя, тут були двері; Етьєн з Катріною пролізли в сусідню штольню і остовпіли — у темряві блимав вогник. Якийсь чоловічий голос злісно крикнув їм назустріч:

— Ага, знайшлися ще такі хитромудрі йолопи, як я!.. То був Шаваль. Вони його пізнали. Завал не пустив його далі йти, як і їх. Обидва товариші, що побігли були за ним, попадали з розбитими головами, йому теж поранило брусом лікоть, але він не злякався — порачкував назад, забрав їхні лампочки, вкрав у мертвих їхній сніданок і вже хотів вертатися, коли за спиною в нього земля ще раз востаннє загула і засипала галерею.

Побачивши людей, Шаваль вилаявся і злісно скрикнув, що не дасть цим клятим виходькам жодної кришки хліба, — готовий був задушити їх власними руками. За мить він уже пізнав Етьєна й Катріну. Гнів його відразу стих, і він засміявся недобрим, злорадним сміхом.

— А, то це ти, Катріно? Прийшла коза до воза... Носа розквасила, то й до чоловіка вернулася. Гаразд! Гаразд! Ну що ж, укупі помремо...

Шаваль удавав, що не бачить Етьєна; а той, схвильований цією несподіваною зустріччю, простяг наперед руку, ніби хотів захистити дівчину, що притулилася до нього безсила. Але ж іти було нікуди, треба було якось миритися. І Етьєн спитав Шавалю просто, ніби тільки годину тому вони розійшлися добрими друзями:

— А чи оглянув ти все як слід? Може, можна вилізти через штольні?

— Авжеж! Чому б пак і не через штольні! Вони теж усі завалилися... Нас застукало тут, як мишей у пастці. А втім, коли вмієш плавати, то пірнай он туди — ніхто не держить.

Вода справді прибувала щохвилини й хлюпотіла об стіни шахти, — йти було нікуди. Шаваль правду сказав — цей засипаний з усіх боків зазубень галереї був пасткою для них. Ані виходу, ані шпарки, їх замурувало живцем.

— То лишаєшся? — додав глузливо Шаваль. — Кращого нічого не надумаєш. Не чіпатимеш мене, і я тебе не зачеплю. Поки що тут є місце на двох; незабаром побачимо, хто з нас іздохне перший, як ніхто не прийде рятувати, а що ніхто не прийде, то вже вір моему слову.

— Може, постукати... Може, все-таки почують... — відповів Етьєн.

— Стукати! Та я вже втомився стукаючи... Спробуй і ти, ось камінь.

Етьєн підняв з землі грудку пісковика, що вже геть покришилася в Шавалевих руках, і почав стукати об стіну — чітко, протяжно, помалу, як звичайно стукають засипані в шахті вуглекопи. Етьєн постукав і притулився вухом до стіни, знову постукав, знову притулився — але йому відповідала тільки мертва тиша.

А тим часом Шаваль удавав, що спокійнісінько собі господарює: поставив попід стіною свої три лампочки, — горіла

тільки одна, інші здадуться на потім, — і поклав на дерев'яному брусі свої крайці хліба. Це була його комора. Коли їсти потроху, то цього вистачить на два дні.

— Чуєш, Катріно, — повернувся він до дівчини, — коли тобі дуже захочеться їсти, то половина цього — твоя.

Катріна мовчала. Мало вже було розпуки, так ще треба було, щоб вона знову опинилася між цими двома чоловіками.

Так почалося це жахливе існування. І Шаваль, і Етьєн сиділи мовчки на землі за кілька кроків один від одного. Шаваль порадив Етьєнові загасити свою лампочку, і знову обоє замовкли. Гострі погляди колишнього кохуваника непокоїли Катріну, і вона лягла тихенько коло Етьєна.

Години тяглися помалу, кволо, вода прибувала й булькотіла собі; з часу до часу чути було ще далекі вибухи, далекий гук — то остаточно завалювалася шахта.

Лампочка догорала, треба було запалити другу, але на мить стало страшно, — а що, коли вибухне рудниковий газ? А проте краще вже висадити себе відразу в повітря, ніж нидіти в темряві. Тільки вибуху не сталося — отже, отруйного газу в галереї не було. Всі троє знову полягали на землі, і години потяглися помалу.

В кутку щось зашаруділо, і Етьєн з Катріною збентежено попідводили голови. То Шаваль вирішив попоїсти: відкрав половину своєї скибки й почав помалу, дуже помалу жувати, щоб не проковтнути всього відразу. Вони дивилися на нього голодними очима.

— То справді відмовляєшся? — спитав він зухвало відкатницю. — Надаремно!

Катріна спустила додолу повіки — боялася, що дасться на спокусу, не витримає: шлунок їй шматували такі корчі, що аж сльози до очей приступили. Вона розуміла, чого Шавалеві від неї треба; ще вранці вона почула в себе на шиї його гарячий

подих. Він побачив її біля другого мужчини, його, очевидячки, знову охопила колишня шалена хіть. Він кликав її поглядом, очі його горіли знайомим вогнем; цей вогонь спалахував у них, коли він починав ревнувати її й кидався бити, топтав ногами і лаяв за те, що вона буцімто живе з материним пожильцем. Катріна боялася цього, вона з жахом думала про те, що через неї ці двоє мужчин можуть кинутися один на одного навіть тут, навіть у цьому тісному льоху, де вони всі втрьох мусили неминуче вмерти. Господи милосердний! Невже ж і вмерти не можна без ненависті!

Етьєн волів умерти з голоду, аніж попросити в Шавалю шматочок хліба. Тиша тяжіла над ними; одноманітні хвилини тяглися без кінця, без краю, без надії... Минула вже доба. Друга лампочка догорала. Запалили третю.

Шаваль узяв другий шматок хліба і буркнув:

— Та йди-бо, дурепо! Катріна затремтіла.

Щоб дати їй волю, Етьєн відвернувся. Але дівчина лежала так само нерухомо.

— Йди, дитинко! — тихо мовив він.

Довго стримувані сльози покотилися тоді рясно Катріні з очей; вона плакала довго, не мала сили встати, не знала навіть, чи хоче їсти, — якийсь загальний внутрішній біль проймав усе її тіло, мучив її невимовно. Етьєн став на ноги й почав снувати туди й сюди, кликати марно знайомим стуком товаришів на допомогу. Прокляття!.. Останній недогарок життя, і той він мусить прожити поруч з цим ненависним суперником. Так тісно, що й повернутися ніде, десятьох кроків не ступиш, навіть здихати мусять разом!.. А вона, ця журлива дівчина, що за неї вони змагалися навіть під землею!.. Її візьме той, хто переживе другого, — цей мужчина візьме її в нього, якщо він, Етьєн, помре перший.

Не було кінця-краю тим мукам; години лізли помалу серед важкої задухи, отруєної видихами трьох людей та їхніми екскрементами, бо тут же таки доводилося відбувати свої природні потреби. Двічі кидавсь Етьєн з кулаками на камінну породу, готовий її розтрити.

Скінчилася ще одна днина. Шаваль сів коло Катріни й доїдав з нею останній шматок хліба. Катріна ледве жувала, важко було навіть і це робити, і за кожен кусень колишній її любовник вимагав від неї любові. Запеклі ревності не давали йому спокою: він не хотів умерти, не взявши дівчини ще раз, отут, перед осоружним суперником. Катріна не мала вже сили навіть змагатися; але коли Шаваль зробив спробу її взяти, вона з болем застогнала:

— Ой, пусти мене! Ти ламаєш мені кістки.

Тремтячи всім тілом, Етьєн притулювався був до бруса чолом, щоб нічого не бачити; але, почувши Катрінин стогін, підскочив до них.

— Пусти її, чуєш!

— А тобі яке діло? — гукнув Шаваль. — Вона моя жінка, і мені вільно робити з нею все, що я схочу.

І він знову схопив Катріну й почав несамовито стискати її в обіймах і зухвало, щоб тільки дужче вразити Етьєна, притиснув з усієї сили свої руді вуса до її вуст.

— Дай нам спокій! — кинув він Етьєнові. — Зроби ласку, відвернися до стіни, як тобі це не до вподоби.

Губи Етьєнові побіліли, і він скрикнув:

— Якщо ти її не пустиш, я тебе задушю!

Шаваль скочив на ноги. В голосі товариша було щось таке, що він зрозумів: той і справді його порішить. Видима смерть підходила занадто помалу, і вони вирішили, що один з них мусить негайно поступитися місцем другому. Стара ворожнеча спалахнула й тут, під землею, де однаково вони обидва мусили

от-от заснути вічним сном — один біля одного. Було так мало місця, що, погрожуючи один одному, вони обдряпували собі кулаки.

— Бережись, — прохрипів Шаваль, — на цей раз тобі каюк!

Етьєн мов збожеволів. Очі його заплили червоним туманом, до грудей підступала гаряча хвиля крові. Непереможне бажання, фізична потреба вбити закрутила йому голову — він убити мусив, як мусить викашлятися людина, коли в неї запалюється слизова оболонка. Це було понад його волю. Спадкова хвороба багатьох поколінь піднесла голову й проривалася свавільно, пригнічуючи його волю.

Він учепився обома руками в стіну, виламав важкий шматок сланцю і, схопивши його обома руками, з усієї сили вдарив ним Шавалю по голові.

Шаваль не встиг відскочити назад. Він упав на землю із скривавленим лицем, з розбитою головою. Мозок бризнув і заляпав склепіння галереї, з рани ринув пурпурний струмінь, як вода з джерела. На землі зачервоніла темна калюжа, і тьмянний вогник чадної лампочки відбився в ній. В чорній пітьмі замуваного склепу скорчене тіло на землі здавалося якимсь горбом, гостроверхою купою вугілля.

Етьєн схилився над тілом і дивився на нього широко розплющеними очима. Нарешті сталося — він убив! Невиразно, мов крізь сон, згадував він свою колишню боротьбу — марну боротьбу з отрутою, що дрімала в його м'язах, боротьбу з алкоголем, що збирався поволі в їхньому роді від батька до сина. Але ж Етьєн горілки не пив; може, голод ударив йому в голову, — і цього було досить, щоб сп'янити його, нащадка цілого покоління алкоголиків. Волосся в Етьєна стало дибом з жаху, це страшне вбивство обурювало всю його істоту, всю його свідомість розумної людини, а проте серце його билосся легко, звіряча радість охопила його, радість задоволеного нарешті

бажання, і навіть гордість переможця. На мить перед очима в нього виринав образ маленького солдатика з ножом у горлі, вбитого дитячою рукою. Він, Етьєн, теж убив.

Катріна випросталася і скрикнула:

— Господи! Він умер!

— Тобі його жаль? — люто кинув Етьєн.

Дівчині забило дух, вона не могла говорити, похитнулася й упала йому на руки.

— Ах, убий і мене! Помремо разом!

Вона схопила його за плечі, він теж обняв її, і обоє заціпилися, сподіваючись, що зараз умруть; але смерть не поспішала, і їхні руки розплелися. Потім Катріна заплющила очі, а Етьєн потяг нещасного і скинув його вниз, щоб звільнити бодай той тісний клапоть землі, де їм ще доведеться жити; жити-бо з трупом під ногами була несила. Тіло плюхнуло у воду, і розлетілися бризки. Що це? Невже вода затопила вже й цю розколіну? І вони з жахом побачили, як вода піднімається по галереї.

Тоді знову почалася боротьба. Вони запалили останню лампочку, і чадний вогник освітив темну масу води, що рівномірно й уперто підходила помалу вгору: спочатку вона лизнула їм кісточки, потім дійшла до коліна. Галерея була згориста, і Етьєн з Катріною заховалися в найдальшому її кінці; але це допомогло лише на кілька годин, вода нагнала їх і там, залила по пояс. Приперті до стіни, вони дивилися скам'янілими очима на цю темну й холодну хвилю, що невпинно підносилася вгору, ще трохи, і вона підніметься до рота, а тоді кінець... Лампочка, підвішена під саме склепіння, кидала жовтаве світло на хвилясту поверхню води; але жовтаве світло блідло, і незабаром лишилося тільки маленьке ясне півколо при самій лампі, але й воно меншало щохвилини. Морок насувався разом з чорною хвилею і поглинав його поволі. І зненацька темрява затопила все: лампочка спалахнула востаннє й погасла. Настала

ніч, чорна непроглядна підземна ніч; тут вони мають заснути навіки, щоб ніколи вже не розплющити очей до ясного сонця.

— Сто чортів! — вилаявся глухо Етьєн.

Катріні здалося, що морок охопив її всю холодними й цупкими руками; вона припала Етьєнові до грудей і тихо промовила шахтарське прислів'я:

— Смерть задуває лампочку...

Але інстинкт життя повставав проти погрози смерті; гарячкова жадова жити, жити, жити ще будь-що-будь, за всяку ціну жити, підхопила їх. Етьєн кинувся колупати гаком від лампочки сланцеву стіну, а Катріна допомагала йому нігтями. Так вони викопали високо в стіні, мало не під самою стелею, дірку, вилізли туди й сиділи там, поспускавши ноги й позгинавши спину, бо низьке склепіння не давало випростати шиї. Вода обмивала спочатку їм тільки п'яти, але з часом, невпинно й невтримно зростаючи, пройняла холодом кісточки, литки, коліна. Сяк-так збита земляна лава була така вогка й слизька, що вони мусили міцно обхопити одне одного руками, щоб не попадати в воду. Це був кінець. Скільки часу доведеться їм, голодним, знеможеним, чекати ще смерті в цій вузькій норі без хліба, без світла, не сміючи поворухнутись? Найдужче гнітила їх ця темрява: вона не давала дивитися смерті просто в вічі. Мертва тиша повила все, задушена водою шахта стояла нерухомо. Вони відчували тепер тільки море, що було під ними; море, темне, бездонне, переливалося й наганяло на них мовчазну хвилю з глибини підземних галерей.

Години минали за годинами — однакові, чорні, одноманітні. Етьєн з Катріною не знали вже, скільки їх минуло. Невимовні муки не гальмували їхнього пливу, не робили годин із хвилин, навпаки, час летів швидко. Етьєнові й Катріні здавалося, що вони сидять під землею тільки два дні й одну ніч, а в дійсності кінчалася вже третя доба. Всяка надія на порятунок зникла.

Ніхто не міг знати, що вони тут, ніхто не зможе, не здолає дістатися до них. Коли їх навіть не затопить вода, то голод доб'є, їм спало на думку постукати об стіну ще раз; але навіть той камінь лишився там, унизу, під водою. Чим стукати? І потім — хто почує?

Катріна, скорившись долі, притулилася стомленою головою до жили, але раптом затремтіла і випросталась.

— Слухай! — сказала вона.

Етьєн подумав спочатку, що її злякав плюскіт води, що безупинно піднімалася вгору. Щоб заспокоїти дівчину, він збрехав:

— Не турбуйся, це я, це я поворохнув ногами.

— Ні, ні, не те... Це там, слухай!..

І вона знову припала вухом до жили. Він зрозумів і притулився теж. Минуло кілька гнітючих безконечних секунд, а потім здалеку, дуже здалеку, вони почули один за одним три удари. Але вони все ще мали сумнів: може, то дзвенить їм у вухах? Може, то просто тріщить вугляний пласт? Вони не знали, чим постукати, як відповісти! Нарешті Етьєн добрав способу.

— А сабо!.. В тебе ж є сабо. Зніми їх і постукай підборами.

Катріна почала вистукувати шахтарський сигнал; обоє припали до жили і знову почули три умовні удари, що долетіли до них здалеку. Вони стукали двадцять разів, і двадцять разів на їхні удари відповідали.

Вони плакали, обнімалися, незважаючи на те, що могли втратити рівновагу й попадати у воду. Нарешті товариші озвалися, нарешті вони йдуть до них! Почуття радості й любові розвіяли враз муку безконечного чекання, жах, нудьгу, відчай... Їм здавалося вже, що рятівникам досить торкнутися скелі пальцем, і вона розсиплеться сама собою.

— Диви! — скрикнула весело Катріна. — Яке щастя, що я притулила голову.

— Ну, та й вуха ж у тебе! — радів і Етьєн. — А я так-таки нічогісінько й не чув.

Тепер вони припадали по черзі до вугляної жили, готові щохвилі відповісти на кожен сигнал. Незабаром вони почули виразні удари кайла: до них ішли на допомогу, починали проходку нової галереї. Етьєн з Катріною не пропускали жодного звуку. Але радість їхня була недовга: жах охоплював їх мимоволі знову; вони сміялися, дурили одне одного і навмисне тепер говорили багато й жваво: рятувати їх ідуть, очевидно, через «Рекійяр», галерея спускається в глиб пласта, а може, зразу почали проходити кілька галерей, бо чути було троє кайл. Потім заговорили тихше, менше, млявіше: товстий, ох, який товстий був той шар землі, що лежав між ними й товаришами! Обоє замовкли і думали, скільки днів треба вибійникові, щоб пробитися через таку товщу. Як довго... Вони не діждуться товаришів, загинуть, умруть... І вони мовчали похмурі, не насмілювалися сказати й слова і відповідали на поклик стуком сабо тепер уже машинально, без надії, — треба ж було подати знак, що вони ще живі, а жах і нудьга ще дужче стискали серце.

Минув день, минуло два дні.

Катріна з Етьєном були вже під землею шість днів. Вода, як дійшла їм по коліна, то вже більше не прибувала, але й не спадала. Вода була холодна, і ноги їхні зовсім задубіли. На якусь часинку вони витягали їх з води, але це було так страшно незручно, ноги німіли, корчилися, — треба було знову спускати їх у воду. Виступ, де вони сиділи, був слизький, і то Етьєн, то Катріна зсовувалися ненароком з нього й чіплялися тоді налякано за землю. Нерівна стіна колола їм спину; щоб не пробити голови, доводилося сидіти, перегнувши шию, і до того нестерпуче нила потилиця. Та й дихати було тяжко; вода натискала на повітря і здушувала його. Голоси їхні лунали якось приглушено, наче здалеку. Здавалося їм, що десь б'ють

несамовито на гвалт, що десь тупотить сполохана градом череда.

Спочатку голод страшенно мучив Катріну. Вона ламала свої жалюгідні, висохлі руки, притискала їх до горла й стогнала важко, з відчаєм, з болем, ніби порожній її шлунок шматували залізні лещата. Етьєн страждав так само, божеволів з голоду, поводив нервово руками навкруг себе і раптом намацав трухлявий шматок обшивки, що аж посипався, коли він його вхопив. Він набив собі повен рот цією гнилизною і дав цілу жменю й Катріні. Два дні живилися вони цим поточеним шашелем цурпалком, але потім не стало і його. З відчаєм почали вони віддирати скалки дерев'яної обшивки, але вона була ще міцна й не піддавалася. Мукам їхнім не було кінця — чому не можна було з'їсти хоч одяжі! Етьєн перегриз зубами на дрібні шматочки свій шкіряний пасок, і Катріна їх уперто ковтала. На якийсь час стало трохи легше, — принаймні шелепи мали що жувати, принаймні здавалося, що їси. Коли не стало й паска, вони взялися до сорочок і смоктали, смоктали їх цілі години.

Незабаром ці люті напади голоду затихли, лишився тільки глухий глибокий біль, і почало страшенно хотітися пити. Етьєн з Катріною пили, пили, пили й не могли напиться, набирали воду пригорщами, але невтишима згага не давала спокою.

Якось на сьомий день Катріна нахилилася набрати в жменю води й зачепила рукою щось м'яке, що плюскалося в неї під ногами.

— Глянь... Що воно таке?

Етьєн помацав рукою в темряві.

— Не розумію. Щось ніби обшивка вентиляції.

Катріна випила воду, але, встромивши руку вдруге, вона відчула під рукою мертве тіло і скрикнула, охоплена жахом:

— Господи, це він!

— Хто?

— Він, ти ж знаєш!.. Я зачепила рукою його вуса.

То був труп Шаваля: вода винесла його нагору й прибила до цієї стіни. Етьєн простяг руку, намацав вуса, розчавлений ніс і затремтів з страху та огиди. Катріну занудило так, що вона виплюнула воду з рота, — це вона крові напилася, уся ця чорна вода — це все кров того чоловіка.

— Стривай, — ледве промовив Етьєн. — Я зараз його відіпхну.

Він пхнув труп ногою, і той відплив. Але незабаром труп знову почав плюскатися коло їхніх ніг.

— Забирайся до чорта в зуби! Забирайся!

Етьєн відіпхнув тіло ще і ще раз, але якась течія весь час прибивала його назад. Шаваль не хотів залишити їх, він хотів бути з ними, поміж ними! Цей жахливий супутник остаточно отруїв повітря. Цілу добу боролися вони з пекучою згагою, воліли вмерти, але не пити, і тільки на другий день згага перемогла, — вони відштовхнули тіло якомога далі, нахилилися й почали пити, незважаючи вже на нього. Не варто було пробивати йому голову, щоб він знову вернувся до них із своїми ревнощами. Навіть мертвий зостанеться він з ними довіку, щоб не дати їм бути в парі.

Минув ще день, потім іще один. Щоразу, коли перебігала водою найлегша хвиля, той, кого забив Етьєн, тихенько штовхав Етьєна, неначе сусіда: мовляв, не забувай, я тут. І щоразу Етьєн налякано здригався: забитий стояв весь час перед очима в нього, розпухлий, уже зелений, з рудими вусами на розчавленому обличчі. Потім усе переплуталося в Етьєновій голові. Ні, він не вбивав цього чоловіка, той плаває живий і хоче вкусити... Катріна ридала, ридала довго, невпинно, а коли сльози переставали текти, зомлівала, знесилена до краю. Нарешті її почала хилити непереможна дрімота, вона не мала

сили боротися зі сном. Етьєн не давав їй засинати, а вона лепетала якісь нескладні слова й знову засинала, не розплющувала навіть очей... Щоб не впала вона у воду, Етьєн обняв її рукою за стан. Тепер уже тільки він відповідав на поклик товаришів. Кайла гупали щоразу ближче, зовсім уже близько за його спиною; але й він знесилювався потроху, він більше вже не міг відповідати. Адже ж там знали, що вони тут, навіщо ж даремно стомлювати себе? Йому стало якось байдуже, чи хтось прийде, чи ні... Чекаючи, він отупів, забував уже, кого чекає.

Нарешті їм обом стало трохи легше. Вода почала спадати, і Шавалів труп відплив геть. Дев'ять днів пробивалися вже до них товариші на допомогу. Вода так уже спала, що можна було злізти на землю й ступити кілька кроків, — коли це раптом шахта застугоніла навколо, і Етьєна з Катріною кинуло на землю. Вони намацали одне одного в темряві, обнялися, нестямившись з жаху, — невже знову шахта завалюється над ними! Але раптом стало зовсім тихо, цокання кайла замовкло.

Вони сиділи в кутку, щільно притулившись одне до одного. Раптом Катріна тихенько засміялася.

— А як хороше, мабуть, надворі!.. Давай вийдемо звідси. Спочатку Етьєн боровся з цим божевіллям, відганяв примари, голова його була міцніша, але й вона потроху помутніла; він не розумів уже як слід, що робиться навколо. Думки, почуття — все злилося в якомусь гарячковому півсні. З Катріною ж діялося щось зовсім непевне; раніше вона все мовчала, а тепер розбалакалась і схвильовано говорила, говорила щось безперестанку й махала руками. У вухах їй гуло й дзвеніло, а їй здавалося, що то дзюрчить струмок, щебечуть пташки... і пахло, так гарно пахло зім'ятою прив'ялою травою, і ясно було навколо, перед очима леліли якісь великі жовті плями — сонце

високо в небі; їй здавалося, що вона лежить надворі, над каналом у хвилястих житах...

— А тепло як!.. Ну, візьми-бо мене, будемо разом... О! Завжди, завжди!

Етьєн притискав Катріну, а вона пригорталася до нього й тішилася, весела, безжурна.

— Які ми дурні були... нащо так довго чекали!.. З першої хвилини я була б пішла до тебе, а ти не зрозумів, губи копилив... А пам'ятаєш, якось раз уночі, вдома ще... Як ми довго заснути не могли й прислухалися нишком одне до одного, дихнути боялись... і так дуже хотіли одне одного...

Етьєн перейнявся її веселістю і теж жартував, згадуючи їхнє мовчазне кохання.

— А ти мене раз побила... Так, так! Побила, ляпасів надавала в обидві щоки!

— Бо любила тебе, — прошепотіла Катріна. — Дуже любила. Бачиш, я не хотіла думати про тебе й казала собі, що всьому вже кінець; а там, знаєш, там десь, глибоко, знала, що все-таки ми колись заживемо з тобою вкупі... Треба було тільки якоїсь щасливої нагоди, треба було, щоб доля допомогла, правда?..

Холодний дроз пройняв Етьєна, він силкувався розігнати цей сон і тихо промовив:

— Ніщо не може кінчитися зовсім... Треба тільки трошечки щастя, і все почнеться знову і буде добре.

— То я зостануся з тобою? На цей раз уже все буде добре?

Втративши сили, вона почала хилитися вниз; голос її затих, — вона була така слабенька, така квола. Етьєн, переляканий, притиснув її до грудей.

— Тобі недобре?

Катріна здивовано підвела голову.

— Ні, зовсім ні... А чому ж?

Але питання Етьєнове розвіяло її забуття. Вона глянула в страшну темряву, заломила руки й знову заридала з відчаєм.

— Господи! О Господи! Як темно!

Зникли хвилясті ниви, дух прив'ялої трави, велике жовте сонце, жайворонка спів. Навколо були чорні стіни заваленої, затопленої шахти, смердючий морок, гнилий льох, де конали вони вже стільки днів. Тепер стало ще страшніше; колишні забобони, що не раз чула їх Катріна ще дитиною, виринали в її запаленій голові: з кутка дивився на неї Чорний чоловік, старий мертвий шахтар, що виходить з глибини шахти і крутить в'язи розпусним дівкам.

— Слухай, ти чув?

— Ні, я нічого не чую.

— О, це той чоловік, знаєш?.. Цить!.. Він тут... Земля випустила всю кров із жили, щоб помститися за те, що їй перетяли артерію... І він прийшов... Бачиш? Подивись!.. Чорніший від чорної ночі... Ой, мені страшно... Страшно...

Катріна замовкла тремтячи; а потім знову зашепотіла:

— Ні, це інший.

— Хто інший?

— Той, хто з нами! Той, кого вже нема!

Образ Шаваля не давав їй спокою, і вона, ніяковіючи, починала говорити про нього; вона розповідала про їхнє собаче існування... Тільки раз, один тільки раз у «Жан-Барі» був він із нею ласкавий, а то тільки лаявся, казився, бив... а набивши, мучив дикими пестощами.

— Кажу тобі, він іде до нас, він хоче нас роз'єднати!.. Він знову ревнує... Прожени його!.. О, візьми мене, візьми мене всю, всю!

І Катріна обхопила руками Етьєнові шию, шукала устами його уст і палко припала до них. Морок зник, знову засяяло сонце, і вона тихо засміялася закоханим сміхом. Етьєн

затремтів, відчувши крізь лахміття так близько її майже голе тіло, і схопив її в свої обійми.

В чорній могилі, на постелі з грязюки настала нарешті їхня перша шлюбна ніч... Їх опанувала потреба бути щасливими хоч би й перед смертю, опанувало вперте жадання жити, востаннє впитися життям. Усе загинуло, а вони любили одне одного, любили, всупереч смерті, хоч смерть уже ширяла над ними.

Цим усе скінчилося. Етьєн сидів на землі, в тому самому кутку, а Катріна лежала в нього нерухомо на колінах. Спливали години, багато годин. Він думав, що дівчина спить; доторкнувся до неї рукою, але ж вона була дуже холодна, — вона померла. А проте Етьєн не поворухнувся, не хотів будити її. Думка, що він перший узяв її після того, як вона дозріла, що вона могла завагітніти від нього, збуджувала в ньому велику ніжність. А часом напливали інші думки: бажання вийти звідси разом з нею, радісні мрії про те, що вони робитимуть у майбутньому; але думки ці набігали на мить і були такі легкі, туманні... вони тільки торкалися чола, неначе легкий подих сну.

Етьєн зомлівав. Сили в нього було вже зовсім мало, і він коли-не-коли тільки мляво підносив руку й мацав — чи маленька його задубіла дівчинка спить ще й досі в нього на колінах?

Усе поринуло в якусь порожняву, зникла навіть чорна глибінь, зник і він, — тут його не було, він був поза часом, десь поза простором.

Щось гупало якраз над його головою, ближче, виразніше, дужче; але тіло його наче оловом налилося з втоми, не хотілося встати, відповісти... А потім він перестав і це почувати... йому ввижалося тільки, що Катріна йде перед ним і він чує, як її сабо легенько цокають об землю.

Минуло два дні. Етьєн машинально обмацував нерухоме тіло Катріни — чи вона ж тут? Це добре, що вона не пішла і так тихо

лежить на колінах у нього.

Стіна задрижала, загомоніли голоси, до ніг Етьєнові покотилося каміння. Він угледів вогник лампочки й заплакав, закліпав очима, але не міг відвести їх, зачарований, від червоної зірочки, що ледве миготіла десь далеко в темряві. Товариші вхопили Етьєна на руки, понесли, влили йому силою крізь зціплені зуби кілька ложок бульйону.

Тільки вже в одній з рекійярських галерей пізнав Етьєн першу людину — інженера Негреля. І вони, вороги, що так зневажали один одного, — бунтар-робітник і скептик-начальник, — кинулися один одному на шию й ридма заридали. То ридало все те людяне, глибоко зворушене, що жило в них. То була безмежна скорбота, страждання, що переходило з покоління в покоління, надмір болю, що до нього може довести життя.

А вгорі Маедиха припала до мертвої Катріни і скрикнула раз, потім другий та й заголосила протяжно, тужливо.

З шахти витягли вже кілька трупів і поклали їх в ряд на землі: Шаваля з розбитою головою, задушеного, як усі думали, мабуть, обвалом, одного хлопчача та ще двох вибійників теж із пробитими черепами, з животами, розбухлими від води. Жінки, що були в натовпі, втративши розум, рвали на собі одягу і роздирали нігтями обличчя.

Етьєнові дали трохи попоїсти, почекали, щоб очі його звикли до світла ламп, а тоді вже вивели на поверхню. Схудлий, нужденний, він був зовсім сивий; і натовп розступився тремтячи перед цим старим чоловіком.

Маедиха перестала кричати і глянула на нього безтямно нерухожими, широко розплющеними очима.

VI

Вибила четверта година ранку. Свіжа квітнева ніч теплішала, наближався день. На прозорому небі ще мерехтіли зорі, а на сході вже спалахнув світанок. Приспані чорні поля ледве чутно заколивалися, зашелестіли, немов прокидаючися зі сну.

Широко ступаючи, ішов Етьєн Вандамським шляхом. Шість тижнів пролежав він у лікарні в Монсу; а тепер, ще жовтий і виснажений, почув у собі силу йти і пішов.

Компанія ще й досі потерпала за долю своїх шахт і обережно звільняла поволі всіх небезпечних робітників; попередили й Етьєна, що його не можуть залишити на роботі. Щоправда, Компанія запропонувала йому допомогу — сто франків, а крім того, запобігливо порадила йому покинути взагалі занадто шкідливу тепер для нього працю на шахті. Допомоги цієї Етьєн не взяв. Він уже дістав відповідь від Плюшара, що кликав його до Парижа і прислав навіть на дорогу гроші. Отже, давня його мрія здійснилася.

З лікарні Етьєн вийшов ще вчора й переночував у «Веселому джигуні» вдовиці Дезір. Устав він удосвіта — хотів ще попрощатися з товаришами, більше він нічого не хотів. З Марш'єнна поїзд відходив о восьмій годині — треба було поспішати.

Етьєн став на хвилину, вдихаючи чисте повітря теплої провесни. Широкий шлях простягся перед ним рожевою смугою, і дихати було легко. Благословлялося на ясний погожий день. Світало. Разом із сонцем прокидалося життя на землі. Постукуючи кізиловим ціпком, Етьєн ішов далі й дивився вперед на безконечну рівнину, що виступала помалу з нічного туману. Досі ще не бачив він нікого з товаришів; тільки одного разу Маєдиха заходила до лікарні, а більше не прийшла — часу,

певне, не мала. Але Етьєн знав, що все селище Двохсот Сорока працює тепер у шахті «Жан-Бар» і що навіть Маєдиха теж уже ходить на шахту.

На шляху показувалися то тут, то там вуглекопи й проходили повз Етьєна бліді, мовчазні, понурі. Компанія зловживала своєю перемогою. По двох з половиною місяцях страйку голод переміг, і шахтарі мусили пристати на новий тариф, той тариф, що через нього і вибухнув страйк. В дійсності цим новим тарифом їм просто хотіли засліпити очі, бо насправді начальство просто зменшило заробітну плату... І тим більша була ганьба — за що ж пролили товариші свою кров? У них крали заробіток цілої зайвої години праці, їх примусили зламати свою присягу, і це приневолене зламання слова було їм гірш за все. Праця розпочалася скрізь: у «Міру», у «Мадлені», у «Кревкері», у «Вікторії». І щодня в досвітній імлі ще повитими темрявою шляхами тупали, похнюпивши голови, валки людей, мов те бидло, що женуть до різниці. Люди трусилися з холоду в своїй злиденній полотняній одежині й важко ступали, похилі, з руками, згорненими на грудях, а великі шматки хліба, заховані поміж сорочками й куртками, стирчали на спинах горбом. Але в цьому гурті людей, що знову йшли на роботу, в цих тінях — чорних і мовчазних, що простували похмуро, без сміху, вперто дивлячися собі під ноги, почувалося щось грізне: гнівно зціплені зуби, серця, повні ненависті вщерть... Вони йшли не своєю волею, вони скорилися тільки голодові, голодному шлункові.

Що ближче підходив Етьєн до шахти, то більше зустрічав він тих людей. Ішли майже всі самотою, і навіть ті, що повиходили з дому гуртом, дорогою одне від одного повідставали, простяглися ген-ген довгим ключем. Не було про що говорити. Всі були вже втомлені й роздратовані, незадоволені і з інших, і з себе. Мимоволі звернув увагу Етьєн на одного старого шахтаря

— очі палали тому під темним чолом, як жарини. Другий, юнак, дихав так важко, немов у грудях його клекотіла буря. Багато шахтарів несли сабо в руках, і їхні ноги в грубих вовняних панчохах ступали м'яко й глухо по землі.

Шахтарі все йшли безконечним потоком, мов та крига на річці після льодолому, — то йшло переможене військо з похиленими до землі головами, але з затамованим гнівом у грудях, з однією лютою думкою: кинутися знову в бій і помститися за все.

Коли Етьєн дійшов нарешті до шахти «Жан-Бар», кам'яниці її виринали вже з темряви; ліхтарі, що висіли на балках, ще блимали, хоч уже й починало світати. Понад темними будівлями в небо звивалася біла смужка, ледве забарвлена червоним. Етьєн зійшов сходами вгору до сортувальної, щоб звідти пройти до приймальної.

Шахтарів уже почали спускати в шахту. Етьєн відвик від шахти, і гамір та рух пригнітили його зразу, — він зупинився. Вагонетки торохтіли по чавуновій підлозі, барабани кружляли, намотуючи і розмотуючи линви, гримів гучник, дзвінко гупав сигнальний молот. Етьєн знову бачив потвору, що поглинала свою звичну пайку людського м'яса; кліті зникали й виринали, неситий велетень роззявляв без упину свою пащу й ковтав живий вантаж. Тепер, після останньої страшної події, шахта навівала на Етьєна невимовний жах. Від невпинного руху клітей його занудило, і він відвернувся — не міг бачити цієї чорної діри.

У просторому ще півтемному приміщенні, освітленому тьмяними вогнями майже догорілих ліхтарів, Етьєн не бачив жодного дружнього обличчя. Шахтарі, що чекали своєї черги, стояли босі, з лампочками в руках; вони дивилися на нього тривожними очима, потім схиляли голови, ніяковіли, відверталися. Всі вони, звичайно, знали Етьєна. Тепер уже не

кляли його, навпаки, наче боялися й червоніли, адже ж він міг назвати їх боягузами.

Етьєн бачив це все, і серце йому розривалося з жалю... Він забув, що ці нещасні люди кидали в нього каміння, він знову мріяв про те, як зробити з них героїв, як керувати народом, як краще направити цю природну силу, що сама себе поглинає.

Перша кліть набрала людей і зникла. До колодязя підійшла нова партія, і Етьєн побачив нарешті одного з своїх колишніх поплічників під час страйку; то був хоробрий чоловік, що присягався колись умерти, але не здатись.

— І ти! — тихо сказав глибоко засмучений Етьєн. Шахтар зблід, губи йому затремтіли; але він знизав плечима — він-бо не винен.

— Що, ж робити! Я маю жінку.

З барака попливла нова хвиля людей, тут Етьєн пізнав усіх.

— І ти! І ти! І ти!

Всі збентежено відповідали нетвердим голосом:

— Я маю матір... Я маю діти... Де взяти хліба...

Кліть щось затрималася внизу, і шахтарі похмуро чекали на неї, пригнічені своєю поразкою. Така тяжка образа гнітила їх, такий тяжкий біль, що вони не мали сили зирнути один одному в вічі й уперто дивилися в жерло шахти.

— А Маедиха? — спитав Етьєн.

Ніхто не відповів. Один шахтар показав рукою на барак, — мовляв, зараз прийде. Гнілі підняли руки, що тремтіли з жалю: сердега!.. Скільки того горя!.. Всі мовчали, але коли Етьєн простяг їм на прощання руку, вони міцно стискали її, і в цьому потискові була стримувана лють за те, що довелося здатися, і гаряча надія на те, що час відплати настане.

Кліть виринула нарешті з колодязя; вони увійшли, спустилися, чорна безодня поглинула їх.

Прийшов П'єррон; на його шкіряній шапочці блимала лампочка без сітки, така, як носять штейгери. Тиждень тому його наставили на старшого над вантажниками; робітники обминали його, — він дуже запанів останнім часом і вимагав пошани. П'єрронові було неприємно бачити Етьєна, проте він підійшов до нього, а як почув, що той виїздить до Парижа, то й зовсім заспокоївся. Вони розбалакались. П'єррониха держить тепер кав'ярню «Прогрес» і торгує собі непогано, — спасибі, начальство допомогло — воно таке до неї ласкаве. Але П'єррон не договорив і накинувся з лайкою на старого Мука: чому досі з шахти гною не вивіз? Завжди стягається! Старий слухав мовчки, похнюпившись, як той йому вичитував, і гнів душив його. Перед тим як увійти в кліть, він стиснув руку Етьєнові таким самим довгим потиском, як і інші товариші; в цьому дотикові почувався затамований, але живий ще гарячий гнів бунтаря, що ще колись повстане. Ця стареча рука, що затремтіла в Етьєновій руці, цей старезний дід, що прощав йому смерть обох своїх дітей, глибоко зворушив Етьєна, але він нічого не сказав і мовчки дивився вслід старому, аж доки той не зник у жерлі шахти.

— Певне, Маєдиха не прийде сьогодні? — спитав Етьєн через якусь хвилину П'єррона.

Той спочатку вдавав, що не чує, — в нього була погана прикмета: щоразу, як тільки мова заходила про цю жінку, йому траплялася якась неприємність. Сказавши, що має якусь справу, він нарешті відповів відходячи:

— Хто? Маєдиха? Та ось вона.

Маєдиха вийшла в цей час з барака в шахтарських штанях і куртці, в шахтарському чепчику, з лампочкою в руці. Адміністрація змилостивилася над нещасною долею цієї жінки і дозволила їй працювати під землею, дарма що їй стукнуло вже сорок років, — літнім жінкам заборонено було спускатися під

землю. На відкатницю вона була вже застара, і через те її приставили до нового маленького вентилятора, що недавно його влаштували в північній галереї, в тому пекельному зазубні шахти «Жан-Бар», під самим Тартаре, куди зовсім не доходило свіже повітря. І десять годин щодня Маедиха крутила знемагаючи колесо в розпаленій тісній норі. Тут було сорок градусів спеки. За це їй платили тридцять су на день. Великі груди й живіт її немов набрякли від вогкості підземних галерей і безпорадно випиналися з чоловічих штанів та куртки. Яка нужденна була вона в цьому шахтарському вбранні. Коли Етьєн побачив її, великий болючий жаль охопив його, і він, схвильований, щось промимрив, не знаходячи слів, щоб сказати те, що хотів.

Маедиха дивилася на нього, але не слухала й нарешті промовила, звертаючись до нього на «ти».

— Дивуєшся, що я тут?.. Еге, я казала, що задушу власними руками першого з моїх дітей, хто посміє спуститися в шахту; а от і сама спустилася — то мусила б і себе задушити, правда?.. Та, мабуть, і задушила б, якби мені не старий та малі!

І вона говорила далі тихо й стомлено — не виправдувалася, ні, просто оповідала, як усе було: вони всі мало з голоду не передохли, довелося вийти-таки на роботу, а то б і з селища вигнали.

— А старий як? — спитав Етьєн.

— Тихий, смирний, охайний, навіть і не чути; тільки з голови якась клепка випала, на дитячий розум зійшов... За те, знаєш, його ні до чого не присудили... Казали, що до божевільні посадять, та я не дала: підсипали б чогось у юшку та й по всій справі... Знаємо... А все-таки те діло наробило нам лиха чимало, бо пенсії йому вже не дадуть; начальство сказало мені, що давати йому пенсію неморально.

— А Жанлен працює?

— Атож. Начальство дало йому роботу на шахті, тільки вже нагорі, не під землею... Заробляє двадцять су... Ні, ні, я не нарікаю, начальство мене не скривдило, начальство дуже добре до нас, — вони мені це й самі розтлумачили... Жанленових двадцять су та ще й моїх тридцять, це вже тобі п'ятдесят; якби в нас не шестеро ротів, то й ситі були б... Естелла жере тепер, як з немочі, а найгірше те, що раніш як через чотири-п'ять років Ленора й Анрі не зможуть працювати на шахті.

Етьєн мимоволі хитнув з відчаєм рукою:

— І вони!..

Бліді щоки в Маєдихи зашарілися, очі спалахнули, але через хвилину вона безсило зігнулася, немов натиснула на неї доля.

— Нема ради!.. І вони підуть за іншими... Всі полишали там свої шкури, тепер їхня черга.

Маєдиха замовкла: гуркіт вагонеток заважав говорити. Крізь великі загорошені вікна пробивалося пасмо сірого денного світла, і вогні ліхтарів потроху блідли в ньому. Що три хвилини машина починала двигтяти, линви намотувалися й розмотувалися, кліті поглинали швидко живий вантаж.

— Гей ви, ледацюги, поспішайте! — гукав П'єррон. — До клітей, до клітей! І до ночі так не скінчимо.

Він глянув на Маєдиху, але та навіть не поворухнулася. Вона пропустила вже три кліті, і тепер раптом немов прокинулася, згадала про те, що Етьєн їй відразу сказав.

— То ти їдеш звідси?

— Іду, сьогодні зранку, зараз.

— Твоя правда. Як змога є, то краще деінде оселитися... Я рада, що побачила тебе, то хоч знатимеш, що ніякого зла я на тебе не маю. Один час після тієї кривавої сутички була б задушила тебе оцими руками; а потім, як почнеш думати, міркувати, то й побачиш, що справді ніхто тому не винен... Ні, ні, не ти винен, винні усі, увесь світ.

Маедиха заговорила спокійно про своїх покійників: про чоловіка, про Захарі, про Катріну, і тільки коли згадала про малу Альзіру, сльози приступили їй до очей. Це була знову та сама розважлива жінка, що ставилася до життя просто й спокійно. Не буде щастя буржуа, не буде їм щастя за те, що вони занапали стільки люду; за це вони колись дістануть кару, бо на світі ніщо не лишається без відплати. Тоді й втручатися не треба буде — вся штука вибухне сама собою, і солдати самі почнуть стріляти в хазяїв так само, як стріляли колись у робітників. Спадкова слухняність, давня вікова покора вже знову лягли цій жінці тягарем на похилі плечі, але тим часом у її голові йшла своя робота: вона була певна того, що несправедливість не може довше панувати на землі, що коли й немає Бога, то прийде хтось інший і помститься за безщасний люд.

Маедиха говорила тихо, раз у раз підозріливо озираючись, і коли побачила П'єррона — він саме підійшов до них ближче, — голосно промовила:

— Ну що ж, як їдеш звідси, то забери в нас свої речі... Там ще дві твої сорочки є, три хусточки та старі штани.

Етьєн тільки махнув рукою: нащо йому те ганчір'я, що якимось чудом не опинилося ще й досі в руках тандитника?

— Дурниці, хай лишається... Дітям здасться... В Парижі я собі справлю.

Тим часом у шахту спустилося ще дві кліті. П'єррон набрався духу й гукнув тепер уже просто на Маедиху:

— Чуєте, на вас там чекають! Скоро вже наговоритеся чи ні?

Але Маедиха повернулася до нього спиною. Запроданець!.. Ач, як з шкури лізе, щоб прислужитися!.. Нащо це йому? Не його діло заганяти шахтарів на роботу. Всі його підручні вантажники і так аж киплять проти нього. І вона вперто стояла на місці з лампочкою в руках, не йшла і мерзла на протязі, дарма що надворі було вже тепло.

Ані Маедиха, ані Етьєн не знаходили більше слів і стояли мовчки одне проти одного; але серця їхні були так переповнені вщерть, що їм хотілося сказати ще щось на прощання.

Нарешті Маедиха сказала, аби щось сказати:

— А Левачиха завагітніла. Левак ще й досі сидить у тюрмі, а за нього відбуває Бутлу.

— Ага, Бутлу, знаю...

— Стривай, а чи казала я тобі?.. Філомена наша поїхала.

— Як-то поїхала?

— Атож, поїхала з одним шахтарем з Па-де-Кале. Я боялася, що вона мені малюків своїх покине. Ба ні, забрала обох... Хто б подумав? Шкапа, а не баба, кров'ю харкає, бухикає, три чисниці до смерті, а таке щастя випало!

На хвилину Маедиха замислилася, потім повільно казала далі:

— А скільки про мене брехали!.. Пам'ятаєш, ходили плітки, що я буцімто з тобою живу? Господи! Звичайно, після того, як помер мій чоловік, це могло б статися, коли б я трохи молодша була, — що ж тут такого? А тепер, знаєш, я навіть рада, що цього не сталося: ми б, напевно, потім самі шкодували.

— Так, ми б самі шкодували, — просто повторив Етьєн. То було все, більше вони не говорили. З кліті сердито гукали на Маедиху, кричали, що оштрафують, що не чекатимуть на неї цілий день. Нарешті вона стиснула йому руку і пішла. Етьєн — схвильований і зворушений — довго дивився їй услід: яка вона втомлена, затуркана... опухле, посиніле лице, пасма збляклого жовтого волосся вибиваються їй з-під синього чепчика... Яке в неї обважніле тіло, тіло плодючої й слухняної самиці, втиснене в цю недоречну одезу — полотняні штани та куртку... Але в останньому потискові її руки він відчув той самий товариський привіт, — вони зустрінуться ще раз, коли прийде час розпочинати все знову. Етьєн усе зрозумів: в очах її тепло

світилася спокійна певність. До скорого побачення! Але тоді вже це буде вирішальний бій.

— Ну та й кляте ж ледащо, хай їй чорт! — крикнув П'єррон.

Маєдиху штовхали й підганяли з усіх боків; вона протиснулася нарешті крізь гурт шахтарів і влізла з чотирма іншими робітниками у вагонетку. Сіпнули за сигнальну віршовку — «подзвонили на м'ясо», кліть здригнулася й полетіла в чорну безодню; лишився тільки летючий слід линви.

Тоді Етьєн пішов з шахти. Внизу, під піддашшям сортувальної, серед великої купи вугілля, сиділа якась істота, випроставши ноги. То був Жанлен, що виконував обов'язки «чистильника» великих вугляних брил. Поміж ногами в нього лежала велика брила, і він збивав з неї молотком скалки сланцю. Навколо стояв такий стовп чорного вугляного порошу, що Етьєн був би навіть не пізнав хлопця, якби той не підвів свого гострого мавпячого обличчя з відстовбурченими вухами і зеленими очима. Жанлен зухвало зареготав, цокнув ще раз молотком і зник за вугляною заслоною.

Етьєн пішов шляхом, вдавшись у глибоку задуму. Думки роєм роїлися в його голові, але навколо було свіже повітря, вгорі — широке небо, і він зітхнув на повні груди. На обрії впливало в сяйві своєму величне сонце, бадьора земля прокидалася, безмежною рівниною зі сходу на захід перебігала золотиста хвиля. Цілюще тепло, тепло життя витало над усім, запалювало молодечим завзяттям, і в ньому чулися глибокі зітхання землі, пташиний спів, шепіт струмків та дерев. Жити все ж таки хороше; старий світ хотів пережити ще одну весну.

І, натхнений цією надією, Етьєн звільнив ходу й пішов помалу, вдивляючись у безмежний весняний простір навкруг себе.

Етьєн думав про себе: він почував себе дужим, — досвід, здобутий у надрах шахти, загартував його. Науку його

завершено; він ішов, озброєний досвідом і знанням, як свідомий боєць революції, що оголосив війну суспільству, яке він спізнав і яке він засудив. Він радів, що побачить Плюшара, що сам стане таким, як Плюшар, керівником-проводирем, що його слухатимуть, поважатимуть... І слова майбутніх промов набігали самі собою... Він думав розширити свою програму. Буржуазна витонченість, що підносила Етьєна понад рівнем його класу, збуджувала в ньому ще дужчу ненависть до буржуазії. Злидні, що в них ниділи робітники, бентежили його; він відчував потребу поставити цих людей високо над усіма, дати їм міць, дати їм славу; він покаже, що тільки вони — великі, чисті й правдиві, покаже, що вони — єдине справжнє вельможне панство і єдина сила, що може оновити людство. І Етьєн уже бачив себе на трибуні під час народного тріумфу, якщо тільки цей самий народ його не розтопче.

Високо в небі дзвінко виспівував жайворонок, і Етьєн глянув угору. Червоні хмарки — останні клаптики нічного туману — танули в ясному небі... Суварінове й Расснерове обличчя промайнули на мить перед Етьєном. Звичайно, все гине, коли кожен починає гризтися за владу. Хоч би й цей славнозвісний Інтернаціонал, що був покликаний оновити світ, — тепер він безсилий, гине з безсилля, і вся його численна армія розпалася, розпорошилася від внутрішніх чвар. Виходить, Дарвін каже правду: світ не що інше, як бойове поле, де дужі пожирають кволих для поліпшення й продовження виду? Це питання бентежило Етьєна, хоч він і розв'язав його, як людина, що вдоволена своїми знаннями. Але одна думка розвіяла його сумніви і захопила його: тільки-но буде нагода висловитися з трибуни, він з'ясує всім по-своєму цю теорію, так, як зрозумів її з першого разу. Хай так, хай один клас має зжертви другий, то хто ж переможе? Хто? Звичайно, живучий, свіжий, молодий ще народ пожере трухляву буржуазію, випещену в розкошах. Нова

кров породить нове суспільство. В цьому дожданні варварської навали, що оновить старі спорохнілі нації, знову прокинулася його непохитна віра в близьку революцію, в справжню, в революцію трудівників. Заграва її залле полум'ям пожежі останні роки дев'ятнадцятого століття, як це багряне сонце, що он зійшло кривавим колом на небі.

Етьєн усе йшов, замислено стукаючи кизиловим ціпком по придорожньому камінню, й поглядав навколо. Які знайомі місця... Ось тут, у Фурш-о-Беф, він став на чолі юрби страйкарів того дня, як вони громили шахти. А тепер от знову почалася скотська, згубна робота за ті злиденні су. Там, десь під землею, за сімсот метрів від себе, Етьєн наче чув глухі, рівномірні, одноманітні удари: то гупали без упину з німою ненавистю кайлами товариші, що він їх щойно бачив, чорні його товариші. Так, їх переможено, вони покинули там гроші і мертвих; але Париж не забуде пострілів у «Воре», і кров Імперії теж потече з цієї невігдойної рани. Хай промислова криза минає собі, хай усі фабрики й заводи почнуть знову працювати, — війну однаково буде оголошено, бо мир віднині неможливий. Вуглекопи випробували свою силу, випробували свою армію — і збурили робітництво всієї Франції своїм покликком до справедливості. Їх переможено, але поразка їхня нікого не заспокоїла. Буржуа в Монсу не тішилися з своєї перемоги; глухий страх за завтра підносив голову. Завтра може знову вибухнути страйк, і вони озиралися похололиво назад, — може, це глибоке мовчання є тільки провісник їхнього неминучого, невблаганного кінця? Вони розуміли, що повстання може спалахнути кожного дня, — завтра, можливо; і тоді знову почнеться загальний страйк робітників, що мають свої каси взаємодопомоги, і через те робітники зможуть чинити опір, зможуть продержатися цілі місяці, живучи самим лише хлібом. На цей раз гниле суспільство штовхнуло тільки мимохідь плечем, а вже земля

загула в нього під ногами; але згодом стануться ще інші дужчі вибухи, аж доки стара, розхитана будова не завалиться, не зникне в безодні, як шахта «Воре».

Етьєн збочив ліворуч на Жуазельський шлях... Тут колись не дав він юрбі знищити «Гастон-Марі». Ген далеко на ясному небі стриміли шахтові башти знайомих копалень: праворуч «Міру», а там, поруч, «Мадлена» та «Кревкер». Скрізь гула робота. Гук шахтарських кайл, що цокали, здавалося, скрізь навкруги під усією землею, лунав від краю до краю по всій безконечній рівнині. Цок-цок, цок-цок-цок, — скрізь навколо під полями, під шляхами, під селами, що всміхалися до сонця, гупали ці кайла, завжди, одне за одним. Під тягарем земної товщі йшла невпинно каторжна робота. Треба було самому побувати внизу, щоб знати, який тяжкий той тягар, щоб почути ті болючі зітхання крізь землю.

І Етьєн думав... Може, й справді насильством справи не прискориш. Порубані линви, зірвані рейки, побиті лампи — до чого все це? І чи варто було, щоб юрба, яку пориває жадоба знищення, бігла заради цього аж за три милі! Він несвідомо почував, що цілком законні заходи, може, дадуть колись значно страшніші для ворога наслідки. Розум його зміцнів, він відкинув від себе колишню хижу свою ненависть. Розумна Маедиха добре сказала: «Колись ударимо так, що луна загуде», — зорганізуватися всім спокійно, пізнати одне одного, об'єднатися в спілки, якщо це дозволить закон; а потім одного чудового ранку, коли вони почуються на своїх силах, коли мільйони трудівників стануть проти кількох тисяч дармоїдів, — забрати владу в свої руки і стати хазяями. Тоді засяють правда і справедливість! Тоді згине нарешті несите божество, потворний ідол, що причаївся в своїй божниці, у невідомій далині, куди безщасні злидарі приносять йому тіло своє на поталу, ніколи його не бачивши.

З Вандамського шляху Етьєн перейшов на шосе. Праворуч за пагорками заховалося в балці Монсу; перед ним просто лежали руїни «Воре», проклятої ями, з якої три насоси вибирали невпинно воду. Далі на обрії майоріли інші копальні — «Вікторія», «Сен-Тома», «Фетрі-Кантель», а ще далі, трохи на північ, високі доменні печі та батареї коксових печей; над ними в ранішньому прозорому повітрі клубочився сизий димок. Треба було поспішати — поїзд відходив о восьмій годині, а до Марш'єнна лишилося ще шість кілометрів.

Уперті удари шахтарських кайл усе гупали в Етьєна під ногами. Там були всі його товариші. Етьєнові здавалося, що вони йдуть за ним назирці за кожним його кроком. Хіба то не Маедиха працює тут, під оцим клаптем бурячника? Вона хрипко дихає, зігнувши спину, а коло неї свище вентилятор, і їхні віддихи зливаються в один. Ліворуч, праворуч, скрізь під цими нивами, під молодими деревами, під кучерявими огорожами, тут, там далі — скрізь Етьєн пізнавав своїх товаришів...

Весняне сонце пливло вже високо горою і сяяло з небесної блакиті в усій своїй силі та славі, зогріваючи запліднену землю. З родючих її надр пробивалося нове життя; бруньки розкручувалися в зелене листя, поля здригалися під хвилястими травами, що буйно росли на них. Зерно набухало, витягалося, розривало землю, набухле зерно тяглося до світла й тепла. Сік точився струмками, мов гомоніли тисячі голосів, шепіт пагінців зливався в одному довгому поцілунку. А товариші цокали кайлами все ближче, гучніше, виразніше, наче вже під самими ногами... Свіжий, молодий ранок, палюче сяйво сонця на небі... Так, цим гуком, широким і невловимим, завагітніла земля. На ниві пішла прорість... Ростуть з-під землі люди, чорні лави месників проростають поволі, спіють у борознах для жнив майбутнього віку. Проростуть і потужно розірвуть пута землі.

Примітки

[1] *Може, імператор у цьому й не винен, та тільки навіщо здалася йому та війна в Америці...* — Мається на увазі імператор Франції Наполеон III Бонапарт (1808—1873), який правив Другою імперією (1852—1870). У 1861 році Наполеон III, з метою зробити австрійського ерцгерцога Максиміліана імператором Мексики, розпочав ризиковану політичну кампанію, але зазнав поразки.

[2] *Штейгер* — гірничий майстер, технік, який відав роботами на руднику.

[3] *Лампочка Деві* — безпечна лампочка з металевою сіткою для робіт у руднику, яку 1812 року сконструював Гемфрі Деві (1778—1829), англійський хімік і фізик.

[4] *Скарпа (Скарп)* — річка на півночі Франції.

[5] *Лілля* — великий промисловий центр у північно-східній Франції.

[6] *Валансьєн* — місто у північно-східній Франції, неподалік від бельгійського кордону.

[7] *Йшлося про Міжнародну асоціацію робітників, про той славнозвісний Інтернаціонал, що його недавно було засновано в Лондоні.* — Мається на увазі Перший Інтернаціонал, який був створений на масовому мітинзі у Лондоні 28 вересня 1864 року найвпливовішими профспілковими лідерами Англії та Франції. На чолі Інтернаціоналу став Карл Маркс, хоч він і не брав участі в організації мітингу. Треба зазначити, що реальна сила Інтернаціоналу була не така значна, як її уявляли. Кількість членів рідко перевищувала двадцять тисяч, тому він не міг відігравати значну роль в організації і проведенні страйків, що охопили в 1868 році Францію, Бельгію та Швейцарію, але їх підтримував. Інтернаціонал об'єднав представників різних течій

в соціалізмі — марксистів, послідовників Прудона (див. примітку 25), бланкістів (послідовників Августо Бланкі, які дотримувалися радикальних методів) й анархістів, послідовників Бакуніна (див. примітку 27). Конфлікти між ними спричинили розколи 1876—1877 років. Перший Інтернаціонал перестав існувати як організація в 1881 році.

[8] *Залізний закон.*— Так званий «залізний закон заробітної плати» був сформульований англійським економістом Девідом Рікардо (1772—1823). Він стверджував, що всі спроби підвищити заробітки робітників намарні, вони завжди залишатимуться на рівні, необхідному для виживання.

[9] *Так! Анархія — й більше нічого! Все знищити, змити землю кров'ю, очистити вогнем...* — У той час на Заході анархістів пов'язували з російськими народовольцями, які вели боротьбу з царизмом, вдаючись до терору. Звідси поява росіянина Суваріна серед персонажів роману.

[10] *Навіть на святу Варвару, найбільше шахтарське свято...*— тобто 4 грудня, у день святої Варвари. Рудокопи і шахтарі вважають її своєю покровителькою.

[11] *Пропагував він з упертим завзяттям неофіта...*— Неофіт — новий прихильник якоїсь віри. Тут вживається в переносному значенні — новий прихильник якогось вчення чи суспільного руху.

[12] *...тепер шахтар прокидається там, унизу, під землею, проростає, мов те зерно...* — вперше з'являється образ людей-паростків, що становить один з основних ідейних мотивів роману і прояснює символічний зміст його назви.

[13] *Церера* — у римлян богиня плодороддя.

[14] *Арденни* — департамент на північному сході Франції, суміжний з Люксембургом.

[15] *Па-де-Кале* — департамент на північному заході Франції, біля однойменної протоки.

[16] *Куверт* — комплект столового посуду для однієї персони.

[17] *А Імперія так пишалася цією промисловою гарячкою!* — Франція за часів Другої імперії дійсно пережила небачене доти економічне піднесення: обсяг промислової продукції зріс удвічі, зовнішньої торгівлі — втричі, залізниці подовжились у шість разів. Позитивну роль зіграло введення урядом сприятливих умов для приватного підприємництва, ввезення з-за океану нового золота, розвиток транспортних засобів і загальне оздоровлення світової економіки після кризи 1846—1851 років.

[18] *...він висловлював дуже ліберальні погляди й жалкував за Луї-Філіппом. Що ж до Денелена, то той вимагав твердої влади й доводив, що імператор став на згубний шлях...* — Луї-Філіпп Орлеанський (1773—1785), прозваний «королем-громадянином», правив Францією з 1830 по 1848 рік. Спирався на підтримку фінансової буржуазії, та не зміг завоювати прихильності інших верств, що стало причиною його політичної поразки. Наполеон III у перший період свого правління (1852—1859) дотримувався авторитарних методів, хоча й обіцяв «розумну свободу». З 1859 року його політика стала ліберальнішою.

[19] *Згадайте вісімдесят дев'ятий рік...* — тобто початок Великої французької революції.

[20] *...крісла епохи Генріха II, стільці — Людовіка XV...* — тобто часів правління французьких королів Генріха II (1515—1519) та Людовіка XV (1710—1774).

[21] *Префект* — у Франції урядовий чиновник, що очолює управління в департаменті (адміністративно-територіальна одиниця у Франції).

[22] *Вечорами в нескінченних розмовах він промовляв, як оракул... — Оракул у стародавніх греків, римлян та деяких народів Сходу — пророцтва богів. У даному контексті вживається в переносному значенні: Етьєна слухали як особу, висловлювання якої визнаються незаперечною істиною.*

[23] *Етьєн завів розмову про республіку... але Маедиха недовірко похитала головою: 48-й рік дався їй добре знаки... — 25 лютого 1848 року у Франції була проголошена Друга республіка.*

[24] Раснер у романі Золя представляє програму посибілізму. Посибілізм (від французького possible — можливий) — течія у французькому робітничому русі кінця XIX — початку XX століття. У 1882 році виділилась в окрему партію, та на початку XX століття влилася у французьку соціалістичну партію. Проповідувала «політику можливого» в робітничому русі. Характерні для посибілізму слова Раснера: «Насильство ніколи ні до чого доброго не доводило. За один день не можна переробити світу. Ті, хто обіцяв вам змінити все одним махом, — або балакуни, або шахраї» (с. 430).

[25] *...спершу захопив фантастичною мрією про взаємний кредит, про величезний обмінний банк, що усуне всіх посередників. — Прудон, П'єр Жозеф (1805—1865) — французький соціолог і філософ — першим сформулював принципи анархізму. Він доводив, що власність не може бути виправдана, що тільки робітничий клас може справедливо вимагати частку виробленої продукції, відповідно рента і паї не повинні існувати. У цьому його погляди цілком узгоджувалися з соціалістичною теорією власності. Але Прудон не був ні соціалістом, ні комуністом, бо вважав за необхідне знищити державу як установу на тій підставі, що вона залежить від власності, яку охороняє, і замість*

неї — в ролі основи суспільства — ввести добровільний контракт між окремими індивідуумами.

[26] *Потім перейнявся він Лассалевою теорією про кооперативні товариства.* — Лассаль, Фердінанд (1825—1864) — німецький соціаліст, письменник і засновник німецького соціал-демократичного руху. Виходячи з Рікардового «залізного закону заробітної плати» (див. примітку до с. 154) і Марксової теорії додаткової вартості, він доводив, що капіталізм принижуює робітничий клас і має бути ліквідований. Але надії він покладав не на революцію, а на еволюцію. Він передбачав перехідну епоху, коли робітники створять за рахунок державного кредиту асоціації виробників і пожинатимуть плоди власної праці — а це, зрештою, приведе до демократичного суспільства під проводом пролетаріату.

[27] *Бакунін, Іван (1814—1876) — російський анархіст, опонент Карла Маркса. Вірячи у природну солідарність людей, виступав за повну свободу особистості. З 40-х років єдиний шлях до досягнення своєї мети вбачав у руйнації соціального і політичного порядку.*

[28] *Сочевиця*— однорічна трав'яниста рослина родини бобових, її зерна використовуються для харчування.

[29] *Драгуни*— військові кавалерійських частин.

[30] *«Марсельєза»*— найпопулярніша революційна пісня Франції. Створена в 1792 році Руже де Лілем. В епоху Другої імперії була заборонена. Після проголошення Третьої республіки (у 1870 році) стала національним гімном Франції.

[31] *Це була стара фламандська кров...* — Фламандці — населення Фландрії, історично сформованої області, що була середньовічним графством. Основна її частина увійшла до Бельгії. У Франції фламандці проживають на півночі країни.

[32] *На півдні, де народився Етьєн...* — Етьєн Лантьє народився у Плассані — вигаданому містечку, яке Золя розмістив на півдні Франції у Провансі й надав йому схожості зі своїм рідним Ексом. З Плассана походить весь рід Ругон-Маккарів.

[33] *Борінаж* — географічна область у Бельгії, що межує з Францією.

[34] *...буржуазне суспільство, породжене революцією 89-го року...* — тобто Великою французькою революцією.

[35] *Бретань* — історична область на північному заході Франції; розташована на півострові з тією ж назвою.

[36] *...славнозвісні нігілісти, що від них потерпала Європа...* — Нігілістами називали представників російської різночинної інтелігенції 60-х років XIX ст. Вони прагнули вивільнити індивідуальність з-під влади соціальних, моральних та релігійних обмежень, відкидали все те, що вважали проявом романтичного ідеалізму попередніх поколінь. Себе називали «новими людьми» та «думаючими раціоналістами», були палкими адептами матеріалізму і природничих наук, з розвитком яких пов'язували надію на вирішення соціальних і політичних проблем. У сучасний вжиток слово «нігіліст» увів російський письменник І. Тургенєв характеристикою Базарова в романі «Батьки і діти» (1862). Але на Заході було поширене уявлення про нігілістів як про некерованих буйних терористів.

[37] *Революційний космополітизм* — у Франції так називали інтернаціоналізм.

[38] *Кримська кампанія* — Кримська війна 1853—1856 років, спершу між Росією та Туреччиною за панування на Близькому Сході, до якої з 1854 року на боці Росії приєдналася і Франція.

[39] *Тепер Етьєн зачитувався Дарвіном...* — Дарвін (1809—1882) — англійський вчений-природодослідник, творець дарвінізму — теорії еволюції органічного світу (живої природи).

За цією теорією, еволюція відбувається внаслідок взаємодії трьох основних чинників: змінності живих організмів, спадковості, яка закріплює нові ознаки, і природного добору, який усуває організми, непристосовані до природного існування. В сприйнятті Етьєна дарвінізм спрощується, сходить до дії закону природного добору, який прямолінійно прикладається до суспільного життя і перетворюється на підтвердження того, що «дужий народ неминуче поглине анемічну буржуазію». Протилежний сенс із вчення про природний добір виводить Суварін, який вважає його «придатним лише для філософів-аристократів».

[40] *Гара* — довга вузька заглибина, гніздо в якій-небудь деталі, куди вставляється виступ іншої деталі, паз.

[41] *Бантина* — поперечина, поперечна балка між кроквами.

[42] *Шків* — колесо для пасової або канатної передачі руху.